II-2 KRONIKA 1995 43

časopis za slovensko krajevno zgodovino

43
1995

KRONIKA

časopis za slovensko krajevno zgodovino

Narodna in univerzitetna knjižnica
LJUBLJANA

IZDAJA ZVEZA ZGODOVINSKIH DRUŠTEV SLOVENIJE

9886038 71

Uredniški odbor :
France Dobrovoljc, dr. Marjan Drnovšek, dr. Tone Ferenc, dr. Ferdo Gestrin, dr. Stane Granda (odgovorni urednik), dr. Olga Janša-Zorn, Janez Kopač, dr. Božo Otorepec, Peter Stres, Kristina Šamperl-Purg, dr. Zmago Šmitek, dr. Sregij Vilfan, dr. Peter Vodopivec, dr. Maja Žvanut, dr. Aleš Gabrič, dr. Janez Cvirn (glavni urednik)

Prevodi :
Katarina Kobilica - angleščina
Niko Hudelja - nemščina

Lektoriranje :
Anton Šepetavc

Bibliografska obdelava :
Branko Goropevšek

Uredništvo in uprava :
Filozofska fakulteta, Oddelek za zgodovino, Aškerčeva 2, 61000 Ljubljana, tel. 061 17 69 210

Sofinansirata :
Ministrstvo za znanost in tehnologijo Republike Slovenije in Ministrstvo za Kulturo Republike Slovenije

Računalniški prelom :
MEDIT d.o.o.

Tisk :
Mobo International d.o.o.

Na naslovni strani :
Rimska cesta in vogal Igriške ulice leta 1895 (Fototeka ZAL)

Na podlagi mnenja Ministrstva za znanost in tehnologijo RS štev. 415-4/92 z dne 5. 3. 1992 gre za proizvod, od katerega se plačuje davek od prometa proizvodov v višini 5% po tarifni številki 3 Zakona o prometnem davku (Ur. list RS, št. 5/92)

ČII 130310

KAZALO

Peter Štih :	O novem branju starih virov	1
Juraj Šedivý :	Kako so o Madžarih in zahodnih Slovanih pisali kronisti zgodnjega srednjega veka	3
Matevž Košir :	Magija in goljufija ter tovorništvo med Trstom in Gradcem 1732-1734	11
Primož Kuret :	Academia philharmonicorum v Ljubljani	19
Gorazd Stariha :	"Pri tem je odpel hlače in ..."	25
Stane Okoliš :	Iz zgodovine Nadliška na Notranjskem	35
Andrej Studen :	Strašen potres je pretresel ljubljanska zidovja	43
Helena Prelc :	Prispevek k zgodovini blaznosti na Slovenskem v prejšnjem stoletju	53
Adam Lucijan :	Doneski za biografijo Jožefa Schwegla	61
Peter Rustja :	"Na delovanje, hčere slave!"	68
Rok Stergar :	O posilni nečistosti, oskrumbi in druzih velikih nesramnostih	74
Irena Lačen-Benedičič , Branko Radulovič :	Drobci iz življenja učiteljev narodnih šol v času med vojnama	92
Ivanka Zajc-Cizelj :	Manjšinski oddelek na celjski deški šoli 1931-1934	100
Roman Brunšek :	Procesi pred sodišči slovenske narodne časti v Ljublajani	106
Vojko Čeligoj :	Pionir domače etnologije, arheologije in numizmatike Josip Potepan Škrljev	115
Mateja Gašpirc :	Tehniški spomenik proti Muzeju	119
Zdenko Picelj :	Ulice Novega mesta	125
Stane Padežnik :	Iz šolske prakse	128
Stane Granda :	Osemdeset let profesorja Jožeta Dularja	131
Stane Granda :	Miloš Rybář (1928-1995)	133
Franc Jerman :	Akademiku prof. dr. Bogu Grafenauerju v spomin	135

Ocene

Marija Makarovič, Sele in Selani, Narodopisna podoba ljudi in krajev pod Košuto, Krščanska kulturna zveza v Celovcu, Mohorjeva založba Celovec-Ljubljana-Dunaj 1994, 527 strani *(Bojan Cvelfar)* 137

Jože Prinčič, Nacionalizacija na ozemlju LR Slovenije 1945-1963. Povojne nacionalizacije v Sloveniji (1945-1963). Tiskarna Novo Mesto - Dolenjska založba 1994 (Seidlova zbirka, 12. knjiga), 176 strani. *(Bojan Cvelfar)* 140

ZBORNIK 1994/95, Zbirka Šaleški razgledi, 11. zvezek, Velenje 1994, 271 strani. *(Bojan Cvelfar)* 141

Eva Holz: Razvoj cestnega omrežja na Slovenskem ob koncu 18. in v 19. stoletju, Zbirka ZRC 2, Znanstveno-raziskovalni center SAZU, Ljubljana, 1994, 159 strani *(Andrej Pančur)* 143

Dokumenti slovenstva, Cankarjeva založba, Ljubljana 1994, 376 strani *(Martin Šteiner)* 145

Nataša Golob, O srednjeveških igrah in smehu, ilustriral Matjaž Schmidt, Mladika, Ljubljana 1995, 45 strani *(Elizabeta Hriberšek Balkovec)* 146

Raquel López Melero, Kako so živeli Grki, EWO, Ljubljana 1994, 95 strani; Manuel Lucena, Kako so živeli Azteki, EWO, Ljubljana 1994, 95 strani; Federico Lara Peinado, Kako so živeli Feničani, EWO, Ljubljana 1994, 95 strani; Federico Lara Peinado, Kako so živeli Babilonci, EWO, Ljubljana 1994, 95 strani *(Elizabeta Hriberšek Balkovec)* 146

Milko Mikola, Sodni procesi na Celjskem 1944-1951, Zgodovinski arhiv Celje (Študije, 1), Celje 1995, 230 strani *(Aleš Gabrič)* 147

OTIVM, Časopis za povijest svakodnevnice, izdajatelj: Povijesno društvo "OTIVM" Zagreb, št. 1 (1993), 31 strani in št. 2 (1994), 81 strani *(Bojan Cvelfar)* 148

Dušan Kos, PISMO, PISAVA, PISAR. Prispevek k zgodovini kranjskih listin do leta 1300, Zgodovinski arhiv Ljubljana, Gradivo in razprave 14, Ljubljana 1995, 248 strani *(Andrej Studen)* 151

Razstava Slovenski olimpizem *(Tomaž Pavlin)* 152

Roger Gogala, Slovenci v vojnah 593-1918, Potencial, Ljubljana 1992, 232 strani *(Zvezdan Marković)* 153

Peter Štih

O novem branju starih virov

Miselni modeli in vzorci znajo biti zelo trdovratni. Eden takšnih je povezan z vprašanjem izvora ljudstev, z njihovo etnogenezo. V srednjeveških raziskavah lahko vedno znova opazujemo fascinacijo nad začetkom; fascinacijo, ki se je razvila do polne veljave v času romantike, ko je glede etnogeneze nastal tudi vse do danes prevladujoč miselni vzorec. Ta izhaja iz predstave o organski, biološki rasti ljudstev in zato predpostavlja, da je rešitev uganke možno najti na začetku nekega skupnega razvoja, v nekem genetsko določljivem jedru, iz katerega so se nato "razvila" posamezna ljudstva. Izhajajoč iz sorodnosti jezikov, je bilo namreč vabljivo izpeljati sklep o genetski povezanosti ljudstev in s tem o neki davni enotni in skupni preteklosti. Izoblikovala se je biološka predstava modela geneaološkega drevesa, po katerem so vsa ljudsva nastala z delitvijo iz starih ljudstev. V sozvočju s to predstavo se je stremelo prikazati zgodovino posameznega ljudstva čimbolj staro in slavno in zato prestaviti "začetek" tako daleč v preteklost, kolikor je le bilo mogoče. Temu primerno so se v literaturi pojavile špekulacije o različnih "prednikih" posameznih ljudstev in narodov; tudi pri nas, nazadnje z venetsko teorijo. Kolikor starejšo in slavnejšo zgodovino ima neko ljudstvo oz. narod, toliko pomembnejši naj bi bil v sedanjosti! Prav na prostoru naše nekdanje države Jugoslavije se je pokazalo, da ima lahko zgodovina, ki ponuja črno-bele identifikacijske modele in enostavne predsodke, še vedno in ponovno fatalne uspehe.

Prelom v etnogenetski problematiki je nastal, ko je leta 1961 Reinhard Wenskus objavil obsežno knjigo Stammesbildung und Verfassung in z njo odprl novo pot za raziskovanje etničnih fenomenov. Teoretično je njegovo delo slonelo na premisi, da je etnična skupnost *(gens, populus, natio, etnos;* pač kakor je označena v virih) subjektivno in ne biološko-objektivno določljiva. V tem smislu je npr. Ernest Rénan že leta 1882 karakteriziral nacijo s konsenzom vseh njenih članov, podobno pa je tudi Max Weber definiral etnične skupine samo z njihovim "subjektivnim prepričanjem" o skupnem poreklu. Wenskus je prepričljivo dokazal, da poznoantična in zgodnjesrednjeveška ljudstva (oz. plemena, kot jih je imenoval) niso imele nekega resničnega skupnega porekla, ampak, da jih je prav prepričanje oz. vera o skupnem izvoru držala skupaj. Na podoben način je relativiziral tudi ostale objektivne kriterije za etnično pripadnost, predvsem jezik, pa tudi kulturo, pravo itd. Odločilna je bila torej le subjektivna opredelitev oz. izpoved. To je vodilo k nadaljnjim ugotovitvam, da so bili etnični odnosi zgodnjega srednjega veka veliko bolj kompleksni in protislovni, kot se je dotedaj mislilo. Predstava o razvoju in razširitvi nekega ljudstva iz ene kali - predstava, ki odzvanja tudi v pojmu etnogeneza - se je morala umakniti. Vidno je postalo, da so ljudstva nastala z etničnim mešanjem, da se je etnična pripadnost lahko menjala, da je ravno v nemirnih stoletjih pozne antike in zgodnjega srednjega veka pogosto prihajalo do cepitev in nastajanja novih skupnosti, da je torej polietnična struktura posameznih ljudstev bila pravilo. Knjiga Herwiga Wolframa o Gotih, prvič izšla 1979, je jasno pokazala, kako v gotski zgodovini ni neke biološke, ampak samo kontinuiteta imena, saj so se vedno nove skupine posluževale gotskega imena in z njim zvezane tradicije: kmetje na Baltiku v 2. in trume pomorskih roparjev v 3. stoletju, stepski imperij ob Črnem morju v 4. in konkurirajoče se federatske vojske, pogosto velike le nekaj tisoč mož, v balkanskih provincah 5. stoletja ter kraljestva v južni Galiji in na Iberskem in Apeninskem polotoku.

Eden temeljnih pojmov za razumevanje oblikovanja etničnih zvez je postal "tradicijsko jedro" (Traditionskern). Okrog takšnih tradicijskih jeder, se pravi okrog nekega vodilnega sloja, ki si je svojo legitimnost in atraktivnost znal pridobiti z, glede na okolico, boljšimi bogovi (to je s prepričanjem o svojem božanskem izvoru) in boljšimi organizacijskimi oblikami (običaji, temeljnimi ustavnimi oblikami, ki so določala pravila skupnega življenja takšne zveze), se je lahko izoblikovala velika (etnična) zveza, ki jo je povezovala neka skupna tradicija in pravila skupnega življenja, ne pa kri. Nastanka posameznega ljudstva, določene etnične identitete, si torej brez določenih ustavnih, še tako rudimentarnih oblik, ni mogoče predstavljati. Tacitov stavek "majhnost plemeniti Lan-

gobarde" reflektira vlogo takšnega tradicijskega jedra v zgodovini - oziroma bolje v subjektivni predstavi o lastni zgodovini - zgodnjih ljudstev. Te predstave o lastni zgodovini so našle izraz v iz antike izvirajoči literarni zvrsti Origo Gentis, v Izvoru ljudstev, ki so polne klišejskih in stereotipnih predstav: najprej je obstojalo neko majhno ljudstvo, recimo Goti ali Sasi ali Langobardi. Ker jih njihova domovina ni mogla več prehranjevati, so se pod božjim vodstvom izselili. Primordialno dejanje, prva preizkušnja, pa naj bo to prehod čez morje ali veliko reko kot so Ren, Laba, Donava ali pa zmagovita bitka nad premočnim sovražnikom - velikokrat pa oboje skupaj -, je ustvarilo predpogoje za legitimnost tradicijskega jedra in za nastanek novega, številčno močnega - ter pač atraktivnega - ljudstva.

To novo branje starih virov ni zaobšlo niti alpsko-jadranskega, pogojno rečeno širšega slovenskega prostora. Zlasti po zaslugi Herwiga Wolframa, ki je svoje tozadevne raziskave sintetiziral v knjigi Rojstvo Srednje Evrope (1987) in njegovega učenca Walterja Pohla, ki je na teh novih izhodiščih skušal razložiti fenomen Avarov (1988), in pri tem pokazal, da so nekatere lastnosti skupne vsem ljudstvom (plemenom), ne glede na to ali jih štejemo med germanska, slovanska ali pa stepsko-nomadska. Ob ugotovitvi, da zgodnjesrednjeveška plemena niso bile skupnosti istega porekla, temveč so to bile polietnične skupnosti, ki jih v celoto ne povezuje ista kri ampak skupna tradicija in običaji, se je pokazalo, da so tudi Avari tvorili polietnično zvezo, ki je bila zmeraj odprta novim prišlekom in ki je poleg ostalih ljudstev panonskega bazena zaobjemala Gepide, Bolgare, Kutrigure in predvsem Slovane. Pod imenom Avari je torej živela nadregionalna politična skupnost, katerega tradicijsko jedro je tvorila skupina okrog kagana in ki je bila precej nestabilna in podvržena nenehnim spremembam. Polietnično pa je bilo tudi pleme oz. ljudstvo Karantancev. Brez dvoma so bili slovansko pleme - kar pomeni, da je bilo njihovo tradicijsko jedro znotraj polietnične zveze slovansko opredeljeno, sestavljeno iz dveh skupin Slovanov, ki so se konec 6. stoletja naselili v prostor vzhodnih Alp s severa in iz juga ter še iz Hrvatov in Dudlebov in domačih romanskih staroselcev. Ne gre pa izključiti možnosti, da so se med njimi nahajali tudi avarski, bolgarski in germanski drobci. To med drugim pomeni, da so morda obstajali tudi Karantanci, ki so imeli poševne oči! Že samo možnost, da bi kakšen azijat lahko bil član karantanskega gensa povzroča *rassig* naravnanim Slovenceljnem, ki verujejo, da smo - tako kot to mislijo zase npr. nekateri njim podobni Hrvati in Srbi - eden najstarejših evropskih narodov, star že tri tisoč let, ki v svoji biološki kontinuiteti sega vse do Venetov, kurjo polt in jim dviga lase na glavi.

Izhodišče, da so zgodnjesrednjeveška ljudstva skupnosti, ki jih v celoto povezujej skupno tradicijsko jedro in da je posamezna skupina lahko menjala svojo etnično identiteto pa je, kar se starejše slovenske zgodovine tiče, pripeljalo še do ene pomembne ugotovitve. Po propadu avarske nadregionalne in polietnične skupnosti konec 8. stoletja je na ruševinah avarskega kaganata prišlo do velikega preslojevanja in oblikovati so se začele nove etnogeneze, kar se je odrazilo tudi v terminologiji virov. Namesto splošne oznaki Sclavi se sedaj na obrobju kaganata pojavijo številna slovanska gentilna imena, med njimi leta 820 tudi Karniolci, ki jih zgodnjesrednjeveški viri jasno razlikujejo od Karantancev. Karantanija tudi ni zajemala (v glavnem) prostora današnje Slovenije, v prvi vrsti Posavja, ki so ga od karantanskega prostora ločile Karavanke. Na tem prostoru se je konec 8. in v začetku 9. stoletja začelo oblikovati posebno pleme - ljudstvo, ki je bilo slovansko determinirano in je tako kot Karantanci svoje ime dobilo po pokrajini kjer je bivalo: po Karnioli (o tem podrobno P. Štih, Carniola (Kranjska) v zgodnjem srednjem veku, v tisku). Na slovanskem naselitvenem prostoru v vzhodnih Alpah sta se tako izoblikovali dve ljudstvi: Karantanci in Karniolci in gentilna kneževina Karniolcev je bila poleg Karantanije druga slovanska gentilna kneževina tega prostora, ki pa je - tako kot Karantanija - pod novo frankovsko oblastjo kmalu izgubila svojo staro plemensko ureditev.

Tudi razprava Juraja Šedivýa, Slovaka, ki študira na Dunaju, in ki so ji - kot nekakšen uvod - namenjene te vrstice, je naravnana v smer, ki so jo odprle raziskave od začetka šestdesetih let naprej, ko so bili pod lupo ponovno postavljeni nekateri ključni pojmi, ki so jih v svojih delih uporabljali zgodnjesrednjeveški pisci. Skozi analizo nekaterih temeljnih pojmov se skuša Šedivý približati miselnemu svetu in vzorcem tedanje Evrope in tako razgrniti del polja, ki ga označujemo kot kulturna zgodovina. Ne zanima ga faktografija, ampak miselnost, mentaliteta zgodnjesrednjeveškega kronista, vprašanje njegove percepcije in njegove lestvice vrednot. Seveda, na podlagi enega samega avtorja in ene same kronike ni mogoče potegniti nekih splošnih zaključkov. Sploh obstaja o teh vprašanjih v zadnjem času že obilo zelo različnih del, tudi z zelo različnimi rezultati. Kljub temu je delo zanimivo za objavo predvsem zaradi svojega pristopa - in kot takšno bi lahko koristilo kot spodbuda za podobne raziskave tudi v slovenskem zgodovinopisju.

Juraj Šedivý

Kako so o Madžarih in zahodnih Slovanih pisali kronisti zgodnjega srednjega veka

Srednjeveške kronike so vir, ki ga zgodovinarji že dolgo s pridom uporabljajo. Že v 19. stoletju so predvsem resni pozitivistično usmerjeni zgodovinarji izkoristili njihovo faktografsko vrednost tako, da so jih izdali opremljene s kritičnim aparatom.[1] Njihov glavni cilj je bil dognati, koliko so ti viri zanesljivi predvsem glede posameznih dejstev, koliko lahko obogatijo mozaik zgodovinskih dogodkov in oseb v medsebojni odvisnosti.[2] Ni jih zanimal tisti del vsebine, ki postaja danes glavna tema kulturne zgodovine, zgodovine miselnosti in zgodovine duhovne usmerjenosti, to je različne ideologije in idejnih aspektov dela.

V tem delu bi želel spregovoriti o enem od teh problemov, in sicer o tem, kako so sodobni pisci gledali na Madžare in zahodne Slovane. Da bi se lahko ukvarjal z analizo skupine, ki me zanima, je bilo treba najprej razčistiti pojme, ki zadevajo posamezne skupnosti ljudi (gens, populus, natio). Pozitivistični del tega problema je madžarska stran že dodobra obdelala,[3] ne pa tudi slovaška. Na drugi ravni pa bi želel zajeti ideološke posledice teksta ter določiti mesto teh skupnosti na vrednostni lestvici kronistov. Za ključne opore pri tem delu so mi služili pojmi "nostri", "rex" in "pax et lex Christi".

Raziskava naj bi predstavila skupinska občutja[4] in miselni svet zahodne Evrope ali kronistov in je torej ne zanima faktografska točnost kronik pri opisovanju posameznih oseb ali dogodkov. Zame je v tem primeru odločilen opazovalec (s svojimi subjektivnimi predstavami) in ne toliko tisti, ki ga opisuje. Nazoren primer za tako analizo so predvsem kronike iz obdobja, ko so skupnosti prehajale iz preprostih plemenskih skupnosti v državnost in od plemenskega verovanja v krščanstvo. Pri zahodnih Slovanih so bili ti prehodi v drugi polovici 10. stol., pri Madžarih se je ta proces razvijal nekoliko kasneje - v času sv. Štefana (okrog leta 1000). Za primer sem izbral Wipovo kroniko (Wipo je bil dvorni kaplan nemško-rimskega cesarja Konrada, doma pa je bil verjetno iz Burgundije). Kronika govori o času med leti 1024-39, Wipo pa jo je napisal ob koncu 40. let 11. stol. (Več o tem najdemo v uvodih v vse kritične izdaje Bresslau).

Pojmi za poimenovanje

Pri analizi etnološke predstavitve zgodnjega srednjega veka moramo najprej posvetiti pozornost poimenovanju drugih (gentes, nationes, populus). V poznoantični latinščini je beseda "gentes" pomenila tuja ljudstva na splošno ("barbarae gentes et nationes" za razliko od "populus Romanus")[5]. Tako so v tem času označevali tudi pokristjanjene Germane, pojem še ni imel verskega pomena (to je veljalo tudi za Izidorja iz Seville)[6]. Poleg prevzema tega poznoantičnega pojma v tradicionalnem pomenu,[7] je srednji vek rabo tega pojma razširil že na skupine poganov in na odpadnike od krščanstva.[8]

Na širitev take rabe je vplivala predvsem Biblija, ki je bila glavni vir srednjeveške predstave o svetu in njegove razlage. V Stari zavezi so bili

1 Scriptores rerum germanicorum...: Die Geschichtsschreiber der deutschen Vorzeit...

2 Tipičen izdelek pozitivistične znanosti (ne le kronike) pomeni zelo podrobna in s pridom uporabljana Reihe der Jahrbücher des Deutschen Reiches.

3 Gombos, Albinus Franciscus - Catalogus fontium historiae Hungaricae aevo ducum et regum ex stripe Arpad descendentium ab A. Ch. DCC usque ad annum MCCCI, 3 Bde., Budapest 1938.

4 Ta pojem je uvedel Rudolf Buchner.

5 Zöllner, Erich - Der Österreichbegriff. Formen und Wandlungen in der Geschichte. Wien 1988, str. 90 in 91. Špaňár, J., Hrabrovský, J., - Dictionarium latino-slovacum, slovaco-latinum. Bratislava 1987, str. 257.

6 Zöllner, E. - Der Österreichbegriff..., str. 9l, posebno tudi Behanghel, Otto - Deutsch (v: Wege der Forschung ?), in Braune, Wilhelm - Gentilis (v: Ibd.).

7 Ta trditev je živa tudi pri Wipovem sodobniku Aimoinu iz Fleurya v njegovi Historii Francorum: kot je Hans Dietrich Kahl (Einige Beobachtungen zum Sprachgebrauch von natio im mittelalterlichen Latein mit Ausblicken auf das neuhochdeutsche Fremdwort "Nation", v: Nationes, Bd l. Sigmaringen 1978) trdil v svoji analizi: "natio" Frankov je obdana z "gentes", ki jih obvladuje, ko pa ji uspe nad njim zavladati, ne govorijo o njih več kot o "gentes", pač pa kot o "nationes", str. 81.

8 Schröder, Franz Josef - Völker und Herrscher des östlichen Europa im Wletbild Widukinds von Korvel und Thiermars von Merseburg; rkp. dis., Münster 1974.

ljudje razdeljeni v dve skupini - na eni strani je "Izrael" t.j. "božje ljudstvo" (hebr. Cham, gr. laos), na drugi pa vsi "drugi" (hebr. gojim, gr. ethne) t.j. pogani, ki ne poznajo Boga.[9] V tem primeru ne gre za politične ali nacionalne, pač pa za verske razlike. Kljub splošnemu nagovoru Nove zaveze (Jezus Kristus je naročil apostolom, naj vsem oznanjajo Evangelij - Mk 16, 15...), je bila srednjeveška latinščina pod močnim vplivom Stare zaveze[10] in tako je beseda gens doživela spremembo (ne izključno) kot enakovredna za hebrejski gojim in grški ethne. Pavla, apostola poganov, so tako označevali kot "magister gentium" (Rm 11, 13).

Izraz "gens" uporablja Wipo petkrat - dvakrat z njim označi Ogre (gens Pannonica),[11] enkrat slovanske Lužiške Srbe ("gens Sclavorum"),[12] enkrat prebivalce Lotaringije ("nobilissima gens Liutharingorum")[13] in enkrat verjetno mejna ljudstva ("gloria regis gentium regiones transcedit").[14] Pritrditi moramo torej temu, da se Wipo vsaj enkrat oddaljuje od teženj, ki jih lahko zatrdno ugotovimo pri drugih avtorjih (ki so nam v veliko pomoč pri predstavitvi ljudstev), ko uporabi besedo gens tudi za plemenito krščansko pleme (prav gotovo pozitivno), kot tudi za mlado krščansko ljudstvo (nevtralno) in za poganske odpadnike (prav gotovo negativno). Wipo uporablja ta izraz (kljub težnji, ki je prevladala v srednjem veku) le za oznako izvora, brez kakršnegakoli slabšalnega pomena.

Pojem "populus" pomeni še večjo pomensko členitev kot prej omenjeni izraz "gens". V zgodnjem srednjem veku so tako označevali laike (nasproti klerikom ali vladajočemu sloju).[15] Od visokega srednjega veka dalje so z izrazom "populus" označevali vse prebivalce določenega področja,[16] kar lahko že razlagamo tudi za nekakšen "prednacionalen" pojem.

Pri Wipu najdemo ta izraz na 15 mestih.[17] Enkrat z njim označi podložne laike (Freisingensem ecclesiam regebat Eigilbertus episcopus, providus gubernator cleri et populi sui"),[18] nato večkrat svobodne osebe, ki imajo volilni glas pri izvolitvi kralja (Konrada in Henrika) ("Si animum populi cognovero te velle... in dominium et regem"),[19] tiste, ki so bili "srednjega" socialnega stanu ("Hinc sumpto iudicio concordiae consedere principes, populus frequentissimus astabat").[20] Da je bila to res neka socialna struktura ljudstva (brez klera, princev in sužnjev), bi govorila tudi naslednja raba: "episcopi et duces cum universo populo,"[21] "coniurationes, quas facere populus contra principes."[22] Razen enega mesta, ki za populus označi nižje plasti (zadnji citat), se vsi drugi izrazi nanašajo na germanski element. Izraz "populus" bi skoraj lahko razumeli za sinonim izraza "nostri" (oz. določenega socialnega sloja naših).

Zgodovina naslednjega poimenovanja "natio" že skoraj stoletja vpleta zgodovinarje v različne ideologije. Od leta 1978 izhaja v Simaringenu zbornik, ki je posvečen temu problemu. Izčrpno teorijo o pojmu "natio" je na straneh tega zbornika razvil Hans Diether Kahl: samostalnik "natio" izhaja iz latinskega glagola "nasci", ki uokvirja njegovo rabo. S to besedo so označevali posamezne osebe ali skupine, ki niso imele določenega izvora - glede na avtorjevo razumevanje ali genealoško zvezo[23] (Liber pontifikalis poroča o Sergiusu I., ki naj bi bil po narodnosti Sirijec, čeprav je bil rojen na Siciliji; odločilno je bilo namreč očetovo poreklo)[24] - ali v geografskem smislu[25] (izvor iz različno velikih ozemeljskih enot, torej ponovno Liber pontificalis: "Jakobus nomine Venetianus natione; ali Burgundio nomine - Pisanus natione, ali "natione Coloniensis - nomine Liffardus, resp. "natione de Teplice";[26] kot dober primer lahko omenimo uporabo "natione Burgundus, Lothringus ali Ungarus", kjer gre za etnično mešano prebivalstvo in tako lahko pojem uporabimo tako v ozemeljskem kot v etničnem pomenu. Torej podobno kot so bile poznosrednjeveške oznake univerzalne in koncilske nacije[27] ali v socialnopravnem smislu[28] (Markulfova zbirka: "svobodni, podložni in siceršnji narodi na ozemlju določene cerkvene gosposke")[29] in končno v ocenjevalnem smislu[30] ("Nationes - id est pagani" popolnoma v smislu Stare zaveze najdemo pri Bernardu iz Clairvauxa;[31] Aimoin iz Fleuryja pa pravi: "Frankovsko

9 Kot v opombi 14.
10 O nastanku srednjeveškega "prednacionalizma" predvsem v cerkvenih krogih glej Graus, Fr., Die Bildung eines Nationalbewußtsein im mittelalterlichen Böhmen (Die Vorhusitische Zeit), v: Historica XIII., 1966, str. 21, 32.
11 Bresslau, H. - Wiponis opera ..., str. 43 in 44.
12 Ibd., str. 53.
13 Ibd., str. 15.
14 Ibd., str. 29.
15 Graus, František - Die Nationalbildung der Westslawen im Mittelalter. Nationes, Bd. 3., Sigmaringen 1980, str. 13; tudi Wipo sam - glej Bresslau, H.- Wiponis opera ... str. 11: "clerus et populus suus".
16 Graus, F. - Die Nationenbildung ..., str. 13.
17 Bresslau, H. - Wiponis opera (v nadaljevanju glej W.O.) str. 11, 16, 17, 18, 18, 19, 20, 23, 23, 42, 52, 54, 58 in 60.
18 W.O., str. 11, Wipo uprablja tudi pojem "laicus" (glej n.pr, str. 20).
19 W.O., str. 18.
20 W.O., str. 18.
21 W.O., str. 23.
22 W.O., str. 54.
23 Kot v opombi 1.
24 Kahl, H. D. - Die Beobachtungen ..., str. 69.
25 Kot v opombi 2.
26 Ibd., str. 69; Graus, F. - Die Bildung..., str. 41 in 42.
27 Du Cange - Glossarium mediae et infimae latinitatis. IV. Bd. Graz 1954, str. 573.
28 Kot v opombi 3.
29 Kahl, H. D. - Einige Beobachtungen ..., str. 68.
30 Kot v opombi 4.
31 Ibid., str. 82-85.

natio obdaja gentes, nad katerim je razširila svoje gospostvo, in ko ji je uspelo, da jim je zavladala, se o njih ni več govorilo kot o gentes, pač pa kot o nationes.[32] Prav tako tudi v regis Ricardi: "... populus ex omni natione Christiana"[33] kot skupna oznaka za vse kristjane.)

Wipo uporabi ta termin le enkrat, ko govori o mainškem nadškofu Aribu, ki je bil "natione Noricus".[34] Ker se je ta termin pojavljal tako poredko (in tudi ne pri skupinah, ki bi bile za nas zanimive), se smemo zadovoljiti s trditvijo, da ga Wipo izrablja kot potencialno etnično označbo (z izrazom "Noricus" skuša Wipo reči "Bavarec", glej W.O. str. 44, - "in regno Noricorum id est Baioavorum").

Ideološke oznake

Pri iskanju predstave o drugih skupnostih (za to delo je vseeno ali Ogrov ali zahodnih Slovanov), ki se omenjajo v srednjeveških kronikah, se prav kmalu postavi logično vprašanje: z vidika katere skupine (ne le v socialnem smislu) gleda kronist na "druge"? Kdo so "nostri", če se n. pr. Wipo večkrat označi za "quidam de nostris"?[35]

Pripadnost k nam/našim/nostri je večkrat odvisna od konteksta situacije. Pri obravnavanju notranjepolitičnih razmer tega izraza skoraj ne uporabljajo (Wipo ga v takem primeru sploh ne rabi). Ob takih priložnostih ni tako zelo poudarjal enotnosti posameznih germanskih plemen (kot če so se pojavljale še druge skupnosti). Ko pa govori o izvolitvi kralja ali o njegovem kronanju, nikdar ne pozabi omeniti, kateremu plemenu kdo pripada, katera plemena (Franki, Sasi...) so bila pri volitvi, kateri vojvode so vladali v posameznih delih dežele...[36]

Pri vseh zunanjepolitičnih sporih (vojaških pohodih, pohodih na Rim), se pravi, ko se pojavi skupina z drugačnimi značilnostmi (t.j. druga skupnost), govori kronist o svojih ljudeh v skrajšani obliki kot mi/naši/nostri (torej ne "Teutonici"). N. pr. pri svojem naštevanju posameznih dežel, ki so pripadale rimskemu cesarstvu, Wipo piše: "Ungaria autem, quam idem rex Heinricus III. nobili atque mirabili victoria domuit,... praedicto tempore nec audire nos sustinuit."[37]

Kdo spada sedaj k tem nos/naši? Kot lahko vidimo iz zgornjega primera k tem prav gotovo niso spadali Ogri (ali pa prebivalci Ogrske). Prav tako ne Polabski Slovani ali pa Slovani ob Vzhodnem morju, kajti njihovo verovanje je za kaj takega pomenilo nepremagljivo oviro.[38] Prav gotovo tudi niso mišljeni drugi zahodni Slovani. Politični odnosi Češke in Poljske do rimskega cesarstva so bili precej napeti (pa ne le v letih 1024-39) in ne moremo si predstavljati, da bi ti lahko šteli k Wipovim "nostri". Še pomembnejše kot politična nasprotja so bile etnično-jezikovne in ideološke razlike.[39] Rimsko cesarstvo so takrat sestavljali Germani/Nemci[40] (Teutoni), Italiki (ali prebivalci cesarske Italije) in (kasneje) Burgundi. Eksplicitno se Wipo ni natančno izrazil, če vsi sodijo med "naše". (Vendar se bo v tekstu ta termin omejeval le na prve.). Za razreševanje tega problema sta zelo pomembni še dve ideološki kategoriji.

Pri analizi tekstov zgodnjega in razvitega srednjega veka (prav vseeno, iz kakšnega političnega ali socialnega okolja izvirajo njihovi avtorji) se dosledno ponavljajo ali pojavljajo določene kategorije (na različne načine, kar je odvisno od avtorjevega stališča). Poleg kralja seveda, ki se vedno omenja v povezavi s hierarhijo oblasti (ki je od Boga) kot glava (po spopadu za investituro kot glavi - kralj

32 Ibid., str. 81.
33 Ibid., str. 86.
34 W.O., str. 10.
35 W.O., str. 25, 28, 49, 53 in 60.
36 Po Wipovem izročilu so po smrti Henrika II. spadali Sasi, Istrani, Bavarci, Alamani, Lotarinžani, Ripuarijci, Franki in Čehi (W.O., str. 12) k rimskemu cesarstvu. Podobno je poročal tudi pri nekaterih drugih notranjepolitičnih dogodkih - pri volitvi kralja, kjer je podrobno poročal o posameznih germanskih plemenih: iz Galije - Franki, Ripuarijci, Lotarinžani, iz Germanije - Sasi, vzhodni Franki, Noričani, Alamani (W.O., str. 14). Na nobeni strani pa ne najdemo pojma nos/nostri.
37 W.O., str. 12 in 13. (Ta stavek je Wipo kasneje sam vrinil v kroniko, ko je sklenil pokloniti cesarju Henriku III. Gesta Chvonradi, pred 1046, glej Bresslau, H. - Wiponis opera ..., str. XVIII).
38 Wipo izvaja ta odnos dobesedno iz: ob obmejnem spopadu med Sasi (nostri) in Lužičani (ei) so slednji napadli trdnjavo (Weiden), kjer "plures nostrorum, qui in eo erant, ab eis occisi sunt" (W.O., str. 53).
39 Odnos "naši" je lahko obstajal le med enakovrednimi partnerji, tako npr. med Sasi in Franki (Widukind govori o njih, kot da so bili "quasi una gens"), ne pa obstajal med Tevtoni, ki jim je načeloval cesar ("vicarius Christi" - po Wipovih besedah), katerega glavna naloga je bila varovanje in širjenje Kristusovega miru in zakona, in na drugi strani Čehi (Moravani), katerih "božji priprošnjik" je bil le sv. Vaclav, njegov namestnik na zemlji pa češki vojvoda. (Poleg tega cesarjev fevdnik od Vladivoja 1002-3, zgodnja tradicija - 845-895...). Glej še Schröder, H. D., Völker und Herrscher..., str. 112; "Izoblikovanje "narodnostne miselnosti" v srednjem veku ima osnove v kultu "narodnih svetnikov". To tezo je Schröder vzel F. Grausu (Graus, F. - Die Bildung eines Nationalbewußtsein..., str. 45). Graus misli, da "nemškega narodnega svetnika v srednjem veku sploh ni bilo, niti v cesarstvu...". To nasprotuje njegovi lastni teoriji (da je vladar zastopnik nebeškega pokrovitelja). Pri raziskovanju Wipove kronike (in nasploh sodobnih kronik) lahko ugotovimo, da je tako kot razmerje sv. Vaclav - češki vojvoda razmerje Jezus Kristus - cesar. Sam Kristus torej igra vlogo narodnega patrona.
40 Prevod Tevtoni v Germani se mi ne zdi primeren, vendar pa boljši kot v Nemci (s pojmom Tevtoni zajame Wipo tudi romanizirane Franke, Ripuarijce in Lotarinžane).

in papež). Kot sredstvo za ohranitev tega stanja sta služila mir in pravo.

Za Wipa je kralj (Henrik III.) "huius orbis dominus dominantius."[41] Očitno pa zanj ni obstajal le his orbis, ampak tudi onostranstvo, saj sam piše: "Velika sreča je biti kralj na zemlji, še večja pa triumfirati v nebesih."[42] Ni dvoma, da je zanj drugo višje od prvega. Na vrhu Wipove vrednostne lestvice je Bog ("Omnis potestas a Deo. Is omnipotens rex regum, totius honorius auctor et principium..."),[43] Tako kot je Bog vladar Nebes, je cesar vladar zemlje. Je njegov izbranec ("nostri catholici reges, verae fidei defensores, legem ac pacem Christi, quam nobis per evangelium suum tradidit"; "Vere Dei nutu electus est...", "Igitur non erat fas alicui in terra militare, quem Deus omnipotens praedestinavit (!) omnibus (!!) imperare", "Dominus, qui te elegit..."),[44] je njegov namestnik (vicarius Christi")[45] in posnemovalec ("Nemo nisi imitator, verus est dominator").[46]

Ta ideologija se je odrazila tudi v upodabljajoči umetnosti. Približno od Karla Plešastega do Henrika IV. (z relikti v drugi polovici 12. stol.) je v dragocenih liturgičnih rokopisih, ki so nastali na kraljevo oz. cesarjevo zahtevo, mogoče najti v sceni božjo postavo, ki osebno predaja kralju krono kot simbol njegove časti[47]. Za nadaljnjo razpravo zadostujeta le dva dela (Bog in cesar) hierarhičnih odnosov.

S to hierarhijo je tesno povezano pravo, za njegovo vzdrževanje pa je potreben mir. Srednjeveški sistem odnosov je slonel na prizadevanju za stabilnost. Raziskovalec srednjeveške kulture A. J. Gurjevič piše o razumevanju prava v srednjem veku: "Cerkev je bila nosilka nomokratične koncepcije prava, ki se je naslanjala na Sveto pismo... Njegova (sv. Pavla) teorija božjega prava je razvila splošno zavezanost pravu, ki ga je dal Bog (lex est donum Dei)... Pravni temelj ni strinjanje, pač pa poslušnost. Pravo je temeljni kamen vse družbe; na njem so bili zasnovani medčloveški odnosi."[48] Drugače povedano - pravo je trden sistem, model obnašanja, ki je omogočal življenje srednjeveški družbi in poleg krščanstva (ki je tako že povezano z zakonom) sodil k temeljnim vrednotam srednjeveške kulture. Zelo blizu mu je mir, ki zagotavlja stalnost hierarhije vsega sistema in predvsem zagotavlja "krščansko življenje". Nasprotje miru ni vojna (t.j. sredstvo za kaznovanje, za ohranitev hierarhije in sistema), pač pa so to nemiri in upori.

Sedaj se povrnimo h kralju, to je tistemu, ki je veljal za glavnega varuha "lex et pax Christi". Je božji namestnik in njegov posnemovalec, posnemati mora njegovo delo; Bog je dal zakon in mir, on pa ju mora sedaj varovati, in če sta ti dve vrednoti kršeni, mora posredovati,[49] da zavaruje stabilnost in red. To je zelo očitno tudi v Wipovi Gesta Chvonradi: "Ker pa Bog od tebe veliko zahteva, tako zahteva predvsem, da ohraniš pravo in pravičnost ter mir v domovini ("iudicium et iustitiam ac pacem patriae").[50] Besedi lex in pax sta ključni za razumevanje celotne kronike (poleg rex in deus), torej za razumevanje njenega pomena in smisla: takoj v uvodu nam Wipo namreč predstavi svoje kralje - "nostri catholici verae fidei defensores, legem et pacem Christi, quam nobis per evangelium suum tradidit."[51] Dve pomembni določili mladega kralja Henrika III. sta se nanašali na verovanje in mir: "... rex Henricus III. pius, pacificus..."[52], značilno je tudi, kar je napisal o svojem kralju: "Po njegovi izročitvi so Henrika kronali v Kölnu, nato so ga blagoslovili (to je bil nadaljnji potrebni obred), nato sta cesar in 11-letni kralj odpotovala vsak v svojo smer (Henrik je bil sicer pod okriljem Augsburžana Di Bruna) v boj za mir".[53]

Tudi pri odstavitvi švabskega vojvode Ernsta so bili vsi "iustitiae et paci relucantes" ekskomunicirani. Visoko spoštovanje prava in miru lahko najdemo še na mnogih straneh.[54]

Nasprotje miru (pax) po teh raziskavah ni vojna (bellum), ampak upor (seditio, rebellio). Kot je sam Kristus dajalec prava in miru (njegov namestnik in posnemovalec pa je kralj kot "defensor pacis",[55] ki mora skrbeti, da se red in mir ohranjata), je povzročitelj nemira njegov protigralec - hudič ("hostis pacis diabolis", "instigante diabolo rebellionem molibatur"),[56] njegovi "namestniki" in "orodje" pa so uporniki.

Zaključek te ideološke analize je, da k "našim" spadajo tisti kristjani, ki so sprejeli hierarhijo Bog - cesar - kralj, ki imajo skupni zakon, katerega čuva in utrjuje mir.

41 W.O., str. 2.
42 Wattenbach,W. - Wipo. Das Leben Kaiser Konrad II., Leipzig 1925, 4. Auflage, str. 25.
43 W.O., str. 21.
44 W.O., str 7, 20, 20, 22.
45 W.O., str. 25.
46 W.O., str. 22.
47 Mütherich, Florentine, v: Das Evangeliar Heinrichs des Löwen und das mittelalterliche Herrschersbild. Ausstellungskataloge 35, Bayrische Staatsbibliothek München 1986, str. 25-83.
48 Prevedel Juraj Šedivý iz: Gurjevič, J. A. - Kategorie støedovekové kultury. Praha 1978, str. 125.
49 Glej op. št. 68.
50 Wattenbach, W. - Wipo..., str. 25. W.O., str. 23.
51 W.O., str. 7.
52 W.O., str. 12.
53 "Rex autem Stephanus... in universo regno suo", "Imperator tam munitum regnum... Intrare non valens", "Circa terminos regni"; vse v W.O., str. 44.
54 W.O., str. 44 in 45.
55 W.O., str. 41, 43, 44, 58.
56 W.O., str. 43 in 44.

Predstava o drugih skupnostih

Ogri oz. Madžari[57]

V času, ki ga opisuje Wipo, je temeljno delo sv. Štefana posvečeno graditvi njegove etnično mešane monarhije. Po bitki na Leškem polju (955) se je začelo stalno naseljevanje starih madžarskih plemen ter razvoj lokalnih centrov moči, ki so imeli različne zunanjepolitične povezave (Prekodonavje - Geisa, povezave z zahodom misijonsko delovanje škofa Bruna iz St. Gallna in sv. Adalberta; Sedmograjska - Gyula, povezave z Bizancem, misijonsko delovanje duhovnika Hieroteusa; Theise - nasproti Actumu oz. Ajtonyu - "accepit potestas a Graecis").[58]

V prvih letih vladanja je imel Štefan nekaj težav z ostalimi ogrskimi knezi. Svoje politične nasprotnike (Kopany, Gyula, Actum) je premagal in spravil deželo pod eno oblast, ki je bila tako združena pod enim vladarskim simbolom (papeževo in cesarjevo krono) in enim vladarskim naslovom (rex). Pri vladanju se je naslanjal na reforme (komitati, vasi kraljevih slug, lastna cerkvena organizacija...). S široko prepredeno dinastično politiko je utrjeval svoj položaj (njegova žena Gisela je bila sestra cesarja Henrika II., snaha bizantinska princesa, sestre pa so bile poročene z vladarji Poljske, Bolgarije in Benetk).[59]

Ker Wipo razmer v vzhodnem delu rimskega cesarstva ni poznal iz lastnih izkušenj, je spregledal mnoge podrobnosti pri spremembah na Ogrskem. Ogrska je v njegovem tekstu omenjena na petih mestih, vedno v povezavi s politiko rimskega cesarstva.

Kar zadeva eksplicitni nivo, govori Wipo o ogrskem kraljestvu.[60] Če se naslanjamo le na tekst, ni jasno, ali primerja Ogrsko kraljestvu ali vojvodini, kajti Wipo uporablja izraz regnum tako za rimsko cesarstvo kot tudi za posamezne vojvodine ("consilio principium regni" - kot cesarstvo; "in regno Noricorum, id est Baioaviorum" - kot vojvodino).[61] Vladarju Ogrske Štefanu dodeli naslov rex.[62] Prebivalce Ogrske pa poimenuje dvakrat z "gens Pannonica"[63] in petkrat z "Ungari" (od tega trikrat v besedni povezavi rex Ungarorum"). [64] V eksplicitni rabi ne najdemo kakšne posebne oznake Ogrov in zelo malo o njihovem vladarju.

Ko se posvetimo implicitnemu nivoju, ugotovimo (po Wipovi predstavitvi), da:

1) so Ogre pravkar pokristijanili, zato sodijo sedaj v cerkvenem smislu k našim, k "natio christiana". Pokristjanjevanje se je (po Wipu) začelo na dvoru s strani rimskega cesarstva (in sicer od strani same cesarjeve sestre).[65] To nas opozarja na določeno obvezo[66] Ogrske do vladarske hiše (rimskega cesarstva) in v širšem smislu tudi do samega rimskega cesarstva.

2) Štefan je nekemu cesarskemu slu (škofu Wernerju) prepovedal prehod čez Ogrsko (Wipo nas prepriča o tem, da bi se kaj takega "v njegovem času niti romarju ne zgodilo") in le dejstvo, da Bog tako hoče ("iudicium domini, quem fallere nemo valebit"), je ogrskega kralja rešilo pred kaznijo ponižanega cesarja.

3) V letu 1030 je izbruhnil spor med Bavarsko in Ogrsko (kriva je bila Bavarska). Ogrski kralj je vdrl v Norik in ropal ("multas incursiones et praedas in regno Noricorum... faceret"). S tem je prizadel sistem cesarstva (Deus-rex; pax et lex Christi). Sedaj je vrsta na cesarju, ki mora braniti prav ta sistem, da kralja kaznuje (kljub temu da je Bavarska prva krivično napadla Štefana). Proti Ogrski je korakala velika cesarska vojska. Po Wipovih besedah Štefan cesarju ni bil dorasel in se je zato obrnil k Bogu po pomoč ("Rex autem Stephanus minime sufficiens adversus imperatorem orationibus et ieiuniis in universo regno suo indictis praesidium Domini tantummodo flagitabat"). Imperator sicer ni mogel prodreti v notranjost Ogrske, pač pa je z ropanjem ob meji poravnal krivico, ki mu je bila povzročena (t.j.

57 W.O., Ibd. in 58.

58 W.O., str. 42-43: "Deinde diversa regna peragrantes, caesar per se, rex sub tutore et auctore Augustensi episcopi Brunone, cunctos rebelles domabant et foedera pacis feliciter firmabant".

59 W.O., str. 3, 8, 27, 29, 35, 37, 38, 52, 58...

60 Lexicon des Mittelalters, VI. Bd., 1993, str. 919: "Mir:...V srednjeveških pravnih virih se mir pojavlja kot osrednji pojem... V srednjeveških teorijah o državi je krščanska predstava o miru poudarjena predvsem z Avguštinovimi spisi. Njegovo razumevanje "pax civilis" kot "ordinate imperandi oboediendique concordia" je tako za kralja kot za cesarja pomenilo, da je njuna služba predvsem obveza za vzdrževanje miru... H. J. Becker.

61 W.O., str. 19, 32, 39.

62 Nemščina ne razlikuje izrazov Ogri in Madžari (madžarščina ne pozna niti jezikovnega razlikovanja, oboje je "Magyar"). Slovaški zgodovinarji razlikujejo dva pojma "Uhor" (Oger), ki označuje prebivalca Ogrske (t.j. v ozemeljskem smislu), in "Mad'ar" (Madžar), ki je etnična oznaka. Pri svojem delu se bom držal zadnje rabe.

63 O vplivu bizantinskega cesarstva in razširjenosti njegovega kulturnega vpliva v vzhodni in vzhodni srednji Evropi govori pomembno delo Avenarius, Aleksander - Byzantinská kultúra v slovanskom prostredí v VI.-XII. st. K problému recepcie a transformáci, Bratislava 1992.

64 Literatura o utemeljitvi madžarske države: madžarska (G. Györffy, D. Hóman, I. Kniezsa, Gy. Székfü), slovaška (P. Ratkoš, B. Varsík, M. Kučera, R. Krajčovič, R. Marsina in drugi, pregled je tudi v zborniku O počiatkoch slovenských dejín, Bratislava 1965), nemška (vsaj M. Uhlirz).

65 Wipo povzdiguje Giselin (Štefanov) in Brunov izvor, da bi tako povzdignil zasluge kraljeve hiše pri pokristjanjevanju - W.O., str. 43.

66 Zelo malo je verjetno, da bi to predstavo z Wipom delila Štefan ali celo Ogrska.

sistem časti, s katerim se je istovetil) ("iniuriam suam satis ulciscens..."), in obnovil sistem.[67]

Iz zgoraj povedanega vidimo, da je Wipo Štefana obravnaval kot podrejenega cesarju. (Kljub temu da je bila realnost, vsaj ob vojnih pohodih, drugačna). On je bil "rex", poleg tega prizadet po krivici (tu lahko res dobro opazujemo vedenjski model - Konrad je moral, da bi potrdil svojo moč, braniti sistem, čeprav so Bavarci, torej del njegovega sistema, storili krivico), zato je mladi kralj Henrik III. (t.j. rex - se pravi, v njegovem rangu) sklenil s Štefanom zvezo ("recepit in amicitiam"). Kot amicus je tudi prejel omembo svoje smrti, kar je učinkovalo povsem drugače kot sporočilo o smrti Boleslava Hrabrega.[68]

Podobno je veljalo tudi za etnične ocene: Bavarci so spadali k "našim" in jih je bilo zato treba vnaprej braniti in maščevati (čeprav so bili oni krivi). Ogri ne sodijo k "našim", zato morajo biti kaznovani (s cesarjevim plenjenjem), ker so zmotili sistem (strukturo). So pa višje kot Polabski Slovani in Slovani ob Vzhodnem morju, ki so pogani (odpadniki od Kristusa) in jih Wipo edine označuje za "barbare."[69] Kar je najbrž tudi zanimivo - pri Wipu (ki je živel le dve ali tri generacije po bitki na Leškem polju) ne najdemo sledi o tem, da bi Ogre predstavljal kot divje nomade, kar lahko tako prej kot kasneje zasledimo pri mnogih drugih avtorjih.

Slovani

Oznako Sclavus najdemo že v virih iz 6. stol. (poleg Sclavus, Vinidus, Antius...).[70] V govorjenem in večkrat tudi v pisanem jeziku se poimenovanje Slovanov (Sclaus) ne loči od oznake za sužnje (sclavi). Zato je ta izraz od visokega srednjega veka dalje pridobival slabšalno oznako[71] in po mnenju Fr. Grausa so pri prepisovanju starih kodeksov slovanski pisarji oznako Sclavus že od 12. stol. dalje zamenjevali z bolj določno "nacionalno oznako" (n. pr "Bohemus" namesto "Sclavus, qui vocatur Behemus" ali "Moravus" namesto "Sclavus Marahensis").[72] V zgodnjem srednjem veku pa najdemo le redkokdaj trdne dokaze, da bi tudi romanski, germanski ali bizantinski pisci obravnavali izraz "Sclavus" slabšalno.[73]

Vsebina (razen pri potencialnih ocenah) tega termina se je spreminjala. Obstajajo argumenti za to, da je izraz "Sclavi" že od 6. stol. dalje označeval neko skupnost slovanskih plemen, od visokega srednjega veka dalje pa je bilo tako označevanje slovanskih plemen kot politične skupnosti v smislu zahodne ideologije (fevdalna država sloneča na Deus-rex (principes) - lex et pax Christi) vse redkejše. Oznaka "Sclavus" je v kasnejšem času označevala le Polabske Slovane in Slovane ob Vzhodnem morju.[74]

Wipo tega pojma ne rabi slabšalno (nasproti npr. svojemu kasnejšemu razlagalcu, ki misli s tem prav gotovo Polabske Slovane), pač pa le za oznako ljudstva. K Slovanom prišteva polabske Slovane in Slovane ob Vzhodnem morju ("Saxones cum sibi adiacentibus Sclavis", "in gente Sclavorum... qui Liutizi vocantur..."),[75] Poljake ("De Bolizio duce Sclavorum... Bolizlaus, Sclavigena, dux Bolanorum"),[76] Čehe (t.j. Čehe oz. Moravane: "in Boemia et in caeteris regionibus Sclavorum)."[77] (Omenja tudi Rusijo ("Ruzzia")[78] ne da bi določno rekel, da so njeni prebivalci tudi Slovani).

Nihče od voditeljev teh ljudstev pa ni na taki ravni kot cesar ali pa ogrski kralj Štefan. (Vladarja Poljske in Češke sta le vojvodi in ko se je poljski vojvoda Boleslav povišal v kralja, ga je za ta neprimerni korak Bog kaznoval s hitro smrtjo). Pri Polabskih Slovanih pa ne omenja nikakršnega voditelja.

Njegov odnos do slovanskih ljudstev potrjuje, o tem sem prepričan, da jih je razdelil na dve skupini - na pogane (govori o Lužičanih, za katere pa uporablja hkrati tudi sinonim "Sclavi"), ki so bili le napol kristjani in ki so zaradi odpadništva postali pogani,[79] in na ostale. V Wipovi kroniki zasedajo prvi najnižje mesto med ljudstvi, so edini, ki jih označuje za barbare ("a barbaris, qui

67 Pri raziskovanju medsebojnih odnosov v hierarhiji (torej ne vsebine - kot to delo) je neki mladi slovaški znanstvenik uporabil strukturalistično metodo. (Kanovský, Martin - Štruktúra hagiografických legend v stredoveku, diploma na Univerzi Bratislava, 1994.

68 W.O., str. 31: "Bolizlaus, Sclavigna, dux Bolanorum, insignia regalia et regium nomen in iniuriam regis Chvonradi sibi astavit, cuius temeritatem cito mors exinavit". W.O., str. 58: "Stephanus rex Ungarorum obiit, reliquens regnum Petio, filio sororis suae".

69 W.O., str. 29, 62. Zadnja omemba je kasnejši vložek, nastal pred sredo 11. stol. - Bresslau, H. - Einleitung zur Wiponis opera.

70 Ratkoš, Peter - Pramene k dejinam Velkej Moravy, Bratislava 1968.

71 Pekar, Josef - O smyslu českych dejin, Praha 1990.

72 Graus, F. - Die Bildung ..., str. 15 in 16.

73 Schröder, H. D. - Völker und Herrscher, str. 21. Prav tako pri Herwigu Wolframu - Die Geburt Mitteleuropas, Wien 1987, str. 352, izvemo, da so pri zaslišanjih ob določanju meja pripadnike obeh skupnosti, čeprav so bili neenakega ranga, nazivali z "nobles"; nasprotje temu pa je -"Sclavos barbaros et omnes pravos" (W. O., str. 62).

74 Verjetno tudi slovanske skupnosti, ki so pripadale cesarstvu, kjer uprava ni bila slovanska (rimsko cesarstvo-Karantanci - Slovenci; Ogri - Sclavi - Slovaki), (glej previdno teorijo Varsik Branislava - O vzniku... (Ibd.), str. 530.

75 W.O., str. 14, 52, 53.

76 W.O., str. 31.

77 W.O., str. 52.

78 W.O., str. 32.

79 W.O., str. 51-53.

Saxoniam attingunt"...).[80] Zaradi odpadništva in sramotenja Jezusa Kristusa jih bo cesar (ki je imenovan "ultor fidei")[81] grozovito kaznoval. Za ostale (Čehe, Poljake) pa velja podobno kot za Ogre - ne spadajo med "naše" (le v splošnem za tovariše v veri), njihov hierarhično podrejeni položaj v državnem sistemu Deus - rex - pax et lex omogoča Tevtonom, da se vmešavajo v njihove notranje zadeve (glej Konradovo delitev Poljske, ko je nastopal s stališča razsodnika).[82]

Od zahodnih Slovanov bomo našo pozornost sedaj usmerili proti Slovakom, ki so živeli na ozemlju današnje Slovaške[83] (in v nekaterih delih severne Ogrske)[84] in so po zlomu ali razpadu centralne moči Veliko Moravske živeli nekaj časa v vakuumu ali še bolje v nestabilnosti. Pred sredo 10. stol. so propadla mesta Bratislava, Nitra, Star Tekov (po arheoloških raziskavah bolj zaradi nazadovanja in propadanja kot zaradi uničenja),[85] kar govori o tem, da je takratno Ogrsko zelo malo zanimalo ozemlje današnje Slovaške (razen jugozahodnega dela, ki je bil izhodišče za roparske pohode). S pomočjo lingvistične analize toponimov lahko ugotovimo razširjenost mejnih straž proti Madžarom.[86] Severne utrdbe (stari "curtus" Ducové; nove - Vyšehrad, Hronsk Benadik) so preživele do druge polovice 10. stol.[87] in njihov zaton sovpada z nastankom ogrskega kraljestva.[88] Tudi v prvih desetletjih Štefanove vlade velik del današnje Slovaške še ni pripadal ogrskemu kraljestvu,[89] pač pa so del obvladali češki vojvode in nekaj časa (do 1018 ?) je en del pripadal poljskemu vojvodi Boleslavu Hrabremu. Naslednji element, ki je igral važno vlogo v medsebojnem odnosu političnih sil, je bila vojvodina Nitra.[90] Njen vojvoda v prvih desetletjih 11. stol. ni bil več stabilen, na zasedbo njegovega prestola so vplivali sosedje, pač glede na trenutne razmere - enkrat ogrski kralj, drugič poljski ali češki vojvoda ali pa cesar.

Te skupnosti Wipo nikjer ne omenja (morda na eni strani zaradi zgoraj omenjenih vzrokov, kajti razmer v vzhodnem delu cesarstva ni poznal tako dobro), čeprav je 1030. ob Konradovem vojaškem pohodu šla češka vojska pod Bretislavom skozi jugozahodni del današnje Slovaške. Možen (vendar z veliko previdnostjo) namig na priznanje tudi nemadžarskih skupnosti (ne le Slovakov) v ogrskem kraljestvu bi bil lahko pojem "gens Pannonica". Poudarja namreč ozemeljski vidik, ne pa govornega (ali etničnega). (Temu pa nasprotuje dejstvo, da se je uporabljalo tudi ime bivše rimske province - namreč Norik/Noričani, kar pa je pomenilo izključno "Bavarce" - podobno bi bilo mogoče - gens Pannonica - za Ogre).

80 W.O., str. 29; tudi na drugih straneh dobimo občutek, da je kasnejši dodatek:" Bene coercebat Sclavos barbaros et omnes pravos" (W.O., str. 62).

81 W.O., str. 50.

82 O njihovem etničnem in narodnem razvoju glej: Chropovský, B, Ruttkay, A. - Archeologický výskum a genéza slovenského etnika (v: Historický časopis XXXIII, 1985, str. 257-292); Krajčovič, Rudolf - Jazyk na Veľkej Morave a jeho kontinuita so slovenčinou, (v: Historický časopis XXXIII, 1985, str. 293-304); isti - Slovenčina a slovanské jazyky, Bratislava 1974; Varsík, Branislav - O vzniku a rozvoji slovenskej národnosti v stredoveku, (v: Historický časopis XXXIII, 1983, str. 529-554); isti - Osídlenie košickej kotliny/, III Bde., Bratislava 1984, str. 73, 77; isti - Z osídlenia Západného a Stredného Slovenska, Bratislava 1984; isti - Slovanské (slovenské) názvy riek na Slovensku a ich orevzatie Mad' arami v 10.-12. str., Bratislava 1990; Kučera, Matúš - O historickom vedomí Slovákov v stredoveku, (v: Historick časopis XXV, 1977, str. 217-238); tudi v zelo izčrpnem zborniku: (P. Ratkoš) - O počiatkoch sloven-ský ch dejín, Bratislava 1965; za novejšo diskusijo - Dejiny Slovenska v Dejinách Slovenska, (Slovenské Pohľady, CXIII, 1992, Nr. 10, str. 2-26). Terminologija za slovansko skupnost, ki je živela približno na ozemlju današnje Slovaške, ni enotna. Nekateri avtorji upo-rabljajo kot strokovni izraz za zgodnji in visoki srednji vek pojem "Slovien/Slovieni/slovenská národnosť" (B. Varsík, R. Marsina, akademska Zgodovina Slovakov...), starejša (in v najnovejšem času tudi mljaša) literatura pa "Slovák/Slováci" (P. Ratkoš, M. S. Ďurica...). Sodobniki so v latinščini uporabljali pojme Sclavi, Windi, Sclavi Marahenses, v nemščini Wenden, Windisch, v madžarščini Tóth. Sodobni termin, ki se je samoreflektiral, je Slovienin/Sloviene(- Bratislavski slovar iz konca 14. stol.) (Varsík, B. - O vzniku..., str. 643), se je približno v 15. stol. preoblikoval v Slovák (podobno kot Pražan - Pražák). Nameravam se držati sodobne terminologije (Slovien, Slovieni), ki jo štejem za strokovni izraz za etnične in jezikovne prednike današnjih Slovakov.

83 Kot v op. 77.

84 S pomočjo lingvističnih raziskav lahko potrdimo slovansko (slovaško) naselitev županij Moson, Sopron, Sabolos, Szatmár in Ugoes (Varsík, B.- O vzniku..., Stanislav, J. - Slovenský juh v stredoveku, II. Bde. Turčiansky Sväty Martin 1984.

85 Chropovský, B., Ruttkay, A. - Archeologický výskum...

86 O obrambi meja v srednjeveški Ogrski glej splošna dela: Göckenjan, Hansgerd - Hilfsvölker und Grenzwächter im mittelalterlichen Ungarn (Quellen und Studien zur Geschichte des ostlichen Europa), Wiesbaden 1977; o raziskavah na današnjem Slovaškem pa - Ratkoš, Peter - Podmanenie Slovenska Mad' armi, v: O počiatkoch slovenských dejín. Bratislava 1965, str. 141-178.

87 Chropovský, B. - Významne slovenské náleziská na Slovensku. Bratislava 1978, str. 63 f., 87 f.

88 Vprašanje nadaljnjega življenja mladih lokalnih voditeljev Velikomoravske po njenem razpadu je zelo problematično. Za 10. stol. ni pisnih virov, ki bi pojasnjevali to vprašanje, iz arheoloških ostankov pa ne moremo (ali zelo težko) dobiti pravih potrditev o tem, da ta vodstveni sloj ni zašel v klerikalizem. Kljub temu pa lahko v 10. stol. še govorimo o dokaj samostojni slovaški kulturi, ki pa je polagoma prevzemala ogrske elemente. (Obratno - o nadaljevanju in vpletanju velikomoravskih kulturnih elementov v ogrsko kulturo glej Avenárius, Aleksander - Byzantská kultúra ..., str. 113-117).

89 Da so vsaj jugozahod nadzorovali Madžari, govori najdba kovancev sv. Štefana, ki so jih kovali v Bratislavi: Hlinka, Jozef - Bratislavská mincovňa, Bratislava 1982, str. 15-18, nadalje najdba, ki z veliko verjetnostjo pripada Štefanovemu taboru pri Bíňi (Chropovský, B.) - Významné slovenské náleziská ..., str. 23.

90 Podrobneje - Dejiny Slovenska, Bratislava 1986.

ZUSAMMENFASSUNG

Wie die frühmittelalterlichen Chronisten über die Ungarn und Westslawen schrieben

Mittelalterliche Chroniken stellen eine Quelle dar, die von Historikern seit Jahrhunderten erfolgreich verwendet werden. Aus ihnen schöpften sie vor allem Faktenwissen und stritten über ihre Genauigkeit. In der vorliegenden Abhandlung wird versucht, aufgrund der mittelalterlichen Chronik das Verhältnis der mittelalterlichen Gebildeten zu den Völkern zu erhellen, die sie noch nicht gut kannten. Es wird darum auf keine konkreten Probleme eingegangen, sondern vielmehr die Einstellung des Autors der Chronik zu den Ungarn und Westslawen dargelegt. Der Autor stützt sich dabei in erster Linie auf die vom Chronisten verwendeten Begriffe wie "rex", "nos/nostri", "pax et lex Christi", "gentes", "nationes", "populus". Die Analyse wurde an der Wipo-Chronik vorgenommen, welche die Zeit zwischen 1024 und 1039 umfaßt, der Autor der Chronik selbst lebte am Ende der vierziger Jahre des 11. Jahrhunderts. Bei der Verwendung und Unterscheidung der oben erwähnten Begriffe stützte sich der Chronist auf die Bibel. Seine Vorstellung von anderen Völkern, von Ungarn und Westslawen, hängt davon ab, ob sie den christlichen Glauben bereits angenommen haben oder nicht. Da die Ungarn in seiner Zeit gerade christianisiert wurden, werden sie als "unsere" betrachtet, allerdings dem Kaiser untergeordnet, der "pax et lex Christi" auf Erden darstellt. Bei den Slawen hat sich die Lage bereits bei ihrem Namen selbst verwickelt. In Wipos Zeit hatte der Name "Sclavus" noch keine pejorative Bedeutung. Diese tauchte erst später auf. Dennoch werden die Slawen von den Chronisten bereits sehr früh genauer bestimmt (etwa Bohemus statt "Sclavus, qui vocatur Behemus"). Zu den Slawen zählt Wipo die Elb- und die Ostseeslawen, die Polen, die Tschechen. Er gliedert sie in zwei Gruppen, in Heiden (die Lausitzer Slawen) und in andere. Von den Völkern, die von Wipo in der Chronik erwähnt werden, nehmen sie den untersten Platz ein, andere, christianisierte Slawen, werden, ähnlich wie die Ungarn, nur dem Glauben nach zu "unseren" gerechnet, im Staatssystem nehmen sie aber eine hierarchisch untergeordnete Stellung ein. Denn das anerkannte System Deus-rex-pax et lex ermöglicht dem Kaiser, sich in ihre inneren Angelegenheiten einzumischen.

Matevž Košir

Magija in goljufija ter tovorništvo med Trstom in Gradcem 1732-1734

Pred deželskim sodiščem gospostva Ortnek se je 21. novembra 1733 začel inkvizicijski proces proti Luciji Roter, osumljeni čarovništva. Proces, ki so ga dan predtem prenesli z deželskega sodišča gospostva Ribnice[1], so začeli z zaslišanjem dvajsetletne Urše Cvet iz Sv. Gergorja (v župniji in vikariatu Lašče in v deželskem sodišču gospostva Ortnek), ki je trdila, da sta Matevž Veider, vulgo Mahne, in njegova žena Špela, ki stanujeta pri Laščah "v Zernize", začarala njenega moža Andreja Cveta. Zaradi njune čarovnije naj bi se Andrej povsem "izgubil" in videl vse krvavo pred očmi ter blodil po svetu vse od sv. Mihaela[2] leta 1732 do sv. Gregorja[3] leta 1733.

Urša Cvet je na zaslišanju povedala, da je bil njen mož Andrej, ki se je preživljal s krošnjarjenjem z laškimi stvarmi, že v času pred odhodom na svojo običajno krošnjarsko pot (na dan sv. Mihaela) popolnoma nor in izgubljen. To in njegovo večmesečno tavanje pa je bilo po njenem mnenju posledica dejstva, da sta ga kakšnih 14 ali 18 dni pred velikim šmarnom[4] preteklega leta začarala zakonca Veider.

Tragično usodo svojega moža je Urša lahko zasliševalcem predstavila le na podlagi moževe pripovedi. Andrej naj bi ji namreč povedal, da mu je po dolgem tavanju šele z božjo pomočjo uspelo priti do samostana v Celju. Tam so mu redovniki poskušali pomagati z različnimi duhovnimi sredstvi in ga dvakrat poslali domov. Vendar to ni obrodilo sadov. Tretjič so si pomagali s cerkvenimi sredstvi in ga spremljali dve milji daleč. Šele tedaj (dan pred sv. Gregorjem 1733)[5] mu je nekako uspelo priti v Lašče k turjaškemu podložniku Juriju Šlintarju. Šlintarjeva žena je o prihodu Andreja obvestila Uršo, ki se je v spremstvu Matija Kahala in Matevža Lichstocka takoj odpravila po svojega moža.

Ko so prišli v Lašče, je Andrej svojo ženo takoj spoznal, vendar jo je vprašal, po kaj da je prišla. Urša mu je dejala, da ga bo peljala domov, Andrej pa je zahteval, da gredo mimo Male Slivnice. Ko so prišli do Male Slivnice, kjer je stanovala Lucija Roter (glavna obtoženka na procesu), se je Andrej vrgel na tla, vpil ter zahteval, naj ga pustijo. Obema Uršinima spremljevalcema je le s težavo uspelo, da sta ga še isti večer pripeljala domov. Pri tem sta imela z njim velike težave, saj se je večkrat vrgel na tla in se upiral; bil je ves krvav in ne najbolj priseben.

Kot je poudarila Urša, se je Andrej vrnil enako oblečen kot pri odhodu (napravljen naj bi bil v rumen suknjič iz idrijskega sukna[6], telovnik iz rdečega sukna in škornje; nosil je tudi rdeč pas, podložen z zelenim suknom, klobuk in belo perilo), le da je imel drugačen klobuk. Po prihodu ga je takoj preoblekla in staro obleko - razen telovnika - shranila. (Suknjo ji je v oktobru 1733 popravil Andrej Germ). V novi obleki pa je po Uršinem pripovedovanju njen mož spet postal povsem normalen. V naročje je vzel otroka in dejal: hvala Bogu, da sem prišel domov. Zopet se je počutil tako dobro kot pred letom dni.

Urša je na zaslišanju priznala, da glede same čarovnije ne ve dosti, da pa je slišala od mnogih sosedov, kako da sta njenega moža začarala Matevž Veider in njegova žena Špela. Tudi Veiderjev hlapec Jurij naj bi v vasi povedal, da je čarovnija prišla iz hiše njegovega gospodarja. Veiderjevi naj bi poiskali topol pod breškimi njivami, hlapec Jurij pa naj bi vanj navrtal luknjo, v njo položil nekaj kosov Cvetove obleke in jo zabil. Takoj zatem naj bi nastalo slabo vreme. V okolici sv. Gregorja in v ribniški župniji se je razdivjalo neurje, zaradi ka-

1 Zapisnik procesa se nahaja v Arhivu Republike Slovenije v fondu; Zbirka historičnega društva za Kranjsko (Collectanea I) fasc. 14.
Spis je bil zapisan neposredno v času procesa od novembra 1733, ko se je začel pred gospostvom Ortnek, do novembra 1734., ko se je izvršila sodba. Procesni spis je dobil od gospoda Janeza Kozlerja, imetnika gospostva Ortnek, v prvi polovici 19. stoletja Peter pl. Raditsch in ga leta 1865 predal Juridičnemu društvu v Ljubljani. Arhivu Slovenije pa je procesni spis 18. 1. 1956 poklonil profesor dr. Janko Polec.

2 29. septembra.

3 12. marec.

4 15. avgust 1732.

5 12. marec 1733.

6 V deželnem jeziku se imenuje "walantinsko sekno".

terega je žito poleglo po tleh. Jurij naj bi vsa ta dejanja priznal pri spovedi v Sveti Štifti, vendar mu župnik ni hotel dati odveze, dokler mu ni obljubil, da bo prenehal s čaranjem. O čarovniji so se kmalu razširile različne govorice. Ko je Urša slišala, da lahko obstajajo čarovnije v nekaterih delih moževih oblek, jih je del sežgala. Slišala je tudi, da je okoli svetega Jurija[7] omenjeno drevo Matevž Veider posekal. Podrto drevo naj bi tam še vedno ležalo. Urša je povedala, da je hlapec Jurij že za božič prenehal s službo pri Andreju Veiderju in da ne ve, kje se nahaja. Vendar je od ljudi slišala, da je pri svoji materi v vasi Kotlo, ki tudi spada pod gospostvo Ortnek.

Vzroka, zakaj naj bi Veiderjeva izvedla čarovnijo, Urša ni vedela. Vedela je le, da sta bila njen mož Andrej in Matevž Veider pivska tovariša. V dobrih odnosih sta bila vse do sv. Filipa in Jakoba.[8] Nato pa sta se sprla, saj je Veider njenega moža obtožil, da mu je vzel 25 kron.[9] Tako je prišlo med njima do sovraštva. Sicer pa naj bi bilo življenje Matevža in Špele Veider zgledno.

Nato je Urša prisegla pred božjim tronom, da je vse, kar je govorila popolna resnica. Ker se ni mogla spomniti imen ljudi, od katerih je slišala omenjene govorice, so ji dali čas za razmislek do 23. novembra. Medtem pa je sodnik ukazal raziskati, kako je bilo v navedenem času z vremenom. Ugotovil je, da je bilo konec junija leta 1732 res neurje.

23. novembra je Urša Cvet ponovno prišla pred sodišče in poimensko navedla vse, ki so ji pripovedovali o Veiderjevem hlapcu Juriju. Martin Lichstock, stanujoč na Brinovici, podložnik gospostva Ortnek, naj bi izjavil, da je Jurij na ukaz svojega gospodarja in njegove žene zavrtal čarovnijo v topol. Marina, žena Luka Korenaka ali Žnidaršiča, ortneškega podložnika, stanujoča v vasi Sv. Gregor, naj bi trdila, da je mlinar Anton, ki stanuje v Jazbenem pod Ortnekom, slišal od hlapca Jurija, da je naredil številne čarovnije. Tomaž, valpt z Ortneka, pa naj bi Jurija že ob božiču naznanil pri gospostvu Ortnek. Čeprav Urša ni mogla navesti nikogar, ki bi lahko potrdil zmedenost in norost njenega moža od velikega šmarna[10] do sv. Gregorja[11], je natančno opisala simptome, ki naj bi dokazovali moževo izgubljenost in norost. Povedala je, da od sv. Mihaela 1732. ni več jedel in da po velikem šmarnu ni več mogel ostati doma. Menda je videl vse krvavo pred očmi. Domov se ni hotel vrniti tudi zato, ker se je bal, da ga bi zaprla v hišo, kjer ni imel obstanka. Okoli sv. Gregorja, ko se je vrnil domov, je šele izvedela za čarovnijo. Pred velikim šmarnom je bil njen mož povsem zdrav.

Istega dne (23. novembra) je bil zaslišan tudi osemindvajsetletni Uršin mož Andrej Cvet, podložnik gospostva Ortnek. Povedal je, da se ukvarja s krošnjarjenjem s pomarančami, limonami, mandeljni in rižem in da z navedenim blagom krošnjari v Celju, Mariboru in Gradcu. Po enem od takih potovanj da se je ustavil v gostilni pri Jelencu, tam pa se je sprl z Matevžem Veiderjem, vulgo Mahnetom. Matevž Veider naj bi ga namreč po krivici obtožil, da mu je ukradel 25 kron. Pred veliko nočjo[12] naj bi ga Veider celo obtožil pred deželskim sodiščem gospostva Ortnek, vendar je kasneje obtožbo preklical.

Kot je na zaslišanju povedal Andrej, naj bi kasneje slišal govorice, da je okrog sv. Jurija Matevž Veider poiskal čarovnijo in jo tudi uporabil. Dobil da je nekaj krp njegove obleke, ki jih je hlapec Jurij na dan velikega šmarna z žeblji zabil v neko drevo. V tem času je bila huda toča. Njemu pa da se je začelo v glavi vrteti, okrog je hodil kot slep, zdelo se mu je, kot da gleda skozi sito.

Kljub vsemu pa se je odločil, da gre v Trst po pomaranče, limone in drugo krošnjarsko blago. Na pot se je odpravil na dan svetega Mihaela[13] preteklega leta in s seboj vzel 7 cekinov in dve sedemnajstici. Prvi dan je v mraku prišel do Razdrtega. Tu se je nastanil v gostilni pri Pavletu. Zaradi izčrpanosti se je zgrudil za mizo. Zjutraj, ko se je zbudil, je vzel svojega konja in odšel z gostilničarjevo vednostjo brez plačila prenočišča in hrane, saj je bil pri tovornikih običaj, da so plačali šele, ko so se vračali. Nato je odšel proti Gorici. Tja je prišel okrog poldneva. V Gorici se je zadržal pet ali šest dni. Zaradi čarovnije je bil povsem izgubljen in je poizkušal prodati svojega konja, vendar ga ni hotel prodati ceneje kot za 15 cekinov. Nato se je s konjem ponoči odpravil iz Gorice, ne da bi goriškemu gostilničarju poravnal račune. V gostilni je pustil le pregrinjalo za konja.

Na sodnikovov vprašanje, zakaj ni nič plačeval, je Andrej odvrnil, da zato, ker je bil čisto izgubljen. Morda da je plačal le kaj sena, ne pa tudi vina. Od časa do časa naj bi mu nekaj "padlo v glavo", tako da ni vedel, kaj dela. Do božiča je

7 23. aprila 1733.
8 1. maja 1732.
9 Krona je enaka vrednosti tolarja. Tolar je bil do terezijanske denarne reforme vreden 2 goldinarja. (Valenčič, Žitna trgovina na Kranjskem, Ljubljana 1977, str. 343.) Po nekaterih izjavah iz tega časa pa je bil tolar vreden 1 goldinar in deset krajcarjev. (P. Ribnikar, Blejske podložniške prisege, Ljubljana, str. 29.) Leta 1732 je en mernik pšenice (26,5 litra) stal 48 krajcarjev. 1 goldinar se je delil na 60 krajcarjev. Tolar je vseboval približno 22 g čistega srebra. (Valenčič, str.141, 143.) Vsota 25 kron ni bila majhen denar.
10 15. avgust 1732.
11 12. marec 1733.
12 13. april 1732.
13 29. septembra 1732.

bil v zelo slabem stanju, potem pa se mu je stanje začelo izboljševati.

Iz Gorice je odšel na Planino, kjer si je privoščil kruha in vina. Ali je zapitek plačal, se ne more spomniti. Na Planino je prišel zvečer, vendar je od tam kmalu odtaval. Celo noč je potoval in prišel v trg Milje, tri kilometre pred Trstom. Straža ga ni pustila v trg niti toliko, da bi odpotoval proti Trstu, ker ni imel potnega lista. Zato se je bil prisiljen vrniti. Ustavil se je v gostilni v bližini nekega trga. V tej gostilni je poravnal račune. Nato se je namenil proti domu. Tako je prišel v trg,[14] tam je privezal svojega konja in se sprehodil po trgu ter si ogledal različne stvari. Proti večeru se je vrnil v gostilno v bližini trga, kjer si je naročil jedačo in pijačo. Za mizo je zaspal. Ponoči se je zbudil. Nikjer ni bilo nikogar. Zato je šel v hlev, vzel konja in se odpravil proti domu. Na poti sta ga dohitela dva moža in ga pretepla. Od njega sta zahtevala plačilo. Andrej ju je prosil, naj ga ne tepeta, da jima bo že plačal. Eden od obeh je vzel njegovo vrečo in pobral ves njegov denar. Koliko denarja je bilo natančno v vreči, ne ve več. Zgodaj zjutraj je prišel v Trst. Ker so bila vrata zaprta, se je vrnil v Postojno. Pokosil je v gostilni pri Kovaču. Nato pa je šel preko Planine in Logatca na Vrhniko, kjer se je ustavil za dva dni. Svojega konja je zamenjal za gostilničarjevega in še za en cekin. Ta cekin je kasneje izgubil. Od tam je nadaljeval pot preko Ljubljane do Vranskega in nato naprej po Savinjski dolini. Ustavil se je v več gostilnah, povsod jedel in pil ter odšel, ne da bi plačal. To je storil tudi v gostilni pri Klemencu, kjer se je zadrževal dva dni in dve noči. Ponoči je odšel, seveda ne da bi plačal. Gostilničar ga je s svojim konjem zasledoval. Ko ga je dohitel, ga je pretepel in mu vzel konja. Andrej je potem brez konja prišel v Žalec. Ustavil se je pri gostilničarju in mesarju Mihaelu, ki ga je prosil, naj nese štiri dukate[15] njegovi sestri v Vojnik. Vendar pa se Andrej v Vojniku ni ustavil, ampak je denar obdržal in potoval naprej. Ponekod je poravnal stroške, drugje ne. Okrog božiča je prispel v Gradec. Tu je živel dva dni v hiši, kjer običajno živi, kadar pride tja. Potem se je vrnil proti domu. Ko je prišel do križa v kraju Velika Slivnica, kjer je podružniška cerkev vikariata Velike Lašče, je videl vse krvavo. Zato se je odločil, da bo svojo pot nadaljeval. Šel je nato v vas Grmiše do posvečenega studenca. Tam se je usedel na kamen in potožil nad svojo usodo. Od tam je odšel naprej, preko Ljubljane vse do Gradca. Naselil se je v gostilni pri Prajerju v Griessu. Kramarji so ga poznali, tako da mu je od njih uspelo dobiti denar na posojilo. Denar je dobil na posodo tudi od krčmarice. Pri tem je uporabljal več različnih imen. Skupaj je dobil 5 goldinarjev 30 krajcarjev. Nato je, ne da bi vrnil denar nadaljeval pot proti Erenhausnu. Tam je srečal par kapucinov, s katerimi je šel nekaj časa skupaj. Potožil jim je o svoji stiski. Kapucina sta ga tolažila in mu svetovala spoved, skupaj so šli v kapucinski samostan v Celju. Kapucini so mu zagotovili, da bo prišel domov, če bo imel zaupanje v Boga. Ponovno je šel proti proti domu, toda ko je prišel v Derve polje v vikariatu Lašče, je zopet videl vse krvavo in vse mu je plesalo pred očmi. Zato se je vrnil h kapucinom. Ti so ga potolažili in mu dali kadilo. Tretjič je prišel do Ilove vasi v bližini Derve polja k Juriju Šlintarju. Tam ga je našla njegova žena Urša in skupaj z njo ter Kahalom in Lichstockom so šli proti Mali Slivnici. Tam pa se je usedel na tla. V glavi ga je začelo boleti in ni nič videl. Zato sta ga oba moža na silo odpeljala domov. Ne ve točno, kdaj je prišel domov, vendar se od takrat bolje počuti.

Na koncu je Andrej poudaril, da je vsa njegova zmedenost posledica čarovnije, ki so jo uporabili proti njemu. To da je izvedel od številnih, tudi od svoje žene in ortneškega valpta Tomaža, ko se je v času svetega Gregorja vrnil domov.

Po zaslišanju Andreja Cveta je sodišče začelo iskati Veiderjevega hlapca Jurija. Ko pa je ugotovilo, da je odšel na Hrvaško mlatit ajdo, je najprej (24. novembra) zaslišalo štiriindvajsetletno Špelo Veider, ženo Matevža Veiderja - Mahneta.

Na vprašanje, ali sploh ve, zakaj so jo pozvali pred sodišče, je Špela odgovorila pritrdilno. Na sodišče naj bi bila pozvana zaradi stare Lucije Roter, ki je v ortneškem zaporu. Potem pa je sodniku povedala, da je njen mož ob veliki noči leta 1732, ko je tovoril laško blago, pomaranče, mandeljne, riž in rozine, srečal Andreja Cveta. Z njim in Mihom Bočkom naj bi skupaj prespal v gostilni pri Jelencu pri Konjicah, zjutraj pa ugotovil, da mu je iz hlač izginilo 25 kron. Iskal jih je, vendar jih ni našel. Svojo izgubo je dal objaviti tudi v treh cerkvah. Ker se ni nič našlo, se je obupan vrnil domov. Špela da mu je skrila strup proti mrčesu, saj se je bala, da se bo skušal ubiti. Oče in drugi naj bi ga zaradi izgubljenega denarja obravnavali zelo slabo. Oče Tomaž je od njega zahteval, da gre po nasvet k rablju. Sprva ni hotel iti, nato pa se je pustil prepričati in je obiskal rablja v Ljubljani. Vendar rabljev nasvet ni pomagal in denarja ni dobil nazaj.

Nato je Špela sodniku povedala, da je šla na torek po veliki noči[16] k maši zadušnici v podružniško cerkev Janeza Krstnika. Ker je tja prišla

14 Trg z imenom Eggen.

15 Dukat je tri goldinarje 33 krajcarjev in en pfening (to razmerje je izpričano v knjigi taks za gospostvo Bled za leto 1746) (Ribnikar, str. 15).

16 15. april 1732.

prezgodaj in je imela naglavno ruto mokro, se je ustavila v hiši Lucije Roter. Ko sta se pogovarjali, je pogovor nanesel tudi na izgubljeni denar. Lucija ji je sprva svetovala, naj njen mož pusti brati maše pri sv. Antonu, ko pa ji je povedala, da maše niso pomagale, naj bi ji Lucija svetovala, da od osebe, ki jo sumi kraje (Andreja Cveta), dobi nekaj obleke, to pa zavrta in zabije v topol. S čarovnijo da bo od Cveta gotovo dobila nazaj pogrešani denar, sicer pa ne bo nikomur škodovala.

Špela Veider je sodišču priznala, da je z nasvetm Lucije Roter seznanila moža in služinčad in ker nihče ni imel pomislekov, se je že naslednji dan odpravila k Neži Gornik, vulgo Kovačički, ter jo prosila, naj ji priskrbi nekaj oblek od Andreja Cveta. Še isti dan ji je Kovačička prinesla del spalne čepice, del kožuha in del pasu od Cvetove obleke. Plačala ji je s kislim zeljem, čeprav ni bila povsem prepričana, da so to res Cvetove obleke. Domnevne Cvetove cunje je dala možu, ta pa jih je predal hlapcu Juriju, ki jih je še isti večer za Držečem uvrtal v topol.

Ko se je kmalu zatem razvedelo o čarovniji - hlapec Jernej se je o svojem dejanju hvalil v gostilni pri Jazbenu -, je Urša Cvet (na svete tri kralje)[17] pred ortneškim gospostvom obtožila Špelo in Matevža Veiderja zaradi čarovništva. Na ukaz imetnika gospostva Ortnek grofa Ferdinanda Lichtenberga je moral Matevž Veider pokazati topol. Drevo so posekali in ga temeljito preiskali. V njem so našli del spalne čepice modre barve, del podloge pasu bele barve, nekaj platna in del kožuha, ki so jih po pregledu sežgali. Po vrnitvi pa je Matevža Veiderja zaradi trpljenja, ki da ga je moral prestati v času od sv. Mihaela 1732 do sv. Gregorja 1733, tožil še Andrej Cvet. Od Veiderja je zahteval 30 kron. Ker pa ta ni imel denarja, je izročil Cvetu 4 vole.

Špela je pred sodiščem priznala, da so čarali zato, da bi dobili nazaj izginuli denar. Od mnogih ljudi, ki tovorijo v Gradec, pa je izvedela, da je bil Cvet dobrega zdravja in da je številne ljudi nalagal. Domov se ni hotel vrniti, ker se je bal upnikov.

Istega dne je sodišče zaslišalo tudi devetintridestletnega Matevža Veiderja-Mahneta, ki se je prav tako kot Cvet preživljal s trgovanjem z laškim blagom, kot so pomaranče, mandeljni in podobno. Matevž je povedal, da se je na veliki teden 1732. peljal v Gradec prodat tri cente[18] olja, dva centa riža in en sodček pomaranč. Na poti je srečal Andreja Cveta, ki se je vračal iz Gradca, kjer je že vse prodal. Ta naj bi mu povedal naslov graškega trgovca, kateremu je prodal olje, Matevž pa je Cvetu predlagal, naj ga počaka, da se bosta skupaj vrnila domov. Matevž je šel v Gradec in prodal blago, nato pa sta se z Andrejem odpravila proti domu. Na velikonočni večer[19] sta se v družbi s tovornikom Mihaelom Bočkom v bližini Konjic zaustavila v gostilni Jelenc. Skupaj so prespali v hlevu na slami. Matevž je spal v sredi med Mihaelom in Andrejem. Zjutraj, ko se je zbudil, je ugotovil, da mu je iz hlačnega žepa izginilo 25 kron. Denar je iskal, vendar ga ni našel. Ko se je vrnil domov, ga je oče ozmerjal češ, zakaj da ni šel k rablju v Celje, saj bi mu le-ta lahko pomagal, da bi prišel do denarja. Zato se je po nasvetu svojega očeta Tomaža Veiderja na dan sv. Filipa in Jakoba[20] odpravil v Ljubljano h krvniku, da bi od njega izvedel, kdo mu je ukradel 25 kron.

Matevž Veider je sodišču povedal, da je krvniku, ki ga je našel na ljubljanskem gradu, nesel dva funta[21] riža in mu plačal še 50 krajcarjev. Toda od rablja je dobil nasvet šele ob drugem obisku. Potem ko mu je plačal še tri sedemnajstice (sposoditi si jih je moral pri gostilničarju Jožefu v Posvečenem studencu), mu je rabelj dal majhen, zložen in zapečaten listek in mu dejal, da mora listek ob zori zakopati pod hišni prag ali pod cestni kamen. To naj bi mu pomagalo vrniti denar. Čeprav se je Matevž držal rabljevih navodil (listek je skril pod prvi cestni kamen ob hiši), denarja ni bilo od nikoder. Čez nekaj dni pa je izpod kamna izginil tudi listek.

Po Veiderjevem mnenju naj bi Andrej Cvet v času, ko je "hodil po svetu", predvsem goljufal ljudi, kar da lahko potrdijo številni tovorniki, med drugim tudi Matej in Jurij Zajc, Anže Šintole, Gregor Šampt iz vasi Židmarce, potem njegov brat Bolte in še nekateri drugi, ki da so vsi imeli zaradi Cvetovega goljufanja v Gradcu težave s kramarji s pomarančami. Prav tako naj bi Cvet ves ta čas živel na veliki nogi in bil dobrega zdravja, saj je plesal in podobno, kar da lahko potrdijo številne priče. Na koncu zaslišanja je sicer priznal, da je res čaral z oblekami Andreja Cveta, vendar hkrati pribil, da v takšne reči ne verjame.

Za Matevžem Veiderjem je sodišče zaslišalo tridesetletno Nežo Gornik-Kovačičko. Le-ta je povedala, da je v sredo po veliki noči zjutraj[22] prišla k njej Špela Veider in ji predlagala, naj ji prinese del čepice, pasu in še kaj drugega od oblek Andreja Cveta. Čeprav ji je poskušala dopovedati, da ji "čaranje" ne bo povrnilo denarja, je Špela vztrajala pri svojem. Zato se je popoldne opravila

17 6. januar.
18 En cent je 56 kilogramov (Ema Umek, Plovba po Savi v 18. stoletju, Zgodovinski časopis 40, 1986, str. 265).
19 13. april 1732.
20 1. maja 1732.
21 En funt je 5,6 kilograma. Glej: Sergij Vilfan, Prispevki k zgodovini mer na Slovenskem s posebnim ozirom na ljubljansko mero (16.-19. stol.), Zgodovinski časopis 8, 1954, str. 68.
22 16. april 1732.

k Cvetovim, kjer ji je uspelo skrivaj z nožem odrezati kos kožuha ter kos platna od rjuhe na postelji, na kateri je ležal Cvet. Ker drugega ni uspela dobiti - Cvet je imel spalno čepico na glavi in pas na sebi -, je doma k temu dodala še kos modre čepice in kos pasu svojega moža, ki naj bi ju njen mož pred časom kupil od Cveta. Vse to je popoldne odnesla k Veiderjevi, ki ji je dala nekaj kislega zelja. Špela naj bi ji zatrdila, da bo lastnik obleke potem, ko bodo stvari zabili v topol, trepetal tako kot listje na drevesu, dokler ne bo prinesel denarja nazaj.

26. novembra je ortneško sodišče zaslišalo še 37 letno Lucijo Roter, ki je bila od 11. marca do 11. aprila zaprta v zaporu na Ortneku, potem pa so jo poslali na zaslišanje v Ribnico. Od tam so jo v petek po sv. Elizabeti[23] spet privedli na Ortnek, med zasliševanjem pa so jo največ spraševali o čarovniškem nasvetu, ki ga je dala Špeli Veider. Ker je Lucija Roter zatrjevala, da je za ta nasvet izvedela od svoje - že umrle - gostačke Lucije Prelesnice, jo je sodišče za nekaj ur (da razmisli o svoji izjavi) znova zaprlo. Medtem pa je sodnik ponovno zaslišal Špelo Veider. Na vprašanje, ali ji je Lucija Roter res povedala, da je nekoč s čarovnijo dobila nazaj možev suknjič, je Špela odgovorila pritrdilno. Obenem je še enkrat ponovila, kako da ji je Rotarjeva povedala, da bo Cvet zaradi čarovnije po celem telesu trepetal kakor listje na topolu, dokler ne bo vrnil denarja.

Po tej Špelini izjavi so pred sodnika zopet privedli Lucijo Roter in jo vprašali, če se je morebiti spomnila česa novega. Od nje so hoteli izvedeti o tem, kako je dobila nazaj suknjič svojega moža. Vendar je Lucija vztrajno zanikala, da bi ga dobila nazaj s pomočjo čarovnije - nazaj da ga je dobila zato, ker je dala brati sveto mašo. Zaradi nasprotujočih si izjav se je sodišče odločilo soočiti Špelo Veider in Lucijo Roter. Toda obe sta vztrajali pri svojih trditvah.

V zapletenem položaju se je gospostvo Ortnek odločilo, da bo zaslišalo še druge priče. Ker pa se je Janez Anton pl. Puechental, ki je vodil sodni postopek, odpravil v Ljubljano, so se odločili, da bodo nove priče zaslišali v Ljubljani. Puechental je hkrati izdal ukaz, naj preiščejo hišo Lucije Roter. 30. novembra so jo preiskale osebe deželskega sodišča Ortnek v prisotnosti več sosedov. Našli so nekaj drobnarij, neko mažo, nekaj zelišč in nekakšen prašek. Najdene predmete so dali v škatlo, to pa zapečatili in poslali v Ljubljano. Pri gospostvu Turjak je sodišče poizvedelo o življenju umrle Prelesnice in Lucije Roter. Dopis s Turjaka so v Ljubljano poslali 5. decembra.

Proces se je nadaljeval v Ljubljani 9. decembra. Najprej so zaslišali štiridesetletnega ortneškega podložnika iz Černeč Adama Mahneta, brata Matevža Veiderja, ki se je prav tako ukvarjal s krošnjarjenjem. Adam je sodišču povedal, da je bil seznanjen s sporom med svojim bratom Matevžem in Cvetovimi. O izgubljenem ali ukradenem denarju in o čarovniji z drevesom naj bi slišal od drugih, vendar nikoli ni verjel, da bi mogla imeti čarovnija na Andreja Cveta kakšen učinek. Povedal je, da si je hotel Cvet tudi od njega sposoditi denar. Ker pa je vedel, da je Cvet precej zadolžen (zlasti pri Juriju Žlindri, podložniku gospostva Turjak), mu denarja ni hotel posoditi.

Adam Veider je sodišče seznanil z več Cvetovimi "podvigi", o katerih je slišal na svojem potovanju v Gorico. Ko se je 40 dni po sv. Mihaelu skupaj z Jernejem Grudnom, ortneškim podložnikom, podal na pot proti Gorici, so jima ljudje povedali, da je Cvet večkrat tovoril usnje v Gorico. Tako naj bi teden dni po sv. Mihaelu[24] prišel v gostilno pod Turnom, nedaleč od Gorice, in se tam zadrževal dva dni, češ da čaka svoj funt usnja. Nato naj bi si sposodil od gostilničarja štiri sedemnajstice, češ da gre pogledat, kaj delajo njegovi ljudje z blagom, vendar se v gostilno ni več vrnil.

Zaslišani Adam je vedel o Cvetu povedati še več zanimivih zgodb. Povedal je, da je šel po božiču 1732, skupaj z že omenjenim Grudnom proti Štajerski, v Mariboru pa je pri gostilničarju in mesarju Taclerju srečal Cveta, ki je popival z Gregorjem Maroltom. Ko ga je Cvet zagledal, se je zgrozil in se pokril z rokama. Adam ga je vprašal, zakaj ne pride domov in mu zatrdil, da se mu ne bo nič zgodilo, saj da je čarovnija z drevesa že sežgana. Cvet pa mu je odgovoril, da je hotel priti domov, da pa ni mogel priti dlje od križa pri Veliki Slivnici. Adam je sodišču povedal, kako je Cveta skupaj še z nekim tovornikom pregovarjal, naj se končno vrne domov in ko mu je obljubil, da se bo vrnil, mu je dal sedemnajstico. Takrat je opazil, da ima Andrej obvezano roko. Ko sta nato z Jernejem Grudnom odpotovala iz Maribora, ju je v Pesnici mesar in gostilničar vprašal, če nista morda srečala ranjenega mladega moža. Gostilničar jima je povedal, da je le-ta pred časom prenočil pri njem (potem ko sta ga pri graškem deželnem mostu napadla dva neznanca in ga ranila), vendar pa pri odhodu pozabil plačati. V Gradcu pa je slišal, da si je Cvet od kramarjev s pomarančami in nekega pivovarja sposodil denar pod pretvezo, da gre po blago. Ker jim dolga ni povrnil, ga je sin graškega pivovarja udaril in ranil. Tudi na poti iz Gradca, je nadaljeval svojo pripoved Adam Veider, sta z Jernejem Grudnom v bližini Maribora srečala

23 20. novembra 1733.

24 6. oktobra 1732.

Cveta pri gostilničarju Jegliču. Z njima je potem potoval na praznem vozu do Konjic. Skupaj so prespali pri gostilničarju Krasu. Zjutraj pa je Andrej navsezgodaj izginil, zato sta z Jernejem sama odšla proti domu. Pri gostilničarju Kolencu "pri Savinji" sta izvedela, da je Cvet naredil strošek za štiri goldinarje, nato pa pobegnil. Ustavil naj bi se tudi v gostilni v sv. Pavlu (Preboldu) in dal gostilničarki vrečko; rekel naj ji bi, da je v njej denar in da naj ga shrani. Takrat pa je prispel tja Kolenc, ki ga je zasledoval. Odprli so vrečko in v njej namesto denarja našli kamenje. Kolenc je Cveta premlatil in mu vzel konja. Vendar je bil konj menda, kot je slišal Adam, last mesarja Mihaela iz Žalca, ki ga je dal Cvetu, da bi ga izročil njegovi hčeri.

Adam je povedal, da mu je o Cvetu pripovedovala tudi neka gostilničarka ob deželni cesti v bližini Vrhnike. Tudi tam naj bi Cvet jedel in pil, potem pa - z izgovorm, da gre pogledat svoje blago na čolnu - brez plačila odšel. Na koncu pa je poudaril, da je bil Cvet, ko sta ga srečala z Jernejom Grudnom, videti povsem normalen.

Naslednjega je sodišče zaslišalo Bolteta Mahnega, drugega brata Matevža Veiderja. Bolte je povedal, da je srečal Cveta malo pred božičem 1732., ko je potoval v Trst. Srečala sta se v vasi Hraše nedaleč od Razdrtega in Cvet se mu je zlagal, da potuje z njim neki Krulovec, čeprav je bil le-ta takrat že mrtev. Ko je Cveta vprašal, zakaj ne pride domov, mu je odvrnil, češ, kaj pa naj počnem doma, ko sem tako zadolžen. Cvet mu je razložil, da hoče iti najprej v Trst in tam pogledati, kako naj si pomaga ter šele nato oditi domov. Ker je Bolte ravno takrat potoval v Trst, je Cveta hotel prepričati, naj gre z njim. Cvet pa se je zgovoril, da bo že šel, vendar mora najprej poračunati z gostilničarjem, tako da se mu bo priključil kasneje. Bolte se je počasi odpravil proti Trstu, vendar Cvet ni prišel za njim. Ko se je z blagom odpravil proti Gradcu je dan pred novim letom v Wildonu v neki gostilni spet srečal Cveta. Bolte je poudaril, da je bil Cvet videti povsem zdrav, saj mu je povedal, da tovori ostrige in druge školjke, ki da jih bo v Gradec peljal gostilničar Slapar iz Podpeči. Tam naj bi tovor prodal kramarjem s pomarančami za 18 forintov, potem pa za ta denar kupil dva centa železa. Toda, je nadaljeval svojo izpoved Bolte, v Gradcu je kmalu spoznal, da ga je Cvet v Wildonu nalagal. Graški kramarji s pomarančami so mu namreč povedali, da si je Cvet od njih sposodil denar za plačilo mitnine (nalagal jih je, da je moral pustiti svoje štiri konje in tovornike na mitnici, ki da jo mora plačati), vendar jim denarja ni vrnil.

Proces se je nadaljeval z zaslišanjem šestdesetletnega Tomaža Prelesnika, valpta na ortniškem gospostvu. Prelesnik je sodniku povedal le, da je na dan nedolžnih otročičev[25] k njemu prišel Jurij Peterlin, hlapec pri Matevžu Veiderju, ki da mu je zaupal, kako je na ukaz gospodarja in gospodarice zavrtal v topol na gmajni pod Preložami pri Štubčevih njivah majhen sveženjček. Ko je po sv. treh kraljih za to izvedelo gospostvo, je skupaj z Veiderjem poiskal drevo in v njem res našel koščke obleke. Istega dne (18. decembra 1733) pa so zaslišali tudi Jerneja Grudna, ki je o svojem srečanju s Cvetom povedal podobno zgodbo kot pred njim že Adam Veider.

2. januarja 1734 so na sodišču odprli škatlico, ki so jo našli pri Luciji Roter. Njeno vsebino sta pregledala dr. medicine Köstler in gospod Schödl. Skušala sta ugotoviti, kakšen pomen in učinek naj bi imele stvari, ki so se nahajale v škatli. Ugotovila sta, da navedene stvari niso škodljive, nista pa mogla ugotoviti, zakaj naj bi se uporabljale.

V Ljubljani so nato (4. februarja 1734) zaslišali še Matija Zajca iz ribniškega gospostva, ki se je ukvarjal s prodajo škatel in rešet. Zajc je na sodišču sicer izjavil, da ne pozna ne Veiderja in ne Cveta, da pa je na svojih potovanjih od mnogih slišal, kako si Cvet sposoja denar, potem pa ga ne vrne.

Z zaslišanjem Matija Zajca je bil sodni postopek končan. Pravno mnenje o procesu pa je izdelal doktor prava Janez Anton pl. Puechenthal[26], ki je v uvodu na kratko obnovil bistvo zadeve ("čaranje" s Cvetovo obleko), potem pa odločno poudaril, da pri celi zadevi nikakor ne gre za čarovništvo. V nadaljevanju je zapisal, da je Veider predvsem "*preprost neuk mož, ki ne premore razumevanja, kakšna je odvisnost pri naravnih stvareh*", in da je tudi Lucija Roter, obtožena za čaranje, nedolžna. Menil pa je, da jo je treba "*zaradi pravičnosti in zaradi praznoverja, ki se ne more trpeti, kajti z njim je bog vznemirjen, hudič pa čaščen*", kljub vsemu - za zgled - kaznovati. Zaradi praznoverja naj bi bili kaznovani Neža Kovačička ter Matevž in Špela Veider, pri čemer se je Puechental skliceval na delo Frölichsburga, Comentari criminalis, tractatus 2, prva knjiga, naslov 3, številka 60, ki za takšne in podobne primere predlaga poljubno kazen. Zato je sodnik predlagal, naj se pred deželskim sodiščem v Ortneku, pred tamkajšnjo kapelo, bere maša. Kaznovani naj v opomin ostalim ves čas maše držijo v eni roki razpelo in v drugi prižgano svečo. Poleg tega pa se naj kaznuje tudi ljubljanski krvnik, ki je na nedopusten način podpiral praznoverje in z njegovo pomočjo dobil denar. (O kazni naj pre-

25 18. december 1732.

26 Janez Anton pl. Puechental se je rodil najverjetneje v letu 1693. Umrl je 30. maja 1759, star 66 let. Prim. Schiviz von Schivizhoffen, Der Adel in den Matriken des Herzogtumbs Krain, Görz 1905, str. 198.

sodi gospod grof glede na njegove dolgoletne izkušnje). Glede Andreja Cveta je Puechental nedvoumno ugotovil, da mu uvrtanje njegove obleke v topol ni povzročilo nobene škode. (Kajti, če bi uvrtanje imelo učinek, da bi se nekdo izgubil in ne mogel domov, bi moralo to učinkovati tudi na moža Neže Kovačičke, saj je bila uvrtana tudi njegova spalna čepica in konec pasu, ki ju je Veiderjevi podtaknila Kovačička). Po njegovem mnenju je Andrej Cvet na svojih potovanjih ogoljufal veliko ljudi, potem pa se je poskušal izgovarjati s čarovnijo. Zato je odredil, da mora Cvet Matevžu Veiderju vrniti štiri vole, ki mu jih je le-ta dal v strahu, da ga je res začaral (če volov nima, mu jih mora plačati po trenutni cenitvi, če ne gre drugače s četrtino hube in drugim imetjem, ki ga imata z ženo) in predlagal, da ga gospostvo Ortnek kaznuje tako, da ga uvrsti med deželne rekrute.

V mesecu novembru leta 1734 je bila sodba, ki jo je zapisal pl. Puechental, tudi izvršena. Za njeno izvršitev je poskrbel takratni imetnik ortneškega gospostva Maksimiljan Ferdinand grof pl. Lichtenberg, ki je z opombo, v kateri sporoča izvršitev zapisanega in s svojim podpisom zaključil procesni spis.

Na eni strani opisani proces lepo odslikava veliko praznovernost podeželja, po drugi pa vendarle opozarja na pomemben premik. Saj so dobro desetletje pred tem na Kranjskem še gorele grmade (v Krškem so bili veliki procesi vse do leta 1715). Seveda pa gre pri ortneškem procesu za specifičnost. Procesa ni vodil cesarski krvni sodnik (v tem času je na Kranjskem to bil še vedno pl. Wainacht, ki je iz nekaj procesov znan kot zagrizen preganjalec čarovništva). V procesu se zato tudi ni uporabljala tortura. Lahko domnevamo, da je šlo za postopek, v katerem naj bi zemljiški gospod ugotovil ali so obtožbe dovolj težke, da bi zahtevali krvnega sodnika, ki je bil edini pristojen za delikt čarovništva. Vsekakor se na Kranjskem v tem času že jasno kaže, da se bo moralo praznoverje umakniti racionalnejšemu mišljenju. Nenazadnje pa po tem času, kljub še nekaj čarovniškim procesom na Kranjskem, zaradi obtožbe čarovništva verjetno ni bila več usmrčena nobena oseba. Skoraj gotovo bi podoben proces nekaj desetletij prej terjal smrtne žrtve.

ZUSAMMENFASSUNG

Magie und Schwindel sowie Saumfahrt zwischen Triest und Graz 1732-1734

In dem Beitrag wird ein Prozeß behandelt, der vor dem Landgericht der Herrschaft Ortnek in Krain stattfand. Der Prozeß nahm seinen Ausgang von einem Streit zwischen zwei Bauernfamilien. Das veranlaßte eine der Familien, in der Magie Hilfe zu suchen, was die andere wiederum zu Anschuldigungen nutzte. In den Zeugenaussagen kommt der stark verbreitete Aberglaube des damaligen Menschen zum Ausdruck. Im Mittelpunkt des Prozesses stand eine rein magische Zauberei.

Aus den Prozessakten ist ersichtlich, daß man sich angesichts verschiedener Probleme in die Zauberei flüchtete. Dabei verwendete man Rezepte, die allgemein bekannt waren oder man holte sich Rat von einer bestimmten Person.

Der Prozeß begann, als Urša Cvet den Matevž Mahne und seine Frau anzeigte mit der Anklage, sie hätten ihren Mann Andrej verzaubert. Als Folge dieser Zauberei soll Andrej ein Jahr lang herumgeirrt, keinen Heimweg gefunden und lauter Blut vor seinen Augen gesehen haben.

Der Streit zwischen den Familien Cvet und Mahne hatte bereits tiefe Wurzeln. Cvet und Mahne waren Trinkgenossen. Zusammen hausierten sie und säumten Orangen, Zitronen, Mandeln, Austern und ähnliches von Triest nach Graz. Der Streit brach aus, als dem Mahne auf dem Weg von Graz nach Hause 25 Kronen abhanden kamen. Sein Verdacht fiel auf Cvet. Mahne suchte zweimal den Henker in Ljubljana auf, um das verlorene Geld zurückzuerlangen. Der Henker gab ihm einen versiegelten Zettel, den er unter den Türpfosten oder unter einen Straßenstein legen sollte, um sein Geld zurückzubekommen. Mahne bezahlte den Zettel beim Henker, tat, wie ihm dieser befohlen hatte, ließ auch zwei Messen für den Hl. Antonius lesen, doch das Geld bekam er nicht zurück. Damals besuchte Mahnes Frau eine Seelenmesse für eine verstorbene Nachbarin. Dort traf sie Lucija Roter und beklagte sich bei ihr wegen des Geldes. Lucija riet ihr, ein paar Kleidungsstücke der verdächtigten Person in einen Pappelbaum zu schlagen, um ihr Geld wiederzuerlangen. Špela überredete eine Freundin, sich in Cvet Haus zu begeben, um einige Kleidungsfetzen von Cvet zu holen. Mahnes Knecht bohrte diese in die Pappel hinein. Dem Volksglauben nach sollte derjenige,

dessen Kleid in die Pappel geschlagen ist, wie die Pappelblätter zittern, bis er das gestohlene Geld zurückgibt. Später sprach sich im Dorf herum, was der Knecht getan hatte. Cvet, der bereits seit einiger Zeit von der Zauberei wußte, stellte sich, als sei er verzaubert. Er reiste nach Triest und zurück und betrog mehrere Wirte und andere. Urša Cvet klagte Špela und ihren Mann vor der Ortnek-Herrschaft an. Mahne mußte dem Amtmann die Pappel zeigen, in der sich Cvets Kleid befand. Die Pappel wurde in Anwesenheit des Grundherrn gefällt. Aus Angst, daß ihm ein Prozeß gemacht würde, flüchtete Mahnes Knecht nach Kroatien. Mahne gab Cvet vier Ochsen, weil er sich davor fürchtete, daß er wegen Zauberei vor Gericht angeklagt würde. In Ribnica wurde die Witwe Lucija Roter inhaftiert, weil sie Mahne geraten hatte, sich einer Zauberei zu bedienen. Im November 1733 wurde ihr vor dem Ornek-Gericht der Prozeß gemacht. Der Prozeß dauerte bis zum Herbst des Jahres 1734, im November wurde die Strafe vollzogen.

Die Strafe, die von Dr. Janez Anton von Puechental ausgesprochen wurde, war ziemlich mild. Die Verdächtigten wurden dazu verurteilt, mit Kerze und Kreuz vor der Kapelle zu stehen, in der die Messe gefeiert wurde. Andrej Cvet mußte zu den Landesrekruten einziehen. Puechental, der Jurist und kein Blutrichter war, meinte, es handle sich um keine Zauberei, sondern um Aberglauben. Mit dem Vollzug des Urteils wurde der Grundherr von Lichtenberg beauftragt.

Primož Kuret

Academia philharmonicorum v Ljubljani

Ljubljanska Academia philharmonicorum je bila v muzikološki literaturi doslej deležna velike pozornosti. O njej so že v 19. stoletju pisali nemški pisci, kot denimo *Friedrich KEESBACHER* leta 1862, pozneje zgodovinar *Peter RADICS,* od slovenskih *Viktor STESKA,* v novejšem času *pa Dragotin CVETKO in Janez HÖFLER.*[1] Glavni vir za vse navedene pisce so kronike *Janeza Gregorja DOLNIČARJA* (*Thalnitscher* 1655-1719) Annales urbis Labacensis in Epitome chronologica ter poročilo deželni komisiji za dobrodelne ustanove *Karla Seyfrieda PERIZHOFERJA* iz leta 1767.

S fenomenologijo akademij se podrobneje ukvarja *Eberhard PREUßNER v* Musik in Geschichte und Gegenwart,[2] ki navaja tudi ustrezno literaturo. Pač pa Preußner ne omenja posebej ljubljanske akademije, čeprav je bila po letnici nastanka - 1701 - najstarejša v Srednji Evropi, navaja pa številna podobna združenja v drugih evropskih deželah.

O akademijah pišejo tudi že starejši leksikoni, med katerimi naj omenenim vsaj znani Zedlerjev Univerzalni leksikon iz leta 1732. Le-ta opredeljuje akademije takole:

"Gleich wie verschiedene Gesellschaften in dem 17 secolo, und sonderlich in Europa lediglich zu dem Ende aufgerichtet worden, damit die Wissenschaften und Künste empor gebracht wurden, und man als dann diese Gesellschaften mit dem Nahmen Academien belegt. Also ist die Königliche Societät in England darinnen, daß sie die natürliche Dinge erforscht, eine derer ersten und berühmtesten; da hingegen zu Arles in Provence eine in befinden, auf welche verschiedene Sprachen und Wissenschaften tractiert werden. So hat man auch in Deutschland an. 1672 nicht allein das Collegium naturae curiosorum, oder societatem Leopoldinam auf den Englischen Fuß angelegt, und auf selbiger die Physic und Medicin sonderlich tractiert.... In Italien hat man viel dergleichen Academien, und haben die Mitglieder dererselben offtermals sehr wunderliche Bey Namen, also heissen die zu Rom Humoristi, Lincei, Fantastici, zu Padua Ricorati und Orditi, zu Bononien Otrosi, zu Mailand Nascosti, zu Pavia Asdsidti, zu Fermo Raffrontati, zu Viterbo Ostinati, zu Parma Innominati, zu Cesena Offascati, zu Foligno Rinvigoriti! Weiter sind zu Alessandria die Immobili, zu Trevigo die Perseveranti etc. Man hat auch ferner noch eine andere Art von Academien, auf welchen lediglih diejenigen Studia und Exercitia getrieben werden, welchen Standes-Personen zu erlernen nöthig haben, daher sie auch mit dem Namen Ritter-Academien belegt sind: desgleichen zu Lüneburg und Berlin, Niederösterreichische Academie zu Wien, wie auch zu Liegnitz in Schlesien die Ritter Ac. zu ziehen, welche der Kaiser Josephus an 1708 gestiftet."[3]

Zedler pozna torej angleške, francoske in zlasti italijanske akademije ter seveda nemške, ki naj "povzdignejo predvsem znanosti in umetnosti" ne ukvarja pa se posebej z glasbenimi akademijami ter morda tudi zato ne omenja posebej ljubljanske, ki je v času izdaje njegovega Leksikona morala še delovati. Prav tako ne omenja najstarejših, se pravi grških akademij, ki so bile tudi v 16. in 17. stoletju pobudnice podobnih ustanov v Evropi. Njihov zgled je bil pri ustanavljanju vsaj v Italiji odločilen.

Akademije so bile v stari Grčiji idealno mesto za duhovna gibanja, ki so pozneje vplivala na vso Evropo. Šlo je predvsem za druženje in izmenjavo mnenj enako mislečih in enako uglašenih prijateljev, od katerih je bil eden vodja. Od Platonove

1 Prim. *Friedrich Keesbacher,* Die philharmonische Gesellschaft in Laibach seit derm Jahre ihrer Gründung 1702 bis zu ihrer letzten Umgestaltung 1862, Laibach 1862; Peter von Radics Die Geschichte der Philharmonischen Gesellschaft in Laibach seit zwei Jahrhunderten 1701-1907 / nach der in Handschrift hinterlassenen Geschichte der Gesellschaft von Dr. F. Keesbacher irn Auftrage der Direction neubearbeitet und ergänzt, mss., NUK; *Viktor Steska,* Academia Philo-Harmonicorum v Ljubljani, Dom in svet XV, 1902; *Dragotin Cvetko,* Academia philharmonicorum Labacensis, Ljubljana 1962; *Janez Höfler* Glasbena umetnost pozne renesanse in baroka na Slovenskem, Ljubljana 1978.

2 Prim. *Eberhard Preußner* geslo "Akademie", v: Musik und Geschichte und Gegenwart I, str. 188-200, 1989.

3 Großes vollständiges Universal Lexikon aller Wissenschaften und Künste. Halle und Leipzig verlegts *Johann Heinrich Zedler,* 1732-1754, str. 242.

akademije, filozofske šole življenja in njegovega smisla, so nastajale, rasle in propadale vedno nove akademije, ki so v bistvu zasledovale iste cilje. Krog, ki je oblikoval akademijo, je bil vedno "manjšina" in prav pravilo majhnega števila je dalo akademijam njihovo mesto in ugled.

V svojem bistvu so bile družabna združenja, kjer so se družili ljudje, ki jim je bil ideal *"duhovno kraljestvo nasproti politično-materialnemu in realnemu"*.[4] Njihova uspešnost je bila odvisna od aktivnosti posameznikov. V antiki so akademije vodili filozofi, v renesansi "condottieri" in aristokrati pozneje znanstveniki in umetniki. Sprva so bile izrazito moška združenja, šele v renesansi so imele dostop vanje tudi izobražene žene. Tudi bolj ali manj javno nastopanje se je pojavilo šele v renesansi, ko naj bi akademije vsak dan spremenile v praznik.

Renesanso so akademije doživele v 15. stoletju v Italiji. Odločali so različni vidiki, ki so dali italijanskim akademijam njihov pisani, včasih celo bizarni učinek. Resna humanistična učena prizadevanja, zgodovinski poudarki in znanstvena vprašanja so se izmenjavali z aktualnimi, socialnimi in političnimi programi. Kontrapunkt vsega tega ukvarjanja pa je bilo veselje nad življenjem, nad razvijanjem lastnih sposobnosti in doseganjem visoko postavljenih ciljev. Obenem je bilo vse dejanje prežeto z bliščem in poveličevanjem življenja, kakor si ga je bilo le možno zamisliti. Takšna gledanja so prodrla celo v religiozno sfero, saj je bila celo misel na smrt prežeta s čutnim veseljem. Zato ni čudno, da so prav lepe umetnosti - ki so bile najbolj bleščeča in virtuozna stvar v življenju - postale merilo vsega. Virt - krepost - je zdaj veljala manj v moralnem kakor v estetskem pogledu. Umetnost je šele naredila življenje vredno življenja in doba je naravnost hlepela po izobraževanju. K "pravi" izobrazbi so sodili sposobnost in obvladanje viteških veščin, znanje jezikov, zlasti seveda italijanščine in latinščine ter seveda umetnost. Kdor je vse to obvladal, se je dvignil nad povprečje in je postal ideal družabnega človeka. Zato so v tem času začeli pojavljati občudovanja vredni umetniki in nastajati občudovanja vredni dosežki. Nanje danes spominjajo poslikane akademije in angelski koncerti na slikarijah quattrocenta in cinquecenta, kjer je glasba njihov pomembni sestavni del.

V 16. stoletju je akademij v Italiji vedno več. Vse, kar se dogaja novega, se dogaja v akademijah. Tu so gojili vse vrste nove glasbe, izvedli prve opere in oratorije, tu so se odvijali razgovori o starem in novem v glasbi, tu so praktično preizkušali to, o čemer so razpravljali. *Stile rappresentativo* je slog akademij. Tu so izvajali različna dela, saj še ni bilo gledališč. Konec koncev lahko štejemo sèm sijajno izvedbo Monteverdijevega, *Orfeja* leta 1607 v Mantovi ali Cestijeve opere *L' Argia* leta 1670 v prostorih Accademie degli Intonati v Sieni. Zgledov bi lahko naštevali še in še. Med najstarejše akademije sodijo rimska Accademia degli Arcadi in firenški Accademia della Crusca in Accademia degli Elevati. Rimska akademija je imela stike tudi s slovenskimi izobraženci, kar je arhivsko izpričano. Vplivala je na nastanek ljubljanske Academiae operosorum (1693), leta 1709 pa so v Ljubljani celo ustanovili njeno podružnico z imenom Academia Emonia.[5] Rimska akademija je imela svoje podružnice po vsej Italiji, pri čemer se je manj ukvarjala z glasbo in bolj z libreti. Člani te akademije so nastopali predvsem proti "slabemu okusu" v literaturi preteklega stoletja. Manj jim je šlo za obnovo opere kot za obnovo govornega gledališča, za oživitev italijanske tragedije, ki jo je opera v 17. stoletju potisnila z odra. O glasbi v spisih akademije skoraj ni govora.

Ustrezno različnim političnim in kulturnim pogojem so bile akademije v 17. stoletju različno strukturirane. V absolutistični Franciji sta bili Academie française in Academie Royale skoncentrirani v Parizu. Organizirani sta bili tako, da je nanju lahko imel svoj vpliv monarh. V politično razdrobljeni Italiji je imelo skoraj vsako večje mesto svojo akademijo in vsaka akademija posebno oznako. Posebne pozornosti so bili deležni Intronati v Sieni in Academia della Crusca v Firencah. V Accademii dell' Invaghiti so - kot sem že omenil - leta 1607 prvič izvedli Monteverdijevo opero Orfej. Akademije so pomembno vplivale na razvoj instrumentalne in koncertantne glasbe. Tu so nastopali in blesteli virtuozi in skladatelji. Eno izmed takšnih pomembnih središč je bila tudi Bologna, kjer je Adriano Banchieri leta 1615 ustanovil Accademio dei Filomusi in kjer je nastala leta 1666 nič manj znana Accademia dei Filharmonici. Akademije so nastajale tudi v Franciji, saj je Académie de poésie et de musique ena najstarejših, nastala je že med leti 1567-87. Prav tako stari sta tudi leta 1635, ustanovljena Academié française (Richelieu) ter Academié des Sciences iz leta 1666, ki jo je ustanovil pater Marin Mersenne in je bila, čeprav predvsem znanstvena ustanova - pomembna tudi za glasbo. V Nemčiji je leta 1694 nastala Akademie der Künste v Berlinu, v istem mestu pa je Leibniz leta 1700 ustanovil akademijo znanosti. Waltherjev Glasbeni leksikon iz leta 1732 od italijanskih akademij omenja le akademiji v Bologni in Veroni in podobno kot Zedlerjev ne pozna ljubljanske.[6]

4 *Preußner* str. 190.

5 *Höfler* 108.

6 Prim. *Johann Gottfried Walthers* Musicalisches Lexikon oder musikalische Bibliothek, 1732.

Od novejših tujih enciklopedij omenja italijanska enciklopedija iz leta 1928[7] ljubljansko Academio philharmonicorum, pri čemer se sklicuje na M. Maylendra,[8] med literaturo pa navaja tudi Keesbacherjevo knjigo iz leta 1862.

Vsekakor je ideja akademij prišla do Ljubljane vsaj v drugi polovici 17. stoletja. Tako ima v tem kontekstu ljubljanska Academia philharmonicorum svoje ugledno mesto, podobno kot njena še starejša vrstnica Academia operosorum. Obe sta nastali v ugodnem trenutku, ko so se razmere v tem delu Evrope po turških vpadih in 30-letni vojni umirile. Nastopil je čas vsestranske gospodarske, politične in družbene konsolidacije. Nastala je nova plast domačega plemstva, katerega sinovi so študirali v Italiji, na italijanskih univerzah. Tu so se pač lahko seznanili z elementi veljavne "plemiške vzgoje", ki jo je že sredi 16. stoletja uzakonil Baldassare Castiglioni v svojem znamenitem Dvorjanu (Il Castiglione). Podobne misli so bile domače tudi v Ljubljani, kar kaže v začetku 18. stoletja nastali Collegium Carolinum Nobilium - kolegij za domače plemiške sinove. Za gojence so predvideli znanje različnih plemiških veščin, pa tudi plesa in igranje na čembalo, violino in flavto.[9]

O letnici ustanovitve ljubljanske akademije je bilo nekaj nejasnosti že v primarnih virih, to je v Dolničarjevih kronikah. Letnica 1702 se je vlekla skozi vso starejšo literaturo. Zato je tudi Filharmonična družba, ustanovljena leta 1794, ki se je imela za naslednico Academiae philharmonicorum, proslavljala obletnice, nanašajoče se na leto 1702. Prava letnica je seveda 1701, kar potrjuje vrsta drugih zanesljivih virov, med njimi tudi znani LEGES ACADEMIAE PHILHARMONICORUM LABACI METROPOLI CARNIOLIAE ADUNATORUM, ki že v 1. členu jasno povedo, da je "bila *akademija že pred nekaj leti zasnovana, proti koncu prvega leta po letu tisoč sedemsto tako kot sledi, pa po skupnem dogovoru tudi ustanovljena.*" Letnico 1701 nosi tudi pečat združenja.

Za njeno ustanovitev je bil najbolj zaslužen ljubljanski patricij *Johann Berthold HÖFFER* (1669-1718), sicer razgledan in izobražen mož, ki je študiral v Salzburgu in nekaj časa na Dunaju. Podatki govorijo, da je precej potoval, očitno zlasti po Italiji. Bil je v službi kranjskih deželnih stanov, obenem pa se je aktivno vključil v glasbeno življenje rojstnega mesta - kar je bilo v skladu z duhom in težnjami časa, zlasti pa zgledi iz bližnje Italije.

O njem in njegovem delu, obenem pa tudi o akademiji filharmonikov poročajo že omenjene kronike Janeza Gregorja Dolničarja (Annales urbis Labacensis in Epitome chronologica), pa tudi poročilo Karla Seyfrieda Perizhoferja iz leta 1767, kjer so zlasti zanimivi podatki o njenih značilnostih. Med drugim Perizhofer izrecno pove, da je bila ljubljanska Academia philharmonicorum ustanovljena po tujih zgledih, da je bila namenjena plemstvu in da je vzdrževala zbor in orkester ter da je nastopala v zadovoljstvo vsega mesta in ne le za svoje člane. Nastopala je na direktorjevem domu, na Ljubljanici in v cerkvah. K akademiji so pristopili tudi ljubitelji glasbe s svojeročnim podpisom v akademijski album, ki je danes žal izgubljen. Pisec omenja Höfferjeve zasluge za akademijo in za glasbeno življenje sploh.

Iz omenjenih virov razberemo razmeroma številne nastope v prvih dveh desetletjih delovanja. Prvi javni nastop naj bi bil ob njeni predstavitvi 13. decembra 1701 v škofijskem dvorcu. Dolničar poroča, da je *"imela akademija svoj začetek 8. januarja 1702. Začetnik je bil Johann Berthold Höffer, pri katerem se je zbralo 14 enako mislečih in jo sklenilo ustanoviti. Za prvega direktorja so izbrali Johanna Bertholda Höfferja."*[10]

Iz tega zapisa tudi izvirajo vse sledeče pomote glede letnice ustanovitve. Od tega datuma dalje pa je Academia philharmonicorum poveličala vsako slovesnost, vsako slavje, vsak pomembnejši politični dogodek s svojim glasbenim deležem, tako kot si je pač zadala nalogo, da dvigne splošno družabnost s prireditvami vsake vrste. Slovesni začetek je akademija pravzaprav slavila 30. julija 1702, ko je prvič nastopila. Ali z besedami kronista:

"Am 30. Juli hat die Akademie der H. H. Philharmonicorum ihre erste acta publica am Wasser Stromb Laybach mit Feyerwerch solemniter gehalten, welch acta zu sehen, die ganze Stadt zugelassen und alle Schüff bis auf ein Dienst gehabt, auch nicht genug vorhanden waren, die leuth zu bedienen."[11]

Gre seveda za regato na Ljubljanici, stoletja priljubljeno obliko družabnega življenja v Ljubljani. Tudi to je bilo v skladu z "Leges", ki pravijo že v 1. členu, da je bila akademija ustanovljena, *"da se od časa do časa z ubranim igranjem dostojno razvedrijo."* Seveda pa že v isti sapi tudi zatrdijo, da se *"z občasnim igranjem pobožno prikliče v spomin tisto nebeško glasbo, ki bo večno trajala."* Za simbol so si izbrali orgle sv. Cecilije, *"katerih piščali so po zemlji razlivale presladko harmonijo, ob tem pa vsakogar tudi k nebesom, povzdigovale z geslom: OŽIVLJA, A DUHU NEMINLJIVOST KAŽE"*. Sv. Cecilijo so si izbrali tudi za zavetnico in njen praznik 22. novembra slovesno proslavljali.

7 Prim. Enciclopedia italiana di scienze, lettere ed arti. Istituto Giovanni Treccani 1929, str. 195.
8 *M. Maylender* Storia delle accademie d' Italia, Bologna 1926.
9 Höfler, 107 f in op. 2.
10 Prim. *Keesbacher*, 9.
11 Ibidem.

Tako so bile opredeljene glavne naloge Academiae philharmonicorum: povzdiga družabnosti sodelovanje pri posvetnih in cerkvenih slavjih. Podatkov o sodelovanju pri regatah ni ravno v izobilju, čeprav so bile zelo verjetno vsako leto. Dolničar posebej omenja regate iz leta 1704 in 1716. Tudi podatki o drugih nastopih niso posebno številni. Vemo, da je Academia philharmonicorum nastopila 3. januarja 1703, ko je Ljubljano obiskal princ Evgen Savojski, kateremu na čast so izvedli *"extra schöne Musik"*.[12] Na Ljubljanici so se zbrali tudi junija 1704, ko so izvajali *"eine auserlesenste Musik"*.[13]

V stolnici so 8. julija 1705 počastili tudi spomin na umrlega cesarja Leopolda I. Nato so se preminulega monarha, ki je bil tudi sam zavzet in dober glasbenik, spomnili še 20. julija v cerkvi Marijinega Oznanjenja pri avguštincih. O tej svečanosti lahko preberemo naslednje: *"Der 20. Juli wurde durch die Akademie der H. H. Musikanten mit großer Solemnität und apparat angestellt und vollzogen. Die Hrn. Academici haben sonderlich Ehr aufgehebt mit dem Tuba oder Fernrohr welches als das Dies irae, dies illa und zu der Tuba mirum spargens sonum kamben, erschröklich anzuhören war"*.[14]

Zanimiv je podatek iz leta 1707 (22. avgusta), v katerem poroča Dolničar o slovesnosti v stolnici, ko je Te Deum spremljalo več kot 60 glasbenikov. Podobno slovesno je bilo prihodnje leto ob posvetitvi nove stolnice. Tokrat naj bi - po Dolničarju - nastopilo okoli 50 glasbenikov, ki jih je vodil Johann Berthold Höffer. V obeh poročilih gre za veliko glasbeno telo, ki so ga vodili akademiki ter s svojo prisotnostjo dali prireditvam poseben pomen. Kar se glasbenikov tiče, so se pač zbrali vsi, ki so lahko pripomogli k uspehu in ki so bili vešči svojega poklica ali dobri diletanti. To so bili glasbeniki škofovske in plemiških kapel, mestni in deželni muziki in seveda člani akademije. Ob instrumentalistih so nastopali tudi pevci, o katerih beremo v raznih poročilih.

Akademiki so torej pogosto nastopali pri cerkvenih slavjih. Podatek iz leta 1708 (15. april) govori, da so sodelovali tudi pri polaganju temeljnega kamna za cerkev sv. Rozalije v grajskem hribu:

"Den 15. April ist der Grundstein der kürch der hl. Rosalia Jung. Patronin wider die leidige Sucht der pestilenz, durch ihre hochfürst gd. Ferdinand, Bischof von Laybach, Coad. von Prag, bei einer vortrefflich Musik der Herren Academici Philo Harmonicorum undter dem Trompeten und Pauken-Schall, im Beyseyn einer Volkhreichen hohen und niederen Standesgemeinde gelegt".[15]

Leta 1712 so denimo proslavili kronanje Karla VI. za cesarja v Frankfurtu. Če je podatkov o nastopih Academiae philharmonicorum relativno dovolj, pa praktično ne vemo ničesar o glasbi, ki so jo izvajali. Kaj so na svojih nastopih igrali, ostaja nerešena uganka, zato je vsako ugibanje jalovo početje. Tudi o sestavi ansamblov so viri zelo skromni. Kadar je bilo glasbenikov veliko, je to kronist posebej povedal. Gre za slovesnosti leta 1707 in 1708, ko se je zbralo po 60 oz. 50 glasbenikov. Viri omenjajo, da so zvenele "trobente in pavke", Jurij Žiga Pogačnik omenja v svoji odi o regati na Ljubljanici "violine, lutnje, flavte, rogove, trobente in bobne". Per analogiam bi lahko sklepali, da so pač poznali podobne sestave, kakor so bili v tem času povsod po Evropi običajni in so jih pač prilagajali svojim možnostim in potrebam.

Več bi nam lahko povedale partiture del, ki jih omenjajo viri. To so originalne skladbe domačih avtorjev Johanna Bertholda Höfferja, Johanna Gasparja Gošla, Janeza Jurija Hočevarja ali Mihaela Omerze. Toda žal se njihova dela niso ohranila. Tako smo navezani pač na navedbe nastopov in omembe posameznih instrumentov.

Pomemben vir za spoznavanje dela družbe pa so seveda tudi že omenjeni in citirani LEGES - Zakoni. Če 1. člen opredeljuje namene in cilje družbe, pa 2. člen govori o članstvu. Tu beremo, da *"so akademijo sestavljali samo glasbeni strokovnjaki, da pa je bilo vendar sklenjeno, da je prihodnje mogoče pridružiti tudi druge, in sicer ljubitelje glasbe, ker je tudi te mogoče zajeti pod splošno oznako filharmoniki. Vendar naj dejanskih akademikov ne bo nikdar več kot 31, razen če so ravnatelj in člani načelstva soglasno za to, da se njihovo število poveča."*

Ta člen je zanimiv, saj sproža vrsto vprašanj. Najprej pravi, da so akademijo sestavljali samo glasbeni strokovnjaki. Ali je bil torej Höffer glasbeni strokovnjak? Vemo, da je bil dober instrumentalist in očitno tudi dober skladatelj. Vendar glasba ni bila njegov osnovni poklic. Toda čeprav se z glasbo ni poklicno ukvarjal, je moral biti glasbeni strokovnjak. Nadalje lahko iz formulacije tega člena ugotavljamo razlikovanje med akademiki in filharmoniki. Akademikov naj bi bilo samo 31, razen v izjemnih primerih. Ljubiteljev glasbe pa je bilo lahko očitno več, saj jih je mogoče zajeti pod splošno oznako "filharmoniki". Pri takšnem razlikovanju se znajdemo kar v rahli zadregi, ki jo še poveča 3. člen, ki izrecno zahteva, da je mogoče sprejeti člane samo s soglasnim sklepom ravnatelja in članov načelstva. *"Med glasbenimi strokovnjaki*

12 Ibidem.
13 Ibidem., str. 10.
14 Ibidem.
15 Ibidem.

in nestrokovnjaki pa naj bo ta razloček, da morajo le-ti, namreč nestrokovnjaki, pred sprejemom, spolniti pogoje, ki jih bo vodstvo akademije sklenilo predpisati." Kakšni so bili ti pogoji, ne vemo. Vsekakor pa je šlo za razločevanje med posameznimi člani akademije oz. za določeno diferenciacijo med njimi. Šlo je torej za razločke med strokovnjaki in nestrokovnjaki, med poklicnimi glasbeniki in diletanti in - med akademiki in filharmoniki, bi morda lahko zaključili. V strukturirani družbi, kakršna je bila družba v začetku 18. stoletja, takšno razločevanje ni nenavadno, čeravno gre predvsem za tiste, ki so glasbe vešči in one, ki so le diletanti. Druži jih skupni cilj: ljubezen do glasbe in praktično muziciranje. Toda "ustanovni člani" so omejili število akademikov na 31. To je bila očitno tista duhovna in aristokratska elita, ki je po zgledu italijanskih akademij tudi v Ljubljano zanesla njihovega duha in ga uresničila v akademiji filharmonikov. Vsi ostali so jih pri njihovih namenih in ciljih lahko le podpirali. Vodilno in usmerjevalno vlogo so imeli lahko torej le akademiki.

Vsi nadaljnji členi govorijo namreč le še o akademikih. V 4. členu določajo proslavo praznika sv. Cecilije, 5. in 6. člen govorita o žalnih slovesnostih za umrlimi akademiki, 7. člen o vzdrževanju akademije in zadnji, 8. člen, o akademijskem vodstvu in njegovi zamenjavi.

Nič pa ni govora o delu, denimo, vodje orkestra. Tu si morda lahko pomagamo z opredelitvijo njegove vloge v Zedlerjevem Leksikonu iz leta 1732, kjer pravi:

"Musick-Director, Director Musices, wird gedoppelten Verstande genommen; erstlich für denjenigen, welcher den Aufführung einer Musick, selbige sey nun in Kirchen, Opern, an Fürstlichen Höfen etc. solche anordnet, regieret, und überhaupt das Haupt zu alles, sowol Vocalisten als Instrumentalisten, welche nach jenes Befehl und Tact sich in allem richten müßen, dergleichen da sind der Capell-Meister, Cantores u.d.g. von denen besondere Artickel. Anderns ist Musick-Director gemeiniglich auch ein Prädikat, welches derjenige ausdrücklich führet, der über alle und jede Musicken in einer gewißen Kirche etc Aussicht hat."[16]

Hofferjeva smrt 15. julija 1718 je močno prizadela dejavnost združenja. Ker je tudi Dolničar - ta vestni kronist ljubljanskega mesta - umrl že leta 1719, so podatki o dejavnosti akademije vedno redkejši. Sporadično zvemo o njenih prireditvah, ki so bile še vedno podobne kot v začetku njenega delovanja. Razni komentarji, ki so nastali na podlagi nekaterih zapisov v zadnjih letih, pa gradijo vse preveč na domnevah in predpostavkah ter na sklepih, izpeljanih iz nedokazanih trditev in zato ne morejo dati točne podobe o delu združenja.

Vsekakor je delo ljubljanske Academiae philharmonicorum v svojem času pomembno obogatilo glasbeno življenje Ljubljane. Predvsem ga je postavilo na nove temelje. Glasba je postala del ukvarjanja aristokracije. To je tudi v Ljubljani dvignilo njen ugled in mesto. Obenem je pobudilo ustvarjalno delo, kot nam kažejo nekateri viri. Med njimi je bilo posebej pomembno Höfferjevo skladateljsko delo. Viri govorijo o štirih njegovih oratorijih iz let 1715-1716. Höffer je bil "virtuozen diletant", kot ga opisuje Carl Seyfried Perizhofer.[17] Njegovi štirje oratoriji, ki jih poznamo samo po imenu (verjetno pa niso bili edino njegovo skladateljsko delo) in se niso ohranili so: Magdalenae conversio - oratorium musicis adaptatum concentibus - "ein schönes Oratorium von trefflichen Musik"; dalje *Mors et vita melodramaticale oratorium*, tretji je *Patientia victrix in Amico Job* ter zadnji *Lilicon*. Dolničarjeva poročila jih pohvalno omenjajo. Ohranil se je le sinopsis za enega od njih.

Poleg Höfferja se v ta skladateljski krog uvrščajo vsaj še Gošl, Hočevar in Omerza, avtor petih - prav tako izgubljenih - oratorijev. Številnost oratorijskih del v tem času je gotovo imela svoj vzrok in pomen. Oratorij kot glasbena zvrst je doživljal zlasti v 17. stoletju razcvet v Italiji pa tudi drugod po Evropi, bil je sicer manj razkošen kot opera, pa zato morda še bolj slavnosten. V njem so se družile vse tiste pomembne lastnosti, ki so jih gojile akademije, tako da so oratoriji deloma lahko bili njihov najvišji ideal. S svojo duhovno vsebino, vzvišenimi idejami, pa obenem glasbeno bogati, so izpolnjevali pomembno funkcijo v družabnem življenju. Ljubljanski akademiki so morali poznati sijajni razvoj oratorija v Italiji v 17. stoletju. Kako sijajen je bil razvoj te glasbene zvrsti še v 18. stoletju, pa kažejo med drugimi znameniti oratoriji Georga Friedricha Händla, ki so sicer nastali kasneje kot oratorijska dela naših skladateljev iz kroga akademije filharmonikov.

Academia philharmonicorun je nastopala na družabnem, reprezentativnem in na cerkvenem področju. Svoje delovno področje in namen svojega dela je opredelila z "LEGES" - Zakoni. Teh so se v glavnem ves čas tudi držali. V posameznih obdobjih je prevladalo eno, drugič spet drugo področje. Na vseh pa je bilo čutiti vpliv Academiae.

Glasbeno življenje v Ljubljani so pred ustanovitvijo akademije gojile razne plemiške in stolna kapela, nekaj časa tudi mestni in deželni muziki.

Glasbene kapele so imele v manjšem obsegu tudi druge ljubljanske cerkve. Jezuitski kolegij pa je bil s svojo glasbeno dejavnostjo v mestu prav

16 *Zedler* str. 1487.

17 Navaja tudi *Cvetko*, str. 152 f.

tako eden izmed pomembnih dejavnikov glasbenega življenja. Vsaka izmed omenjenih kapel pa je bila v svoji dejavnosti vendarle omejena, čeprav so se morda v praksi ob posameznih priložnostih združevale, kar se je dogajalo v času obstoja akademije, ki je nastopala ne samo kot vodilni, ampak tudi kot združevalni dejavnik glasbenega življenja v Ljubljani. Drugače bi si težko predstavljali nastop petdeset ali šestdeset glasbenikov ob posameznih posebno svečanih slavnostih, kot beremo v virih.

Ljubljanska Academia philharmonicorum je nastala kot odmev italijanskih akademij. Nastala je v času, ko so akademije začele nastajati tudi drugod, zlasti na severu Evrope, v Nemčiji. V svojem času pa je bila na tem geografskem prostoru in daleč naokrog vendar prva. Njeni nosilci so bili tudi v Ljubljani "izbrana manjšina", ki je hotela stanu in času primerno postati nosilec določene kulture, zlasti na področju znanosti in umetnosti. Verjela je, da nadaljuje tradicijo iz svoje klasične vzgoje in tradicijo stare rimske Emone kot veznega člena do rimskih spomenikov in umetnosti sploh. Tu je bila bolj kot ostalo pomembna nova miselnost, ki so jo akademiki lahko medsebojno gojili. Bili so - tako kot povsod - združenje enako mislečih, ambicioznih in sposobnih patricijev, ki so s svojim zgledom vplivali na ostale, jih pritegnili, kolikor je bilo potrebno za uresničenje zastavljenih ciljev. Njihova naloga je bila zlasti *"exercitium interparietes"*, muziciranje za izbrani krog (zato tudi tako malo podatkov!) in šele v drugi vrsti "actus publici". Ko so ustanovitelji akademije in njeni nosilci pomrli, je bilo konec tudi njenega duha in dela. Z njimi se je iztekel tudi njen čas.

Academia philharmonicorum v Ljubljani je tako značilen predstavnik svojega časa. Napajala se je ob idejah iz sosednje Italije, jih prenesla in umestila v deloma soroden prostor, ki je imel v določenem zgodovinskem trenutku to ugodnost, da so bile okoliščine naklonjene ideji, njeni nosilci pa dovolj vztrajni in sposobni. Ustanovili so glasbeno združenje, prvo svoje vrste v Srednji Evropi (in tudi edino) ter s tem zapolnili vrzel v organiziranem glasbenem življenju Ljubljane. Čas sam je drugod že ponujal drugačne rešitve in nove oblike glasbenega dela, ki so preraščale pomen starih akademij in na novo oblikovale glasbeno ponudbo.

Vse to seveda ne zmanjšuje njenega pomena in njene vloge, ki jo je odigrala v ljubljanskem glasbenem življenju in v Ljubljani, prek katere pa ni segla. Z njo se je Ljubljana uvrstila med tista mesta, kjer je imela glasba pomembno mesto v javnem življenju. Tudi ko nosilcev akademije ni bilo več, je spomin nanjo moral živeti. Brez njenega zgleda namreč leta 1794 ne bi mogla nastati Filharmonična družba, prav tako eno prvih podobnih združenj v tem delu Evrope. Obe sta - vsaka skladno s svojim časom - Ljubljani vtisnili pečat glasbenega mesta in ustvarili tisto tradicijo, na katero smo še danes upravičeno ponosni.

ZUSAMMENFASSUNG

Die Philharmonische Gesellschaft in Ljubljana

Die Academia philharmonicorum aus dem Jahr 1701 war die älteste Musikvereinigung in Alt-Österreich und in Mitteleuropa überhaupt. Über ihre Musikarbeit und ihr Wirken in der Stadt Ljubljana wissen wir vor allem aus den Chroniken von J. G. Dolničar (Thalnitscher). Sie ist unter italienischen Einflüssen entstanden und war besonders in den ersten Dezennien des 18. Jahrhunderts sehr aktiv und erfolgreich. Aus ihren LEGES entnehmen wir, was ihre Hauptaufgabe war: die Pflege und die Verbreitung der Musik. Es ging ums Musizieren im engeren und auch breiteren Kreise, weltliche und kirchliche Feiern waren mit Musik zu begleiten. Ihr Spiritus agens war Johann Berthold Höffer, Krainer Patrizier und erster Direktor der Vereinigung. Er war Jurist und Musiker, Komponist von mindestens vier Oratorien, die aber nicht erhalten sind. Bis zu seinem Tode im Jahr 1718 war er die Seele des gesamten musikalischen Geschehens. Obwohl die Tätigkeit nach seinem Tode nachließ, berichten einige Quellen doch noch über ihr Wirken im damaligen Ljubljana. Mit dem Tod der Begründer der Akademie hatten sich auch die Zeiten verändert und forderten andere Formen der Musikveranstaltungen. So ist dann - im Jahre 1794 - die Philharmonische Gesellschaft enstanden, die als Nachfolgerin der Academia philharmonicorum zu betrachten ist.

Gorazd Stariha

"Pri tem je odpel hlače in..." Ljubljanski mestni uradniki v prvi polovici prejšnjega stoletja

V naslednjih vrsticah se nam bo predstavilo nekaj ljubljanskih mestnih uradnikov iz prve polovice prejšnjega stoletja, ko je bil že vsak pisar gospod in je zato moral paziti, ali vsaj naj bi, na svoje obnašanje in nasploh na potek svoje življenjske poti, da ni sramotil magistrata in gosposkega sveta. Ker pa je tako samonadzorovanje za ljudi marsikdaj pretežko opravilo, jim je pri tem pomagal tudi magistrat in tako so se nam v fondu ljubljanske predsedstvene registrature ohranili zapisniki in poročila o pregrešnih uradnikih. Največkrat je omenjana nepoboljšljiva pijanost, poleg nje pa - ubi Bacchus, ibi Venus - nečistovanje. Za pijančljive uradnike je značilno, da so jih kar naprej opominjali "zadnjič pred odpustom", končnih sodb o odpustu pa med spisi skorajda ni.

Kdo in kaj pa so uradniki sploh bili?

"Kje se je najprvo prikazala ta rastlina in kdaj ter kako je prišla k nam, ni znano. Skoro dognano je to, da se je prikazala brž, ko so ji bila tla pognojena z davki," ugotavlja Jakob Alešovec v svojih Ljubljanskih slikah.[1]

Ta ugotovitev nedvomno drži. Waltraud Heindl pravi,[2] da se je razvoj moderne birokracije v Avstriji začel v jožefinskem desetletju. To je bil čas, ko je država potrebovala sposobne uradnike, ki bi obvladali poplavo zakonov in odlokov, bili pismeni in obvladali poslovanje s spisi. Za vstop v visoke državne službe je postal študij prava obvezen. Pomembna je začela postajati učinkovitost, storilnost, ki se je pojavila med kriteriji za zasedbo uradniškega mesta. Jožef II. je s svojo postavo uvedel hierarhijo po službeni starosti, pomembne so postale izkušnje, pridobljena praktična znanja. Vsaj teoretično plemiški stan v uradu ni več igral vloge, od vseh se je zahtevalo izvrševanje pravil in zahtev urada.

To pa je pomenilo, da so postale pomembne "nove" vrline, recimo točnost, ki so jo zahtevale uradne ure. Na točnost se je vezala rednost, sistematičnost, iz katere se je kasneje razvilo tudi dlakocepstvo, ki je postalo pomembno zaradi samega sebe in pomembnosti uradnika. Z že omenjeno zahtevo po učinkovitosti je služba zahtevala sposobnosti in spretnosti, nekaj česar ni bilo na seznamu staroveških plemiških vrednot, kjer je bilo pomembno, kako se je plemenitež nosil, ne pa koliko je bil sposoben narediti.

Ena bistvenih novosti pri uradniški službi je bila ta, da uradnik ni mogel biti odpuščen zaradi samovolje plemiča, vendar pa je bil v praksi tudi sam Jožef II. brezkompromisen do drugačemislečih uradnikov. Cesar Jožef II. je od svojih uradnikov pričakoval največjo predanost službi, požrtvovalnost, razsvetljensko razmišljanje, goreče razumevanje potreb države - skratka, v svojih uradnikih je hotel videti duhovnike države.

Po drugi strani pa je cesar svojim uradnikom bolj malo zaupal. Uradniki so bili stalno nadzorovani, veliko je bilo govora o dolžnostih in malo o pravicah. Za časa Jožefa II. so o uradnikih vodili osebne mape, liste, kjer niso bili vpisani samo vsi mogoči podatki (ime, položaj, vera, otroci, zdravje, plača, jezik, itd.), ampak so vanje vpisovali tudi obnašanje uradnika - pijančevanje, hazardiranje, izgrede. Leopold II. je "črno kroniko" ukinil in uvedel mesečna poročila, ki pa so seveda imela enak namen.

Kot že rečeno, uradnik ni mogel biti odpuščen samo zaradi slabe volje nadrejenega. O odpustitivi je odločala disciplinska komisija, ki jo je predstavljalo več višjih uradnikov, na odločitev te komisije pa se je uradnik še vedno lahko pritožil na višjo instanco. Tako zaradi nesposobnosti praviloma niso odpustili nobenega uradnika. Avtorica navaja primer visokega uradnika pri komorni prokuraturi v Gradcu, ki kljub številnim poskusom nikakor ni mogel opraviti strokovnega izpita. Njegove zmožnosti so bile tako skromne, da je naposled pristal pri škartiranju spisov. Kljub vsemu

1 Jakob Alešovec, Ljubljanske slike. Podoba ljubljanskega sveta pod drobnogledom, Ljubljana 1911, str. 34.

2 Waltraud Heindl, Gehorsame Rebellen: Bürokratie und Beamte in Österreich 1780 bis 1848, Wien, Köln: Böhlau, 1990.

pa je bil preskrbljen z naslovom in plačo finančnega svetnika.

Plače uradnikov, posebno nižjih, niso bile kaj posebnega, vendar so ob omenjeni "neodpustljivosti" predstavljale stalen dohodek, poleg tega pa je Jožef II. leta 1781 za uradnike uvedel pokojnine.

Uradniški standard in plače bodo še omenjeni, ob predstavljanju uradnikov v jožefinski dobi pa jih poglejmo še z drugega zornega kota.

Pojav avstrijske birokracije sovpada z evropskim razsvetljenim absolutizmom. Birokratski aparat je bil v tem času napreden element, uradniki so bili izobraženi (vsaj visoki) in so bili reformistično, pogojno rečeno celo revolucionarno usmerjeni, oz. nastrojeni. V kulturnem pogledu so uradniki predstavljali eno najpomembnejših, če ne glavno skupino izobraženega meščanstva Avstrije (v času med 1780 do 1848 so bili skoraj vsi avstrijski pesniki in pisatelji uradniki, seveda niso bili pesniki in pisatelji zato, ker so bili uradniki, ampak zato, ker se v Metternichovi Avstriji ni dalo živeti samo od umetnosti, svoj pečat pa so takratni birokraciji, kot njen del, vendarle dajali).

Salon in urad sta bila kraja, kjer se je odvijalo življenje tedanjega uradnika. Vedeti moramo, da nam avtorica predstavlja visokega, dunajskega dvornega uradnika. Ti visoki uradniki so seveda imeli salone in dnevne sobe, kjer so sprejemali, kjer se je odvijalo družabno življenje, tako pomembno za statusni položaj. V salonih so govorili o kulturi, o politiki in o vseh drugih temah. Konec 18. st. so bili številni (in pomembni) uradniki člani prostozidarskih lož. Cesar Franc I. je naredil takim in podobnim združenejem konec (vsaj, kar se tiče uradnikov). Od leta 1801 so morali uradniki letno priseči, da ne pripadajo nobenemu skrivnemu društvu. Tako se je politika preselila v salone, med glasbo in ples, kulturo, kjer je bila še težje nadzorljiva.

V bidermajerskem salonu so uradniki zadovoljevali svoje duhovne in kulturne potrebe, ti saloni pa so predstavljali tudi politični forum. Pomembnost te vrste družabnosti se nam kaže v uradniških spominih, kjer zavzema precej prostora. Prav dnevniški spomini, pisma in literarne stvaritve uradnikov nam dajejo možnost preučevanja navad in vsakdanjika uradniškega življenja, ki nas zanima ob vprašanju, kako je kulturni razvoj znotraj birokracije vplival na razvoj avstrijskega meščanstva v prvi polovici 19. stoletja.

Če se vrnemo k začetkom modernega uradništva, vidimo, da so ravno na tem področju imeli "neplemeniti" meščani možnost vsaj formalne enakopravnosti nasproti plemstvu. Seveda pa spet ne moremo govoriti samo o enostranskem vplivu uradništva na meščanstvo oz. "pomeščanjanje", vendar nadaljnje razglabljanje o tem pojavu že presega namene tega prispevka k "uradni" zgodovini na Slovenskem.

Po, recimo temu, uvodu, ki opozarja na pomen uradništva v "procesu nastajanja meščanstva", se povrnimo k "našemu" uradniku, ki seveda ni bil nikak dunajski dvorni imenitnež. Za začetek in boljšo predstavo subjektov, ki se nam bodo predstavili s svojimi usodami, naj zopet pokličem na pomoč Jakoba Alešovca, ki nam je podobo staroavstrijske uradniške "rastline" ohranil, kot sledi:

"Navadna vnanja znamenja uradnikova, kakršen ima biti, so: votla, pinji podobna posoda, ki se pred višjimi nosi v rokah, drugače pa povezne na glavo; precej osoren obraz, zarastel pod nosom z nekaterimi pustimi kocinami, katerih pa ne sme biti niti preveč, niti ne smejo biti čez postavo dolge; ostali obraz pa naj ne bo pregosto zarastel. Pod vsem tem je trd zavratnik, ki se ozko prime vrata in skriva srajco; če pa te kaj vun moli, mora biti kviškustoječa. Drugi život je bolj kebru podoben: nekoliko ga pokriva krilo, proti koncu izpodrezano in preklano ter podobno lastovičjemu repu; do tal pa gredo noge v ozkih hlačah, ki se izgube v čevljih. Vse to je črno, ker svetla barva ni nič kaj obrajtana in očem težko dé. Včasih je nos nekoliko daljši, kar neki prihaja od zgoraj in ni nič kaj prijetno. Pri nekaterih uradnikih se pa zadaj kaže še tudi neki izrastek, ki je zelo podoben levovemu repu, v navadnem življenju mu pa pravimo "cof".[3]

Takšna je bila torej stereotipna predstava uradnika ob koncu prejšnjega stoletja. Ni se kaj dosti spreminjala, še danes nam je razmeroma lahko predstavljiva, zlasti temna mrkost oblačil se zdi uradniški zaščitni znak. Vendar pa so bili začetki pravih uradniških uniform precej bolj živobarvni, od svetlozelene in svetlomodre, do karminsko rdeče in vijolične.

Sprva cesar in dvorna pisarna nista bila naklonjena želji uradnikov, da bi jim bila podeljena čast nošnje uniforme (tako bi se v javnosti videlo koliko pravzaprav je tega, od davkov živečega, uradništva). Šele leta 1814 je cesar Franc I. dvornim in državnim uradnikom podelil čast oblačenja uniforme (izključeni pa so bili madžarski uradniki).

Uniforme sprva niso bile obvezne (to so postale šele z ukazom leta 1849, in sicer ob svečanih priložnostih, v javni službi in pri poslovanju z drugimi uradi) in uradniki so jih morali dati narediti na lastne stroške.[4] V zvezi z uniformo se nam je ohranil primer, v katerem je hotel uradnik pretopiti srebro gumbov svoje uniforme v denar.

Petega decembra leta 1820 je ljubljanski magistrat prejel pismo uprave loterije v Trstu.[5] V njem

3 Jakob Alešovec, Ljubljanske slike..., tr. 35.
4 Heindl, Gehorsame Rebellen..., str. 241, 242.
5 Zgodovinski arhiv Ljubljana (ZAL), fond Mesto Ljubljana, predsedstvena registratura (LJU-490), arhivska enota 156.

uprava naznanja, da je nekdo, ki ne želi biti imenovan, prijavil računskega oficiala pri c. kr. državnem namestništvu v Ljubljani, Thomasa pl. Salzberga, da se gre s srebrnimi gumbi svoje uradniške uniforme loterijo. Zanje je že prodajal srečke po 20 krajcarjev, izžrebani pa bi bili s številkami žreba na tržaški loteriji. Vse lepo in prav, če bi plemeniti Tomaž plačal pristojbino pri tržaški loteriji, kot je narekoval zakon iz leta 1814 (plačati bi moral 10% od dobička za srečke), pa tega ni storil in loterijski urad je zahteval, da Tomaža kaznujejo, kot je predvideval zakon (z zaplembo srebrnih gumbov, plačilom vsote, ki bi jo dobil, če bi prodal vse srečke in še s 30 gld kazni).

Plemenitega Salzberga so poklicali na magistratno zaslišanje, kjer je "ad generalia" izjavil svoje ime, poklic, da je star 36 let, poročen in da ne ve, zakaj je bil poklican na zaslišanje. Ko so ga seznanili z obtožbo tržaške loterije, je dejal, da je sicer res imel namen zaigrati gumbe na loteriji, vendar mu ni uspelo dobiti dovolj igralcev in je tako tistim, ki so kupili srečke, vrnil denar in opustil namero. Seveda pa bi takoj plačal dolžno takso, če bi za igro dobil dovolj igralcev. Po tem pojasnilu so ga vprašali, če se srebrni gumbi uradniške uniforme še nahajajo v njegovi posesti. Odgovoril je pritrdilno in ker ni imel ničesar več dodati, so zapisnik zaključili s svarilom, da bi gospod plemeniti Salzberg moral skrbneje ravnati z gumbi svoje uniforme.

Tako jo je oficial odnesel brez kazni, ki jo je zahtevala uprava loterije v Trstu, glede dejstva, da so bili srebrni gumbi del uradniške uniforme, pa se je magistrat zadovoljil z opominom. Lahko da je imel Thomas pl. Salzberg dobro zaledje, ali pa takšno ravnanje z uradniško uniformo res ni zaslužilo strožjega ukrepanja - konec koncev jo je dal narediti za svoj denar.

Uradniki v Ljubljani so bili državni, deželni, mestni in privatni. O dohodkih državnih uradnikov je odločala vlada na Dunaju, mestne uradnike pa je plačevalo mesto. Plače mestnega uradništva, predvsem nižjega, so bile precej slabe in uradništvo z dna lestvice se je težko preživljalo. Iz težav so se reševali s prošnjami za posojilo, podporo, predplačilo.[6] Nizki dohodki so, zlasti v kriznih časih (napoleonske vojne, leto 1848), spodbujali k podkupovanju in ponarejanju. Tako je kazen za podkupovanje izšla leta 1812 (odpust iz službe in izguba pokojnine) in je bila obnovljena leta 1849.[7] Nesposobnost in lenoba sta se tolerirali, tudi za pijanstvo in prešuštvo so se delili večni opomini, pri denarju pa je bilo konec razumevanja. Uradnika iz naslednjega primera so odpustili zaradi poneverbe in ponovne zaposlitve ni dobil kljub posredovanju okrajnega glavarja.

31. decembra leta 1839 je bila s kresije naslovljena na župana Johanna Nep. Hradezkya prošnja, da bi našel kakršnokoli namestitev za Franca Laknerja.[8] Franc je bil pisar pri upravi komornih pristojbin za Štajersko in so ga odpustili zaradi poneverbe. Prosilec je bil glede tega zakonito kaznovan, tedaj že nekaj časa na prostosti in je moral iskati preživetja zase in za svojo družino. Lakner je imel ljubljansko domovinsko pravico, kot že njegov oče, ki je bil pri tamkajšnjem erarnem solnem skladišču višji uradnik. V Ljubljani upokojen, se je oče preselil v Trst in tam kmalu umrl.

Iz prošnje zvemo, da ni znano, da bi Franc Lakner imel kakšno sorodstvo, od katerega bi lahko pričakoval podpore, dobro pa je znano, da je bil v šolah dober, da je sposoben in v svoji službi uporaben. Več let je bil nastavljen pri bankalni upravi v Gradcu.

Nadalje piše, da je stiska prosilca očitna, saj nima ne premoženja ne stalnih dohodkov, poleg tega pa mora skrbeti za številno družino in bolno ženo. Lakner je še pri močeh, pripravljen delati in odločen, da preživlja družino. Laknerju je treba na vsak način pomagati, tudi v sodelovanju z ubožno ustanovo, da dobi vsaj začasno denarno podpro.

Župan naj v treh tednih o svojih prizadevanjih poroča na kresijo.

Župan se je pozanimal o Laknerju in 20. februarja glavarju odpisal, da Lakner res pripada ljubljanski občini in je kot tak upravičen do pomoči občinske sirotišnice, vendar pa se sedemčlanska družina ne more preživljati samo od darov in živeti samo od miloščino. Lakner že pol leta dobiva od ubožne ustanove deset goldinarjev mesečno, vendar to ne bo moglo trajati v nedogled, Lakner bi moral delati, ne pa prejemati miloščino. Poleg tega se je izkazalo, da ima tudi več sorodstva v Ljubljani in župan mu je predlagal, naj najstarejšo hčer primerno zaposli, najstarejšega sina da k vojakom ali k obmejni straži, sina Aleksandra v uk kake obrti, se nato sam zaposli in s tem preživlja ženo in enega otroka, medtem ko bi za triletnega sina lahko poskrbel kak sorodnik. Da pa na magistratu ni prostega mesta, to se ve in če more, naj mu deželna uprava kaj preskrbi. Za sedaj bo še naprej dobival 10 gld mesečno od ubožne ustanove in 5 gld neke privatne podpore, s katero razpolaga župan.

Čez dober mesec piše župan ubožni ustanovi, da naj Laknerju še naprej izplačujejo 10 gld mesečno.

Spisi o Laknerju si sledijo spet čez skoraj štiri leta (19. 12. 1843), ko še vedno prosi župana za

6 Eva Holz, Plačevanje ljubljanskih mestnih uradnikov v drugi polovici 19. stoletja, Zgodovinski časopis 39, 1985, str. 75, 76.

7 Heindl, Gehorsame Rebellen..., str. 40.

8 ZAL, LJU-490, a.e. 458, 484.

službo, ta pa piše ubožni ustanovi, da naj mu dajo podporo.

Čez dva meseca Lakner prosi župana za kurjavo in obleko za družino in prošnja roma naprej na ubožno ustanovo, službe pa mu občina ne more najti, niti ga ne more v nedogled podpirati, naj se pobriga zanj kresija.

14. februarja 1844 župan odpravlja Laknerja, da je storil, kar je mogel, za podporo naj se ne obrača več nanj, ampak na ubožno ustanovo.

29. marca 1844 Lakner še vedno prosi za službo; če mu je uspelo kaj dobiti, pa ne zvemo več.

To je bil eden redkih primerov odpuščenega uradnika. Sedaj pa poglejmo nekaj "navadnih" grešnikov, pijancev in prešuštnikov, ki so dobivali opomine tako redno kot plačo, zalegli pa so tudi toliko kot plača - komaj do naslednjega meseca.

V prvem primeru je župan Johann Nep. Hradezky že julija leta 1822 kvartirmojstru Johannu Schmitzu podelil zadnji opomin, preden bo prisiljen prositi za njegov odpust.[9] V spisih, nastalih čez dve leti, beremo, da so vsa sredstva, da bi kvartirmojstra odvadili pijače, zaman. Ne samo da zanemarja svojo službo, temveč je tudi povod za mnoge nesramne opazke javnosti na račun magistrata. Tako je predan pijači, da je treba opustiti vsak up o njegovem poboljšanju. Tega provizoričnega uradnika bi bilo treba odstraniti z magistrata ali vsaj suspendirati s plače za nekaj mesecev.

Vendar pa Schmitz še ni bil kaznovan in za odpust je bilo treba prositi višje oblasti, poleg tega pa je bilo zaradi orožnih vaj veliko dela in so Schmitza potrebovali, tako da so mu suspenz kar naprej prelagali - vedno z grožnjo "do prve pijanosti!" V zadnjem spisu iz marca 1825 beremo, v pismu kresije na županstvo, da naj se navsezadnje Schmitza opozori, da je samo po zaslugi županove dobre volje in v upanju nakazanega poboljšanja še v službi. Seveda pa bo ob ponovni pijanosti letel brez nadaljnega. Župan naj ga tudi najstrože nadzoruje in vsakega tretjega v mesecu poroča o Schmitzovem obnašanju na kresijo.

Podobno kot Schmitza so opominjali mestnega pisarja Karla Rozmana. Spis iz oktobra 1833 nam pove, da sta se morala on in pisarniški praktikant Jevnikar zglasiti na magistratu, ker se kljub številnim opominom nista vzdrževala obiskovanja točilnic in kavarn, ker sta kršila zakonito policijsko uro in povzročala nerede.[10]

Čez dobre tri tedne so zaslišali samo Rozmana, mogoče že zaradi kakega novega greha. Obtožili so ga vsega zgornjega ter še igranja in obrekovanja. Obljubil je, da se bo poboljšal, če mu spregledajo. Stvari pač obžaluje, ne more pa jih znikati.

Po zaslišanju je župan Hradezky predlagal, da ga zaradi njegovega ponavljajočega se neznosnega obnašanja suspendirajo iz urada in s plače od 1. do 31. decembra, ob tretji ponovitvi pa naj ga dokončno odpuste.

Mestni svetnik Klobus je bil mnenja, da je taka sodba nekoliko prehuda, vsekakor pa je treba Rozmanu za nedoločen čas prepovedati obiske vseh kavarn, z grožnjo, da mu ne uide omenjeni suspenz, če se tega ne bo držal. Seveda je Rozman svečano obljubil, da se bo vzdržal vsakršnih tovrstnih obiskov.

Iz primerov je videti, da so v pijanost zabredle uradnike kar naprej kar najostreje opominjali in obsojali, vedno znova se ponavlja "...ob prvi naslednji pijanosti...". Vendar pa je uradnik najprej moral dobiti pisni opomin, šele nato so lahko na magistratu zahtevali odpust pri višjih oblasteh, kjer pa se je celo zgodilo, da so naznanjenega uradnika vzeli v bran, kot je bil med drugim primer v naslednji zgodbi. Skratka, cela procedura okrog odpusta je rodila kup opominov in zapisnikov, konkretnih dejanj pa bolj malo.

O tem, da je pijanost res nemarnost, nas pouči tudi naslednja prilika o uradniku, ki ga je kar naprej preveč mučila žeja.[11] Ta uradnik je bil provizorični magistratni kanclist, Johann Hočevar po imenu. Prvi zapis o njem je iz januarja leta 1823, ko ga njegov predstojnik opominja, da nikakor ne more ostati neprizadet ob njegovih vse hujših spodrsljajih in nemoralnostih, do katerih prihaja zaradi njegove nesrečne predanosti pijači. Ugotavlja, da tako prijateljska opominjanja, kot tudi stroge graje ostajajo neplodni. Po uradni poti ga ne more pripraviti k pokorščini in tudi s trdo roko ne doseže, da bi njegove očetovske besede naletele na odziv. To se mora končati, ker trpi ugled urada in zadnji vzrok za opomin mu mora biti dodobra pojasnjen, ker ga bo treba zagovarjati nadrejeni oblasti, vsekakor pa bo ob prvi ponovitvi prisiljen ukrepati v smislu Hočevarjevega odpusta.

Za dobro leto dni ni kakšne ohranjene prijave, da bi Johann ves čas miroval, pa tudi ni verjetno. Marca leta 1824 je nastal zapisnik z Jakobom Breskvarjem, 39 let starim hišnim posestnikom s Trnovega. Jakob je povedal, da je prejšnjo nedeljo, bila je pustna, z ženo okrog osmih zvečer zavil v gostilno k "Profesorci" na Bregu, kjer se je ob njunem prihodu nahajalo okrog 40 gostov.

Veseli družbi, ki si je nazdravljala in se povzdigovala v govorancah, se je okrog desetih vnovič pridružil Johann Hočevar, ki je bil ta večer že v gostilni. V pogovoru z dninarjem Francem Veselom je slednjemu naposled zabrusil: "Ti torej misliš, da jaz tega ne morem napraviti!" Pri tem je odpel hlače in udaril s tičem po mizi ("...er öffnete

9 ZAL, LJU-490, a.e. 300.
10 ZAL, LJU-490, a.e. 382.
11 ZAL, LJU-490. a.e. 263.

das Beinkleid, und schlug mit dem Gliede auf den Tisch") ter dodal: "To tukaj (misleč svojo služkinjo, op. p.) je že doletelo in kmalu bo potrebovala botra!"

Druščina se je ob tem vznejevoljila, Hočevarjeva dekla je planila v jok in napotili so ga ven. Hočevar se je pobral iz gostilne ter se, kot je naslednji dan povedala njegova služkinja, zvrnil (in prespal) pred vrati stanovanja.

Vse to se je dogajalo pred gosti, in seveda pred krčmarico, katero je Breskvar naslednji dan vprašal, če je tista miza dobro pomita, ker drugače nikakor ne sede zanjo. Krčmarica je odvrnila, da jo je dekla temeljito sprala.

Čez dober teden je Johannov šef prosil okrožni urad, da odpusti iz službe nesrečnika, ki je zagrešil strašno dejanje na pustno nedeljo in je njegovo obnašanje nasploh ponižujoče za javno dostojnost in za čast urada.

Johann je dobil poziv na zaslišanje na okrožnem uradu (kresiji) ter po nagovoru in prebrani obtožnici dejal, da je bil res že večkrat opominjan zaradi pogostih obiskov gostiln. V zagovoru je povedal, da je do leta 1822 živel pri svoji ostareli materi, izprašani babici, kjer je imel hrano in stanovanje. Po svojih skromnih močeh jo je podpiral, ker je bila že precej v letih in sama ni mogla več dosti zaslužiti. Mati je imela navado, da je zvečer šla kam spit kak maseljc vina. Na teh poteh jo je včasih spremljal Johann in tako počasi sam začel hoditi v vinotoč.

Novembra leta 1822 je mati umrla in Johann je moral na hrano po drugih hišah - po raznih gostilnah. Da bi ubogal ukaz svojega nadrejenega in da bi se odvadil obiskovanja gostiln, si je najel deklo, ki mu je od začetka tega leta kuhala doma. Do tega pusta je samo dvakrat, trikrat zašel v gostilno, drugače pa bil vedno doma. Na pustno nedeljo je doma že nekaj pojedel in popil, ko se je pri njem oglasila druščina in ga speljala v gostilno, kjer je nevajen kadil tobak in spil "svojo porcijo piva" (koliko je bilo to?!). Ko se je počutil opitega, je šel mirno domov, se skoraj (povsem) slekel in zadremal na zofi, kar ga je prišel iskat tobačni uradnik Blank in ga ponovno posilil v gostilno, kjer njegovi čuti niso bili več sposobni, da bi mu preprečili nedostojno obnašanje in se je predal zgoraj omenjeni nepremišljenosti.

Seveda se je trdno odločil, da se poboljša in ne stori nobene neumnosti več. Še tokrat prosi za prizanesljivost in oprostitev zagrešenega.

Okrožni glavar je v pismu županu Hočevarjeva dejanja in zagovor označil za jalova in graje vredna. Vendar pa se je odločil, da še ne sproži postopka za odpust, in sicer iz treh razlogov:

a) Hočevar se že vrsto let nahaja v magistratni službi in je po izjavah več sledečih si predstojnikov čisto uporaben v svojem poklicu.
b) Nagnjenost k pijači je žal res hiba, izkušnjam primerno pa je treba ljudem dati priložnost in upati na zboljšanje. Vendarle je Hočevar mlad mož in z nekaj več napora, več dela in boljšo družbo se lahko poboljša, če to res želi.
c) Tokrat je bil prvič prijavljen na glavarstvo, doslej je dobival samo dobrohotne opomnje s strani neposredno nadrejenega.

To svojo obrazložitev je glavar zaključil z upanjem, da bodo Hočevarja kritični dnevi, v katerih se nahaja, pretresli in ga spodbodli k pravemu poboljšanju, če ima še kaj čuta za čast in skrbi za svoj obstanek. Enkrat naj bi ga torej še opomnili, preden bi ga zares odpustili.

Želje kresijskega glavarja so bile res očetovske, Johann pa je nadaljeval v stilu nehvaležnega sina - nadrejeni je ponovno dobival prijave o njegovi pijanosti in nemoralnosti, tako da so ga spet poklicali na zagovor.

Hočevar je na začetku izjave zatrdil, da si je opominjanja gospodov okrožnega glavarja in župana vzel kar najbolj k srcu in se je trudil, da bi si s svojim ravnanjem pridobil naklonjenost in zaupanje nadrejenega. A žal ni mogel ostati brez krivde, vendar upa, da bo tudi v tem priznanju videna osnova za njegovo popolno poboljšanje.

V nadaljevanju je priznal, da je zaužil preveč vina na neki vožnji po vodi (verjetno po Ljubljanici - op. p.) in na neki veselici, kamor ga je s svojo tiščavostjo spet zapeljal Blank. Očitno so ga dolžili tudi nečistovanja z njegovo deklo, saj pravi, da je okoliščino, da je doslej še ni mogel odsloviti, pripisati njegovi bolezni, v kateri mu večkrat lajša zlo in v kateri bi brez takojšnje pomoči svojo smrt našel. Vrhu tega pa je dekla postala tako neugledna, da mu res ni mogoče očitati kakšnega pečanja z njo. Prav tako se misli preseliti v kakšno pristojno hišo s hrano in kvartirjem ter tako odvrniti vsakršna podtikanja.

Zavrnil je še neko obtožbo srebrninarja Kuhla kot neosnovano, v kar se lahko župan prepriča z zaslišanjem obeh zakoncev in ob koncu najsrčneje zagotovil, da se bo odvadil obiskovanja gostiln, da bo premagal ta razvrat in vse, kar iz njega izhaja.

Ker je bil to zadnji spis v zadevi Johanna Hočevarja, lahko sklepamo, da se je popravil in ga ni bilo več treba opominjati. Torej bi bil lahko najbolj neverjeten zaključek, kakršnega bi lahko potegnili tudi iz naslednjega zapisa, ki nam pove, da je bil tehtniški pomočnik pri c. kr. glavnem carinskem uradu, Matija Krobath, sicer poročen, vendar ga to ni motilo, da ne bi okoli pohajkoval z ljubico in jo vodil celo domov.[12] Ta stvar se je že prav ne-

12 ZAL, LJU-490, a.e. 335.

sramno razvedela in oblasti so morale ukrepati, saj je bil ogrožen krepostni glas uradništva. Magistrat je na zaslišanje poklical glavnega krivca - zadeva se je dogajala leta 1826 - Elizabeto Obald, Krobathovo ljubico. Betka je bila stara 26 let, samska, hči policijskega strežnika, brez bratov in sester. Stanovala je pri očetu, preživljala se je s pranjem in čiščenjem. Dvakrat je že bila v zaporu zaradi javnega druženja z uradnikom Krobathom in tudi tokrat so jo prijeli, ker se je navkljub opozorilom nahajala v Krobathovem stanovanju. Zastavili so ji sedem vprašanj, na katera je odgovarjala, kot sledi:

1. Je res, da si se nesramno obnašala do Krobathove žene, ko si bivala pri njem?
   Res sem ji nekajkrat rekla, v moževi navzočnosti, da ga nikakor ne mislim pustiti.
2. Kako se je pri teh besedah obnašal mož Matija Krobath?
   Tako kot žena mi je ukazal umolkniti.
3. Kako dolgo si se zadrževala v Krobathovem stanovanju, odkar smo te zadnjič izpustili?
   Samo tisti popoldan in sledečo noč. Tja mi je velel priti Krobath in s seboj sem nesla tudi polič vina, ker Krobathova žena pravi, da še zmeraj raje vidi, da sem z njim v njegovem stanovanju, kot pa da se v pohujšanje ljudem kaževa po mestnih in okoliških gostilnah.
4. Ali si med sedanjim arestom govorila s Krobathom, oz. to poskušala s kom drugim?
   Krobath je prišel pod okno prostora, kjer sem bila zaprta in hotel govoriti z menoj, a ko sem odprla okno, ga je policaj odpravil naprej.
5. Ali si, in kolikokrat, nečistovala v stanovanju M. Krobatha, medtem ko je bila žena doma?
   V njegovi hiši nisem nikdar nečistovala z njim.
6. Vendar pa je naznanjeno, da sta neke noči prišla s Krobathom v njegovo stanovanje in žena, ki je bila že v postelji, je morala le-to na Krobathovo željo prepustiti tebi?
   To se ni nikdar zgodilo.
7. Ali se tebi tak način življenja s poročenim moškim ne zdi graje vreden?
   Vem samo to, da sem se družila z njim, da sva bila prijatelja, in nič več.

Elizabeta ni imela ničesar dodati, zapisnik so zaključili in jo spoznali za krivo. Ker je bila že dvakrat kaznovana in ni nič pomagalo, ker se ni bilo zanesti na razuzdanosti predanega Krobatha in ker je dobivala pri materi potuho, so odločili, da bo ostala v mestnem zaporu, dokler ne bo preskrbljena z dostojno službo.

S carinskega urada pa so po novem letu na magistrat pisali, da so zaradi zadnjih izgredov Krobatha prijavili c.kr. gubernijskemu svétniku in carinskemu upravniku, da bi ga premestili kam drugam - sicer pa so Krobatha že enkrat premestili iz Beljaka, leta 1821, zaradi neposlušnosti, goljufije in povzročanja neredov.

Čez mesec dni je Krobath na magistrat poslal skesano izjavo, v kateri priznava, da se je več let pohujšljivo družil z Elizabeto Obald in da tega ne bo več počel. Če bi se kaj takega zgodilo, se daje na voljo nadrejenim, da ga brez milosti kaznujejo. To je seveda izjavil in podpisal svobodne volje, brez prisile.

Na magistrat so nato pozvali Elizabetina starša, jima prebrali Krobathovo izjavo in ju vprašali, če sta pripravljena vzeti hčer nazaj k sebi. Stara dva sta odgovorila, da imata malo upanja, da bi se M. Krobath poboljšal, prav tako njuna hči. Do sedaj so se vsa sredstva, vsi načini, izkazali za neuspešne. Vendarle pa upata, da se bo Krobath poslej bal pohajati okrog z njuno hčerjo, ker so mu predpostavljeni zagrozili z najstrožjo kaznijo. V upanju, da se bo držal svoje obljube in da je dolgi zapor (50 dni) vplival na hčer v smeri njenega poboljšanja, sta jo pripravljena vzeti nazaj na svoj dom. Obenem pa prosita magistrat, da, če se bodo stvari začele ponavljati, nastopi najstrože in njuno hčer takoj spet zapre v ječo, Krobatha pa naznani nadrejenim. Po tej izjavi je tudi medtem privedena Elizabeta sama podpisala (stara dva je podpisal pisar in sta se podkrižala), da se odpoveduje druženju s Krobathom.

Tako je bil do svoje hčerke verjetno strog oče. Če je njej to kaj pomagalo, ne vemo; da je Krobath nadaljeval po starem, pa zvemo iz pisma, ki je bilo na sv. tri kralje naslednje leto poslano z magistrata na višji carinski urad. V njem na zahtevo carinskega urada, da uvedejo uradno, pisno preiskavo glede Krobathovega načina življenja, odgovarjajo, da preiskave na prošnjo nesrečne Krobathove žene ne bodo uvedli, ker se želijo izogniti javnemu pohujšanju.

Takšna je bila torej ta morala - interno opominjanje "zadnjič pred odpustom" je bilo čisto v redu in je lahko trajalo v nedogled, uradna preiskava (dejansko ukrepanje) pa bi lahko že pohujšala javnost.

V zadnji zgodbi se nam bo predstavil magistrat, pravzaprav razmere v njegovih zaporih, kot uradnik pa senilna mrcina, katero je doletela ... sicer pa, lepo počasi.

Septembra leta 1852 je sedemnajstletni ključavničarski vajenec Johann Vollheim pobegnil svojemu stricu in mojstru Viljemu, ker je le-ta z njim slabo ravnal. Fant se je nato šest do sedem tednov zadrževal pri ključavničarskem mojstru Vidicu v Kranju in krajši čas pri mojstru Pernetu, 18. ali 19. novembra pa se je vrnil v Ljubljano.

Takoj po vrnitvi se je napotil na magistrat, da bi mu tam pomagali doseči pri mojstru "frejš-

prehengo", oprostitev vajenstva in povišanje v pomočnika. Župan Burger je bil prezaposlen z raznimi strankami, zato je fanta sprejel prvi magistratni svétnik Mihael Ambrož in ga z njegovo prošnjo napotil do drugega magistratnega svétnika, Johanna Köstla.

Köstl je vajenca začel prepričevati, da naj se vrne k mojstru in popravi storjeno, kar pa je vajenec odločno odklonil. Medtem je mojstru in stricu Viljemu prišlo na uho, da se je nečak vrnil in je pohitel na magistrat. Tam so ga napotili do Köstla in z njim se je na samem pogovoril. Povedal mu je, da prihaja od svétnika Ambroža in da predaja fanta Köstlu, da ga zapre, ker je ta zakrivil že več pregreh in mu končno samovoljno pobegnil iz delavnice neznano kam. Fanta noče več obdržati pri sebi, pisal da bo njegovemu očetu, naj pride ponj, do tedaj pa naj bo zaprt na magistratu, kar mu ne bo nič preveč škodovalo. Po pogovoru je Köstl fanta predal pazniku Čebulu in mojstru dejal, da bo o aretaciji obvestil svétnika Ambroža.

Naslednji dan se je mojster Viljem znova podal na magistrat in tam močno zaposlenemu Ambrožu povedal, da prihaja zaradi nečaka. Ambrož je odvrnil, da se res spominja, da je bil pred dnevom, dvema pri njem vajenec, Vollheim po imenu, zaradi oprostitve in da ga je napotil h Köstlu. Mojster je pritrdil, da je bil tudi on pri Köstlu, mu razložil položaj in Ambrož se je strinjal.

Paznik Gregor Čebul je kasneje izjavil, da je Köstla večkrat opozoril na zaprtega vajenca, kot tudi, da je vajenca enkrat odvedel v urad svétnika Ambroža, kjer je bil navzoč tudi mojster Vollheim in ga čez nekaj časa spremil nazaj v zapor. Na Čebulovo vprašanje, kaj se bo zgodilo z vajencem, je Köstl odvrnil, da je mojster Vollheim pisal bratu, oz. očetu vajenca, v Aachen in bo, takoj ko bo prejel odgovor fanta z odgonom poslal domov. S to odločitvijo je vajenec ostal cel mesec v magistratnem zaporu, brez obsodbe, brez zaslišanja, niti zapisnika z njim niso naredili, česar je bil deležen že vsak v "mestno oskrbo" napoteni marginalec. Pa je fant samo verjel v pravičnost oblasti in je skušal z njeno pomočjo doseči neodvisnost od trdega strica.[13]

Preden nadaljujemo pripoved poglejmo razmere v magistratnih zaporih, kakršne je našla komisija, ki jih je obiskala čez dve leti in pol in ki gotovo niso bile boljše kot takrat, ko je v njih preganjal uši vajenec Johann.

4. maja 1855 je deželni glavar Gustav Ignac grof Chorinsky na magistrat naslovil (župan je bil še vedno Burger) ostro pismo, v katerem pravi, da je ob pregledu magistratnih zaporov 31. marca komisija naletela na veliko umazanijo in zanemarjanje jetnikov, zato deželno glavarstvo ukazuje naslednje:

1. V celici št. 2, ki naj bi služila za občasno preiskavo lahkoživk, je treba zamenjati raztrgano in zamazano slamnjačo z novo, čisto.
2. V celici št. 3 vlada velika svinjarija in na ležiščih ni drugega kot stelja. Sama stelja za ležišča ni zadostna. Tla in ležišča je treba zribati z lugom, stene pa prebeliti. V tej in v vseh ostalih celicah je treba ležišča preskrbeti vsaj s tistim, kar predpisuje postava iz leta 1854 za kaznjence brez imetja, namreč s slamnjačo, slamnatim vzglavnikom ter z odejo ali kocem. Celice je treba opremiti tudi z ostalo nujno opremo.
3. Že tako slabo celico št. 4 je treba vsaj očistiti, odstraniti zgornji zaslon pri oknu in v njem narediti zračnik. Kjer so zidovi vlažni, je potrebno še posebej skrbeti za zračenje in čistočo.
4. V celici št. 5 je treba odstraniti zaslon z okna in ga opremiti z zračnikom ter zamašiti špranje ob oknu in prebeliti zidovje.
5. Celico št. 6 je našla komisija v stanju, ki ni nasprotovalo samo obstoječim predpisom, ampak tudi "obči človečnosti". Zrak je zaudarjal, kar ni čudno, če se je v njej drenjalo 17 oseb, vedro je bilo polno, slabo zaprto, slabo vzdrževano, povsod je vladala najhujša svinjarija. Tudi mrčes se bohoti v tem brlogu. V celico št. 6 naj se v bodoče ne zapira več kot 6-8 ljudi, edino okno je treba oskrbeti z zračnikom. Celico je treba očistiti in prebeliti kot ostale.
6. V celici št. 7 je treba popraviti okno in vgraditi zračnik.

Za vsepovsod navzočo svinjarijo so odgovorni stražniki, zdravniki, ki so zadolženi za kaznjence, za nadzor nad zaporom zadolženi magistratni tajnik Raimund Vidic in magistrat sam (beri župan - op. p.). Magistratu bo njegova malomarnost predočena, tajnika Vidica je treba ostro ukoriti, saj je po lastni izjavi pregledoval zapore le vsakih 8-14 dni in s tem hudo zanemarjal svojo dolžnost. Magistrat bo v bodoče ravnal po odredbah in po vesti ter tako v redu skrbel za to svojo dejavnostno vejo.

Kar se tiče vzdrževanja čistoče, pa naslednje posebne zapovedi:

Magistrat mora poskrbeti, da se bodo umazani kaznjenci ob prihodu umili in po potrebi očistili obleko mrčesa. Pri tem naj se inventarno perilo uporablja radodarneje kot doslej.

Prav tako je potrebno temeljito očistiti mrčesa arest in arestante ter čiščenje zapora občasno ponavljati. Za prenapolnjenost bi se poskrbelo z razporejanjem jetnikov po ustreznih prostorih v okolici Ljubljane.

13 ZAL, LJU-490, a.e. 551.

"Tiste za odgon" (berače), pri katerih je težko pričakovati popolno čistost, naj po možnosti zapirajo proč od ostalih jetnikov.

Zdravniki morajo pri svojih pregledih paziti predvsem na uši in poskrbeti za odstranjevanje leteh z ljudi in to tudi nadzorovati.[14]

V takšnih razmerah se je vajenec cel mesec spraševal - zakaj? Nadaljevanje sledi 18. decembra, ko se je na prijavo policije, da je brez vsake osnove na magistratu zaprt vajenec, na magistrat podvizal prisednik deželnega sodišča Neumeister, se pozanimal o stvari in zaslišal vajenca. Po poizvedbi o dejanskem stanju so na zahtevo državnega pravdništva na okrožnem kolegijalnem sodišču proti magistratnemu svétniku Köstlu uvedli preiskovalni postopek. Okrožno sodišče je ugotovilo, da ni zadostnih dokazov, da je Köstl zagrešil prekršek službojočega uradnika. Državno pravdništvo se s tem ni strinjalo in se je pritožilo na deželno sodišče, ki pa je potrdilo prvotno sodbo. Okrožno sodišče je v obrazložitvi navedlo naslednje:

Res je Köstl dal neposreden ukaz za prijetje vajenca, vendar je to storil na zagotovilo mojstra Vollheima, češ da prihaja od prvega svétnika Ambroža, tako da je Köstl mislil, da sledi ustno izdanemu ukazu prvega magistratnega svetnika. Na tem dejstvu torej bazira pregrešek g. Köstla proti vajencu Vollheimu in po premisleku, da gre tu za pomoto, se izključuje možnost kaznivega dejanja.

Ob tem državni pravdnik (tožilec) Trauenstern v pismu županu pripominja, da bi se moral svétnik Köstl o navedbah mojstra Vollheima prepričati pri svétniku Ambrožu. Prav tako je bilo Köstlu znano, da vajenca ni nihče zaslišal glede bega od mojstra oz. glede oprostitve vajenstva. Köstl bi moral vedeti, da bi se tako zaslišanje moralo opraviti na sodišču. Poleg vsega pa je Köstla na zaprtega vajenca večkrat opozoril paznik Čebul. Res ni nobena nepazljivost, ampak skrajna zanikrnost, da Köstl v štirih tednih ni poskrbel za vajenca, ki je bil zaprt na njegovo povelje.

Köstl je bil po lastni izjavi že čez štirideset let na magistratu in je v starosti že tako napredoval, da ga očitno že zapušča spomin, kar je nedvoumno tudi vzrok za nemarno ravnanje v primeru vajenca Vollheima. V tem stanju g. Köstlu tudi preprostih, enostavnih zadev ni mogoče več zaupati, posebno še v današnjem času, v množici novih predpisov, v katerih se še človek pri polnih duševnih močeh težko znajde. Köstl po mnenju državnega pravdnika Trauensterna zaradi visoke starosti ne more slediti novim predpisom in mu zato manjka potrebna sposobnost pri reševanju zadev. Poleg tega je njegova pisava vsled starosti tako slaba in težko berljiva, da vzame pregledovanje njegovih zaključenih zadev (kar zahteva previdnost) veliko časa in zahteva veliko muje.

Če upošteva vse našteto - pravi Trauenstern -, potem predlaga oz. ukazuje, da se g. Johann Köstl upokoji in da se njegova pisna prošnja preda magistratu v nadaljno obravnavo.[15]

Po vsem izrečenem na račun magistrata, je župan Burger prvemu svétniku Ambrožu očital, da si je ta po lastni izjavi v prvem tednu službovanja na magistratu ustvaril prepričanje, da je g. Köstl v službi nezanesljiv in neprimeren za uradovanje - kako je bil potemtakem lahko tako nepozoren v tem primeru?

Mestnemu tajniku Jožefu Vidicu je ukazal v bodoče najmanj enkrat tedensko pregledovati mestne zapore, odpravljati nepravilnosti in jih po potrebi prijavljati županu.

Pazniku mestnih zaporov, Gregorju Čebulu, pa je naročil, da tajniku Vidicu dnevno ustno poroča o osebah zaprtih na magistratu, kot tudi, kateri urad in zakaj je ukazal aretacijo.

Köstl je seveda moral zaprositi za upokojitev.

O teh ukrepih je župan poročal deželnemu glavarju Chorinskyju, državno pravdništvo (tožilstvo) pa je županstvu ukazalo, da popravi magistratni opravilni red, da naj se na splošno razmere na magistratu izboljšajo in da naj župan v bodoče bolj pazi kaj se dogaja na magistratu.

S tem je bila zadeva Vollheim zaključena, glavni junak izpuščen na svobodo, senilno mrcino je doletela zaslužena upokojitev, pa tudi naše zgodbe o uradnikih, ki so nam odkrile delček iz življenja in družbenih norm prejšnjega stoletja, so se iztekle.

Če se torej vrnemo na začetek, lahko rečemo, da so bili uradniki od jožefinske dobe dalje v precejšnji meri nosilci "nove" meščanske družbe[16]. S svojim kulturnim, družbenim delovanjem so predstavljali nekaj pozitivnega, seveda pa je birokracija orodje oblasti. Kakšna je vsakokratna birokracija, pa je odvisno od vsakokratne oblasti, ki si podreja birokracijo, od splošne družbene klime in od notranjega razvoja, dogajanja v birokraciji sami.

14 ZAL, LJU-490, a.e. 574.

15 Köstlu v dobro pa je vendarle treba povedati, da v mladih letih do kaznjencev ni bil tako nepozoren ali trdosrčen. V članku Petra Vodopivca o italijanskih karbonarjih na ljubljanskem gradu (Kronika, letnik 27, št. 3, leto 1979, str. 177), beremo, da zaradi karbonarstva obsojeni Silvio Pellico v svojih spominih "med drugim omenja kratek postanek v Ljubljani, kjer se mu je zaradi svoje človečnosti posebej vtisnil v spomin mestni tajnik, ki ju je z Maroncelljem obiskal v zaporu. Henrik Costa je leta 1868 opozoril v "Triglavu", da se Pellicova omemba nanaša na mestnega uradnika Köstla, ki je začel svojo uradniško službo v času francoske okupacije;..."

16 Ernst Bruckmüller, Nove raziskave zgodovine avstrijskega meščanstva, ZČ 45, 1991, str. 373.

Tako si je sčasoma cesarska oblast popolnoma podredila samostojne, svobodomiselne uradnike in birokratski sistem je zastal, z reformami je bilo konec[17] in birokracija je postala eden od temeljev, na katere se je naslanjal novi absolutizem.[18] Tudi danes uradništvo prej vzbuja negativne asociacije na dolga čakanja, zadirčnost, prevzetnost, kot pa misel na prosvetljene izobražence, ki izgorevajo v žaru skrbi za čimboljše delovanje svoje ustanove in so pripravljeni narediti vse, da bi ustregli ljudem.

Hierarhično je bila birokracija seveda močno razvejana (štela je 12 stopenj), tako da guverner pokrajine in navaden pisar nista imela ravno dosti skupnega.[19] Uradniške zgodbe v prispevku se ukvarjajo bolj z drugoomenjeno vrsto, za katero sicer v Ljubljanskih slikah zvemo, da "spada med uradnike toliko, kolikor n. pr. cerkovnik (mežnar) med duhovnike. Poklican je k temu stanu ravnotako malo, kakor kdo k temu, da si zlomi nogo; če se mu kaj takega zgodi, je to le nesreča, katere ni vselej sam kriv. Tudi pisač se je bil namenil, da spleza na lestvi življenja do vrha, ali - izpodletelo mu je na njej - više ali niže - in tako je "post discrimina rerum" prišel na trdi stol v pusti uradniški sobi, kjer je svojega življenja le malokdaj vesel."[20]

Plače (ljubljanskega mestnega) uradništva, predvsem nižjega, so bile res precej slabe, vendar se magistratu ni bilo treba bati za uradniški naraščaj, saj se je za posamezna prosta mesta praviloma potegovalo po več prosilcev. Služba na magistratu je s svojo trajnostjo, rednimi (čeprav nizkimi) dohodki in pokojnino, vendarle predstavljala neko stopnjo veljave in socialno varnost.[21]

Da uradniku ne pogori ničesar in mu tudi toča ne pobije, niti slana vzame dohodkov,[22] pa velja še danes!

17 Heindl, Gehorsame Rebellen, str. 329.
18 Jean-Paul Bled, Franc Jožef, Ljubljana, 1990, str. 150.
19 Ib., str. 151.
20 Alešovec, Ljubljanske slike..., str. 43.
21 Holz, Plačevanje ljubljanski mestnih uradnikov..., str. 78.
22 Alešovec, Ljubljanske slike..., str. 189.

ZUSAMMENFASSUNG

"Da machte er seinen Hosenschlitz auf und..."
Die Ljubljanaer Stadtbeamten in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts

Das Aufkommen der österreichischen Bürokratie geht mit dem europäischen aufgeklärten Absolutismus einher. Der bürokratische Apparat stellte für jene Zeit ein fortschrittliches Element dar, der Beamte (wenigstens der höhere) war gebildet und reformistisch, bedingt gesagt, sogar revolutionär eingestellt.

Das moderne österreichische Beamtentum, das sich in der Regierungszeit Josephs II. zu entwickeln begann, spielte eine wichtige Rolle in der Entwicklung des Bürgertums und seiner Emanzipation gegenüber der Aristokratie. Joseph II. mit seinen Forderungen nach "neuen" Tugenden sicherte den Bürgern, wenigstens in formaler Hinsicht, die gleiche Stellung, wie sie die Aristokratie einnahm. Er führte die Hierarchie nach Dienstalter ein, von Bedeutung wurde die Wirksamkeit, der Zugang zu den hohen Staatsdiensten wurde vom Jurastudium abhängig gemacht.

Eine von den wesentlichen Neuheiten im Beamtendienst war auch, daß der Beamte von einem Adligen nicht eigenwillig entlassen werden durfte. Über die Entlassung entschied fortan eine Kommission, der Betroffene konnte Berufung bei der höheren Instanz einlegen. Der Beamte war praktisch "unkündbar". Das füllte neben ständigem Einkommen und Aussichten auf eine Pension die Beamtenreihen, auch die untersten, wo das Einkommen wirklich sehr niedrig war.

Obwohl das neue Beamtentum einerseits etwas Positives darstellte, darf man nicht die Tatsache aus dem Auge verlieren, daß die Bürokratie immer nur das Werkzeug der herrschenden Elite darstellt und als solche von dieser abhängig ist. So wurde auch das österreichische Beamtentum mit der Zeit einer der Stützpfeiler des neuen Absolutismus.

Die Behörden führten die Aufsicht über ihre Beamten. Aus diesem Anlaß entstanden verschiedene Berichte und Protokolle, die bis heute erhalten sind. Aus diesen Berichten sind allgemeine Angaben über einzelne Beamte zu entnehmen, aber auch verschiedene Laster, denen einige Beamten verfielen.

In den Dokumenten zu diesem Thema, die im Fond der Ljubljanaer Präsidiumsregistratur er-

halten sind, werden in den meisten Fällen die Trunksucht und damit verbundene verbotene Liebesverhältnisse erwähnt.

Von unverbesserlicher Trunksucht zeugt der Fall eines stets betrunkenen Quartiermeisters, dessen Verhalten Anlaß gab für mehrfache öffentliche Kritik am Magistrat. Ähnlich verhielt es sich mit dem Stadtschreiber, den man unaufhörlich mahnte und mit Entlassung aus dem Dienst bedrohte, dem aber letztendlich nichts passierte.

Noch schlechter als mit diesen beiden stand es aber mit dem provisorischen Magistratskanzlisten, der sich in seiner Besoffenheit in einem vollen Wirtshaus so weit vergaß, daß er vor den Anwesenden seine Männlichkeit entblößte. Ihm wurde außerdem vorgeworfen, daß er ein Verhältnis mit seinem Dienstmädchen habe. Zu seiner Verteidigung machte er für seine Trunksucht mittelbar seine verstorbene Mutter verantwortlich, für sein Dienstmädchen führte er aber an, sie sei zu häßlich geworden, als daß er sie noch begehren könnte. Außerdem versprach er erneut, sich zu bessern.

Auch der technische Waage-Adjunkt beim Zollamt streute sich mit seinen Bitten um Verzeihung Asche aufs Haupt. Der biedere Ehemann trieb sich in Stadt und Umgebung mit einer Geliebten herum und brachte sie sogar mit nach Hause. Die Stadtbehörde hat die Geliebte den Zeitumständen gemäß als schuldig erkannt und zu einer Freiheitsstrafe verurteilt. Als endlich auch der Ehebrecher bestraft werden sollte, lehnte die unglückliche Ehefrau eine amtliche Untersuchung ab, um noch größere Schande zu vermeiden.

Für Bilanzfälschungen sorgten der Rechnungsoffizial bei der Reichsstatthalterei in Ljubljana und der ehemalige Schreiber bei der Kameralgefällenverwaltung für die Steiermark.

Der erste veranstaltete eine illegale Lotterie mit den silbernen Knöpfen seiner Beamtenuniform, der zweite verstieg sich sogar zu einer Veruntreuung, die ihn seine Stelle kostete. Nach seiner Haftentlassung bewarb er sich umsonst um eine Stelle und mußte mit einer Armenunterstützung sich selbst und seine Familie unterhalten.

In der letzten Geschichte werden Verhältnisse in Magistratsgefängnissen geschildert, wo ein seniler Bürokrat aus lauter Nachlässigkeit und Stumpfheit einen unschuldigen Menschen einen Monat lang im Arrest hielt.

Hierarchisch war die Bürokratie stark gegliedert (12 Dienstgrade), so daß der Gouverneur eines Guberniums und ein einfacher Schreiber nicht viel Gemeinsames hatten. Die Beamtengeschichten im vorliegenden Beitrag handeln vom niederen Ljubljanaer Beamtentum, das schlecht bezahlt war. Dennoch brauchte sich der Magistrat keine Sorgen um Beamtennachwuchs zu machen, gab es doch in der Regel mehr Bewerber als Stellen. Eine Anstellung beim Magistrat war trotz allem mit einem Ansehen verbunden und bot soziale Sicherheit.

Stane Okoliš

Iz zgodovine Nadliška na Notranjskem

Starejša zgodovina slovenskih krajev je tesno povezana z nastankom najstarejših gradov in utrdb. Ta znamenja narodove preteklosti kažejo v današnjem času zelo različne podobe. Poleg skrbno obnovljenih reprezentančnih objektov, ki jih je v zakup vzela še vsakotera oblast, ki se je pojavila na slovenskih tleh, nacionalno preteklost razkrivajo tudi izginuli in porušeni gradovi. Dih preteklosti veje tudi iz njih; čeprav samo še kamenje in pusti zidovi kljubujejo minevanju časa in menjavanju številnih rodov.

Starodavni grad Nadlišek na Notranjskem je stal na mestu, kjer je danes cerkev sv. Urha. Skozi preteklost je krajem trojiške in vidovske planote, t.j. Krpanove dežele,[1] vtisnil neizbrisne sledove. Že poselitev številnih zaselkov in vasi, ki so bile gospodarsko in politično podrejene tej graščini, je tesno povezana z zasnovo gospoščinskega urada. Grad ni veljal le za utrdbo ali za središče zemljiške posesti s pripadajočimi pristojnostmi, temveč tudi za središče verskega življenja. Cerkev sv. Urha, edino preostalo vidno znamenje nekdanjega gradu, je nastala znotraj grajskih zidov in je kot grajska cerkev najstarejša na vsem območju tako trojiške kot vidovske planote.

Izvor grajskega imena Nadlišek ni poznan. Med turškimi vpadi je dobil še druga imena. Ta so spominjala tako na njegovo podobo kot tudi na njegovo funkcijo.[2] Izstopajoča cerkev in trdno obzidje, povezano s petimi stolpi, ter obrambni jarek, napolnjen z vodo, so dajali videz tabora. Utrdbo so zato imenovali tudi Nadlišek Tabor in Zvezda grad. Ker je bil narejen predvsem kot utrdba in neprimeren za udobnejše bivanje, je bil kmalu po prenehanju turške nevarnosti zapuščen. V Valvasorjevem času je služil le še za spravilo žita. Pozneje je od gradu ostala samo cerkev. Pod opustelim gradom so Turjačani leta 1686 zgradili nov manjši, a udobnejši grad. Turjačani so ga zaradi ugodnih možnosti za lov uporabljali predvsem kot lovski dvorec. Čeprav pisni viri od najstarejših časov grajskega obstoja grad dosledno imenujejo Nadlišek, se je pri ljudeh udomačilo novo ime Pajkovo.[3]

Posestni teritorij, ki je v strnjeni in zaokroženi posestni strukturi pripadal gospostvu Nadlišek, se v pisnih virih prvič omenja leta 1260. Tega leta je oglejski patriarh Gregor de Montelongo iz obsega svoje gastaldije v Ložu podelil svojemu zvestemu fevdniku Herbordu s Turjaka gozdno posest na Blokah (das Holz ze Oblukch) z vsemi pritiklinami.[4] Podeljena posest je obsegala območje, ki se nahaja znotraj mejne črte, potekajoče od (Velikih) Blok na Stražišče in Zibovnik ter po Zali do izvira Iške. Od tam je segala na Strmec in čez povirje Rašce segla nazaj na Bloke. Herbold in njegovi dediči so smeli s podeljeno zemljo svobodno razpolagati in tam naseljevati svoje ljudi. Ti naj bi predvsem krčili obsežne gozdove. Istočasno je patriarh Turjačanom podelil tudi sodno oblast nad svojimi ljudmi in posestvi, ki so bila poslej oglejski fevd. Turjačani so podeljeno posest postopoma in z velikimi težavami kultivirali in naselili šele več desetletij pozneje. Za tako obsežno delo so potrebovali ljudi in sredstev, česar pa je mlajšemu rodu turjaških gospodov, ki so izšli iz veje spanheimskih ministerialov, zelo primanjkovalo.

Podelitev tega območja Turjačanom sodi v sklop patriarhove politike do svojih fevdnikov v slovenskem zaledju. Ker so se Ortenburžani v tem času polastili ribniškega gospostva, ki je bilo prej v rokah stare turjaške rodbine in ker je ta izumrla, je oglejski patriarh poskušal s to podelitvijo vzpostaviti novo ravnotežje med svojimi vazali. K temu uravnovešenju je pripomogla tudi ustanovitev nove župnije v Škocjanu leta 1260. Za novo žup-

1 O domovini in zgodovinskosti Martina Krpana, junaka iz znamenite Levstikove pripovedi, obstaja več verzij. Za njegovo domačijo se poteguje več notranjskih krajev. Glej, A. Slodnjak: Dva Krpana? v: Monumenta litterarum slovenicarum, 18 (1981), str. 83-89; matične knjige župnije Sv. Trojica omenjajo zadnjega s tem priimkom leta 1941 na Ulaki.

2 J. Valvasor; Die Ehre dess Hertzogthums Crain, Band III, Buch IX, Nurnberg - Laibach (1689), str. 390, 391.

3 W. Ribnikar; Logaško okrajno glavarstvo, Zgodovinski in zempljepisni oris (1889), str. 85-87.

4 F. Schumi; Urkunden und Regestenbuch des Herzogthums Krain, II Band (1200-1269), Laibach 1884/87 (Ubkr II), listina 1260 september, št. 270, str. 209; regest, F. Komatar: Das Schlossarchiv in Auersperg, v: Mittheilungen des Musealsvereins fur Krain (MMVK) 18 (1905) str. 125.

nijo si je močno prizadeval Baltazar Turjaški, ki je na patriarhatskem sedežu opravljal visoko cerkveno službo.[5]

Slabo imovinsko stanje Turjačanov se je zaradi sporov z močnejšimi Ortenburžani odražalo pri zelo počasni kolonizaciji. Šibkejši Turjačani so iskali opore pri svojih pokroviteljih. Ker je posvetna moč oglejskih patriarhov v 14. stoletju zelo oslabela, so se Turjaški vezali na močnejše Habsburžane, končne zmagovalce v boju za prevlado nad slovenskimi deželami. Ta srečna odločitev je Turjačanom prinesla večje uspehe. Leta 1360 sta brata Volker in Hans izročila oglejski fevd Habsburžanom, ti pa so jima ga istočasno vrnili kot avstrijski fevd.[6] V obsegu patriarhove podelitve iz leta 1260 se je ta posest prvič poimenovala Nadlišek. Če Turjačani te posesti po letu 1848 niso prepustili kmetom, je vse do nacionalizacije po drugi svetovni vojni ostala njihova last. Zaradi prvega poimenovanja posesti, ki je bila leta 1360 še gozd, t.j. Wald Nadlischeg, bi mogli zaključiti, da so v tem času že mogli stati prvi zidovi starega gradu.

Z Ortenburžani, ki so zaokrožili svoj teritorij na Kočevskem, v ribniški in loški dolini, so bili Turjačani v nenehnih sporih. Glede meja gozdnih posesti in sodnih pristojnosti v gospostvu Nadlišek so Habsburžani kot kranjski deželni knezi in turjaški zaščitniki leta 1379 določili, da Turjačani obdržijo vse svoje pravice v obsegu, kot jih omenja darilna listina oglejskega patriarha Gregorja.[7]

Kolonizacija gozdnih posesti Nadliška je bila uspešnejša v 15. stoletju. Celotna posest je bila v drugi polovici istega stoletja že razdeljena na 66 posestnih enot, ki predstavljajo posamezne kmetije, v zgodovinskih virih imenovane hube.[8] Število kmetij se od takrat ni večalo, razen če je njihovo število naraslo zaradi drobljenja že obstoječih. Kljub izoblikovanju posestne strukture pa še dolgo ne moremo govoriti o posameznih naseljih. Ime Nadlišek je ostalo sinonim za celotno obravnavano območje vse do terezijanske dobe, v posameznih primerih pa še dlje.

V najstarejših še ohranjenih turjaških urbarjih z začetka 16. stoletja se pod gospoščinskim uradom Nadlišek omenjajo posamezni kmetje, ki so posedovali zadevne kmetije skupaj s svojimi obveznostmi.[9] Priimki le-teh se v tem času pri nekaterih sploh prvič pojavljajo in izpričujejo imena naselij, ki se v virih pojavljajo šele kasneje. Tako na primer: Jerney Stor - Štorovo, Jannes Krementschitsch - Kremenca, Michl Krusetz - Krušče, Frantze Zayner - Cajnarje, Juri Krainnckh - Kranjče, Petter Struckhl - Štrukljeva vas, Jannes Netzuehowin - Na Čohovem, Tomas Mramor - Mramorovo, Jannse Lischnagkh - Lešnjaki, Klement Sallesa - Zales ... itd. Osebna imena so prišla v krajevno tem lažje tam, kjer je naselje ali zaselek nastal iz ene kmetije. Takšnih primerov pa je bila večina.[10]

Leta 1739 so Turjačani ustanovili fidejkomis, ki je poleg gospostva Turjak, turjaškega imenja v Mokronogu in turjaškega dvorca v Ljubljani obsegal tudi gospoščinski urad Nadlišek.[11] S tem aktom je posest Nadliška tudi pravno formalno postala nedeljiva posest v rokah turjaške rodbine. Z upravnimi reformami Marije Terezije in njenih naslednikov so naselja zemljiškega gospostva Nadlišek prišla v okvir okrajne gosposke v Snežniku, kasneje pa okrajnega sodišča v Ložu.

V času turških vpadov v slovenske dežele se je turjaški rod najbolj proslavil. Iz vrst te rodbine je izšlo največ kranjskih junakov v bojih proti Turkom. Turki so leta 1546 okrog Nadliška in Blok napravili veliko škode in gorja. Ko so leta 1559 znova prišli v te kraje in povzročili podobno razdejanje kot v prejšnjih časih, so se jim le Turjačani postavili v bran, jih veliko pobili in mnogo kristjanov rešili turške sužnosti.[12] Turki so se še istega leta vrnili, da bi maščevali poraz, a bili so vnovič premagani.

Kakor po vnetem bojevanju s Turki, pa so bili Turjačani v istem času tudi vneti zagovorniki protestantizma. V grajski cerkvi pri sv. Urhu (Valvasor omenja tri patrocinije, sv. Urh, sv. Jakob, sv. Jurij) v gradu Nadlišek 26 let ni bilo katoliške maše.[13] V cerkvi so pridigali številni protestantski pridigarji, med katerimi je bil najbolj znan Krištof Fašang. Toda protestantska doba je bila pri Turjačanih le kratkotrajna, kajti če so hoteli obdržati svoja posestva so se morali tudi v verskem pogledu podrediti kranjskemu deželnemu knezu.

Gorečo privrženost katoličtvu je izkazala že naslednja generacija. Andrej Turjaški, ki je postavil mlajši grad na Pajkovem, je bil pobudnik tudi pri gradnji cerkve Sv. Trojice leta 1686. Ustno izročilo pravi, da so cerkev zidali vsled prikazni.[14] Takratni prebivalci so na mestu, kjer sedaj stoji cer-

5 A. Skubic, Zgodovina Ribnice in ribniške pokrajine, Buenos Aires (1976), str. 284, 285.

6 F. Komatar, Das Schlossarchiv in Auersperg, v: MMVK 19 (1906), št. 127, str. 37, regest listine: 1360 april 4.

7 Prav tam, MMVK 19 (1906), št. 218, str. 116, regest listine: 1379 marec 28.

8 F. Komatar, Das Schlossarchiv in Auersperg, v: Carniola, Nova vrsta,1 (1910), št. 488, str. 131, listina 1467 julij 22.

9 Arhiv Slovenije (AS), Zbirka urbarjev, Auersperg - Turjak, 44u (1509), 42u (1501), 43u (1504).

10 A S, Terezijanski kataster, Neustadtler Kreis, Rectificirte Dominical Acten, No 121, Urbars extract von der zu Graffschaft Auersperg incorporierten Herrschaft Nadlischegg, conbiniert und adjustiert worden, den 3 ten juny 1755.

11 M. Smole, Graščine na nekdanjem Kranjskem, str. 507.

12 J. Valvasor, Die Ehre, III/XI str. 390, 391.

13 A. Koblar, Vizitacijska poročila Pavla Bizancija, in: Izvestja muzejskega društva za Kranjska (IMK) 17 (1907) str. 129.

14 W. Ribnikar, Logaško okrajno glavarstvo, (1889), str. 86.

kev, videvali tri goreče krogle. Ker so jih primerjali s Sv. Trojico, je Turjačan ukazal, da se na tistem kraju zgradi cerkev, posvečena Sv. Trojici. Ljudje so bili pri gradnji zelo vneti in so mnogo darovali. Baje so nekateri, ki so pripeljali opravo za zidanje, darovali še živino in vozove.

Pri cerkvi Sv. Trojice je leta 1808 nastal samostojen vikariat, ki se je ločil od župnije na Blokah in leta 1877 postal samostojna župnija.[15] Celotno območje nove župnije je po patrociniju župnijske cerkve prevzelo novo pokrajinsko ime. Prav tako je po patrociniju dobilo novo ime tudi območje zaselka Šivče, na katerem je bila nova cerkev zgrajena. Z nastankom dveh novih župnij, tako te pri Sv. Trojici, kot nekaj let prej pri Sv. Vidu, se je območje Nadliška v cerkvenem oziru razdelilo na dva dela. Od tod je prišla tudi kasnejša krajevna delitev na Trojiško in Vidovsko. Celotno območje Nadliška je v predjožefinskem času pripadalo župniji sv. Mihaela na Blokah; ta pa še prej pražupniji v Ložu.[16]

Turjačani so glavni dobrotniki in ustanovitelji obeh trojiških cerkva, tako cerkve pri Sv. Urhu kot tudi pri Sv. Trojici in Sv. Vidu. Na njihovo pokroviteljstvo je spominjala tudi patronatska pravica, ki so jo omenjeni gospodje dalj časa imeli v obeh župnijskih cerkvah.[17] Čeprav nastanek cerkve sv. Urha ni poznan, lahko domnevamo, da je grad že v samih začetkih imel posvečen kraj, ki naj bi bil predhodnik kasnejše cerkve.

Pozno kolonizirana pokrajina je prebivalstvu skozi stoletja rezala dokaj skop kos kruha. Primerjava urbarjalnih obveznosti kmetij gospoščinskega urada Nadlišek in sosednjega turjaškega urada na Blokah iz leta 1504 kaže, da so obremenitve bloških kmetij večje in raznovrstnejše.[18] Takšna slika ne more biti le posledica poznejše kolonizacije Trojiškega in Vidovskega, temveč predvsem manjše gospodarske zmožnosti kmetij, ki so bile podvržene gospostvu Nadlišek. Vsaka kmetija je gospoščinskemu uradu Nadlišek oddajala po eno marko šilingov denarja, en škaf ovsa za desetino in dve kokoši. Od žitne desetine je vsaka kmetija dajala gospoščinskemu uradu dve tretjini in župnijskemu uradu eno tretjino. V primerih, če so na kmetiji imeli tudi konja, so bili gospoščini dolžni opraviti po eno vinsko vožnjo. Pri kmetijah, kjer so točili vino, pa so morali dodatno plačati še eno marko šilingov krčmarine. Osem mlinov je plačevalo poseben davek od mlina, ki je povprečno znašal po 50 šilingov. Če je nekdo užival kakšno drugo dobrino, je moral od tega plačati poseben davek.

Pridelki na kmetijah so zadoščali zgolj za preživetje družin. Ob dobrih letinah je nekaj ostalo tudi za prodajo, toda to se je dogajalo bolj poredkoma. Večkrat so morali hrano za preživetje še dodatno kupovati. Najbližji tedenski sejem, kjer so mogli viške prodati ali prepotrebna živila nakupiti, je bil v prvi polovici 19. stoletja v Sodražici.[19] Hranili so se predvsem z močnatimi in zelenjavnimi jedmi, zelo redko tudi s kruhom in mesom. V tem času je bilo zaznati, da so od pretežnega pridelovanja pšenice prešli na krompir in ječmen.

Zaradi naraščajočega prebivalstva, so se kmetije nepretrgoma delile na manjše posestne enote. V začetku 19. stoletja je postala četrtinska kmetija s povprečno površino 12 oralov prevladajoča. Cele kmetije na vsem obravnavanem območju ni bilo več najti. Večje kmetije (tričetrtinske ali polovične) so redile po 4 vlečne živali, dve kravi, šest ovac in dve svinji.[20] Med rogato živaljo je prevladovala štajerska, med maloštevilnimi konji pa hrvaška pasma. Krave so gojili do osmega ali devetega leta, nato so jih prodali podeželanom iz okolice Trsta. Tudi svinjsko meso so večinoma prodali v Trst, le manjši del so obdržali za domačo uporabo. Kadar je bila ugodna cena lesa, so prodajali tudi deske na tedenskem semnju v Senožečah. Zaradi prenizkih cen, se sečnja v dvajsetih letih 19. stoletja večinoma ni splačala. Kmetije pred zemljiško odvezo so bile izključno rustikalne. To je pome-nilo, da so bile kot hišne kmetije priznane kmetom v zakonito posest.

Blaginja trojiškega kot tudi vidovskega prebivalstva pa je bila slej ko prej odvisna od prodaje lesa. Po zemljiški odvezi so kmetje kupovali smreke in bukve v turjaških gozdovih. Te so na svojih žagah razrezali na deske in jih v drugi polovici 19. stoletja (po izgradnji železnice) prodajali na Rakek, kjer je bil tedenski lesni sejem.[21] Skopa zemlja v hribovitem svetu vse številnejšega prebivalstva ni mogla preživljati. Z zastojem prodaje lesa in brez postranskega zaslužka pa so razmere mejile že na pravo katastrofo.

15 Letopis 1971, Cerkev na Slovenskem, Ljubljana (1971), str. 99.

16 A. Skubic, n.d., str.46, 47; M. Miklavčič, Predjožefinske župnije na Kranjskem v odnosu do politične uprave, v: Glasnik muzejskega društva za Slovenijo (GMDS), 25-26 (1944/45), str. 3-39, 58, z zemljevidom; Ustanovna listina mesta Lož, Notranjski listi 1 (1977), str. 54-64.

17 A S, Franciscejski kataster, Kreis Adelsberg, Steuerbezirk Schneeberg, Central Schatzung Operat der Gemeinde Schilze No. 165 - patronatska pravica Turjačanov v cerkvi Sv. Vida; Cental Schatzung Operat der Steuergemeinde Salleis No. 153 - patronatska pravica Turjačanov v cerkvi Sv. Trojice.

18 A S, urbar, 43u (1504).

19 A S, Franciscejski kataster, Cenilni aparat iz leta 1824 za davčne občine Sv. Vid - Schilze No. 165 in Zales No. 153, glej op. 17.

20 A S, Franciscejski kataster, op. 19.

21 W. Ribnikar, Logaško okrajno glavarstvo, (1889), str. 86, 87.

Gospostvo Nadlišek v mejah ustanovne listine iz leta 1260.

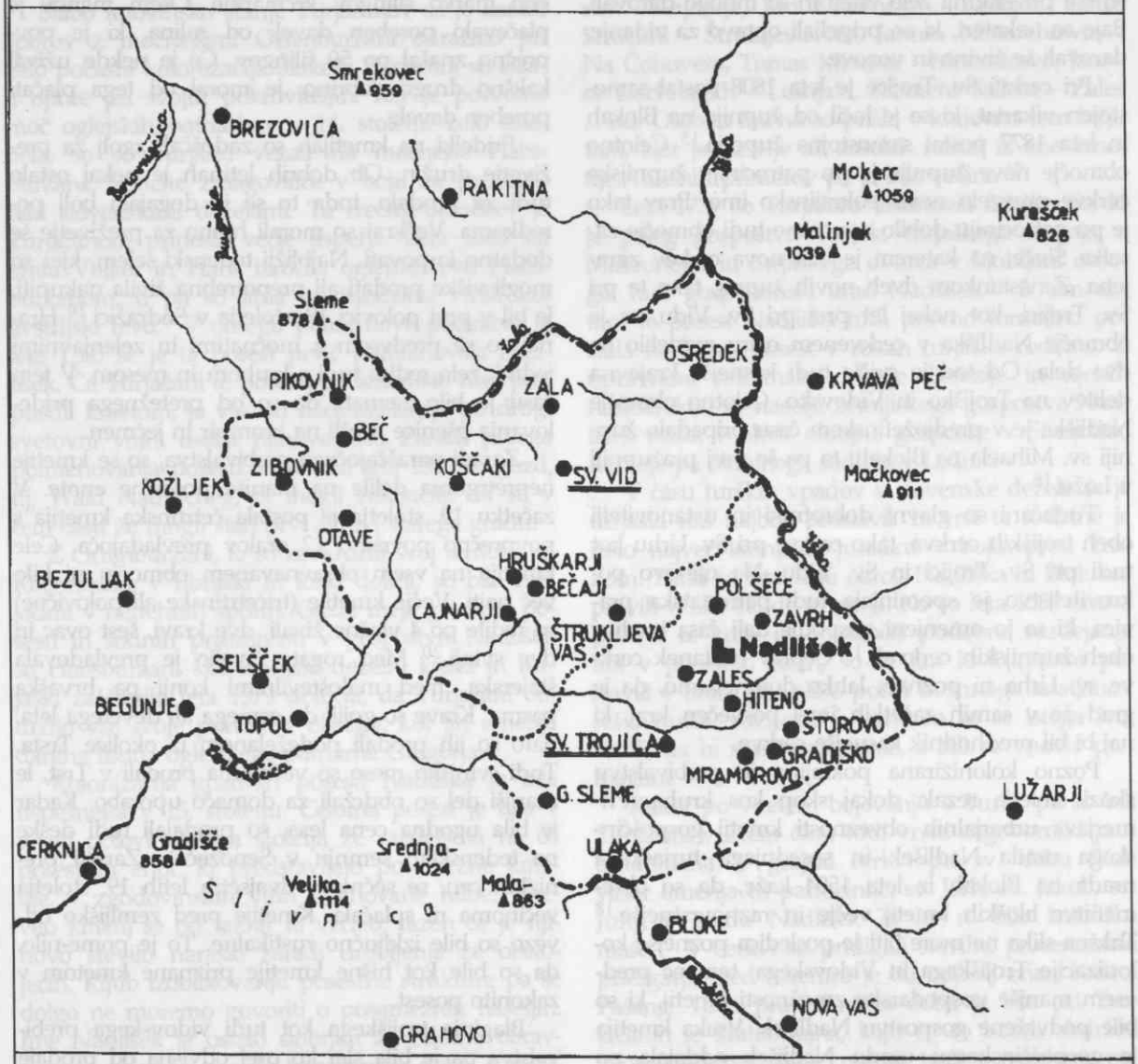

Župnijska razdelitev nekdanjega gospoščinskega urada Nadlišek na trojiški in vidovski del je sovplivala na izoblikovanje prvih modernejših občin.[22] Trojiški del je prišel v sklop občine Bloke, vidovski pa pod občino Begunje pri Cerknici. V tridesetih letih tega stoletja je Sv. Vid postal samostojna občina. Ta je nastala brez območja Otav in bližnjih zaselkov, ki so prej pripadali graščini Nadlišek, po novem pa ostali v stari občini Begunje.

Na pomembne dogodke zadnjih sto let in na možnost preživljanja na tem območju opozarja dinamika gibanja prebivalstva.[23]

Razpredelnica 1

	Sv.Trojica		Sv.Vid		Bloke	
1869	645	85,5%	1212	80,5%	2730	87,9%
1880	716	93,6%	1376	91,4%	2896	93,3%
1890	753	98,4%	1506	100%	3104	100%
1900	765	100%	1480	98,3%	3068	98,8%
1910	741	96,9%	1401	93%	3044	98%
1931	715	93,5%	1339	88,9%	2918	94%
1939	713	93,2%	xxxx	xx	xxxx	xx
1941	xxx	xx	1293	85,5%	3080	99,2%
1948	602	78,7%	1000	66,4%	2544	81,9%
1953	571	74,6%	930	61,7%	2514	80,9%
1961	465	60,8%	864	57,4%	2196	70,7%
1971	361	47,2%	804	53,4%	1446	46,6%
1981	311	40,6%	689	45,7%	1313	42,3%
1991	290	37,9%	674	44,7%	1284	41,4%

Zmerno naraščanje trojiškega in vidovskega prebivalstva v zadnji četrtini 19. stoletja je konec stoletja doseglo najvišji odstotek naseljenosti. V prvi polovici tega stoletja je ohranjalo doseženo raven in se postopoma zmanjševalo. Silovitejših preobratov kljub prvi svetovni vojni ni bilo. Trajnejših posledic na demografsko sliko pokrajine ni občutiti, ker je tudi obdobje med popisoma (1910-1931) daljše kot med popisi pred tem in pozneje. Občuten padec prebivalstva opazimo za obdobje (1939/41-1948), to je za čas po drugi svetovni vojni. V sedmih letih se je odstotek prebivalstva na Trojiškem zmanjšal za 14,5%, na Vidovskem pa za 19,1%. Pred tem se je na Trojiškem v 39 letih zmanjšal za 6,8%, na Vidovskem pa v 51 letih za 14,5%. Zelo podobno razmerje velja tudi za celotno občino Bloke, pod katero je v tistem času spadala trojiška župnija. Do začetka sedemdesetih let se je nadaljevalo skokovito padanje števila prebivalstva na celotnem obravnavanem prostoru. V naslednjih letih se kljub padanju le nekoliko umirja. Intenzivnost izumiranja pokrajine se ustavlja pri okrog 40% od največje stopnje poseljenosti s konca prejšnjega stoletja.

Dogodki med drugo svetovno vojno predstavljajo velik prelom v zgodovini teh krajev. Naravni tok gibanja prebivalstva je bil nasilno prekinjen. Poleg neposrednih vojnih in povojnih žrtev se je veliko ljudi začelo najprej izseljevati zaradi političnih, kasneje pa predvsem ekonomskih razlogov. Že tako odročni hribovski kraji brez gospodarskih možnosti so bili tudi politično zaznamovani. Razvojne perspektive so bile dvakratno otežkočene. Občuten padec števila prebivalstva je zato logična posledica neugodnih krajevnih razmer, ki niso dopuščale hitrejšega razvoja. V predvojnem času so bile kmetije najtrdnejša osnova za preživljanje številčnih družin, po vojni pa ostajajo prazne in zapuščene.

Pregled vseh vojnih in povojnih žrtev ter razmerja med povzročitelji in njihovimi žrtvami lahko kljub različnim interpretacijam pokaže realnejšo sliko tistega dogajanja. Za vsako žrtvijo stoji povsem določena oseba. Zato nikakor ne moremo govoriti o kašni neprepoznavni masi ljudi s področja nekdanjega urada Nadlišek in pavšalno postavljati trditve.[24]

Razpredelnica 2

SV. TROJICA:

prebivalstvo skupaj	713	župp. podatki 1939		
vseh žrtev	106	ali 14,8% od cel preb.		
žrtve, ki so jih povzročili				
partizani	50	ali	47,2%	vseh žrtev
po vojni	30	ali	28,3%	vseh žrtev
		ali	60%	vseh part. žrtev
med vojno	20	ali	18,8%	vseh žrtev
Italijani	33	ali	31,2%	vseh žrtev
v inter.	13	ali	39,4%	vseh italj. žrtev
domobranci	5	ali	4,7%	vseh žrtev
Nemci	5	ali	4,7%	vseh žrtev
neugotovljeni	5	ali	4,7%	vseh žrtev
ostali	8	ali	7,5%	vseh žrtev

med temi po nesreči 2, Angleži 2, s. četniki, neposredne posledice vojne in samomor v boju po 1

22 Občinski zakon o novih občinah v stari Avstriji izšel v začetku 50. let 19. stoletja.

23 Podatki pridobljeni na podlagi popisov; Krajevni leksikon Slovenije, I. knjiga - zahodni del, Državna založba Slovenije, (1968) Ljubljana - občina Cerknica, str. 35-37; za popise leta 1971, 1981 in 1991 - Zavod za statistiko republike Slovenije; italijanski popis z dne 31. 7. 1941 - Arhiv Slovenije.

24 Podatke hrani Komisija za raziskavo povojnih množičnih pobojev, pravnodvomljivih procesov in drugih nepravilnosti (pri Skupščini občine Cerknica).

ST. VID:				
prebivalstvo skupaj	1293	it. popis, z dne 31. 7. 1941		
vseh žrtev	248	ali 21,9% vsega prebivalstva		
žrtve, ki so jih povzročili partizani	149	ali	52,5%	vseh žrtev
po vojni	111	ali	39,1%	vseh žrtev
		ali	74,5%	vseh žrtev part.
med vojno	38	ali	13,4%	vseh žrtev
Italijani	94	ali	33,1%	vseh žrtev
v internaciji	15	ali	16%	vseh žrtev
Nemci	15	ali	5,3%	vseh žrtev
domobranci	8	ali	2,8%	vseh žrtev
vojne nesreče	6	ali	2,1%	vseh žrtev
Angleži	6	ali	2,1%	vseh žrtev
neugotovljenih	4	ali	1,4%	vseh žrtev
vaški stražarji	2	ali	0,7%	vseh žrtev

BLOKE:				
prebivalstvo skupaj	3080	it. popis, z dne 31. 7. 1941		
vseh žrtev	443	ali 14,4% od cel. preb.		
žrtve, ki so jih povzročili partizani	239	ali	53,9%	vseh žrtev
po vojni	150	ali	33,8%	vseh žrtev
		ali	62,7%	vseh žrtev part.
med vojno	89	ali	60,1%	vseh žrtev
Italijani	101	ali	22,7%	vseh žrtev
v internaciji	31	ali	6,9%	vseh žrtev
		ali	30,6%	vseh žrtev
Nemci	34	ali	7,6%	vseh žrtev
domobranci	30	ali	6,7%	vseh žrtev
neugotovljenih	18	ali	4,1%	vseh žrtev
vojne nesreče	10	ali	2,2%	vseh žrtev
ostali	11	ali	2,4%	vseh žrtev

med temi:
vaški stražarji, ustaši, četniki in st. jug. vojska po 1, Angleži 3 in neposredne posledice vojne 4

Skopi statistični podatki ne razrešujejo problemov. Zato pa jih približajo in osvetljujejo. Na področju vidovske in trojiške planote so ob okupaciji nastopili odlični pogoji za odpor. Italijanske zasedbene enote v teh odročnejših krajih niso imele svojih stalnih postojank, ampak so tja prihajale le začasno. V teh okoliščinah je to področje postalo žarišče novega gibanja, čigar glavni organizatorji in prvo moštvo so v glavnem prišli iz krajev pod stalno italijansko zasedbo. Odnos domačega prebivalstva do novih pobud je bil različen, odvisen od trenutka in socialnih razmer. Prikaz vseh žrtev ga lahko podrobneje razloži.

Pogled na celotno območje nekdanjega graščinskega urada Nadlišek, Trojiško in Vidovsko skupaj, pokaže, da so vojne razmere zahtevale 19,4% krvni davek od celotnega prebivalstva tega področja. Različne organizacije in skupine revolucionarnega gibanja (partizani) so povzročile najvišji odstotek žrtev: 51%. Od tega števila je bilo po končani vojni ubitih 36,1%, med vojno pa 14,8% vseh žrtev. Italijani (upoštevane so vse italj. okupacijske formacije) so povzročili 32,5% vseh žrtev. Od teh jih je v internaciji, večinoma na Rabu, pomrlo 22%. Nemci (upoštevani tudi pomrli v internacijah) so povzročili 5,1% vseh žrtev, domobranci (vpoštevane vse domobranske formacije; tudi t.i. "črna roka") pa 3,3% vseh žrtev. Neugotovljenih ali brez podatka je ostalo 2,3% vseh žrtev.

Za vojni čas je značilna prevlada žrtev, ki so jih povzročili Italijani. Ti so v času enega meseca, julij - avgust 1942, popolnoma opustošili obravnavano področje. Pod obtožbo revolucionarnega partizanskega delovanja so množično pobijali ljudi, ki naj bi bili večinoma proti partizanski taktiki odpora.[25] Prav tako te žrtve niso bile posebej dovzetne za revolucionarne ideje. Interpretacije vzrokov za te žrtve so zelo različne. Brez pravih dokazov pa je vendarle težko karkoli zaključiti. Veliko Trojičanov in Vidovcev je trpelo tudi v italijanskih internacijah, kjer je pomrlo 7,2% (28) vseh vojnih žrtev. Pri teh žrtvah se pojavljajo isti dvomi. Število ostalih žrtev je v pogledu na žrtve, ki so jih povzročili partizani in Italijani težko primerljivo; vsega skupaj 17%, od tega nobena od preostalih vojaških formacij ni povzročila več kot 5% od vseh žrtev.

Čas po zaključku vojnih operacij je prinesel nove množične žrtve. V zelo kratkem povojnem času je bila pobitih več kot tretjina vseh vojnih žrtev (36,1%). Povzročili so jih partizani oziroma enote nove revolucionarne oblasti. Pretežni del teh žrtev je bil brez sodnih postopkov pobit izven krajev obravnavanega področja v poletnih mesecih leta 1945. V primerjavi z vsemi žrtvami, ki jih je povzročila revolucionarna stran, povojne žrtve odmerjajo kar 70,8%.

Brez upoštevanja povojnih žrtev bi se razmerje med povzročitelji bistveno spremenilo. Italijani bi po tej razvrstitvi povzročili 51%, partizani pa 23,3%. Glede na dejansko stanje bi Italijani in partizani zamenjali mesti z le majhno razliko v odstotkih. Pri ostalih bi se delež ustrezno povečal; od 1% do 3%. Za demografsko sliko območja je bil povojni poboj najhujši udarec. Poleg neposrednih žrtev, ki pomenijo izgubo cele generacije, je posredno povzročil nižjo rodnost, ki je skokovito padla šele v naslednjih desetletjih.

S prebivalstvom je tudi grajsko poslopje doživelo podobno usodo. Italijani so ga požgali med

[25] Različni ustni viri; primerjava predvojnega kulturnega in političnega delovanja.

poletno ofenzivo, 16. 7. 1942. Danes je od njega ostal le še kup kamenja. To ni le simbolna podoba pozabljene podložniške vezanosti prebivalstva do turjaških gospodov, ampak tudi prepoznavni znak številnih zapuščenih in propadajočih domačij. Planota se zopet zarašča. Le redki še vstrajajo, kraji pa izumirajo. Dolga doba je bila potrebna za njihovo kultiviranje, malo je potrebno, da se povrnejo v prvotno stanje.

J. W. Valvasor, Topographia ducatus Carnioliae Modernae. Cankarjeva založba, Ljubljana, dr. Rudolf Trofenik, München 1970.

ZUSAMMENFASSUNG

Die Geschichte der Burg Nadlišek in Notranjsko

Die vorliegende Abhandlung setzt sich mit der Geschichte des Schlosses Nadlišek in Notranjsko (Innerkrain) auseinander. Im Vordergrund stehen der Grundbesitz und die Bevölkerung dieses Gebiets, das zum Auersperger Herrschaftsamt gehörte, von seiner Besiedlung bis zur Zeit nach dem Zweiten Weltkrieg - im Rahmen der uns zur Verfügung stehenden Quellen.

An der Stelle, wo heute die Kirche des Hl. Ulrich steht, befinden sich Spuren der alten Burg Nadlišek. In der Vergangenheit war das Gebiet der Vid- und Trojica-Hochebene in Notranjsko eng mit der Entstehung der Auersperger Herrschaft verbunden. Die Burg Nadlišek stellte den Ausgangspunkt für die Kolonisation dar, die im Waldgebiet der Bloke-Hochebene zwischen Zala und Iška im Hochmittelalter vor sich ging.

Als Feste und Mittelpunkt der Grundherrschaft wurde die Burg Nadlišek sehr früh auch das Zentrum des religiösen Lebens. Die heutige Kirche ist als die ehemalige Burgkapelle die älteste Kirche im behandelten Gebiet und das einzige sichtbare Überbleibsel der ehemaligen Burg.

Der Ursprung des Namens Nadlišek ist unbekannt. Während der Türkeneinfälle erhielt die Burg auch andere Namen, die an ihr äußeres Bild und an ihre Funktion erinnerten. Im 17. Jahrhundert errichteten die Auersperger ein kleineres, bequemeres Schloß. Die benachbarten Einwohner benannten es Pajkovo, obwohl es in allen schriftlichen Quellen als Nadlišek erwähnt wird.

Der Grundbesitz der Herrschaft Nadlišek wird in den schriftlichen Quellen 1260 zum ersten Mal erwähnt. In dem Jahr verlieh der Patriarch von Aquileia Gregor der Montelongo Herbord von Auersperg den Waldbesitz auf den Bloke mit allem Zubehör (Bestandteil der Agleier Gestaldia in Lož/Laas). Die Auersperger kultivierten diesen Besitz allmählich und unter großen Schwierig-

keiten, sie besiedelten ihn erst ein Jahrhundert später.

Der Burgname Nadlišek blieb als Synonym für den gesamten behandelten Raum bis zum theresianischen Zeitalter erhalten. Die Herrschaft gliederte sich in 66 Besitzeinheiten. Durch das Bevölkerungswachstum teilten sich die Ganzhuben in kleinere Einheiten. Am häufigsten kommt am Anfang des 19. Jahrhunderts die Viertelhube vor. Die Familiennamen der Grundbesitzer, die in den Auersperger Urbaren vom Anfang des 16. Jahrhunderts erhalten sind, gehen in Ortsiedlungen über.

Am Anfang des 18. Jahrhunderts gründeten die Auersperger, die Besitzer von Nadlišek von der Besiedlung bis zur Grundentlastung im Jahre 1848 waren, ein Fideikomiß. Der Grundbesitz von Nadlišek wurde als einheitlicher Auesperger Besitz ein unteilbares Ganzes.

Die Herren von Auersperg nahmen auch auf der Burg Nadlišek protestantische Geistliche auf. In der Umgebung der Burg besiegten sie wiederholt türkische Scharen, die im 16. Jahrhundert oft in Krain plünderten. Große Verdienste erwarben sie sich bei dem Bau der Dreifaltigkeitskirche und der Kirche des Hl. Veit. Im 19. Jahrhundert wurden diese Kirchen neue Pfarrzentren für die Siedlungen des Herrschaftsamtes, die Auersperger übten aber als Schirmherren das Patronatsrecht aus.

Der franziszeische Kataster spiegelt die schlechte Wirtschafts- und Sozialstruktur am Anfang des 19. Jahrhunderts wider. Die Huben allein konnten die immer größere Zahl der Bevölkerung nicht mehr ernähren. Die Einwohner von Trojica und Vid suchten einen Nebenerwerb in der Nutzung des Waldes und im Holzhandel.

Das Bevölkerungswachstum war am Übergang zum 20. Jahrhundert am höchsten. Später ging es langsam zurück. Zu einem bedeutenden Bevölkerungsschwund kam es während des Zweiten Weltkriegs, als die Bevölkerungszahl um 20 Prozent zurückging. Diese Tendenz wurde in der Nachkriegszeit fortgesetzt. Zur Veranschaulichung der Ereignisse während des Zweiten Weltkriegs sind Tabellen der Verursacher beigefügt. Die meisten Menschen fielen den Partisanen zum Opfer, und zwar nach Kriegsende. Groß ist auch der Anteil der Opfer der italienischen Besatzungsmacht. Anderen Kriegsformationen fiel ein wesentlich kleinerer Anteil der Trojica- und Vid-Bevölkerung zum Opfer.

Andrej Studen

Strašen potres je pretresel ljubljanska zidovja
Ljubljanski potres pod drobnogledom radovednega novinarja

14. aprila 1895 je Ljubljano prizadel katastrofalen velikonočni potres. Ker se je o njem že mnogo pisalo,[1] smo se odločili, da bomo njegovo stoletnico obeležili s prevodom feljtona dopisnika nemškega časnika Frankfurter Zeitung und Handelsblatt dr. Heinricha Kannerja. Slikovit podlistek s pomenljivim naslovom "Podprto" mesto je bil v omenjenem časopisu objavljen 7. maja 1895. Dr. Kanner se je mudil v Ljubljani konec aprila in v začetku maja 1895 (od 28. 4. do 2. 5.). Natančno je popisal vse kar je videl, slišal in doživel. Podlistek bo tokrat prvič izšel v slovenščini v celoti, nekaj odlomkov pa je ob štiridesetletnici potresa že objavil Leopold Stanek.[2] Podlistek predstavlja sodoben opis popotresnih razmer v mestu. Gre za t.i. "zgodovino doživetja" (Erfahrungsgeschichte). Avtor nas nazorno popelje v takratni vsakdanjik, detajlno opiše strašne dni, neposredno po velikanski nesreči, ki je zadela Ljubljano. Preden pa stopimo v razdejano Ljubljano v letu 1895, kakršno je doživel dr. Kanner, čisto na kratko podajmo še splošno oceno groznega potresa.

Katastrofalen potres izpred sto let predstavlja glavni mejnik v zunanjem razvoju Ljubljane, zaradi katerega dostikrat govorimo o predpotresni in popotresni Ljubljani.[3] Potres je sicer Ljubljančanom nagnal strah v kosti in vnesel med ljudi silno grozo. Tisti, ki so ga doživeli, so se ga še dolgo spominjali.[4] "Ob vsej tej katastrofi pa se ni povsem podrla nobena hiša in smrtnih žrtev skoraj ni bilo... Od potresa do konca leta 1906 so podrli 154 hiš, torej 11%, na novo pa so jih zgradili 361."[5] Za dobo "potresnega" župana Ivana Hribarja (1896-1910) so bila značilna stremljenja po novi, beli, mogočnejši in modernejši Ljubljani. Potres je nedvomno veliko prispeval k vidnemu napredku na področju modernizacije mesta v Hribarjevi dobi. Zunaj stare in predmestne Ljubljane so tako zrasle mnoge nove reprezentativne stavbe. Nekatere so bile zgrajene že pred potresom, večina pa je popotresnih. Ljubljana je v popotresnem času dosegla velik napredek tudi na področju mestne higiene, dobila je elektriko, električno cestno železnico in telefonsko omrežje.[6]

1 Glej npr. Leopold Stanek, Potres v Ljubljani l. 1895, Kronika slovenskih mest, letnik II, 1935, št. 1, str. 30-39, (dalje Stanek, Potres...); Gustav Ogrin, Ljubljana pred in po potresu, Kronika slovenskih mest, letnik II, 1935, št. 1 in 2, str. 40-47 in 130-33, (dalje Ogrin, Ljubljana pred in po...); Janez Kajzer, S tramovi podprto mesto, Ljubljana 1983, in tam navedeno literaturo.

2 Stanek, Potres... Stanek je zapisal tudi sledeče: "Smatram za primerno, da za uvod kronike o ljubljanskem potresu prikažem doživetje očividca, ker se mi zdi najbolj resnično, nazorno in preprosto od drugih pisanih sporočil očividcev in ker bo najbolj podobno fotografskim posnetkom iz dobe potresa, ki bodo spremljali kroniko." (str. 30)

3 Glej Vasilij Melik, Ljubljana pred prvo svetovno vojno, v: Pozdrav iz Ljubljane, Ljubljana 1985 (dalje Melik, Ljubljana pred...), str. 26; Ogrin, Ljubljana pred in po..., str. 40.

4 Na to, da spomin na potres med Ljubljančani še dolgo ni zbledel, nas opozarjajo številni dokumenti v ljubljanskem mestnem arhivu. Kot primer si oglejmo ovadbo, ki jo je leta 1909, torej 14 let po pretresljivem dogodku, zapisala roka škodoželjne, malce prenapete in nagajive Marije Pintar, hišne posestnice na Francevem nabrežju št. 5 (danes Cankarjevo nabrežje). V ovadbi je naznanila svojo sosedo Marijo Černe, gostilničarko, mesarico in posestnico sosednje hiše (Francevo nabrežje št. 7), da je v njeni "mesnici tako razbijanje, posebno v jutranjih urah nekaterih dni, da je moten moj in moje hiše mir. Detonacije so take, kakor pri potresu." - Zgodovinski arhiv Ljubljana: REG I/fasc. 1317, fol. 62.
Slovenskemu zgodovinarju dr. Vasiliju Meliku se je tudi močno vtisnilo v spomin, da so ga v otroških letih, torej v času po prvi svetovni vojni, venomer opozarjali, da se mora ob potresu zateči pod podboj vrat nosilnih sten ali, če drugega ni, vsaj pod močno mizo.

5 Melik, Ljubljana pred..., str. 26/27.

6 Glej Ljubljana po potresu 1895-1910, Občinski svet, Ljubljana 1910.

S tramovi podprte hiše v Špitalski (Stritarjevi) ulici, 1895

Pa prisluhnimo pripovedi dr. Heinricha Kannerja:

Dr. Heinrich Kanner

"Podprto" mesto

Avstrija ima od velikonočnega potresa še eno žalostno znamenitost več: Ljubljano, "podprto" mesto. V teh dneh sem jo obiskal in tu bi rad posredoval, kaj sem tam videl in slišal ter kakšne občutke sem dobil.

V običajnih časih je bila Ljubljana videti nekako tako kot katerokoli drugo naše malo, revno, staro provincialno mesto. Ozke ulice, stare, nizke, ozke, preproste hiše z obsežnimi dvorišči, vmes le prav malo modernih zgradb, ki pričajo o počasnem, a vendar opaznem razvoju, na periferiji vrtovi z zelenjavo s kmečkim prebivalstvom, mnogo cerkva, malo trgov, malo dreves - malo mesto, velika vas, oboje skupaj.

Danes ponuja Ljubljana edinstven pogled: vse je podprto. Navzkriž preko ulice se dvigajo kvišku veliki, močni tramovi, ki podpirajo zgornja nadstropja in cele hiše. Zgoraj so nosilci močno zarinjeni v zid, spodaj pa v ulična tla in so pogosto drug od drugega oddaljeni komaj en meter. Ker so ulice ozke, ožje kot je dvojni razpon podpornih tramov, se tramovi na eni strani ulice križajo s tistimi na drugi in tvorijo neprestano se ponavljajoč, navzdol skrajšan, ležeč križ, tisoče pasijonskih križev, ki simbolizirajo trpljenje tega mesta. V slovenski ljudski pesmi se mesto imenuje "bela Ljubljana". Če že mesto pač ne bi bilo povšeči prebivalcem velemest in svetovnim popotnikom, pa so za slovensko kmečko prebivalstvo njegove čiste ulice, njegovih nekaj promenad in lepo negovanih alej najlepše, kar si človek lahko predstavlja, tema za poetično navdušenje. Danes pa lahko epiteton "bela" (= čista) za to mesto komajda še razumemo. Na ulicah, pod velikimi lesenimi križi, so nakopičene ruševine - stara opeka, malta in les, ki so popadali s hiš. Nekatere ulice so se kolikor toliko ohranile, druge pa so postale prava groza, s skupnim imenom = razvaline. Že na začetku ulice enem jeziku (v nemščini, op.p.)). Vhod v ulico zapirata dva trama, čez katera je položena deska. Poleg nje je na straži vojak s puško na rami. Sèm lahko vstopi samo tisti, ki mu je magistrat izdal dovoljenje za prehod, dostop za vozove s konjsko vprego pa je popolnoma nemogoč. Če si človek ogleda tak ozek prehod, mu pride na misel, da se bo vse v trenutku zrušilo. Na nobeni strehi predvsem ni videti nobenega dimnika; dimniki so se nasploh v celem mestu najprej podrli. Zavoljo tega so strehe zelo poškodovane, le delno pokrite, pročelja hiš pa so razpokana kot emajl starega lonca.

Od potresa prizadeta hiša na gradišču

Tam zija stranska stena hiše in kaže gole, razpokane stene nekdanje sobe, tam spet je hiša brez celega gornjega nadstropja. Kjer se zunanje stene hiše še držijo skupaj, pa o učinku potresa pripovedujejo puščobne okenske odprtine.

Z vodičem si utirava pot pod podpornimi tramovi, vzdolž hišnih pročelij, čez ruševine; iz ene strašne ulice naju pot vodi v še strašnejšo. Celi predeli mesta so tako zdelani! Vodič se z žalostnim pogledom v očeh spominja strašnih dni. Povsod ima kakšen komentar. Tukaj v zgornjem nadstropju hiše sta bila v grozni velikonočni noči dva otroka; streha se je zrušila, prilezla sta ven in se rešila na nepoškodovano streho sosednje hiše. Za tem oknom je stanovala neka šivilja. Strop njene sobe je bil lesen. Zidovi so popustili, strop se je zrušil in revo pokopal pod ruševinami. In tako sva se sprehajala od ulice do ulice in hiše so ležale desno in levo kot težki ranjenci po bitki. Ta je izgubil oči, temu manjkajo okončine in vsak jim nosi obkladke in povoje, ki so mu jih predpisali gradbeni ranocelniki: če posplošimo - velik hišni "lazaret" pod milim nebom.

Še slabše kot od zunaj so videti hiše v notranjosti, in to je najbolj zaskrbljujoč simptom. Vrata so z vseh strani obložena s podpornim ogrodjem. Spodaj en tram, na vsaki strani po en tram, zgoraj vodoravno en tram in na njem pravokotno manjši tram ter dva poševno ležeča stranska trama, ki zgoraj varujeta obok vrat. Celoten obok vrat se opira na vrsto pokončnih, tesno drug za drugim zaporedno postavljenih tramov, ki se opirajo na zgornji in spodnji tram; lesena kolonada, pod katero sva vstopila. Na dvorišču celi kupi ruševin, dvoriščna stavba dobesedno porušena. Po slabih stopnicah sva se povzpela navzgor, vsepovsod sumljivi podporni tramovi, prav tako vzdolž hodnikov, stene sob v notranjosti razpadle, tu in tam vogalna soba, katere zunanja stena je enostavno zrak. Vse že neobljudeno in brez pohištva. Celo hiše, ki se na zunaj zdijo popolnoma nepoškodovane, ki nimajo v zidovih razpok in niso podprte s tramovi, so v notranjosti popolnoma opustošene. Tako je dajal npr. hotel, v katerem sem se nastanil, od zunaj vtis, da je popolnoma nepoškodovan. Toda ko sem zahteval sobo, sem zaslišal strašno novico: "Ja, če gospod ni prestrašen, soba ima več razpok v steni. Toda ni nevarno." Tako me je ključarka že vnaprej obzirno pripravila na nadaljevanje. Obljubil sem ji, da se

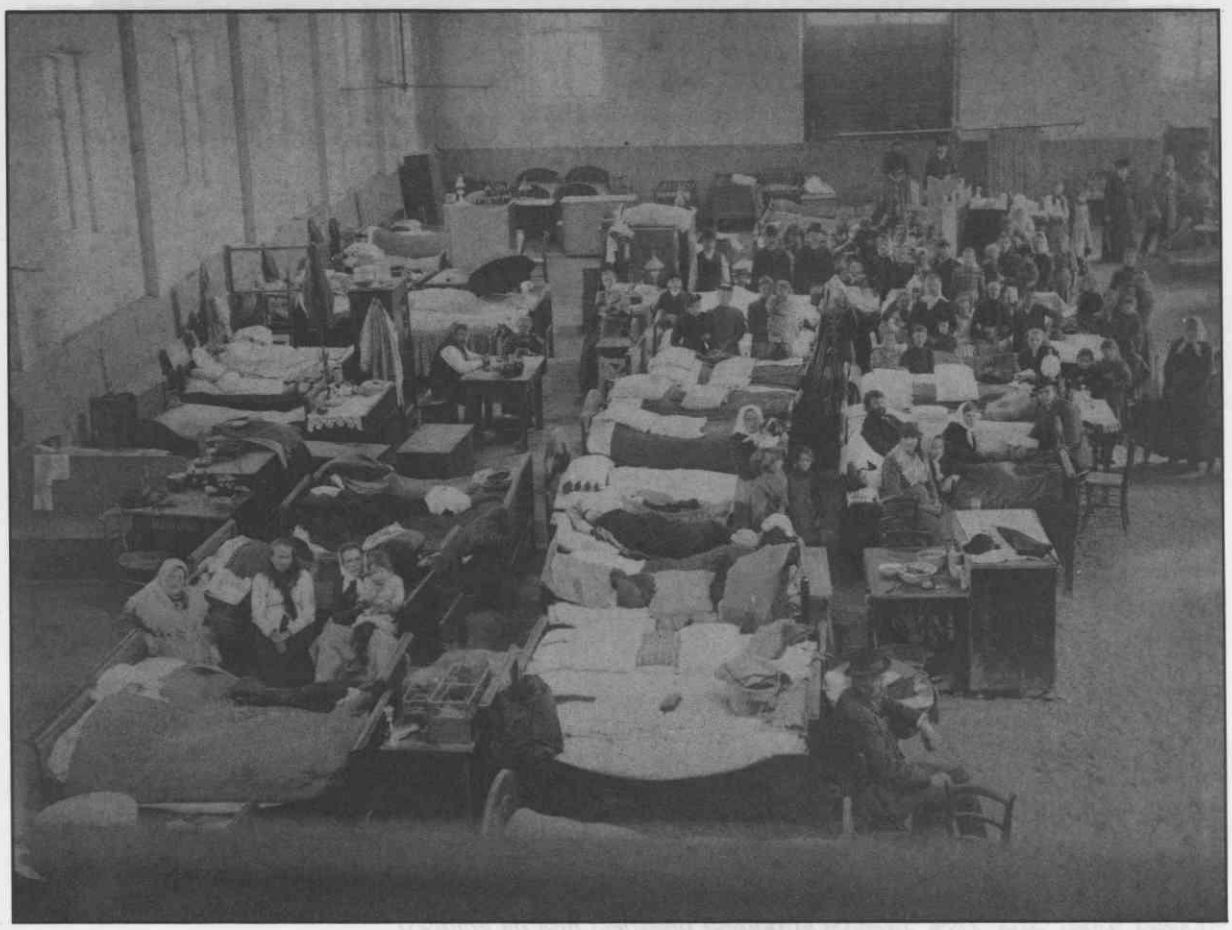

Zatočišče "potresencev" v jahalnici na Bleiweisovi (Prešernovi) cesti

ne bom prestrašil in to obljubo sem potem tudi držal. Toda videz sobe je bil prav srhljiv. V vsaki od štirih sten sobe sta potekali dve poševni razpoki, dolgi približno dva metra, strop pa je bil ves naguban. Sicer pa nič drugega. Bil sem utrujen ter sem pod to "zaščitno streho" prav dobro spal. Že zaradi same radovednosti.

Toda dojel sem, da so stalni prebivalci mesta, ki ga že več kot dva tedna vedno znova doletevajo potresni sunki, izgubili potrebo po "senzaciji", ki je mikala radovedne tujce: to je, da bi ob potresni nevarnosti mirno spali v razmajanih prostorih. Mnogi so svoja stanovanja popolnoma izpraznili, nekateri so v njih samo čez dan, nočejo pa v njih spati. Mislim, da so le maloštevilni, ki so ostali v svojih starih bivališčih. Ljudje najpogosteje pravijo: "Tako dolgo, dokler ne bo moje stanovanje pregledala stavbna komisija, ne grem noter." Stavbna komisija, okrepljena z vladnimi inženirji z Dunaja ter razdeljena na šest sekcij, je sedaj seveda delala z vso zaželeno naglico. Toda pregled hiš je le počasi napredoval. Tehniki so vendarle morali tako odločati o življenjski nevarnosti kot tudi izrekati smrtne obsodbe za hišno posest, in zato so si morali vzeti čas. In kje so ljudje medtem stanovali? Mnogi, pravijo da 10.000 od 30.000 prebivalcev, so iz mesta pobegnili. Večinoma so se zatekli v okoliške vasi ali pa v Gradec, Trst, seveda samo premožnejši, še posebno njihove žene in otroci. Drugi so se v mestu vgnezdili tako, kot so se znašli ali kot so se pač lahko.

Za svoj prvi obhod, na katerega sem šel tako rekoč incognito, sem najel nekega postreščka. Bilo je ravno v nedeljo dopoldne in mislil sem, da bom po celi Ljubljani lahko na cesti videl ljudi v lepih oblekah. Toda to, kar sem videl, name ni naredilo prav posebnega vtisa. Vprašal sem postreščka: "Ali v kraju ni boljših, imenitnejših ljudi?" "Boljši ljudje", je odgovoril, "so se odselili. Zdaj smo tu samo še delavci in kmetje." - "In vaša družina?" sem nadaljeval. "Mojo staro, bolno mater sem poslal stran. Sprejeli so jo dobri ljudje zunaj mesta. Moja žena in otroci pa so ostali tukaj." - "In kje stanujete?" - "Na realki, v drugem hodniku levo, pri zadnjem oknu pred dvoriščnimi vrati." - To podrobno opisano adreso mi je povedal z vso natančnostjo in tako resno, kot da bi jo že leta nosil na svoji vizitki. Sredi vse mizerije sem se

Šotori na Kongresnem trgu

moral nehote nasmehniti in poprosil sem ga, naj me pelje do svojega bivališča. Realka je velika, lepa stavba, ki je med redkimi ostala nepoškodovana. V preddverju, levo in desno pod črnimi oglasnimi deskami, revni ljudje, hišna oprava, stare lesene postelje z zbledelo polituro, v njih različne žimnice, nepreoblečene blazine, umazane odeje, zamazane pernice. Poleg njih tudi žimnice na golih tleh. Vmes med njimi še druga stanovanjska oprema; tu nočna omarica, tam predalnik, tam višja omara, pa spet miza z rdečim prtom, na njej hitri grelec, jedilni pribor, krožniki, narezan kruh, redkev, pripravljena solata in seveda kavniki; potem še negotovo lesketajoča se majhna ročna ogledalca, glavniki, krtače, tu in tam kakšen na posteljno naslonjalo prislonjen stol, ženska krila iz perkala, poleg postelj še črno pobarvani leseni kovčki, ročne torbice itd. itd. Postelje so predstavljale središče stanovanja posameznih družin, ki tukaj, ne da bi jih ločevala s kredo narisana črta, mirno životarijo druga poleg druge. Čez dan so doma le ženske in otroci. Ubogim ljudem moramo tukaj kot tudi drugje v mestu dati odlično spričevalo, da so z vzdrževanjem reda, čistoče in miru - kolikor so to seveda dopuščale obstoječe okoliščine - mestnemu magistratu izkazali svojo hvaležnost za dano gostoljubnost. Iz preddverja prideva v hodnik. Tukaj je podoba ista, le da je neprijetno soparno. Kot v svojih lastnih stanovanjih, imajo namreč ubogi ljudje tudi tukaj skrbno zaprta vrata in okna. Na vratih razredov pa so s kredo napisana imena: "ravnatelj ta in ta", "dotor ta in ta". V izpraznjenih razredih torej stanujejo posamezni veljaki. V enega sem lahko pogledal. Kjer drugače stojijo klopi, so sedaj postelje, mize in omare; na nizkih otroških obešalnikih za obleko vsenaokrog po steni celotna družinska garderoba. Na katedru šolska tabla, na stenah naravoslovne slike, portret cesarja v ornatu in kristus. Na dvorišču stavbe so stanovalci postavili prenosno peč, ob kateri je kuhala neka ženska, medtem ko je druga nad vsem držala dežnik; na vso nesrečo je namreč še deževalo.

Na poti nazaj sem vprašal svojega postreščka: "Je to vse vaše pohištvo, ki sem ga videl tukaj?" Skorajda užaljen je zanikal in z njim sem moral iti na mesto, kamor je spravil preostalo pohištvo. To je za hrambo lesa namenjena šupa na dvorišču hiše, v kateri je prej stanoval. Tam leži njegova ropotija. "Ko bi bila vsaj lesena lopa večja," je potožil, "potem bi lahko notri popolnoma udobno stanoval z vsem svojim pohištvom." - "Ali potem obstajajo ljudje, ki stanujejo v lesenih lopah?" sem vprašal. Postrešček je pritrdil in me takoj tudi peljal v neko hišo, v kateri so ljudje živeli v lesenih lopah kot v kletkah, dva, tri metre v kvadrat.

Drugi, večina brez strehe nad glavo, so se nastanili v šotore in barake na javnih mestih. Tako

Zasilno bivališče v vagonu

lahko vidimo na Kongresnem trgu okrog dvajset velikih in nekaj manjših tovrstnih začasnih bivališč. Šotore je dal na razpolago deloma Rdeči križ, deloma pa vojaška uprava. Barake so prišle sem že v pripravljenem stanju, v spremstvu monterjev, ki so jih postavili v nekaj dneh. Šotori so bolj romantična stvar, toda tudi manj koristna. O tem nas takoj poduči ogled. Tam stoji pred enim izmed šotorov ob prenosni peči na prostem neki moški in kuha. Pristopila sva in se zapletla v pogovor. Mož je zidar in stanuje s svojo in še z dvema drugima družinama (skupaj 16 oseb, 7 odraslih in 9 otrok), v takem okroglem, kakšne 4 kvadratne metre velikem, na vrhu čez dva metra visokem platnenem šotoru. V notranjosti poteka od vhoda pa vse do nasproti ležeče točke šotora v višini pol človeka na obeh straneh vrv za obešanje obleke, ki poleg tega deli šotor tudi na dva enaka polkrožna oddelka. Pravokotno na ta obešalnik za obleko stojita na vsaki strani dve postelji in poleg leži na tleh še ena slamnjača. Drugače pa gre za isto vrsto pohištva, kot sem jo pravkar opisal že zgoraj. Ljudje imajo tukaj, čeprav stanujejo tesno drug poleg drugega, vsaj svež zrak, ki pa je žal pogosto presvež, ker so noči zelo mrzle. Drugo, še večje zlo, pa se pokaže ob deževnih dneh. Platno je sicer "nepremočljivo", a ima luknje, ki prepuščajo dež. Pa tudi tla v okolici privlačijo vlago in zato je v mrzlih deževnih nočeh bivanje v šotorih silno nerazveseljivo in tudi zelo škodljivo za zdravje.

Šotori so bili samo prva pomoč v nesreči. Prihodnost pa pripada barakam. Vsepovsod, na vseh prostih mestih, znotraj in tudi zunaj mesta, se pridno postavljajo barake. Zaenkrat so dva metra široke, štiri do pet metrov dolge in zgrajene za več mesecev. Stene so sestavljene iz vodoravno ležečih oblanih desk, strehe pa so pokrite s črno strešno lepenko. Velika okna spuščajo v notranjost dovolj svetlobe. Dimniki dopuščajo rabo kuhinje. Tla v notranjosti so prekrita z deskami. Tukaj si varen pred vlago, pa tudi pred mrazom, vsaj bolj kot pa v šotorih. Toda za zimo, pravijo gradbeniki, barake ne bi zadoščale. V eni "dvojni-baraki", dolgi kakšnih šest metrov, stanuje npr. tudi deželni predsednik. Vsekakor so ga nastanili na travniku zunaj mesta in ne sredi mesta, na Kongresnem trgu, saj bi tam lahko vsakdo pokukal v "nočno posodo" gospe deželne predsednice. V tem okolišu bodo zdaj zgradili tudi dve veliki baraki, vsaka bo najbrž sto metrov dolga in naj bi sprejela petsto

Začasna bivališča v zeljarskih sodih na Mirju (pred trnovsko cerkvijo)

oseb. Vsepovsod, kjer je torej prostor, postavljajo vojaški inženirci in civilni tesarji barake.

Še najbolj zanimivo je še vedno na Kongresnem trgu, kjer leži majhno mesto šotorov in barak. Tam je odprl gostilno tudi neki gostilničar. En šotor mu služi za stanovanje, nasproti ležeča baraka pa za jedilnico. Med njima je na prostem peč, prostor za posodo, shramba, nekaj miz in stolov, ki medtem označujejo "poplavo", živahna natakarica pa skrbi za bolj vedro vzdušje. Na Kongresnem trgu imajo v enem izmed šotorov svojo postajo tudi mestni prostovoljni gasilci, ki so v teh dneh odlično opravljali svoje delo. Čisto majhni šotori, komaj dva metra dolgi, meter široki in meter visoki, so posejani med večjimi. Približal sem se enemu najmanjših. "Zaprt" je. Razvezal sem vrvico in pokukal v notranjost: zvita slamnjača z odejo, ročni kovček, tobačna pipa - samsko tihožitje!

Tu, med šotori in barakami na Kongresnem trgu, sem bil navzoč tudi pri maši na prostem, saj so bile vse cerkve, razen ene same, nedostopne. Potujoči oltar so napravili v prejšnjem glasbenem paviljonu in duhovnik je kar tam opravil religiozni obred. Naokrog paviljona so pod vedrim nebom stali pobožni ljudje. Deževalo je. Dame so v eni roki držale odprt dežnik in molitvenik, v drugi pa obleko. Moški so stali odkritih glav pod njihovimi dežniki. Prav poseben pogled! Ponoči je isti paviljon služil za skupno prenočišče nekaterim samskim šiviljam. Pred počitkom so eno uro v zboru glasno molile rožni venec. Ko sem zvečer prišel v ta okoliš, nisem o tem še nič vedel. Iz paviljona sem zaslišal monotone litanije. Nisem hotel motiti. Ko pa so končale, sem se povzpel v paviljon, da bi si v mraku bolj natančno ogledal, kaj se tam dogaja. Toda tam so me "lepo" sprejele. Iz paviljona se je namreč razleglo splošno, ogorčeno kričanje. Ves prepaden sem se umaknil ter vprašal mimoidočega, kaj so mi tam v slovenščini zakričale. Pojasnil mi je, da so me poštene deklice imele za Don Juana...

Za barake in šotore je mestni magistrat že izdelal lasten hišni red in higienske predpise. Načrtovani so tudi novi javni vodnjaki. Na prostem so kot stranišča v majhnih hišicah iz desk začasno postavili sode s šotnim drobirjem, javna stranišča z angleškim vodnim izplakovanjem pa naj bi še napravili. Vsak dan "se dogaja" zdravniška kontrola. Skratka, Ljubljana se pripravlja na daljše obdobje kampiranja. Iz današnjega podprtega mesta bo postala mesto barak.

Vse doslej opisane vrste zasilnih bivališč so mlajšega datuma. Prvo pomoč proti stanovanjski stiski Ljubljančanov so izkazali na obeh železniških postajah, na postaji južne železnice in na postaji državne železnice. Na južni železnici sem si zadevo sam ogledal, razložil pa mi jo je tudi postajni načelnik. Takoj prvo potresno noč so prestrašeni prebivalci kot podivjani stekli na postajo, ki leži zunaj mesta. Na srečo so tam naleteli na želez-

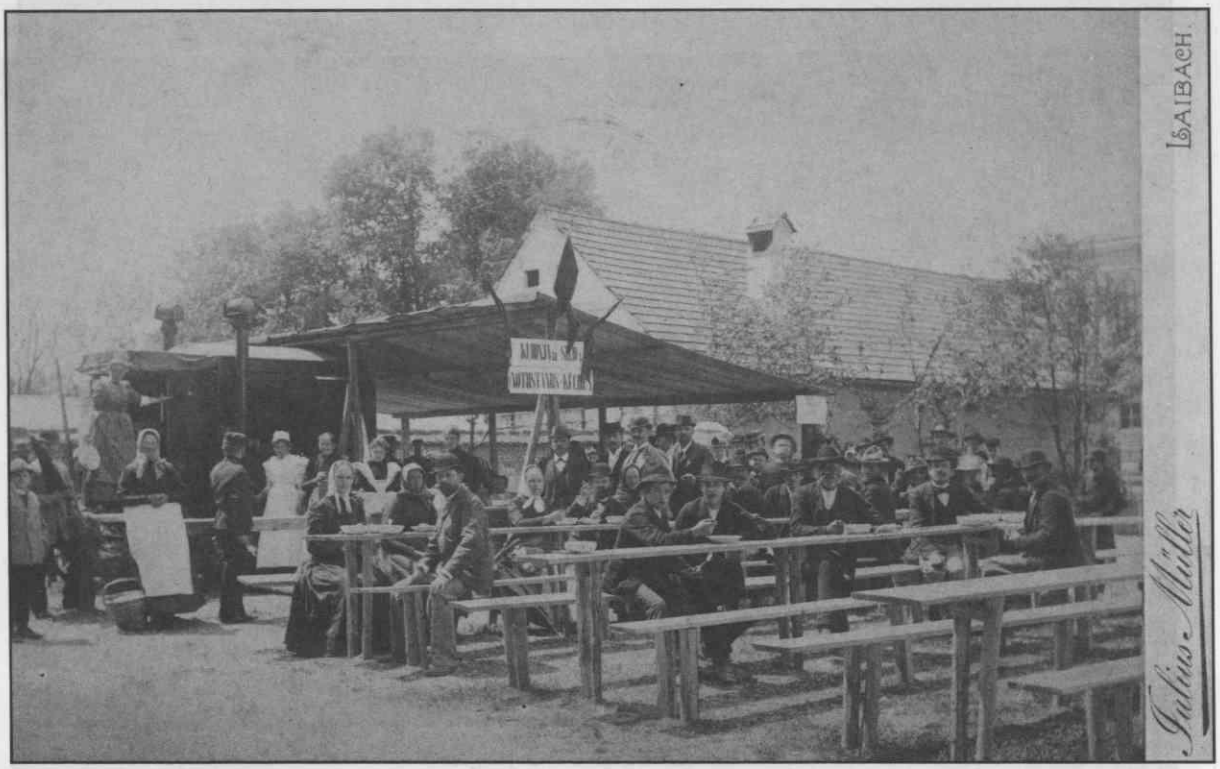

Zasilna kuhinja na prostem (v Vegovi ulici)

niške uradnike, ki niso izgubili glave, marveč so v nevarnosti pridobili nove duhovne in fizične moči, da bi pomagali svojim someščanom. Pomoč, ki so jo izkazali na južni železnici, je vredna občudovanja. V 270 vagonih so spravili pod streho 3900 ljudi. Sedaj pa v 101 vagonu še vedno stanuje 1011 ljudi. Boljša stanovanja so seveda v potniških vagonih in v njih so v glavnem nastanjeni premožnejši ljudje. Nekaj časa so v vagonih stanovali tudi predsednik vlade, dvorni svetniki in drugi višji uradniki. Stanovalci potniških vagonov spijo tudi na postaji. Za razliko od njih pa so se revni ljudje, ki so jih večinoma naselili v tovorne vagone, v teh vagonih dobesedno popolnoma vgnezdili. V vsak tovorni vagon so speljane lesene stopnice, odprtina pa je zakrita z odejo. V notranjosti vsakega vagona stanuje okrog 10 ljudi. Celotno mesto vagonov je tako spretno postavljeno na peron, da je izključena vsakršna nevarnost trčenja kot tudi nevarnost nesreče ob prehajanju čez tire. S posebnimi stranišči so poskrbeli za čistočo. Ljudje vzdržujejo red in mir, med sabo pa so razvili dobrososedske odnose. Vsak stanovalec je s številko svojega vagona registriran na železniškem uradu. Pisma, telegrame in pošiljke denarja dostavljajo ljudem v vagon. Razsvetljavo je dala železnica, v vsak tovorni vagon po eno svetilko. Pred potniške vagone pa ponoči postavijo tudi lokomotivo ter tako dovajajo parno ogrevanje. Stanovalci so gospodarji v svojih vagonih ali kupejih. Če gredo stran, zaprejo za sabo torej lastno domovanje. Mesto vagonov se je prav odlično obneslo.

V prvih nočeh, preden so bili postavljeni prvi šotori in barake, je veliko ljudi stanovalo v sodih - kot Diogen, toda ne po njegovem vzoru. Ljudem je to samim prišlo na misel. Prvo noč sploh niso spali, drugo so prebili pod milim nebom, tretjo noč pa so se spomnili, da se lahko uležejo v velike sode za zelje, ki so na obeh straneh podloženi s kamni. V sodu je bilo prostora za moža, ženo in enega otroka. Dvesto sodov so spremenili v stanovanje.

Poleg za stanovanje se je skrbelo tudi za deljenje hrane revnim ljudem. V prvih dneh je Dunajska prostovoljna reševalna družba vsak dan poslala v Ljubljano šest tisoč golažev v lesenih kasetah, ki so jih ovili v klobučevino. Po 26-urni vožnji so le-te še tople prispele na cilj. Zdaj so javne kuhinje postavljene ob barakah in v njih dobijo revni ljudje brezplačen obrok hrane, ob nedeljah celo košček mesa. Za ljudi, ki ne terjajo javne dobrodelnosti, a vendar v svojih opustošenih stanovanjih ne morejo kuhati, pa je na voljo nekaj kuharskih vozičkov, ki jih je prav tako brezplačno posodila Dunajska reševalna družba. Tu se dobi prav dobro kosilo (juha, govedina, zelenjava) že za 15 krajcarjev. Dobre meščanske gospe brezplačno skrbijo za kuharske usluge. Poživljiv komunizem,

pri katerem molčijo vse civilizacijske strasti, kot so zavist, nevoščljivost in razredni predsodki.

Skupne škode, ki je po potresu prizadela mesto (poškodovane hiše, zastoj trgovine in prometa, izseljevanje prebivalstva - doslej verjetno 2000 družin), se danes še ne da oceniti. Govori se, da znaša samo škoda na hišah štiri milijone goldinarjev. Od 1300 hiš, ki jih šteje Ljubljana, jih bodo, kot predpostavljajo strokovnjaki, okrog desetino podrli, desetino pa popolnoma prezidali. 60% hiš je težje, 20% pa lažje poškodovanih. Popolnoma nepoškodovana ni ostala nobena hiša. To pomeni tudi veliko škodo za hišne posestnike. Le-ti so večinoma mali ljudje, ki živijo od nekaj sto goldinarjev letne najemnine ali pa, zato ker so prezadolženi, sploh ne živijo kot hišni gospodarji, temveč kot hišni oskrbniki v interesu svojih upnikov. Hranilnica je sicer odlično preskrbljena z denarjem, toda hiše z gradbeno parcelo danes večinoma niso več toliko vredne, da bi lahko nosile hipoteko, iz katere bi lahko financirali novo gradnjo ali prezidavo hiše. Tu bo torej morala priskočiti na pomoč javna dobrodelnost, če nočemo, da bo Ljubljana padla v roke "nepremičninskim hijenam", ki lahko danes pokupijo poškodovane hiše po smešno nizki ceni, da bi zgradili nove. Ljubljana pa tudi sicer računa na dobrodelnost tujine. Mesto je namreč prerevno, da bi si lahko samo pomagalo, še posebej sedaj, ko sta zastala trgovina in promet. Izračunano je, da so doslej v tujini zbrali že okrog 200.000 goldinarjev pomoči. Pri tem stoji Dunaj v vsakem pogledu na prvem mestu in je Ljubljančane, ki hočejo posloveniti mesto, ne glede na vse nacionalne razprtije, velikodušno podpiral z denarjem in dobrimi deli.

Ljubljančani so seveda zaradi potresa veliko pretrpeli. Strah je tudi razumljiv. V prvi noči so Ljubljančani, ki so očitno dobri poznavalci Svetega pisma, mislili, da se bo zemlja odprla in požrla Korejevo drhal. Ta strah so najbrž že prestali. Toda potres traja sedaj že tri tedne. V nedeljo (28. aprila) sem sam doživel njegov sunek, ponovno spet v noči s ponedeljka na torek in nato še enkrat v četrtek. Potresna statistika napoveduje, da bodo potresi trajali cele mesece oziroma celo tri leta. Ljubljančani se torej razumljivo še niso pomirili in v Ljubljani je ravno sedaj opaziti številne živčne motnje, večinoma sicer nižje stopnje, kot mi je povedal ravnatelj norišnice. V Ljubljani sta frančiškanski in uršulinski samostan. Človek bi si lahko mislil, da se bodo v tem strogo katoliškem mestu menihi in nune z vso krščansko ljubeznijo postavili na čelo reševanja. Toda ravno oni so se najslabše obnesli. Nune so ponoči skrivaj pobegnile iz mesta, menihi pa so se umaknili na svoje lepe samostanske vrtove. Skupaj s premožnimi meščani, ki so hitro pobegnili, so se izognili človeški solidarnosti v nesreči. Toda sicer in na splošno Ljubljančanom ne moremo odreči priznanja, saj niso izgubili poguma in vztrajno delajo pri organiziranju pomoči. Zato lahko tudi upajo, da bo ljubljanski potres - podobno kot zagrebški leta 1880 - konec koncev imel vsaj dober učinek, torej, da bo iz starega, grdega mesta nastalo novo in lepše mesto, resnično "bela Ljubljana".

Prevedel Andrej Studen

ZUSAMMENFASSUNG

Ein schreckliches Erdbeben erschütterte die Mauern von Ljubljana
Das Ljubljaner Erdbeben unter der Lupe eines neugierigen Journalisten

Am 14. April 1895 wurde Ljubljana (Laibach) von dem katastrophalen Ostern-Erbeben heimgesucht, das einen Meilenstein in der äußeren Entwicklung Ljubljanas bedeutete. Gerade aus diesem Grunde pflegt man oft von einem Vor-Erdbeben- und einem Nach-Erdbeben-Ljubljana zu sprechen. Das Erdbeben versetzte zwar die Einwohner von Ljubljana in Angst und Schrecken und denen, die es erlebt hatten, blieb es noch lange in Erinnerung. Trotz der Katastrophe stürzte kein einziges Haus völlig ein und Todesopfer gab es kaum. In der Zeit zwischen dem Erdbeben und dem Ende des Jahres 1906 wurden 154 Häuser abgerissen, also 11 Prozent, 361 Häuser wurden neu erbaut. Für die Amtszeit des Bürgermeisters Ivan Hribar (1896-1910) waren Bestrebungen nach einem neuen, weißen, mächtigeren und moderneren Ljubljana kennzeichnend. Das Erdbeben trug zweifelsohne wesentlich zur Modernisierung der Stadt in Hribars Ära bei. Außerhalb der Alt- und Vorstadt Ljubljanas wurden zahlreiche repräsentative Gebäude errichtet. Ljubljana machte in der Nach-Erdbeben-Ära einen großen Fortschritt auch im Bereich der Stadthygiene, erhielt ein Elektrizitätsnetz, eine elektrische Straßenbahn und ein Telefonnetz.

Da über das Ljubljanaer Erdbeben im Jahre 1895 bereits viel geschrieben worden war, entschieden wir uns, anläßlich des hundertsten

Jahrestags des Erdbebens durch die Übersetzung eines Feuilletons des Korrespondenten der deutschen Frankfurter Zeitung und des Handelsblattes Dr. Heinrich Kanner zu gedenken. Das pittoreske Feuilleton unter dem vielsagenden Titel "Eine gestützte Stadt" erschien in der erwähnten Zeitung am 7. Mai 1895. Dr. Kanner hielt sich Ende April und Anfang Mai 1895 (von 28.4. bis 2.5. 1895) in Ljubljana auf. Er schilderte ganau, was er sah, hörte und erlebte. Das Feuilleton wird hier zum ersten Mal in seiner Gesamtheit in slowenischer Sprache veröffentlicht, einige Auszüge wurden bereits anläßlich des vierzigsten Jahrestags des Erdbebens von Leopold Stanek herausgegeben. Das Feuilleton stellt eine moderne Beschreibung der Verhältnisse in der Stadt nach dem Erdbeben dar. Auf eine anschauliche Weise stellt uns der Autor das alltägliche Leben vor und schildert die schrecklichen Tage nach der großen Katastrophe, von der Ljubljana heimgesucht wurde.

Helena Prelc

K zgodovini blaznosti na Slovenskem v prejšnjem stoletju

"Novi zavod za blazne... je dvonadstropna hiša, zgrajena v obliki paralelograma, od glavnega poslopja oddaljena nekaj korakov proti vzhodu in obdana z dovolj visokim zidom. Zid ima ena vrata nasproti glavne stavbe in druga, za navaden vhod namenjena vrata, proti splošnemu vrtu nasproti glavne fronte zavoda. Oba vhoda sta zaprta in opremljena z zvoncem na poteg. Med prednjim zidom in glavno fronto se nahaja peščena terasa z nekaj drevesi, v nasprotni smeri, proti Cesti usmiljenih bratov, pa je v dva oddelka, za moške in ženske norce, z leseno ograjo razdeljen vrt. Obeh spolov v vrt ne pustijo istočasno.

Tako v pritličju kot v zgornjih nadstropjih se levo in desno pride v pazniško sobo, ki je povezana s širokim in dolgim ter z opeko tlakovanim hodnikom, na strani z okni, ki so obrnjena proti terasi, pa v sredini opremljena s pečjo. Nasproti oknom, proti jugu, se na vsaki strani, spodaj in zgoraj, nahajajo vhodi v šest, skupaj 24 malih sob za norce. Moški in ženske so ločeni po krilih stavbe, proti vzhodu ženske, proti zahodu moški. Okna sob so obrnjena na vrt; zgornja imajo razgled na hišo št. 2 v Kapucinskem predmestju. Na vzhodu meji zavod na vrt hiše št. 30 v šenpetrskem predmestju. Vsa okna so zavarovana z železnimi rešetkami.

Norci nimajo iz omenjenega hodnika nobenega drugega izhoda kot skozi pazniško sobo. V vsakem krilu je delovna soba za mirne norce, garderoba in kopalnica z nujno opremo. Vsaka soba je (nasproti povišanega zamreženega okna) opremljena z lesenimi in rešetkastimi vrati z okencem, po katerih nekateri norci plezajo do odprtega zamreženega okna nad njimi... Po možnosti so v sobah tudi druge naprave poleg točno v sredini, nekoliko proti steni na tla pritrjene železne postelje in nočne posode za tiste, ki jo znajo uporabljati.

Vsaka postelja ima slamnjačo, žimnico, preoblečen vzglavnik, odejo in dve laneni rjuhi, eno za odejo. Inventar perila obsega: 6 kosov: lanenih rjuh za vsako posteljo, podložne rjuhe za dvakratno menjavo, brisače, serviete, moške in ženske jutranje halje; 3 kose: vzglavnikov, prevlek, moških in ženskih srajc. Hrano prinašajo iz glavne stavbe. Pazniško osebje, vsak z 12 gld mesečne mezde, so dva moška in dve ženski... "

Čeprav je zdravnik dr. Fr. Wilhelm Lippich v svoji topografiji Ljubljane[1] več kot nazorno opisal "blaznico", ki so jo zgradili pri splošni bolnišnici na Ajdovščini v letih 1820-1827[2], o delovanju te za razvoj psihiatrije na Slovenskem tako pomembne ustanove ne vemo veliko[3]. Jasno pa je, da se je morala prva ljubljanska "blaznica" precej razlikovati od mnogo kasneje ustanovljenega (1881) zavoda na Studencu - že zaradi tega, ker je delovala v okviru splošne bolnišnice. Usmiljeni bratje so - po svoji zmožnostih - pač poskrbeli tudi za tovrstne bolnike, o konkretnih metodah, ki so jih uporabljali pri "zdravljenju" blaznih, pa lahko le ugibamo.

Že na samem začetku je obstajal neke vrste birokratski postopek za sprejem bolnikov. Prošnji za sprejem v blaznico je moral biti priložen uradni in od dveh zdravnikov izdelan opis bolezni.[4] To pomeni, da vsak, ki je bil "na umu bolan"[5] oz. je kazal bolezenske znake, ni bil vanjo avtomatsko sprejet. Že omenjeni postopek nam daje vedeti, da

1 Dr. Fr. Wilhelm Lippich, Topographie der k. k. Provinzialhaupstadt Laibach, Ljubljana 1834, str. 282-285.

2 Ko je cesar Jožef II. s posebnim dekretom leta 1782 odpravil večino samostanov, je bil razpuščen tudi red avguštincev. Leta 1786 so usmiljene brate iz Trsta poklicali v Ljubljano, da bivši samostan, ki je ležal med današnjo Dalmatinovo in Tavčarjevo ulico, spremenijo v bolnišnico. Bratje so stavbo na hitro uredili in še istega leta sprejeli prve bolnike. Med njimi je bil tudi blazni frančiškan Rok Wissiak. Zaradi tovrstnih bolnikov se je vikar odločil, da bo desni del vhoda pri tleh namenjen za sprejem blaznih, ki so jih potem tukaj zaprli v majhne kolibe. Ta del so v dvajsetih letih na novo prezidali v oddelek ali blaznico. Prim. Pota in cilji slovenske psihiatrije nekoč in danes, Ljubljana, 1965, str. 120; H. Požarnik, Zagovori in molitve - edino zdravilo, Ob stoletnici slovenske psihiatrične knjige, Delo, 1978, št. 82, str. 35.

3 Ohranjeni viri npr. nič ne povedo o delu zdravnikov in načinih zdravljenja, skratka o tem, kako je ustanova "dihala". Prim. Lev Milčinski, Od norišnice do klasične bolnišnice ob 100-letnici, Delo, 1981, št. 24, str. 20.

4 Lippich, n. d., str. 284.

5 V 19. st. so uporabljali izraze: norci, blazni, bolni na umu. Termin duševni bolnik se rodi v 20. stoletju. Prim. Časopis za kritiko znanosti, SUB-Psihiatrične študije, 138-139, Ljubljana, 1991, str. 125.

v 19. stoletju ni šlo več za (bolj ali manj avtomatsko) zapiranje umobolnih, z namenom, da bi pred njimi zaščitili normalne, pač pa je v njem izražena skrb, ki je počasi vodila v zdravljenje, ne pa več izključno v zapiranje.[6] Seveda je bil strog postopek sprejema v blaznico tudi posledica velike prostorske stiske, s katero se je le-ta otepala. Že od začetka so bili njene kapacitete polno zasedene (prostora je bilo le za 37 bolnikov)[7], prostorsko stisko pa so poskušali lajšati z namestitvijo "mirnih" norcev v delovne sobe. Kljub temu pa je vrsta bolnikov leta in leta čakala na sprejem v blaznico[8]. Po poročilu dr. Zhubra so v prvih petih letih delovanja (1828-1832)[9] v blaznico sprejeli 36 bolnikov; od tega so jih 12 odpustili, 8 pa jih je umrlo. Več kot polovica (19) jih je bolehala za manijo[10]. Dejstvo, da je v omenjenem zdravniškem poročilu podan natančen seznam bolnikov po boleznih, kaže, da so za bolne že skrbeli zdravniki, ki so poznali sodobno klasifikacijo bolezni uma.[11]

Sprejem je bil ali brezplačen ali pa je bilo treba plačati oskrbovalnino.[12] V prvem primeru je moral biti prošnji dodan še izkaz o revščini[13]. Zdravljenje na tem oddelku je bilo namreč veliko dražje od zdravljenja na ostalih oddelkih bolnišnice, pri višini stroškov pa je glavno vlogo igralo ležanje posameznika v bolnici. Povprečna cena je bila[14]:

- v splošnih bolnišničnih oddelkih 27 goldinarjev;
- v porodnišnici 2 goldinarjev;
- v blaznici 127 goldinarjev.

Že ko je bila zgrajena blaznica na Ajdovščini, so ugotovili, da je za praktične potrebe pretesna. In tudi v naslednjih desetletjih se je ljubljanska blaznica - do leta 1881 je bila edina ustanova na sedanjem slovenskem ozemlju, ki je sprejemala tovrstne bolnike - nenehno otepala s prostorsko stisko. Po poročilu dr. Karola Bleiweisa so leta 1870 sprejeli 50 bolnikov, leta 1875 112, leta 1876 98, leta 1877 pa 106 bolnikov[15].

Vprašanje, kam spraviti blazne, se je oblastem nenehno postavljalo. Na ljubljanskem magistratu so že leta 1841 pričeli razpravljati o novi bolnišnici za blazne. Dvorni dekret z dne 9. 11. 1841[16] je določal, naj zgradijo skupno blaznico v okolici Ljubljane. V zahtevku je bilo rečeno, da je potrebno kupiti 6 oralov vrta in polja s poslopjem ali brez njega, magistrat pa je moral poiskati ugodne ponudbe. Le-te so bile štiri. Po mnenju magistrata bi bilo za ureditev blaznice najprimernejše posestvo Valentina Zeschka, a si je lastnik leta 1847 premislil, ker je razprava predolgo trajala. Končno se je magistrat odločil za ponudbo gospodične Aberfuille. Izdelali so celo predračune in načrte, toda do gradnje ni prišlo zaradi nemirov v državi. Še 30 let je moralo miniti, preden so novo blaznico začeli graditi.

Med tem pa so oblasti prostorsko stisko oddelka reševale na različne načine. Kupili so dve hiši: hišo 58 v Poljanskem predmestju in hišo št. 42 ("Bolnica") na Poljanah. Zanimivo je, da je bila hiša št. 58 tudi v ponudbi gosp. Aberfuille in da so raje odkupili le to hišo kot pa posestvo, čeprav bi le-to dolgoročno prineslo razrešitev problema prostorske stiske (To se je ob koncu stoletja dejansko pokazalo kot napaka, saj je bilo bolnikov mnogo več, kot bi jih lahko sprejel novi zavod). V tej hiši je bilo leta 1869 12 bolnikov (vsi so bili moškega spola) in 5 zaposlenih (2 negovalki in 3 strežniki). Istega leta je deželni odbor kupil hišo št. 42 na Poljanah, ki ni bila namenjena samo za umobolne. Ko je bila leta 1873 epidemija osepnic, so Blaznico na Ajdovščini izpraznili in blazne premestili v to hišo. Po ukazu deželne vlade so jo kasneje uredili za kozave bolnike. Poleg obeh hiš so za potrebe blaznice uporabili tudi prostore Prisilne delavnice na Poljanskem nasipu; 11. 11. 1873 so v njej odprli podružnico za blazne[17]. Vanjo so spravili 24 moških in 16 žensk. Ženske, ki so bile v Prisilni delavnici, pa so zopet poslali v Laukowitz. Primarij je podružnico obiskal vsako dopoldne, za nego pa so skrbele redovnice.

Nenehno ukvarjanje s prostorskimi problemi, dejansko skozi vse 19. st., je psihiatrijo na Slovenskem gotovo omejevalo v njenem razvoju. Že same razprave o novi blaznici so trajale več kot 30 let. Čeprav so se pred marčno revolucijo načeloma odločili za nakup posestva, na katerem bi ustanovili poseben zavod, si še vedno niso bili na jasnem, kaj želijo. To dokazujejo seje, ki so si sledile

6 Pred 15. stoletjem so norci veljali za božje otroke, zato so jih temu primerno tudi obravnavali. V 15. stoletju pa je postala norost središče nereda, nagonskega besa, najnižja točka človečnosti. Ta miselnost se je ohranila še v 19. stoletje.

7 Bleiweis, Blaznice, norišnice, kakoršne morajo biti, in kaj je njih namen, Ljubljana 1878, str. 3.

8 Lippich, n. d. , str. 284.

9 Ibidem.

10 Manija (gr. mania) je težja duševna bolezen, pri kateri prevladuje veselo razpoloženje. V 19. st. so to bolezen pojmovali kot bolezensko slo, ki se razodeva v pretirani čustvenosti, blodnjah, idejah o lastni veličini.

11 Prva psihiatrična klasifikacija ima svoje začetke na zač. 19. stoletja in je delo Esquirola. Od vseh najbolj znan in najbolj izpopolnjen je Kraepelinov (1856-1926) tročlenski sistem klasificiranja, ki je še danes zastopan v vseh sodobnih klasifikacijah.

12 Lippich, n. d., str. 284.

13 Ibidem; če oseba ali njeni sorodniki niso bili sposobni plačati zdravljenja, so morali to izkazati z ubožnim listom.

14 H. Požarnik, Zagovori in molitve - edino zdravilo, Ob stoletnici slovenske psihiatrične knjige, Delo, 1978, št. 82, str. 35.

15 Bleiweis, n. d. , str.

16 H. Požarnik, Zagovori in molitve - edino zdravilo, Ob stoletnici slovenske psihiatrične knjige, Delo, 1978, št. 82, str. 35.

17 Dolenc, Usoda Ljubljanske prisilne delavnice, Kronika slovenskih mest, 1937, str. 72-76.

v naslednjih letih. Tako je deželni odbor na tretji seji 12. 1. 1863 razpravljal o razširitvi bolnišnice, sami zdravniki pa so bili proti temu in so se na 5. seji zavzeli za skupno blaznico za Štajersko, Koroško in Kranjsko, ki naj bi bila v bližini Gradca[18]. (V njej bi imel kranjski oddelek 80 postelj). Zaradi izredno dragega prevoza bolnikov v Gradec - Južna železnica blaznih ni hotela prevažati v navadnih, skupnih vagonih, ampak ločeno - so idejo opustili. V razpravah, ki so si sledile v 70. letih, ni bilo več govora o raznovrstnih idejah, ampak o nemogočih prostorskih razmerah na oddelku. Tako je na razpravi konec leta 1872 dr. Bleiweis dejal[19]: *"Saj gledajo nore ženske doli na moške nore, oni gledajo gori, une pa doli, koder se sprehajajo"* in dodal, da so se *"pri takšni situaciji na dvorišču že nesramne reči godile"*.

V naslednji razpravi leta 1875 pa je dr. Bleiweis nastopil s svojim zgodovinskim referatom, ki ga nekateri štejejo za drugi temeljni kamen slovenske psihiatrije. Gre pravzaprav za govor, s katerim je dokončno prepričal kranjski deželni zbor, da je nujno potrebno zgraditi poseben zavod za blazne. Tako se je deželni zbor oktobra 1875 končno le odločil, da bo kupil nekdanje posestvo gosp. Aberfuille, ki je bilo v tem času last Valentina Krisperja[20]. Zanj so plačali 57.370 gld, končni znesek za ureditev blaznice pa je znašal 233.691 gld 28 kr[21]. Zemljišče za bodočo blaznico je bilo iz mesta oddaljeno le 5 km in je obsegalo 74 oralov zemlje. Obdano je bilo s trimetrskim zidom (le ta je ostal še iz časov živalskega vrta) in je premoglo tudi ribnik. Toda stavba je bila v več kot slabem stanju. Že mesec dni po nakupu se je v to nefunkcionalno zgradbo vselilo 30 mirnih norcev in 5 skrbnic (na vsakih 6 bolnikov ena skrbnica). Lahko bi rekli, da je na začetku - vse do uradnega odprtja deželne blaznice leta 1881 -, šlo za neke vrste kolonijo.[22] Vendar je to verjetno bila le slaba tolažba za neurejene razmere, kajti kolonija potrebuje boljšo organizacijo kot zaprta ustanova, visoko raven strokovnega delovanja in primerne bivanjske prostore. Šele leta 1878 so bili pripravljeni 3 osnutki za novo stavbo, po temeljitem preudarku pa so prejeli načrt Dr. Karola Bleiweisa, ki je predvideval 5 oddelkov s 152 bolniki.

Gradnja je bila v zelo skromnem obsegu končana leta 1880. 27. in 28. 12. 1880 so vanjo premestili 22 moških in 26 žensk. Uradna otvoritev blaznice je bila 3. 1. 1881.[23] Spremenil se je tudi naziv blaznice v "Kranjsko deželno blaznico Studenec".[24] Stavbo so dograjevali v več fazah. Sama stavba je po ohranjenih načrtih[25] imela klet, pritličje, dve nadstropji in podstrešje, moški in ženske pa so bili, prav tako kot na oddelku splošne bolnišnice na Ajdovščini, v ločenih krilih. Ob otvoritvi je bilo na Studencu 77 bolnikov.[26] To pomeni, da sta obe blaznici (Kranjska deželna blaznica Studenec in oddelek splošne bolnišnice na Ajdovščini) do konca delovanja slednje leta 1895[27] imeli skupaj 194 postelj. To pa je bilo še vedno premalo, saj se je npr. leta 1890 v bolnišnici v Ljubljani zdravilo 30 in na Studencu 178 umobolnih (kar že preseže 200 postelj), dodatnih 59 pa so jh namestili še v hiralnico sv. Jožefa[28]. Kakšnih petdeset let prepozno zgrajen zavod je lahko le delno pokril prostorske potrebe.[29]

V zavodu na Studencu je kljub obetavnemu začetku na koncu stoletja moralo biti nekaj močno narobe. Če so bili članki v časopisju ob odprtju blaznice izredno pozitivni in polni hvale, so bili dve desetletji kasneje satirično orientirani. Reagiral je celo deželni zbor in nastavil še dva zdravnika. Tako so sedaj v blaznici, ki je imela 200 bolnikov, delali: dr. Karol Bleiweis, dr. Stevo Divjak (1868-1938) in dr. Ivan Robida (1871-1941). Dr. Robida se je z vso vnemo lotil nekaterih novih prijemov, tako da je npr. odpravil ovirnico (prisilni jopič), z bolniki se je srečeval, prirejal izlete. Tak nov pristop je povzročil med zdravniškim osebjem razprtije in dr. Robida je poslal na deželni odbor dopis, kjer je opisal razmere na Studencu. Leta

18 H. Požarnik, Zagovori in molitve - edino zdravilo, Ob stoletnici slovenske psihiatrične knjige, Delo, 1978, št. 82, str. 35.

19 Ibidem.

20 Nekoč je bilo to posestvo v lasti knezov Auerspergov, ki so imeli v njem živalski vrt - "Tiergarten". Prim. Jože Lokar, 100 (sto) let slovenske psihiatrije 1881-1981, Naši razgledi, 30/1981, št. 9, str. 253-254.

21 Pota in cilji..., str. 124.

22 Kot nova oblika bivanja mirnih norcev se v 19. st. pojavi kolonija. Kolonijo je običajno vodil norišnični vodja, norci pa so se ukvarjali s poljedelstvom in živinorejo.

23 Laibacher Zeitung, Die Eröffnung der neuen Irrenanstalt in Studenz, 1881, št. 6, str. 45-46.

24 Naziv zavoda se je spremenil še trikrat. Okoli leta 1895 se je imenoval Kranjska deželna umobolnica na Studencu, po I. svetovni vojni Bolnišnica za duševne bolezni Ljubljana-Studenec in po II. svetovni vojni Bolnišnica za duševne in živčne bolezni Ljubljana-Polje. Prim. Pota in cilji..., str. 128.

25 ARS: Načrti umobolnic.

26 Laibacher Zeitung, Die Eröffnung der neuen Irrenanstalt in Studenz, 1881, št. 6, str. 45-46.

27 Tega leta je Ljubljano prizadejal potres, ki je splošno bolnico tako poškodoval, da so jo morali naknadno porušiti. Njeno mesto pa je zapolnila splošna bolnica na Zaloški cesti, ki je imela tudi paviljon za telesne hiralce. Prim. Peter Borisov, Univerzitetni klinični center v Ljubljani, njegov nastanek in razvoj, Ljubljana, 1986.

28 ZAL: REG I/fasc. 967, fol. 640.

29 Slovenija (brez Primorske) je pred II. svetovno vojno razpolagala s 1370 posteljami. Studenški oddelek Bolnišnice za duševne bolezni Ljubljana-Studenec je imel 472 postelj, ljubljanski oddelek Bolnišnice za duševne bolezni Ljubljana-Studenec na Poljanskem nasipu je imel 398 postelj, bolnišnica v Novem Celju je imela 380 postelj, zavetišče sv. Jožefa v Ljubljani pa 120 postelj. Prim. Pota in cilji..., str. 132.

1906 je prišlo do disciplinske preiskave, ki je brez natančnih vpogledov in brez zaslišanja prič dala presenetljive rezultate: dr. Bleiweisu je bilo odvzeto vodstvo[30], dr. Divjaku je bila prepovedana privatna praksa, dr. Robida pa je bil odpuščen. Treba je povedati, da je na tak izid nedvomno vplival spor, ki je trajal že nekaj let. Namreč, na posestvu blaznice je bila ribogojnica, ki je bila v lasti ribogojnega zavoda. Ribogojnici so zdravniki vedno bolj oporekali, češ da okužuje ozračje, *"ker se množina vode vidoma manjša v bojarju, nima zdravniška hiša skoro 2/3 leta vode za splakovanje klosetov in še ta voda je polna gnjusnih tvarin, pozimi pa tudi zmrzuje v ceveh, ker so nepraktično in premalo globoko položene."*[31] Zoper ribogojnico so vsi trije zdravniki že leta 1903 večkrat protestirali[32], toda nad interesi blaznice so očitno vedno prevladali ekonomsko zanimivejši projekti.

Kot smo rekli, je vse 19. stoletje na Kranjskem primanjkovalo prostorov in s tem seveda tudi ležišč za umobolne. Pri tem se nam ponujajo zanimivi podatki glede števila registriranih umobolnih. Če zaobjamemo čas od 1881 do 1890 (ko je zavod na Studencu že deloval), nam letna poročila pokažejo natančno število registriranih in natančne številčne tabele po boleznih (tabeli sta povzetek nekaterih podatkov)[33]:

Leto	1881	1882	1886
Število postelj	150	160	
Po znani klasifikaciji so jih razvrstili:	109	147	263
Največ bolnikov je bilo po poklicu - dninarjev:	116	81	106
Največ bolnikov je bilo zaprtih - do 1 meseca:		27	
- od 1-3 mesecev:	32		
- več kot 5 let:			45
Po starosti jih je bilo največ:			
- od 25-30 let:	50		
- od 30-35 let:	55	47	
- od 35-40 let:			42
Zakonski stan:			
- neporočeni:	175	167	194
- poročeni:	78	71	75
- vdovci:	12	11	11
Bolniki, ki niso bili iz Kranjske:	2	8	12

Pri tem je treba poudariti dvoje. Leta 1881 je bilo največ bolnikov zaprtih zelo kratek čas. Ta čas se začne povečevati in leta 1886 (kot prvega leta novega petletja) je že več kot 25% bolnikov bilo pridržanih več kot 5 let. Prav tako je razvidno, da so zdravniki z leti znali vedno več bolnikov klasificirati po boleznih, in sicer so jih leta 1881 klasificirali 109, 5 let kasneje pa je to število naraslo za več kot 100%.

Napredek se je kazal tudi pri sprejemu, prevozu in financiranju. Sprejem so izvajali na podlagi ovadbe[34] ali pa če je umobolna oseba razgrajala.[35] Navodila so bila jasna. Deželni odbor je dal leta 1898 natisniti vprašalne pole[36], ki so bile namenjene zdravnikom, da bi natančno popisali sprejem bolnikov. Tako bi dobili obsežnejši popis bolnika in bolezni in si olajšali delo. Šlo je pač za obrazce, le-ti pa pomenijo poenoteno delo. S sprejemom je vsekakor bil povezan prevoz. Zdravniki so odsvetovali nasilno privedbo z zvijačami in lažmi[37] ali celo, da se posameznika omami s pijačo. Vendar so se tudi takšne reči dogajale. *"Primerila se mi je svoj čas na Studencu tragikomična dogodba, da sta prišla bolnik in njegov spremljevalec totalno pijana v zavod, tako da nobeden ni bil sposoben odgovoriti na kako vprašanje, niti po svojem imenu. Voznik, ki je bil tudi, dasi v lažji meri vinjen, je podal dokumente za sprejem, ni pa vedel, katerega od obeh se tičejo. Strežniki so torej onega, ki se je zdel nenormalnejši, dali v kopel, dočim je drugi čakal zunaj kopeli. Voda ga je vsaj toliko streznila, da smo poizvedeli imena - in izkazalo se je, da smo kopali napačnega..."*[38] Prevoz so lahko opravili sorodniki, na voljo pa je bilo tudi

30 Pota in cilji..., str. 129. Verjetno so bili le začasno odstavljeni, saj se v virih navaja, da je dr. Bleiweis vodil te ustanove do svoje smrti leta 1909.

31 Pota in cilji..., str. 130.

32 Ibidem.

33 V tabelnem pregledu so zajeta poročila za leta 1881, 1882 in 1886 (glej ZAL: REG I/fasc. 967, fol. 171; fol. 268; fol. 527); za leta 1883, 1884, 1885, 1887, 1890 so navedeni številčni podatki (glej ZAL: REG I/fasc. 967, fol. 281; fol. 292; fol. 462; fol. 463-485; fol. 595-606; fol. 618-639); za leti 1887 in 1889 pa ni ohranjenih podatkov.

34 Npr. ZAL: REG I/fasc. 965, fol. 554: "Moja hči Helena Klopčič v Ljubljani začela je vsaki dan bolj umobolna postajati. Ona je postala nevarna, ker išče le kake špičaste reči, kakor škarje, nože, glaževino in druge take nevarne izdelke... Ker se je pa njeno stanje zadnja tedna toliko oslabšalo, da ni mogoče več z njo, sem prisiljena to mestnemu magistratu ovaditi in na podlagi priloženih prilog A-D staviti ponižno prošnjo. Slavni mestni magistrat naj blagovoli to na znanje vzeti in potrebne korake ukreniti, da Helena Klopčič pride v bolnico ali v dobrodelni zavod na Studenec radi umobolnosti. 6. avg. 1890 mati".

35 Npr. ZAL: REG I/fasc. 965, fol. 458: "Mestna stražnika Miha Blažič in Josip Korče prijela sta na Marijinem trgu, in sicer danes zjutraj ob 1/2 5 uri, 40 let starega Janeza Goršiča, hlapca, in ga zaradi razgrajanja privedla v stražnico. Ker pa se iz priloženega spričevala razvidi, da je zblaznel, se ga pošlje v zdravniško oskrbovanje. 12. 9. 1886".

36 ZAL: REG I/fasc. 1081, fol. 1448; fol. 1450. Vprašalne pole so zajemale vprašanja o imenu, starosti, spolu, veri, občini, ali je kdo v družini že imel duševno bolezen, kakšna je bila puberteta, vzgoja ali se je blaznost še ponavljala. Sledil je telesni in psihični izvid. Leta 1898 so pole razdelili 28 zdravnikom.

37 Fran Göstl, Transport umobolnih, Zdravje, 4/1928, št. 1, str. 10-12.

38 Fran Göstl, Misterij duše, Ljubljana, 1924, str. 30.

Leto	1881	1882	1883	1884	1885	1886	1887	1888	1889	1890
Na Kranjskem registrirani umobolni bolniki: Od tega	265	249	166	184	160	280		177		267
v Ljubljani:			68	84	65			78		30
na Studencu:			98	103	95			99		178
v hiralnici sv. Jožefa:										59

gasilno in reševalno društvo. Če se je bolnik upiral, so zdravniki svetovali prisotnost treh mož, s tem, da bi ga eden prijel od zadaj, druga dva pa od strani in bi ga tako zanesli v voz[39]. Transport umobolnih je potekal tudi med zavodi[40], kar kaže na sodelovanje[41]. Pri teh prevozih so morali biti strežniki naspani, čuječi. Če je bolnik dobil napad, so zdravniki opozarjali na pazljivost, da se ne bi poškodoval. Po določbi blazniškega statuta[42] je morala stroške prevoza plačati domovinska občina.

Tudi določila o plačilu stroškov zdravljenja so bila jasna. Deželna norišnica je vodila evidence stroškov v svojem dnevniku - norišničnem zakladu,[43] kjer so bile pobotnice. V njih je bilo zapisano, koliko je kdo komu dolžan. Lahko bi govorili o treh skupinah ljudi, ki niso plačali zdravljenja:

1. Tisti, ki so imeli neko lastnino, sorodnike in bi zdravljenje lahko plačali, pa ga niso. Pri teh je seveda prišlo do rubeža[44], ki se je vedno izvršil, če oseba ni z ubožnim listom izkazovala, da nima nikakršnega imetja, s katerim bi plačala oskrbo po zakonu.
2. Tisti, ki so sicer imeli sorodnike, pa ti niso bili sposobni plačati bivanja. Ponavadi so sorodniki te osebe ovadili magistratu, da bi plačali stroške bivanja.[45]
3. Reveži, ki niso imeli ničesar, ne lastnine ne sorodnikov. Za te ljudi je stroške plačevala občina. Samo v letih 1884-1887 je ljubljanska občina plačevala za 72 umobolnih[46], ki sami niso mogli plačati bivanja v blaznici in hiralnici (glede na število postelj pa to ni bila tako majhna številka).

Skozi zgodovino so umobolnice izkoriščali tudi za negativne namene, saj so vanje pošiljali tudi ljudi, ki so bili iz takšnih ali drugačnih razlogov nezaželjeni. Povodi za zlorabe so bili različni, med njimi tudi politični. Tako so npr. v Studenec privedli Franza Hipfla-Reppeta, ki je po-gumno trdil, *"da je Franc Jožef I. star osel in da je Franc Ferdinand še večji"*. Seveda so v zavodu kmalu ugotovili, da Repe še zdaleč ni nor, ampak da so njegovi politični verbalni izpadi posledica kroničnega pijanstva[47].

Gotovo so se različne zlorabe dogajale tudi pri nas, čeprav so tedanji zdravniki takšne in podobne očitke odločno odklanjali[48]. Poudarjali so, da zdravnik v zavodu ni edini odgovoren za sprejemu bolnika v umobolnico. (Oseba, ki je prišla v ustanovo, je morala imeti zdravniško spričevalo svojega zdravnika). Prav tako bolnikov niso pripeljali zdravniki, ampak ponavadi sorodniki, po opisu pa so privedenega opazovali, da bi tako ugotovili morebitne zdravniške napake. Povrhu vsega pa so morali vsak sprejem prijaviti sodišču in v prijavi navesti vzrok sprejema. Sodišče je nato naredilo preiskavo, ki jo je izvedel nezavodni izvedenec. Tako so na podlagi aktov, bolezenskih popisov in preiskav ugotovili, ali je pridržanje upravičeno ali ne. Pri tem se postavlja vprašanje, kaj pa se je zgodilo, če je do zlorabe prišlo s podkupovanjem zdravnika. Dr. Fran Göstl pravi takole: *"Najmanj se more misliti, da bi zavodni zdravniki imeli kaj povoda ali dobička za krivično zadržanje. Ako kdo meni, da bi se dali podkupiti, bi se to utegnilo zgoditi le kakemu lastniku sanatorija, ki dobiva visoke oskrbnine. Da bi pa zavodni zdravnik, ki dobiva od države plačo in to isto, ako ima v zavodu 200 ali 300 bolnikov... Krivične internacije bi torej ne bile povzročene po zdravnikih, temveč po dru-*

39 Göstl, Transport umobolnih, Zdravje, 4/1928, št. 1, str. 10-12.
40 Ibidem.
41 To dokazuje tudi korespondenca. Npr. ZAL: REGI/fasc. 965, fol. 435; fol. 465; fol. 466; fol. 473; fol. 475.
42 Glej ZAL: REGI/fasc. 965, fol. 445; fol. 506.
43 Glej ZAL: REGI/fasc. 965, fol. 324.
44 Npr. ZAL: REGI/fasc. 965, fol. 457: "Alojz Grilec, 41 let star, oženjen hišni posestnik in ribič, Krakovska ul. 29, na podlagi zdravniškega spričevala, kot blazen v zdravniško oskrbovanje." Dopis se je vrnil na magistrat, kjer je bilo navedeno, da zmore oskrbovane stroške sam plačati. In ker ni plačal stroškov 5 gld in 60 kr, je prišlo do rubeža. "Ena omara s predalki, viseča ura in dve omare brez predalki za obleko. "
45 Npr. ZAL: REGI/fasc. 965, fol. 437: "Miha Anžič, mestni tesar, naznani, da njegova žena Ivana doma mučno razgraja, da se grozi in tudi kar ji pride pod roke... Njena govorica je le sama kurbir, kurba, prekleti kurbar, cigan, se kurbaš. To že dolgo časa traja. Brzčas je zblaznela. 5. II. 1885." Temu sledi "prošnja za plačilo stroškov, ker jih je mož, ki mora skrbeti za 4 otroke, nezmožen plačati."
46 ZAL: REG I/fasc. 967, fol. 440-441 (za leto 1884); fol. 516-517 (za leto 1885); fol. 531, 533 (za leto 1886); fol. 581 (za leto 1887).
47 Arhiv Republike Slovenije, konvolut Anarhisti 1885-1918: Zavod je podal mnenje, da Repeta zaradi političnih izgredov po zakonu ne morejo nasilno zapreti v zavod. Je pa Repe na lastno željo ostal na zdravljenju 6 mesecev.
48 Fran Göstl, O "krivičnih" internacijah v umobolnicah, Zdravje, 11/1935, št. 11/12, str. 157-159.

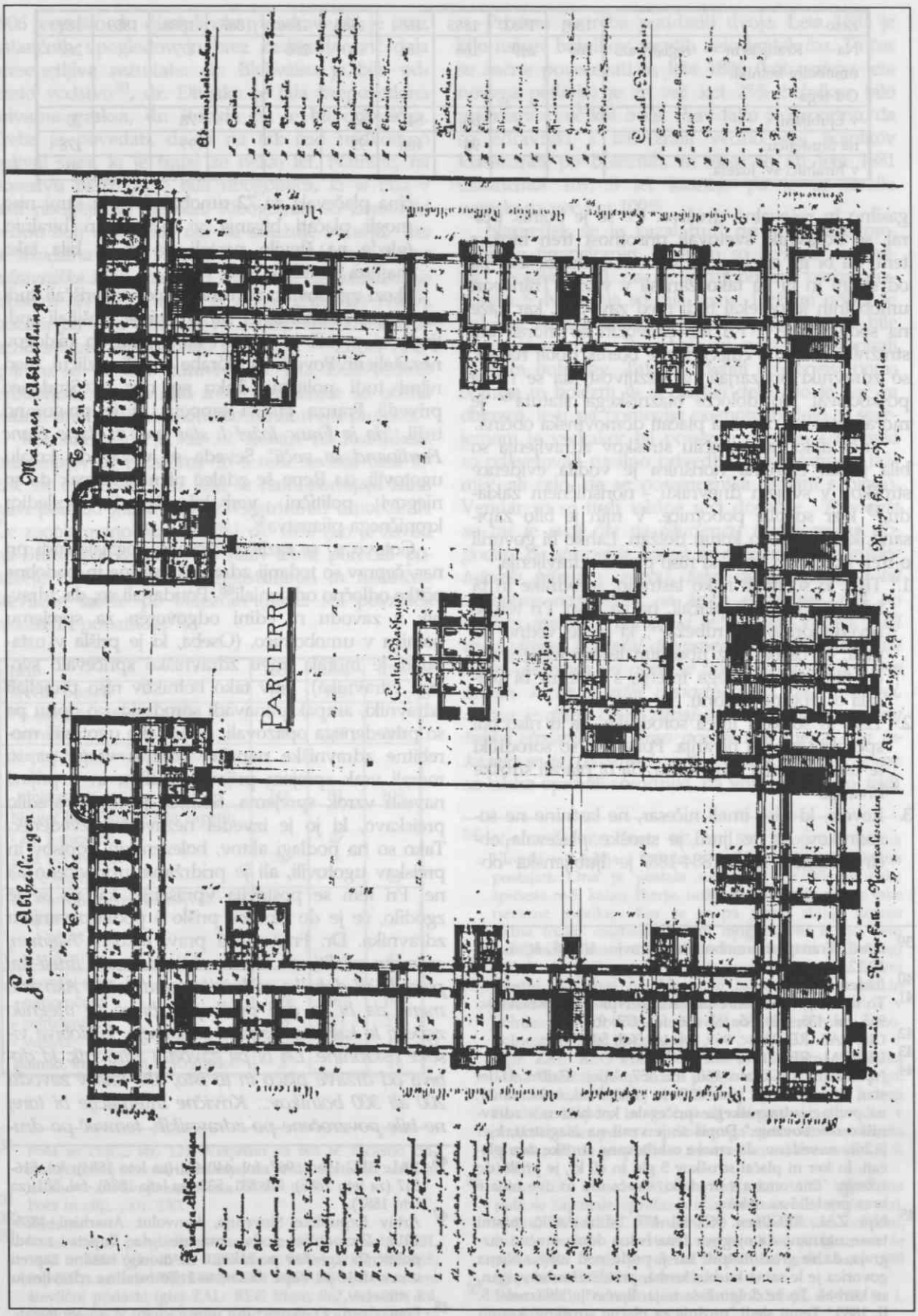
PARTERRE

gih"[49] Ker pa ni dokazanih primerov take zlorabe, lahko o njih le domnevamo, tudi na podlagi zgornjega primera.

Do zlorab je lahko prišlo pri preiskavah o prištevnosti storilca, ki so običajno sledile izvršenim hudodelstvom. V takih primerih so namreč zdravniki morali ugotoviti ali je storilec prišteven ali neprišteven, še večkrat pa to, ali neprištevnosti ne simulira[50]. Problem pa je ležal v dejstvu, da so jih v času opazovanja poslali na Studenec, kamor po besedah dr. Göstla niso sodili: *"Razen tega se nahaja po naših blaznicah še veliko bolnikov, ki pravzaprav ne spadajo vanje, temveč se nahajajo ondi le, ker nimamo zanje posebnih zavodov. To so blazni zločinci in alkoholiki. Naravno je, da je treba za blaznike, ki so povzročili kak zločin (n. pr. umor), skrbeti za posebno strogo nadzorstvo in onemogočiti beg v interesu obče varnosti - kar je pri modernih zavodih težavno. Pozabiti ne smemo, da umobolnice niso jetnišnice ter je beg tem lažji, čim bolj zavod odgovarja modernim zahtevam"*[51]. Vse to na samo blaznico kot ustanovo ni moglo pozitivno vplivati, saj o norcih ljudje nikoli niso imeli dobrega mnenja. Tako je do zlorab v največji meri prihajalo prav pri nevednih ljudeh, ki so posameznika prehitro označili za umobolnega in ga tako tudi obravnavali.[52]

Že v 19. st. so vedeli, da alkohol ne škoduje samo zdravju ampak učinkuje tudi na možgane, kar lahko povzroči blaznost. Pitje je bilo med Slovenci v vseh deželah v prejšnem stoletju zelo razširjeno. Zato ne preseneča, če je bil alkoholizem eden izmed najpogostejših vzrokov za duševne bolezni na Slovenskem[53]. Mnogi znani Slovenci so svarili pred prevelikim pitjem. Fran Göstl je menil, da je *"pijančevanje... žalibog prekletstvo Slovanov"*[54], dr. Robida pa je upravičeno poudarjal, da si Slovenci izgovor za pitje vedno najdejo: *"Pije mesar, ker je na stojnici mraz, in pije pek, ker je pred pečjo vroče, - pije ribič, ki je vedno ves premočen in pije delavec v sušilnici, ker se mu grlo suši - pije veržnik in pije pribežnik, pije turist in pije pometač, vsak ima svoje utemeljevanje, svoj izgovor, svoj zagovor, pa tudi kmet, delavec, meščan in intiligent. Saj kmet težko dela, delavec slabo služi, meščan tako nima drugega kot svoj kozarček vina in intiligent pije menda, ker je intiligenten... in vsi lahko od danes na jutri pijačo opuste, če že ravno mora biti"*[55] Zdravniki so tudi z poljudnimi članki[56] o bolezni uma, ki jo povzroča alkohol, nazorno prikazali, kam ta lahko pripelje. Tudi država in posamezne dežele so se tega problema zavedle, a ker so imele pri davkih na žgane pijače ogromne dobičke, so to zlo bolj ali manj trpele.

Leto	Vsi sprejeti umobolni: M	Ž	Od tega so oboleli za "Saüferwahnsin" M	Ž
1881	152	113	9	-
1882	134	115	10	-
1886	136	127	2	-
1907	104	105	21	4
1908	130	114	25	4

Tudi na Slovenskem je marsikoga, zlasti iz nižjih slojev, alkoholna omama privedla v stanje, ki so ga zdravniki označevali s pojmom "Saüferwahnsin" - pijanska blaznost. Na Studencu se je delež bolnikov, ki so zboleli za "pijansko blaznostjo" gibal med 10 in 40%, med njimi pa je bilo za 10% več moških kot žensk[57]. Seveda pa v blaznico niso prišli vsi kronični alkoholiki, ampak le akutni blazneži. Alkoholikov je moralo biti mnogo, mnogo več.

49 Isto.

50 Npr. ZAL: REG I/fasc. 965, fol. 396: "Slavnemu mestnemu magistratu v Ljubljani. Paušek Tone pristojen v Ljubljano, pri tukaj ni okrajni sodniji zaradi hudodelstva požiga v preiskavi, izpuščen je bil danes iz zapora, ker je skoz izvedence dokazano, da je na umu bolan. Imenovani odpošlje se ob enem Slavnemu mestnemu magistratu in se prosi vse potrebno ukreniti, da pride v norišnico, da ne bi zopet kje kaj zažgal kakor je storil meseca januarja v Kamniku. 25. marca 1884." Sledi nadaljevanje "Z dne 9. aprila 1884 določeno, da v norišnico."

51 Göstl, Misterij duše, str. 21.

52 Npr. pritožbo ZAL: REG I/fasc. 1081, fol. 1400): "Slavnemu mestnemu magistratu. Ana Dolar, bila je v službi kot kuharica. 25 t. m. pa se je prepetilo, da so jo imeli za zblaznelo, poslali po redarja in končno privedli v policijsko postajo in policijski zdravnik je dal mnenje, da Ana nikakor ni blazna, a policija, ji dala oznako, da ji "majčkeno fali". Zaradi te uprav izvirne diagnoze, izrečene od strani nevečih in ji rekli, da se mora iz Lju-β bljane odpeljati, ker če se ne bi bi jo ob 5h zjutraj zaprli v policijo. 26. 1. 1893"

53 To potrjuje tudi okrožnica deželnega odbora z dne 29. 4. 1915, kjer je navedeno, da je poleg sifilisa in dednosti alkohol tretji vzrok za duševne bolezni pri nas. Prim. Lev Milčinski, 100 (sto) let slovenske psihiatrije, Bilten Univerzitetnega kliničnega centra, 13/1981, št. 6, str. 4-7.

54 G. F. , Pijanost in blaznost, Letopis matice slovenske za l. 1893, str. 164-172.

55 Isto, str. 160.

56 Npr. K. Bleiweis, Kaj imenujemo bolezen uma, Ljubljanski zvon, VIII/1888, št. 1 (str. 44-49), št. 2 (str. 106-110), št. 3 (str. 158-163).

57 Ibidem.

ZUSAMMENFASSUNG

Wahnsinn in Slowenien im 19. Jahrhundert

Die Autorin behandelt die Entwicklung von Anstalten für Geisteskranke und ihre Lage im vorigen Jahrhundert im Land Krain (vor dem 20.

Jahrhundert gab es sonst in Slowenien keine speziellen Anstalten für derartige Kranke).

Im ersten Teil der Abhandlung ist von der Entstehung und Entwicklung der Anstalten für Geisteskranke im 19. Jahrhundert die Rede. Die ersten, die sich damals um geistig Kranke kümmerten, waren die Barmherzigen Brüder, die im Jahre 1786 das ehemalige Kloster des Augustinerordens, das sie übernommen hatten, in ein Krankenhaus umwandelten. Die Barmherzigen Brüder brachten Geisteskranke in Hütten am Eingang zum Krankenhaus unter. Dieser Teil wurde in den Jahren 1820-1827 in eine Abteilung oder Irrenanstalt umgebaut, die vom übrigen Gebäude getrennt war. Die Kranken, getrennt nach Geschlecht, befanden sich in zwei Trakten des Gebäudes. Bereits beim Bau des Hauses wurde deutlich, daß es für die praktischen Erfordernisse zu eng war, da es nur für 37 Kranke Platz bot. Darum erwogen die Behörden den Bau einer besonderen Anstalt für Geisteskranke. Wegen der Märzrevolution im Jahre 1848 und jahrelanger Verhandlungen mußten 50 Jahre vergehen, bis mit dem eigentlichen Bau begonnen werden konnte. In der Zwischenzeit behoben die Behörden den Platzmangel durch Ankauf zweier Häuser, außerdem wurden Geisteskranke auch in den Räumen des Zwangsarbeitshauses in Ljubljana untergebracht. Im Jahre 1881 wurde die Anstalt endlich auf dem Grundbesitz errichtet, wo die Fürsten von Auersperg einen Tiergarten hielten. Sie trug den Namen "Krainer Landesirrenanstalt Studenz". Beide Anstalten verfügten bis zum Jahre 1895 über 194 Betten, was bei weitem nicht genügte (eine Folge des späten Baus der Anstalt). Außerdem mußte das Allgemeine Krankenhaus im Ljubljanaer Stadtteil Ajdovščina wegen des Erdbebens von 1895 abgerissen werden.

Im zweiten Teil der Abhandlung wird auf die Tätigkeit der beiden Anstalten eingegangen. Obwohl nur wenige Angaben erhalten sind, kann man zusammenfassend sagen, daß die Aufnahme und Beförderung von Geisteskranken sowie die Finanzierung ihres Krankenhausaufenthaltes gut funktionierten. In diesem Rahmen müssen zahlreiche bürokratische Verfahren und klare Anweisungen zur Behandlung von Geisteskranken erwähnt werden. Da die Behandlungskosten von Geisteskranken höher waren (manchmal sogar um 100 Prozent) als bei anderen Kranken, wurden bei Gemeindevorständen zahlreiche Gesuche, besonders von Verwandten, eingereicht zur Deckung von Aufenthalts- und Behandlungskosten. Die Gemeinde kam auch für die Kosten jener armen Geisteskranken auf, die keine Verwandten und keinen Besitz hatten. Bei der Aufnahme war der Anstaltsarzt nicht der einzige, der darüber entschied, ob der Geisteskranke zur Aufnahme berechtigt sei oder nicht. Letzterer mußte nämlich das Gesundheitszeugnis des behandelnden Arztes vorlegen. Außerdem mußte jede Aufnahme mit Begründung beim Gericht angemeldet werden. Die Ärzte waren auch mit dem Problem der Simulation und des Mißbrauchs konfrontiert, wogegen sie scharf vorgingen. Solche Fälle kamen vor (sie sind auch in der Abhandlung erwähnt), eine nähere Untersuchung dieses Problems ergab aber, daß die Schuld nie bei einem Arzt lag, sondern bei den Verwandten der Geisteskranken und den Behörden, die mit der Anstaltsunterbringung eigene Zwecke und Vorteile verfolgten.

Im dritten Teil behandelt die Autorin den "Säuferwahnsinn", ein Problem, das im 19. Jahrhundert nicht nur bei den Slowenen akut war. Syphilitiker und Alkoholiker machten nämlich ein Viertel der Geisteskranken aus. Quellengestützte Übersichten zeigen, daß die Trunksucht auch unter Frauen aller Altersgruppen verbreitet war. Die Wirkung des Alkohols während der Schwangerschaft hatte eine erhöhte Zahl von geisteskranken Kindern zur Folge. Interessant sind die vergleichsweisen Angaben über die Zahl der normalen und geisteskranken Kinder je nach Jahreszeit bzw. als Folgeerscheinung nach großen Festen. Gerade bei den Kindern kamen die Folgen der Trunksucht auf erschreckende Weise zum Ausdruck.

Die Autorin wies auf noch eine Folge der Trunksucht hin: auf Verbrechen, die von Alkoholsüchtigen verübt wurden. Für die Unterbringung von alkoholsüchtigen Verbrechern und geisteskranken Kindern hätte man besondere Anstalten einrichten müssen. Angesichts der Tatsache, daß erst im 19. Jahrhundert eine Anstalt für Geisteskranke errichtet worden war, bestanden dafür keine Aussichten.

Zusammenfassend kann man sagen, daß sich das unnötige Warten auf eine besondere Anstalt für Geisteskranke hemmend auf die Entwicklung der slowenischen Psychiatrie auswirkte, besonders wenn man bedenkt, daß gerade das 19. Jahrhundert einen Wendepunkt in der Entwicklung dieser Wissenschaft in der Welt bedeutete. Trotzdem war das Wirken von Ärzten wie Dr. Karol Bleiweiß (1834-1909), der als Pionier unserer Psychiatrie gilt, und Dr. Fran Göstl (1865-1945), bahnbrechend, schufen sie doch die Grundlagen der slowenischen Psychiatrie.

Adam Lucijan

Doneski za biografijo Jožefa Schwegla

NAMESTO UVODA

Slovenci imamo dosti zaslužnih ljudi iz pretekle in še posebej polpretekle zgodovine, med katerimi je bil in je še marsikateri iz teh ali onih vzrokov zamolčan. Prenekateri, če ne kar vsi, pa so doživeli zgodovinske ocene v luči časa, v katerem so bili obravnavani. Glede na to, da smo v razmeroma kratkem času dveh stoletij Slovenci menjali štiri države, štiri narodnostne poglede in tri družbeno ekonomske formacije, so temu primerne tudi ocene dob in ljudi. Pretežno protinemško usmerjeno obravnavanje je zdržalo kar celo stoletje in več, tudi do take mere, da se je za nemčurje proglašalo ljudi, ki sploh niso zaslužili tega vzdevka, za Nemce pa ljudi, ki to niso bili. Dolgoletna ogroženost slovenskega naroda od germanskih sosedov v isti državi ima svoj odsev v zgodovinskih ocenah še danes in le nekaj izjem nikakor ne popravlja splošne slike, ki je na dlani.

V gornji časovni in vsebinski okvir je vpeta tudi biografska skica Jožefa Schwegla, našega gorjanskega rojaka. Nekajletno zbiranje gradiva za njegovo biografijo je v tem članku skupaj s kratko biografijo predstavljeno kot zasnova za obsežnejšo monografijo.

"Ljudi se je kar trlo, mi otroci pa smo stali na zidu in gledali doli na cesto, koder so kočije vozile gospodo z Bleda in Radovljice in tudi iz Ljubljane...", se je pogreba starega barona Schwegla spominjal Černetov ded z Rečice.[1]

Baron Jožef Schwegel je umrl prav na pragu prve svetovne vojne in je odšel z zgodovinskega prizorišča skupaj z avstrijsko državo, v katero je neomajno verjel in ji vse življenje zvesto služil. Ohranjeni viri nam ga predstavljajo predvsem kot veleposestnika in gospodarstvenika, ki se ni vtikal v narodnostne boje. Ne glede na svojo izredno gospodarsko uspešnost in prenekatero zaslugo za deželo Kranjsko, pa si je prislužil ime odpadnika od slovenskega naroda. Predvsem so ga ideološko družili s Karlom Deschmannom, svoje pa je naredilo tudi Schweglovo sodelovanje v veleposestniški stranki. To je zasenčilo vse drugo, kar je dobrega za Kranjsko postoril. Po svoje je Schwegel tragična osebnost, saj so ga razmere, ko je bil dolga leta kot avstrijski diplomat odsoten iz domovine, precej odmaknile od slovenstva, kateremu je bil še v dijaških letih neomajno vdan.[2]

Za Schwegla ne moremo reči, da je bil iz revne družine, čeprav se je njegov rod še generacijo prej resnično otepal lakote. Oče Janez si je toliko opomogel, da je omogočil dostojno izobrazbo svojim otrokom.[3] Družina je bila srednje premožna z nekaterimi imenitnimi sorodniki.[4]

Jožef Schwegel se je rodil 29. februarja 1836 v Zgornjih Gorjah pri Bledu, očetu Janezu in materi Neži, rojeni Markl.[5] Rodil se je torej v letu izzida znamenitega Prešernovega "Krsta" in tik pred pričetkom Viktorijanske dobe, s katere koncem je tudi odšel s političnega prizorišča. Mlada leta je preživel doma, kjer je tudi končal prvi razred osnovne šole.[6] Kasneje je šolanje nadaljeval v Beljaku.[7] Ko se je po nekaj letih vrnil iz Beljaka za počitnice domov, je znal le nemško, tako da se je z materjo le stežka sporazumel.[8] Gimnazijo je ob-

1 DA (družinski arhiv avtorja), fasc. XXI., Schwegel baron Jožef, mapa 11 (Gradivo za monografijo, beležka razgovora Adam - Černe z dne 18. 10, 1989).

2 RAL (Rückblicke auf mein Leben, Volosca 10. 10. 1911), rkp. v arhivu rokopisnega oddelka NUK v Ljubljani in
Rozman F.: Baron Schwegel v svojih spominih, Kronika, letnik 32, 1984, št, 2-3, str. 223-229.

3 RAL, 3.

4 RAL, 2. Jožefov oče Janez je bil nečak kmeta Žemve iz Stare Pokljuke, katerega sinova Janez in Blaž sta bila visoka oficirja v avstrijski vojski (Janez je bil general, Blaž pa celo feldmaršal); glej tudi:
Benedik B.: Balohov Jože iz Zgornjih Gorij med krojači berlinske Evrope, Delo 1978, št, 302 (30. 10., str. 10).

5 Prepeluh A.: Josip baron Švegel /Schwegel/, 1933 (3. str.), tipkopis v arhivu SBL, kopija DA, fasc. XXI., Biografije, mapa 2 in
Mohorič S.: Schwegel baron Josip, 1954 (3. str.), tipkopis v arhivu SBL, kopija DA, fasc, XXI,, Biografije, mapa 2, pa tudi
Neznani avtor, biografija, s. d. (3. str.), v arhivu SBL, kopija DA, fasc. XXI., Biografije, mapa 2.

6 Wurzbach C.: Biographisches Lexicon des Kaiserthums Österreich, Wien 1876, 355.

7 Hahn S.: Reichrats Almanach für die Session 1879-1880, Wien 1879, 197.

8 8. RAL, 9.

iskoval v Ljubljani med leti 1846 in 1854. Skoraj ves ta čas je bil gojenec Alojzijevišča. Prijateljeval je s Stritarjem, Levstikom, Erjavcem in drugimi, kar je imelo za posledico razmeroma bogat in kvaliteten literarni opus. Njegove pesmi so po večini razpoloženjske in izražajo predvsem domotožje in domoljubje.[9] Metrika je skoraj brezhibna in gladko tekoča. Prevladujejo ustaljene pesniške oblike (sonet, alpska poskočnica idr.). Jasno je razpoznavna naslonitev na vzornika Prešerna, kateremu je v Zori jugoslavenski leta 1853 posvetil dva soneta[10] z naslovom Na grobu Prešerna. V zadnjih dveh tercinah poziva Slovence, naj velikemu pesniku vsaj posmrtno namenijo mesto, ki mu gre, obenem pa poziva vse Slovence k enotnosti:

Krepko boril se verni sin je Slave;
Častite ga, na grob mu venc denite,
Ki mojstru pevcev krasil nije glave.
Tu k grobu njega bratje pristopite
I hribje čujejo naj i dobrave
Na grobu tom vzajemnost prisežite!

Z elegijo v Slaviji leta 1851 se je oddolžil tudi spominu Andreja Smoleta.[11] Izmed Schweglovih pesmi naj omenim v Glasniku slovenskem iz leta 1858 objavljeno občuteno pesem Mati in sin, ki izraža hrepenenje po domovini (avtor je takrat bival na Dunaju).[12] Bučelni pik je ena redkih Schweglovih lirskih pesmi, najprej objavljena v ljubljanski Slaviji[13] in ponovno objavljena v Slovenski bčeli iz leta 1851.[14] Josip Marn jo še leta 1877 pripisuje Schweglu[15], kasneje pa jo vsi navajajo pri Simonu Jenku.[16] Spet domovini je posvečena pesem Pomladanski večer, objavljena v Slovenski bčeli iz leta 1851:[17]

Slave sini
Domovini
Vite vence na glavo.
Njo ljubiti,
Nji služiti
Vaše le naj geslo bo.

To je le nekaj pesmi iz Schweglovega opusa.[18] Pisal je tudi prozo, predvsem etnografske, prirodopisne in zemljepisne vsebine, pri čemer naj omenim spis V Bledu, ki slikovito opisuje blejsko okolico:[19]

Dežela Kranjska nima lepš'ga kraja
kot je z okolš'no to podoba raja.

A. Gangl: Portret barona Schwegla (kip), fotografija v DA

Skozi ves spis ga vodijo znamenite Prešernove besede. Že iz Aleksandrije pa se je Schwegel oglašal v Novicah s potopisom Iz Tersta v Aleksandrijo.[20] Pisal je tudi prispevke v slovenske šolske knjige,[21] njegova čitanka iz leta 1853 pa je ostala v rokopisu.[22]

V Schweglova "ljubljanska leta" sega tudi čas tako imenovane narodne prebuje, za katero lahko rečemo, da mladi Schwegel v njej ni sodeloval, čeprav se v poznih letih svojega življenja spominja, da je na nekem shodu v Ljubljani, kjer je govoril dr. Lovro Toman, držal slovensko tro-

9 SBL X., 250.
10 Zora jugoslavenska, 1853, 65-66.
11 Slavija, 1851, 59.
12 Glasnik Slovenski, 1858; II. 6, 7.
13 Navedba pod pesmijo v Slovenski bčeli, 1851, II., 53.
14 Slovenska bčela, 1851, II., 53.
15 Marn J.: Jezičnik XXVIII., 43.
16 SBL X., 250.
17 Slovenska bčela, 1851, 161 (z opombo, da je že bila objavljena v Slovenski Daničici).
18 Za ostalo gl. Marn J., Jezičnik XXVIII., 43-45 in SBL X., 250.
19 Glesnik Slovenski, 1858, II. 6, 128-132.
20 Novice 1860, 181-182, 188-389, 195, 203-204.
21 Marn J.: Jezičnik XXVIII, 43; SBL X., 250.
22 NUK, MS 1047 (mapa 8.), E. Tuji rokopisi št. 10. Stritarjeva zapuščina, Skripta iz Slovenščine v VIII. razredu gimnazije od 19. septembra 1853 dalje, sešitek 17 listov.

bojnico.[23] To pa je bilo verjetno tudi vse. Ko je z odliko opravil maturo, se je znašel pred življenjsko odločitvijo, kje in kako nadaljevati študij. Sprva je nameraval postati celo misijonar.[24] Na koncu pa mu je starejši brat Andrej, ki je bil znan zdravnik, omogočil vpis na Vojaško medicinsko akademijo.[25] Obenem se mu je ponudila tudi prilika za študij na Orientalni akademiji, na katero se je vpisal na priporočili grofa Hohenwarta in knezoškofa Wolfa in dobil cesarsko štipendijo.[26] Po zaključenem študiju leta 1859 je Schwegel takoj nastopil prvo službo kot pripravnik na avstrijskem generalnem konzulatu v Aleksandriji.[27] Tik pred odhodom mu je umrla mati.[28] Oče in brat Andrej sta ga pospremila v Trstu na ladjo.[29] "Egiptovska leta" so bila za mladega diplomata zelo uspešna, saj je že leta 1863[30] napredoval v vicekanclerja in leta 1869[31] postal konzul. Domov se je prvič vrnil leta 1864, leto kasneje pa je na Dunaju resno zbolel. Začasno se je spomladi 1865 vrnil domov v Zgornje Gorje na krajši počitek.[32] Kmalu je bil spet na svojem delovnem mestu v Aleksandriji. Leta 1868 se je poročil z Marijo de Battisti di San Giorgio, ki jo je leta 1859, ko je potoval na svoje prvo delovno mesto, spoznal kot 11-letno dekletce.[33] V času službovanja v Egiptu je imel Schwegel priložnost spremljati svojega cesarja na poti iz Port Saida v Aleksandrijo. Bil je v ožjem cesarskem spremstvu na otvoritvi Sueškega prekopa leta 1869 in je ob tej priložnosti postal vitez.[34] To leto je bilo zanj tudi sicer zelo uspešno. Med drugim je postal član Upravnega odbora avstrijsko-egiptovske banke.[35] To leto se mu je rodila hči Marija. Da bi družina imela dom, je Schwegel od zadnjih Grimšicev kupil grad in tedaj že hudo oskubljeno gospostvo Grimšice na Rečici, nedaleč od Zgornjih Gorij.[36] Že v času službovanja v Egiptu je začel zbirati starine za Hofmuseum na Dunaju in pri tem sodeloval z znamenitim egiptologom vitezom Kremerjem.[37]

Leta 1870 je pričel preurejati grimšiško graščino, ki so jo zadnji predstavniki starodavne rodbine, ki je tu bivala kar okoli 600 let, dodobra pokazili.[38] Po starih načrtih je Schwegel začel prezidavati grad, želeč mu dati nekdanjo podobo. Z manjšimi prekinitvami je obnova trajala kar do konca stoletja.[39] Vmes, leta 1870, je Schwegel postal konzul v Carigradu.[40] Idilična graščina pa Schweglovemu rodu ni bila v veselje. Leta 1874 je tam umrl Jožefov brat Andrej Schwegel,[41] svoje čase sloveč zdravnik, leto kasneje pa je za davico umrla tudi hči Marija.[42] Že leta 1872 je na družinskem posestvu v bližnjih Zgornjih Gorjah umrl Schweglov oče Janez.[43]

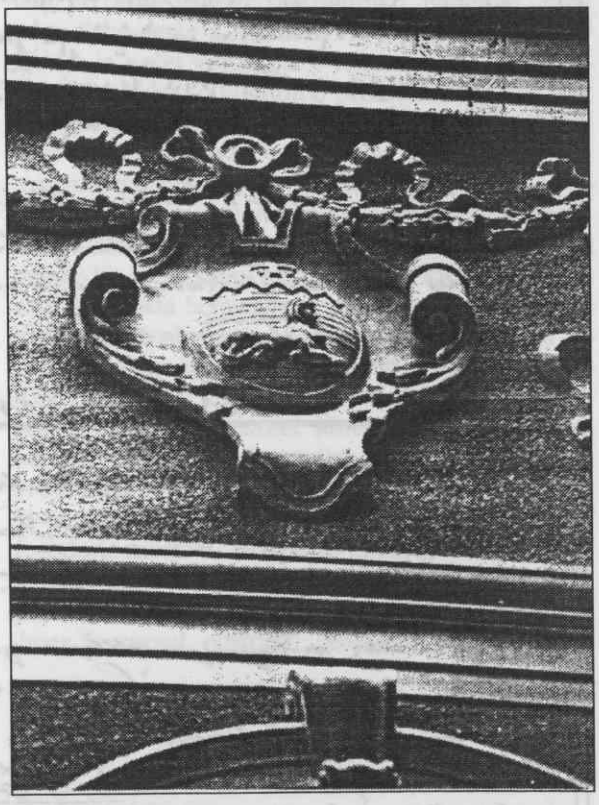

Grb barona Jožefa Schwegla

23 Prepeluh A.: Josip baron Švegel /Schwegel/, članek - biografija iz leta 1933 v arhivu SBL.
24 K tej nameri je bržkone prispevalo prijateljevanje z ljubljanskim sošolcem J. F. Buhom (Prepeluh, 1933, v arhivu SBL).
25 Rozman F.: Baron Schwegel v svojih spominih, Kronika 32, 1984, 2-3 zv., 224.
26 RAL, 12.
27 Biografija J. Schwegla izpod peresa neznanega avtorja v arhivu SBL.
28 RAL, 13.
29 RAL, 13.
30 RAL, 14.
31 Mohorič S.: Schwegel baron Josip, 1954, v arhivu SBL.
32 RAL, 14.
33 Rozman F., 224.
34 Biografija J. Schwegla izpod peresa neznanega avtorja v arhivu SBL.
35 Mohorič S.: Schwegel baron Josip, 1954, v arhivu SBL; Rozman F., 1984, 224.
36 ARS, Dež. deska, gl. knj. II/405, listine; fasc. 1870 II/72 =XV/119 - kupna pogodba.
37 RAL, 20.
38 Grefe C. Alt Krain, 1900/1901, seš. XIV/53.
39 Gornik F.: Bled v fevdalni dobi, 1967, 150 in Adam L.: Grimšiški gospodje v srednjem veku, naloga za raziskovalno dejavnost, Gimnazija Kranj, 1991/1992, 42.
40 Hahn S.: Reichrats Almanach für die Session 1879-1880, 1879, 197-198.
41 Rozman F., 1984, 226 in SBL XI., 740.
42 RAL, 54.
43 RAL, 54.

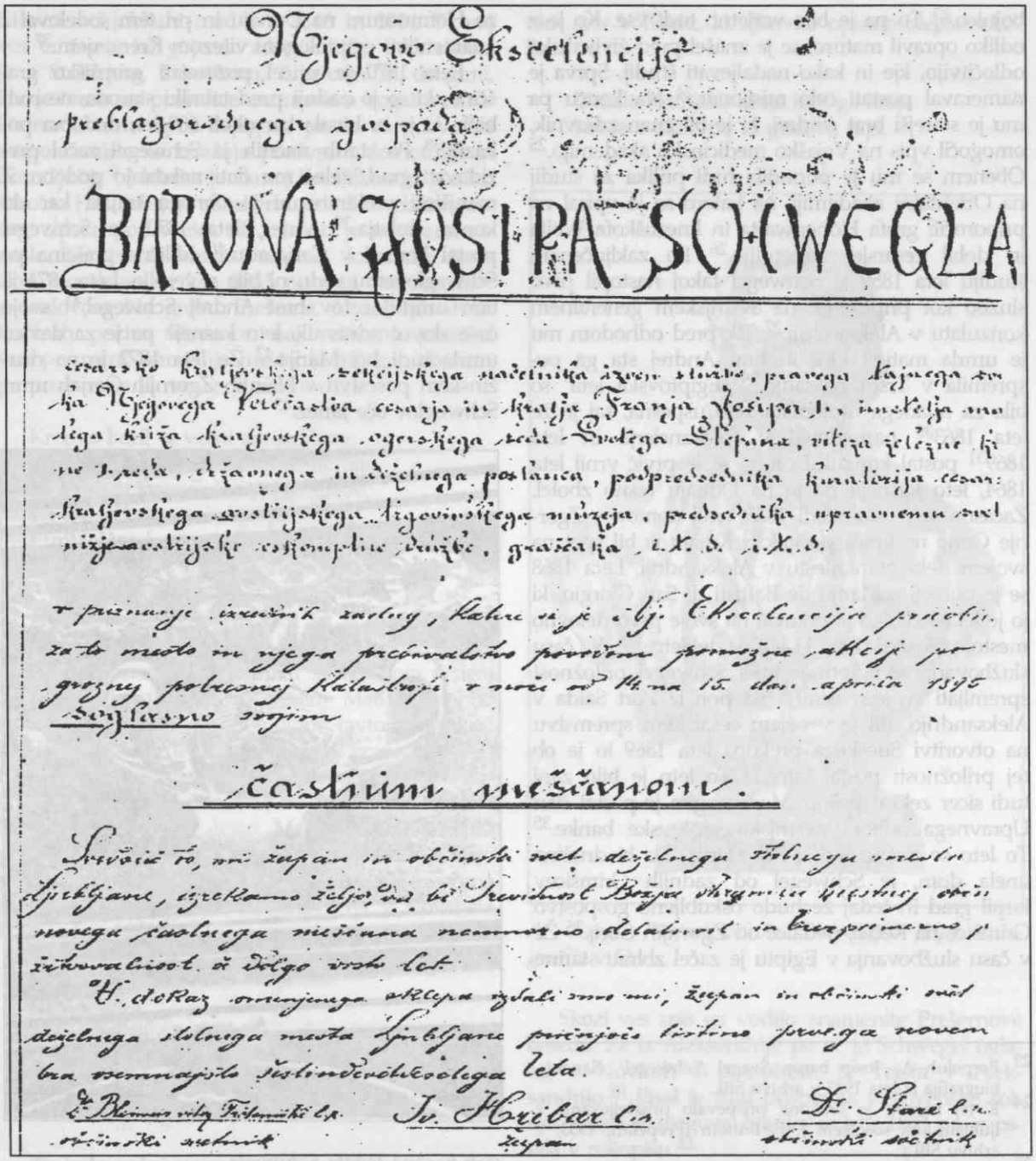

Njegovo Ekscelencije
preblagorodnega gospoda
BARONA JOSIPA SCHWEGLA
cesarsko kraljevskega tajnega svetnika izven stanu, pravega kajnega zakona Njegovega Veličanstva cesarja in kralja Franja Josipa I., viteza železne krone I. reda, častnega in dejelnega poslanca, podpredsednika kuratorija cesarsko kraljevskega avstrijskega trgovinskega muzeja, predsednika upravnega sveta nižjeavstrijske eskomptne družbe, grajščaka i. t. d. i. t. d.
v priznanje izredno zaslug, katere si je Njih Ekscelencija pridobil za to mesto in njega prebivalstvo povodom pomembne akcije pri grozno pokopanej kalambroji v noči od 14. na 15. dan. aprila 1895 svojstvenim trudom
častnim meščanom.
Spričuje to, mu župan in občinski svet dejelnega stolnega mesta Ljubljane, izrekamo željo, da bi Previdnost Božja vkrepčala njegovo obširno novega častnega meščana neumorno delalnost in trepetnemu zdravstvenemu stanju še dolgo vrsto let.
V dokaz omenjenega sklepa podali smo mi, župan in občinski svet dejelnega stolnega mesta Ljubljane pričujoče listine pravega novembra mesca tisočdevetstodevetdesetega leta.
Dr. Bleiweis vitez Trsteniški l.s. občinski svetnik
Iv. Hribar l.s. župan
Dr. Stare l.s. občinski sočlenik

Iz knjige častnih meščanov ZAL

Schwegel je ta nevesela leta skušal zapolniti z delom. Leta 1872 se je iz Carigrada vrnil na Dunaj, kjer mu je bila poverjena priprava orientalskega oddelka za svetovno razstavo na Dunaju. S seboj je pripeljal velik relief Bosporja in ga poklonil prestolonasledniku Rudolfu.[1] Leta 1873 je nastopil službo v zunanjem ministrstvu, ki ga je vodil grof Andrassy. V tej službi je Jožef Schwegel ostal vse do leta 1880.[2] Kot diplomat je dosegel znatne uspehe, za kar je bil med drugim tudi povišan v barona in je postal tajni dvorni svetnik, najmlajši v cesarstvu.[3] Posebno se je izkazal leta 1878 na Berlinskem kongresu.[4] Že pred odhodom v Berlin

1 RAL, 38.

2 Prepeluh A.: Josip baron Švegel (Schwegel), članek - biografija iz leta 1933 v arhivu SBL.

3 Wurzbach C.: Biographieches Lexikon des Kaiserthums Österreich, 1876, 357.

4 47. RAL, 45 in

je dal Andrassy Schweglu vedeti, da mu popolnoma zaupa kot diplomatu, gospodarstveniku, politiku in izvedencu za Orient. Zadnje priprave avstroogrske delegacije za kongres so tekle kar na vlaku, s katerim se je delegacija peljala v Berlin.[5] V Andrassyjevem kupeju so se pokazala očitna nasprotja med Haymerlom in Schweglom. Andrassy si je moral izbrati sodelavca. Našel ga je v Schweglu. Haymerle je bil zadolžen za poročanje o delu cesarju in za druge posle. Glavno breme delegacije je tako nosil Schwegel. Na kongresu je bil edini civilni član komisije za določitev meja, ki jih je začrtal berlinski kongres.[6] Za pomočnika mu je bil dodeljen nadporočnik Thoemmel. Pri delu je spoznal ruskega grofa Schuwaloffa.[7] Največji nasprotnik Schweglovih idej je bil ruski predstavnik, grof Ignatijev.[8] Kljub vsemu pa je Schweglu uspelo, da je bilo Srbiji priključeno Pirotsko in Vranjsko okrožje, čeravno je Ignatijev zagovarjal bolgarske interese do teh ozemelj. S Srbijo je tudi sicer Schwegel imel velike gospodarske načrte. Ti so se zrcalili predvsem v carinski uniji med obema državama.[9] Schweglovega delovanja tudi v korist Srbije, so se tedanji srbski politiki z hvaležnostjo spominjali.[10] V novejših zgodovinskih pregledih se Srbi tega ne spominjajo! Premočni vpliv Ogrske in nerazumevanje z nekdanjim kolegom baronom Haymerlom, ki je leta 1879 nasledil Andrassyja, sta bila glavna vzroka, da se je baron Jožef Schwegel umaknil iz diplomacije in se vrnil domov na Grimšice.[11] Postal je zastopnik kranjskih veleposestnikov v državnem zboru, kar je ostal do leta 1905,[12] ko je bil imenovan za člana gosposkega doma - Herrenhaus.[13] Leta 1881 mu je bilo ponujeno mesto avstroogrskega delegata pri državni komisiji za dolgove v Carigradu, kar pa je odklonil.[14] Postal je načelnik tedaj zelo vplivnega kluba ustavovernih veleposestnikov.[15] Ponovno je bil član avstroogrskih delegacij in kvotne deputacije.[16] Leta 1884 je prišel v kranjski deželni zbor, kjer je bil vodja veleposestnikov do leta 1913.[17] Znana so njegova prizadevanja za Rudolfinum, za katerega se je že desetletja prej potegoval njegov pokojni brat Andrej.[18] Baron Jožef Schwegel je dosegel s svojim vplivom tudi gradnjo cele vrste železniških prog.[19] Leta 1886 je Schwegel še agitiral za loško železnico, ki je bila zanj najvažnejša alpska transverzala, pripomogla pa bi tudi k splošni gospodarski sliki dežele.[20] Leta 1889 pa je v družbi s Kranjsko industrijsko družbo predlagal lasten projekt, takoimenovano bohinjsko železnico, z utemeljitvijo, da bolj pospešuje Trst, medtem ko loška pospešuje Reko.[21] Železnica naj bi po njegovem mnenju povezovala kraje od Lesc do Bohinja, naprej do Sv. Lucije in nato v Gorico.[22] Vnel se je boj med zagovorniki različnih stališč. Tisti, ki so zagovarjali loško železnico, so se na vse pretege trudili dokazati, da imajo prav. Boj za železnico se je selil na Dunaj.[23] Anton Kolar je mislil posredovati pri ministrskem predsedniku Badeniju, prav tako Schwegel, a minister ni sprejel nikogar.[24] Koblar je načel vprašanje o železnici tudi v državnem zboru, ko so govorili o proračunu.

Dokazal je, da je loška železnica najkrajša in vojaško najbolj zavarovana, poleg tega industriji in trgovini najboljša zveza.[25] Veliko ljudi se je ogrevalo zanjo, med drugimi tudi Cesare Combi, poslanec v Trstu,[26] dr. Ivan Tavčar, Franz Teller[27] in drugi, ki so se zelo trudili, da bi loška železnica zaživela. Toda Schweglova prijateljstva z Wittkom, Wrbo, Guttenbergom, Beckom in drugimi, ki so bila tako tesna, da so omenjeni preživeli marsikateri dopust v njegovi graščini,[28] in osebni interesi[29] (pokupil je namreč kmetijska zemljišča prek katerih je bila kasneje speljana proga), so opravili svoje. Zeleno luč za izgradnjo je dobila železnica, ki je bila za takratno tehniko izredno zahtevna[30] (prodori, mostovi, podporni zidovi), zahtevala pa je tudi ogromna denarna sredstva.[31] Za 14 milijonov kron so prekoračili vsoto predračuna, zaradi česar je moral odstopiti železniški minister Wit-

Rozman F., 1984, 226.
5 RAL, 67-68.
6 Rozman F., 1984, 226.
7 RAL, 69.
8 SBL X., 250.
9 RAL, 69.
10 SBL X., 250.
11 RAL, 77.
12 SBL X., 250.
13 Rozman F., 1984,227.
14 RAL, 69.
15 SBL X., 250.
16 SBL X., 250.
17 Prepeluh A.: Josip baron Švegel (Schwegel), članek - biografija v arhivu SBL.
18 SBL XI., 740. Novice, 1850, 198 (Misel o musealnom družtvu, Vitesl. Ž.).
19 Žontar J.: Zgodovina mesta Kranja, 1939; 337 sl., 347 sl.
20 Žontar, 1939, 337.
21 Žontar, 1939, 337.
22 Žontar, 1939, 337.
23 Žontar, 1939, 337.
24 Žontar, 1939, 337.
25 Žontar, 1939, 337.
26 Combi C. je v ta namen spisal polno člankov. Eden je Über die Eisenbahnfrage von Triest gelegentlich der am 5. Juli 1887 stattfindengen Eröffnung der Linie Triest - Herpelje, nebst Beleuchtung der übrigen in Project befindlichen Bahnverbindungen mit Triest, Wien 1887 (gl. bibliografijo).
27 Teller F.: Geologie des Karawankentunnels, Denkschriften d. K. Akad. d. Viss. mathem. naturwiss., Klasse 82. Bd. (1914), 1-7.
28 RAL, 93-94.
29 Šuklje F.: Sodobniki, veliki in mali, Ljubljana, 1933, 275.
30 Pleterski M.: Železnice v Bohinju, Bohinjski zbornik, 1987, 174.
31 Pleterski M.: Železnica v Bohinju, 174.

tek.[32] Kakorkoli že, leta 1907 je bila otvoritev železnice, ki je Jesenice povezala s Trstom.[33] Privabila je vrsto eminentnih gostov na čelu s prestolonaslednikom Francom Ferdinandom, Šukljetom, Šušteršičem in drugimi.[34] Vsi so bili navdušeni nad pokrajino in tehnično izvedbo železnice. Nekatere pa je še grizla vest, da se niso bolj glasno vlekli za konkurenčno progo Celovec - Ljubelj - Škofja Loka.[35] Z enim takih je Schwegel zelo dobro sodeloval pri graditvi dolenjske železnice. Dr. Franjo Šuklje je Schwegla v ta posel potisnil po sili razmer.[36] Takratnemu ministrskemu svetniku Witteku, iz trgovskega ministrstva, kamor so do 1897 spadale tudi železnice, je bil predlog všeč.[37] Dolenjska železnica je bila delo Schwegla in Šukljeta.[38] Velik delež pa je prispeval tudi dr. Josip Suppann, ravnatelj Kranjske hranilnice.[39] Schwegel je užival nesporen sloves veščaka v finančnih, trgovskih in prometnih zadevah, zato so mu poverili tudi vodenje nekaterih velikih denarnih zavodov na Dunaju in v Budimpešti.[40] Za zasluge pri organiziranju pomoči ob potresu v Ljubljani leta 1895 je postal častni meščan Ljubljane.[41] Predvsem zaradi zaslug za izgradnjo železnic na Kranjskem pa je postal častni meščan Bleda, Novega mesta, Kočevja, Črnomlja, Jesenic, Ribnice, Tržiča in Bele peči.[42]

Že na začetku sem omenil, da Schwegel v narodnostnih bojih ni sodeloval. Nesrečne okoliščine pa so ga vseeno pripeljale na sramotni steber in ga je liberalno slovensko časopisje ob vsaki priliki vneto proglašalo za nemčurja, tako npr, Slovenec iz leta 1880 v članku Baron Žvegelj, oj koliki prepad![43] K temu je Schwegel nehote pripomogel tudi sam, npr. ko se je potegoval za nemški volilni okraj na Kočevskem.[44]

V tem spisu navedena dejstva pa Schwegla vseeno promovirajo kot velikega sina kranjske dežele. Njej, za katero se je razdajal in ji neomajno služil, je namenil tudi lep del svojega premoženja.[45] Njegovo kolekcijo umetniških slik s portreti njega, žene in prekmalu umrle hčere slikarjev Charlemonta in Angelija, različne orientalske preproge, tudi preprogo orientalskega muzeja, ki je bila izdelana ob njegovem lastnem sodelovanju in katere vrednost je bila nekaj sto tisoč dinarjev,[46] nadalje orožje in biblote vseh vrst, njegovo numizmatično zbirko itd, je dobil Deželni muzej v Ljubljani, pod edinim pogojem, da se predmeti združijo v posebnem prostoru in da jih muzej za vse večne čase hrani. Za stroške namestitve zbirke je v testamentu volil deset tisoč zlatih kron. Milijon zlatih kron pa je namenil za posebno ustanovo, iz katere naj bi se pod vodstvom posebnega, zato postavljenega kuratorja, vsako leto izplačevale v znanstvene, umetniške, humanistične namene štipendije. Predsednik te ustanove naj bi bil vsakokratni ban Dravske banovine. Teh milijon zlatih kron pa je kljub investiranju v najboljših vrednostnih papirjih izničila inflacija prve svetovne vojne, oziroma "zamenjava" kron v dinarje prve Jugoslavije. Dve, tej ustanovi namenjeni hiši na nekdanji Bleiweisovi, danes Prešernovi cesti, si je še pred drugo svetovno vojno "brezplačno prisvojila" Dravska banovina, pri čemer sta največ pomagala kar sam ban dr. Marko Natlačen in nekdanji Schweglov odvetnik dr. Egon Stare. S slednjim je bila preprečena nameravana ustanova, še preden je mogla biti rojena![47] S to svojo oporoko pa si je Schwegel postavil spomenik, kakršnega si doslej pri nas ni postavil še noben veliki nacionalni in kulturni pionir.[48]

Jožef Baron Schwegel je umrl 29. septembra 1914 in je s hčerko Marijo pokopan v grobnici v podružnični cerkvici Sv. Andreja tik nad gradom Grimšice. Na nagrobni plošči, ki jo je dal vzidati njegov nečak dr. Ivan Švegel, piše:

"V božjem imenu počiva tukaj s privoljenjem svete stolice, njegova ekselenca Josip baron Schwegel, rojen v Zg. Gorjah 29. 2 1836, umrl na Rečici 19. 9. 1914. Kranjski kmečki sin, državnik in diplomat, njegovega veličanstva pravi tajni svetnik, državni in deželni poslanec za Kranjsko od 1879 do 1913, član gosposke zbornice na Dunaju 1907 do 1914, častni občan Ljubljane, Bleda, Jesenic, Tržiča, Novega mesta, Ribnice, Kočevja, Bele peči itd..."

32 Pleterski M.: Železnica v Bohinju, 174 in Stroch H.: Allgemeine Entwicklungsgeschichte, Geschichte der Eisenbahnen in der Österr. - Ungar. Monarchie, peti del, Wien 1908, 36-89.
33 Šuklje F.: Sodobniki, veliki in mali, 263.
34 Šuklje F.: Sodobniki, veliki in mali, 272.
35 Šuklje F.: Sodobniki, veliki in mali, 275.
36 Šuklje F.: Iz mojih spominov, drugi del, Ljubljana, 1926, 48.
37 Šuklje F.: Iz mojih spominov, drugi del, 48.
38 Šuklje F.: Iz mojih spominov, drugi del, 48.
39 Šuklje F.: Iz mojih spominov, drugi del, 48.
40 SBL X., 250.
41 Diploma v knjigi častnih meščanov Ljubljane v ZAL.
42 Napis na grobnici J. Schwegla v p. c. Sv. Andreja na Rečici (prim. biografije A. Prepeluha in S. Mohoriča v arhivu SBL).
43 Slovenec, 1880, št. 58.
44 RAL, 118-119.
45 Gl. oporoko v arhivu sodišča v Radovljici (913/19).
46 Jutro, 1933, št. 123 (Milijonsko premoženje za slovensko kulturo). RAL, 123-124.
47 Prepeluh A.: Josip baron Švegel (Schwegel), članek - biografija iz leta 1933 v arhivu SBL.
48 Jutro, 1933, št. 123 (Milijonsko premoženje za slovensko kulturo).

ZUSAMMENFASSUNG

Beitrag zur Biographie von Josip Freiherr von Schwegel

Josip Freiherr von Schwegel wurde am 29. Februar 1836 in Zgornje Gorje bei Bled als Sohn von Janez (gest. 1872) und Neža geb. Markl (gest. 1859) geboren. Die Schule besuchte er zunächst in seinem Heimatort, später in Villach (Beljak).

In den Jahren 1846-1854 besuchte er das Gymnasium in Ljubljana. In dieser Zeit war er Zögling am Aloisianum, wo er freudschaftliche Kontakte mit Stritar, Levstik, Erjavec und anderen anknüpfte, was sich in seinem ziemlich reichen und anspruchsvollen Opus niederschlug. Nach dem Abitur trug er sich zunächst mit dem Gedanken, Missionar zu werden. Sein älterer Bruder Andrej (gest. 1874) ermöglichte ihm aber, sich am Josephinum (Bildungsstätte für Militärärzte) einzuschreiben, zugleich eröffnete sich für ihn die Möglichkeit, an der Orientalischen Akademie zu studieren. Die Entscheidung fiel zugunsten der letzeren. Die Empfehlungen von Graf Hohenwart und Fürstbischof Wolf verhalfen ihm dazu, sich dort zu immatrikulieren und kaiserlicher Stipendiat zu werden. Als er im Jahre 1859 sein Studium beendet hatte, trat er seine erste Dienststelle als Adjunkt am österreichischen Generalkonsulat in Alexandria an, wo er bis 1869 tätig war und es bis zum Konsul brachte. In diesem Jahre kaufte er von den letzten Herren von Grimšice das Schloß Grimšice und einen Teil des Grundbesitzes für einen Betrag von 7800 Gulden.

Im Jahre 1870 trat er seine Dienststelle als Konsul in Istanbul an, die er aber nach kurzer Zeit aufgab, um sich intensiv der Aufstellung der orientalischen Abteilung für die Weltausstellung in Wien zu widmen. Im Jahre 1873 trat er eine Stelle im Außenministerium des Grafen Julius Andrassy an, die er bis 1880 bekleidete. Eine besondere Aufgabe versah Schwegel im Jahre 1878, als er seinem Vorgesetzten in Balkan- und Orient-Fragen beim Berliner Kongreß zur Seite stand. Der damalige serbische Ministerpräsident und der spätere Regent Jovan Ristić schrieb in seinen Memoiren, es sei vor allem Schwegels Verdienst, daß Serbien der Pirot- und der Vranje-Bezirk gesichert wurden, die sonst für Serbien verloren gewesen wären. Der übermäßig starke Einfluß Ungarns und die Verstimmung mit dem ehemaligen Kollegen Freiherr Haymaerl, der 1879 auf Andrassy folgte, waren die Hauptursachen dafür, daß sich Schwegel aus dem diplomatischen Dienst zurückzog und in die innere Politik eintrat als Abgeordneter der krainischen Großgrundbesitzer im Reichsrat, und zwar bis 1905, als er Mitglied des Herrenhauses wurde. Zur gleichen Zeit wurde er Vorsitzender des damals sehr einflußreichen Klubs der "verfassungstreuen" Großgrundbesitzer. Er war wiederholt Mitglied der österreichisch-ungarischen Delegation und der Quotendeputation. Im Jahre 1884 kam er in den krainischen Landtag, wo er bis zum Jahre 1913 eine führende Rolle in der Kurie der Großgrundbesitzer spielte. Seinem Einfluß ist der Bau einer Reihe von Eisenbahnstrecken zu verdanken. Sein Hauptverdienst ist auch der Bau der Bohinj (Wochein)-Strecke, wobei er auch durch damalige führende Politiker der Monarchie unterstützt wurde (Wittek, Wrba, Guttenberg, Beck u.a.). Schwegel genoß den unumstrittenen Ruhm als Experte in Finanz-, Handels- und Verkehrsfragen. Aus diesem Grunde wurde ihm auch die Leitung einiger großer Geldinstitute in Wien und Budapest anvertraut. Schwegel machte sich anläßlich des Erdbebens im Jahre 1895 um die Hilfe für Ljubljana verdient und wurde aus diesem Anlaß Ehrenbürger der Stadt. Vor allem wegen seiner Verdienste um den Ausbau von Eisenbahnstrecken wurde ihm dieser Ehrentitel auch von den Städten Bled, Novo mesto, Kočevje, Črnomelj, Jesenice, Ribnica, Tržič und Bela peč verliehen. Er war Träger hoher Orden (im Jahre 1870 erhielt er den Ritter- und im Jahre 1875 den Freiherrntitel). Im Jahre 1868 heiratete er Marija de Battisti di San Giorgio (gest. 1933), die ihm eine Tochter Marija schenkte. Letztere starb bereits im Jahre 1875 an Diphterie.

Josip Freiherr von Schwegel starb am 16. September 1914. Seine letzte Ruhestätte fand er, zusammen mit Tochter Marija, in der Gruft der Filialkirche St. Andrä in unmittelbarer Nähe des Schlosses Grimšice. Auf dem Grabstein, den sein Neffe Dr. Ivan Švegel einmauern ließ, kann man lesen:

In Gottes Namen ruht hier mit Einwilligung des Heiligen Stuhls Seine Exzellenz Josip Freiherr von Schwegel, geb. in Zgornje Gorje am 29. 2. 1836, gestorben in Rečica am 19. 9. 1914. Der krainische Bauernsohn, Staatsmann und Diplomat, Seiner Majestät echter Geheimrat, Reichsrats- und Landtagsabgeordneter für Krain von 1879-1913, Mitglied des Herrenhauses in Wien 1907-1914, Ehrenbürger von Ljubljana, Bled, Jesenice, Tržič, Novo mesto, Ribnica, Kočevje, Bela peč usw.

Peter Rustja

"Na delovanje, hčere slave!" Žensko vprašanje v akademski reviji Vesna (1892-1894)

Pojav akademske revije Vesna v slovenskem publicističnem prostoru na prelomu stoletja je prinesel na dan nekatera vprašanja in poglede, ki so bili dotedaj izraženi ter razviti znotraj slovenskih akademskih društev na Dunaju in v Gradcu. Skupina mladih univerzitetnih študentov, ki se je skupaj z mladim celjskim podjetnikom in založnikom Dragotinom Hribarjem lotila izdajanja revije, je želela priti s svojimi pogledi v javnost. Mesec dni pred izidom prve številke se je skupina Vesnanov pojavila v slovenski časopisni javnosti z oglasom, ki je vseboval vse najvažnejše programske točke časopisa.[1] Med smernicami revije lahko zasledimo vprašanje, ki je bilo v prvih dveh letnikih revije vse prej kot postranskega pomena, in sicer žensko vprašanje. Stavek, s katerim so predstavili svoj pogled na žensko vprašanje, izhaja iz centralne ideje revije same, to je narodnega vprašanja.

"Vesna" se bode trudila pridobiti ženstvo za narodno delovanje, uvažuje njih važnost za narodno stvar in trude se za njih večjo samostojnost in veljavo v javnem življenji."[2]

Prva številka Vesne potrdi premisno izhodišče revije z novico o višjih izobraževališčih za ženske.[3] Dejstvo, ki je spodbudilo, da se že v prvi številki revije načne omenjeno vprašanje, je bila novica, da se je v Zagrebu začelo razpravljati o preosnovi dotedanje višje dekliške šole za zagrebška dekleta. Poleg tega so bili študentje iz Dunaja in Gradca, ki so sodelovali pri reviji, seznanjeni, da je izobraževanje deklet pri mnogih evropskih narodih doseglo celo univerzitetno raven, kar je bilo za slovenske razmere zavidanja vredno.

Potreba po izobraževanju slovenskih deklet "primerno časovnim zahtevam, katerim se naš narod ne bode mogel ustavljati dolgo",[4] je temeljila na dejstvu, da znotraj slovenskega prostora ni bilo takega izobraževalnega centra niti v Ljubljani.

Povzemanje zgledov iz drugih narodnih okolij, s katerimi so se Slovenci srečevali v univerzitetnih mestih, je bil le začetek samostojnega razmišljanja, ki ga je mogoče zaslediti v prvih dveh letnikih revije Vesna. Žensko vprašanje je v reviji Vesna dopolnjevalo razmišljanje o usodi slovenskega življa, o enakopravnosti med narodi znotraj monarhije.

S člankom Dekliška vzgoja in narod, objavljenim v drugi številki revije, se nacionalno vprašanje prvič direktno poveže z vprašanjem izobraževanja žensk, in to predvsem z izobraževanjem deklet boljšega stanu.

Prav v tem preseku slovenske družbe je bila po mnenju Vesnanov opazna asimilacija tujih miselnih vzorcev: "Tujci po duhu, tujci po jeziku poučujejo za naše novce našo mladež po svoje. Oni, ki niti niso kos svojemu poklicu, pitajo jo z neprebavno dušno hrano in jo odtujujejo narodu".[5] Vzgoja deklic v tujih, zlasti nemških zavodih, pa iz zornega kota narodnega razvoja ni bila le osebna izbira družin oziroma svobodna odločitev posameznika, kajti "to je jeden uzrokov - in morda glavni, da narod politiški in gospodarski ne napreduje tako, kakor bi moral. Ker se slabo razvija narodni duh radi protinaravne in protinarodne vzgoje ženstva, ne napreduje niti vsa ideja".[6]

Naravna vzgoja slovenskega ženstva bi morala torej potekati znotraj slovenskih izobraževalnih ustanov, ki bi tako zapolnile vrzel na področju narodnega dela. Slednjo trditev potrdi tudi zaključek

1 Revija Vesna se je že v tem oglasu prestavila kot "vsestransko nezavisen list, leposlovno znanstvene vsebine, ne izključuje pa dnevnih vprašanj, ako so tesno združena s kulturnim napredkom Slovanov. Vesna stoji na občeslovanski kulturni podlagi, priobčuje najvažnejše pojave vsega slovanstva, kateri vodijo k dosezanju tega smotra."(Edinost, 28. 2. 1892, str. 17). Oglas so objavili slovenski časopisi. Po tržaški "Edinosti" je vest povzel tudi praški akademski list Časopis českeho studentstva.

2 Oglas, s katerim se je revija predstavila javnosti, so Vesnani objavili tudi v prvi številki drugega letnika, z namenom, da bi poudarili doslednost revije.

3 V.B., Višja žensko izobraževališče, Vesna 1, št. 1, str. 13.

4 Prav tam.

5 O. Z. (Janko Vencajz) Dekliška vzgoja in narod, Vesna 1, št. 2, str. 26-27.

6 Prav tam.

članka: "Ljubav do naroda mora se vcepiti deklicam. Vzgoja v tem duhu je jeden od prvih pogojev za obstanek, za življenj narodov in dolžnost vsakega pravega rodoljuba je, da zahteva narodno vzgojo."[7]

Informativni članki o vzgoji in uspehih žensk na različnih področjih akademskega in umetniškega delovanja so bili sestavni del informativnega sklopa novic v Vesni. Prav zaradi svoje slovanske usmerjenosti so prihajale v to rubriko predvsem novice o šolanju ruskih in poljskih mladenk v Franciji, Švici ali Belgiji, kjer je bilo na vseučiliščih največ žensk slovanskega rodu, posebno pa Rusinj. Na dunajskem vseučilišču so študirale medicino 3 gospodične, dve Poljakinji in ena Rusinja. Nekaj jih je študiralo v tudi v Ameriki, v Švici in v Franciji. V Parizu je bilo na medicinski fakulteti vpisanih 134 deklet, izmed katerih je bilo 103 ruske, 18 francoske in 6 angleške narodnosti.[8]

Vesna je tudi objavila program načrtovanega prvega avstrijskega ženskega shoda, ki bi se bil moral odvijati na Dunaju od 5. do 7. junija 1892. Prva novica s tem v zvezi je bila objavljena v dvojni številki 3-4, kjer so Vesnani najavili nekatere točke programa. Prvi dan naj bi bile na programu razprave in posvetovanja o ženski vzgoji, drugi dan razpravam o delovanju ženstva v raznih poklicih, tretji dan pa bi se razpravljalo o raznih političnih vprašanjih, zadevajočih in zanimajočih ženstvo.[9]

Shod je bil nato odpovedan, to pa je bila vseeno priložnost za revijo, da je v naslednji dvojni številki 5-6 razširila omenjeni program ter ga posredovala svojim bralcem.

Vprašanje izobraževanja žensk je bil seveda razlog za tako pozornost srečanju. To se zrcali tudi v naslednjem članku, s katerim so Vesnani analizirali žensko vprašanje. V prejšnjih člankih, ki so nastali izpod peres Vesnanov, je bilo vprašanje vzgoje tesno povezano z ženskim vprašanjem že v samem naslovu. Članek Naše narodno ženstvo[10] se sicer ne oddaljuje od zaključkov prejšnjih razmišljanj, predstavlja pa novost, saj pojasnjuje vzroke ženskega vprašanja ter določi nekake prioritete, ki naj bile potrebne za obravnavo vprašanja položaja žensk v slovenski družbi. Nad vsem seveda izstopata vprašanji vzgoje in izobraževanja, in sicer v funkciji izobraževanja žensk v nacionalnem duhu. Obstoj prve generacije potomcev prve slovenske inteligence ni bil za Vesnane dovolj, da bi se narod lahko skladno in vztrajno razvijal. Pomanjkanje v tem oziru je bilo mogoče zaslediti pri vzgoji ženskega dela prebivalstva. Dejstvo, da "še nimamo pravega narodnega ženstva, vsaj v zadostni meri ne",[11] gre po mnenju Vesnanov pripisati predsvsem pomanjkljivi pozornosti, ki je bila namenjena vzgojnemu procesu žensk. Za vzgojo fantov je bilo že poskrbljeno, vprašanje ženske vzgoje pa naj bi bilo vitalnega pomena za narod, saj "je njen prvi posel, da zopet vzgaja deco".[12]

S tem se predstava o izobraževanju žensk znotraj slovenske družbe in znotraj pisanja Vesne dokončno spoji z nacionalnim programom. Izobraževanje je za Vesnane sredstvo, s katerim si narod privzgoji dekleta, ki bodo lahko preko svoje nacionalne osveščenosti prispevale k vzgoji in izobraževanju novih, narodno osveščenih rodov. Problem slovenskega naroda je po mnenju Vesnanov bil ta, da je "velik del našega ženstva bil površno nemški izomikan - in ta naj postane steber krepkemu narodnemu življu? Taka ženska naj vzgoji našemu narodu odločne in dobre sinove?- Nikdar!"[13]

Izobraževanje naj bi bilo torej orodje in sredstvo daljnoročnega narodnega programa. Za dosego tega cilja pa niso bile na voljo ne ustrezne šole ne ženska društva, ki bi podpirala prizadevanja za šolanje ženskega dela slovenskega prebivalstva. Vesnani so zato poudarjali, da je "ženstvu še marsikatero polje prosto, katero mu more moštvo bez strahu in ozira na konkurenco prepustiti, radi tega treba, da se jim pridobitnost zviša, tudi raznovrstnih učilišč. Odločati ima seveda v tem narodno-gospodarsko vprašanje".[14]

Problem ženskega izobraževanja v narodnem duhu je bil za Vesnane posebno pereč za mestna okolja, še posebno pa v Ljubljani. Kot zgled za to članka ugotavlja, da "v nekaterih krajih na Primorskem je ženstvo vse drugače zavedno, probujeno nego po ostalem Slovenskem. Res, vzgoja je tuja, a narodni boj za obstanek usadi uže narodno mišljenje. V primero naj služita le i v gmotnem i v društvenem oziru ženski podružnici družbe sv. Cirila in Metoda v Gorici in Trstu, katerima se more v gmotnem oziru primerjati le še ženstvo litijsko in šmartinsko. V Ljubljani, kjer imamo največ narodnega ženstva i v absolutnem i v relativnem oziru, deluje sicer marljivo, a tiho jednaka podružnica, v ostalem pa se naše v kolikor toliko nemško ženstvo ne zgane."[15] S to trditvijo članka direkto postavi v ospredje nacionalni pomen izobraževanja žensk.

Izobraževanje ni bilo usmerjeno toliko k pridobitvi znanja na kakem področju, pač pa k graditvi narodne zavesti in občutka pripadnosti naro-

7 Prav tam.
8 Vesna 1, št. 3-4, str. 57.
9 Vesna 1, št. 3-4, str. 57.
10 A.E. (Janko Vencajz) Naše narodno ženstvo, Vesna 1, št. 7, str. 104-105.
11 Naše narodno ženstvo, Vesna 1, št. 7, str. 104.
12 Prav tam.
13 Prav tam, str. 105.
14 Prav tam, str. 105.
15 Prav tam.

du. Ker se je germanizacija slovenskega ženskega prebivalstva posluževala predvsem izobraževalnih zavodov, je bilo torej naravno in narodno primerno, da se isto znanje oz. snov posreduje slovenskim dekletom v slovenskem jeziku.

Izobraževanje pa ni bilo edino sredstvo s katerim so se Vesnani hoteli približati ženskemu delu prebivalstva. Že v prvem letniku se je nekaj deklet obrnilo na uredništvo Vesne s pismi in literarnimi prispevki. Ženska prisotnost znotraj revije v prvem letniku pa se je omejila izključno na članke o ženskem vprašanju. V sedmi številki lahko zasledimo tudi zapis o prisotnosti ženskih učiteljic v različnih evropskih državah, v osmi številki pa podatke o prisotnosti ženskih učiteljskih pripravnic slovenskega rodu v Gorici in Ljubljani[16], o prisotnosti žensk na univerzah, o ustanovitvi ženske gimnazije na Dunaju, o bakalavreatu romunskih študentk v Bukarešti, o češki ženski gimaziji v Pragi[17] ter o številu osnovnih šol v Avstriji.[18]

V enajsti številki pa se znova pojavi razmišljanje o položaju žensk na Slovenskem. Članek Ženstvo po naših mestih in trgih[19]v bistvu ponovi trditve iz prejšnjih člankov, saj se sklicuje predvsem na izobraževanje žensk, ki poteka pretežno v tujih ustanovah ter na asimilacijo ženske populacije nemški miselnosti. Zanimiv je zaključek, ki ga avtor loči s črto in z ležečim tiskom, ki še dodatno skuša priklicati pozornost bralcev na sledečo ugotovitev: *"Vsekakor je treba ustanoviti ženska narodna društva, ki si bodo stavila i smoter, ustanavljati viša dekliška učilišča in razširjati pravo narodno vzgojo tudi v najboljših krogih."* [20] Novica, objavljena v isti številki, da je bila na pobudo škofa Napotnika osnovana v Konjicah višja dekliška šola in da je bil pouk na šoli zaupan uršulinkam, je spodbudila pikro pripombo s strani Vesnanov, saj "v Konjicah je višja dekliška šola potrebna, v Ljubljani pa ne. Na tihem povemo, da vzrok na temu tiči v brezverski vzgoji, ki bi v ljubljanskem učilišči zavladala, če bi je ne oskrbovale matere uršulinke?"[21]

V prvem letniku Vesne je bilo možno se prebrati poročili o dveh ženskah-umetnicah. V enajsti številki je Vesna poročala o hrvaški pevki Mileni Hržičevi, ki je bila slovenskemu dunajskemu občinstvu dobro poznana, v dvanajsti številki prvega letnika pa zasledimo novico, da je bila v praški reviji Zlata Praha objavljena reprodukcije slike slovenske slikarke Ivane Kobilice V poletji.[22]

Članka iz zadnje številke prvega letnika sta nekak most med teoretičnim razpravljanjem o ženskem vprašanju ter neposrednim pojavljanjem žensk-ustvarjalk znotraj revije Vesna. V drugem letniku se namreč "slovensko ženstvo" pojavi tudi v kreativnejši obliki, kot pesnice in pisateljice, ki so s svojimi deli sooblikovale podobo Vesne. Že na naslovnici prve številke drugega letnika Vesne se pojavi pesem Sličen lek[23], s podpisom Danica. Pod tem psevdonimom se je javnosti predstavljala Marica Strnad. Objava njene pesmi je utrla pot v revijo še drugim dvem pesnicam in pisateljicam, in sicer Vidi Jeraj, ki se je podpisovala s psevdonimoma Vida ter Radica Bleška, in Elviri Dolinar, ki je svoje izdelke podpisovala s psevdonimom Zora.

Ženska literarna produkcija znotraj Vesne se zrcali predvsem v drugem letniku revije. Najbolj značilna osebnost na tem področju, vsaj v obdobju Vesne, je bila Marice Strnad. V drugem letniku revije Strnadova objavi sedem pesmi (Sličen lek, Brvica, Slovenkam, Ko mine mladostni cvet, Gazela in Zlobnost), ki tematsko predstavljajo (v literarni formi) bistvo ženskega vprašanja, ki se je zrcalilo iz člankov, ki jih je Vesna objavila v prvem letniku.

V njenem pisanju je mogoče razbrati željo, da bi se ženska znotraj slovenske družbe otresla pasivne vloge in bi poprijela za narodno delo. To najbolj direktno pride do izraza v pesmi Slovenkam, v kateri prevede v "ženskem tonu" Jenkovo pesem Naprej. Najbolj nazorno se to zrcali v prvi kitici, kjer bodri Slovenke z geslom "Na delovanje, hčere Slave, /za narod nas dolžnost bodri, /za blagor naše očetnjave,/ si družimo še mi moči!"[24]

Med pesmimi, ki jih je Strnadova objavila v Vesni, sta po svoji vsebini zanimivi še Rojenice ter Zlobnost. V prvi Strnadova poveže ljudski motiv

16 Po podatku iz Vesne je bilo v ženskem oddelku pripravnice v Ljubljani vpisanih 91 dijakinj, izmed katerih je bilo 83 Slovenk, v Gorici pa je med 162 dijakinjami bilo 62 slovenskega rodu.

17 Češka ženska gimnazija je delovala v Pragi v okviru ženskega društva Minerva. Vesnani so se tudi v drugih priložnosti zelo laskavo izrazili glede delovanja tega društva, ki naj bi bil idealen zgled za slovensko žensko društvo v Ljubljani. Iz poročila, objavljenem v Vesni lahko razberemo, da je leta 1892 obiskovalo češko žensko gimnazijo v Pragi 48 dijakinj. Vse dijakinje so bile Čehinje.

18 Zanimivo je, da se glede tega Vesna pri navajanju narodnosti in števila šol omeji na nemške in češke šole. Iz poročila je namreč razvidno, da je v Avstriji tedaj obstajalo 17.477 javnih ter 966 zasebnih šol. Po učnem jeziku je bilo 42% nemških, 24% pa čeških šol.

19 A. E. (Janko Vencajz), Ženstvo po naših mestih in trgih, Vesna 1, št. 11, str. 178-179.

20 Prav tam, str. 179.

21 Vesna 1, št. 11, str. 181.

22 Vesna 1, št. 12, str. 185. "Ivane Kobilčeve, znane slovenske slikarice, sliko v poletji prinaša Zlata Praha v svoji 47. št. (7. okt. 92), predstavljajočo mlado mater, pletočo vence s svojima otrokoma. Slika odlikuje se po svoji ljubkosti in dovršenosti.

23 Danica (Marica Strnad), Sličen lek, Vesna 2, št. 1, str. 1.

24 Pesem je bila objavljena na prvi strani pete številke drugega letnika Vesne, skupaj s pesmijo "Poeziji" Zore (Elvire Dolinar).

rojenic z lastno usodo in ugotavlja, da so ji rojenice namenile "pozemske blagre", "liro zlato" ter "pesnij čar", kot protiutež vsem pozitivnim darom pa ji je tretja prerokovala "naj srečo nekaj jej kali: /Zaman uzore bo iskala/ in tuja bol naj jo boli."[25] V drugi pesmi pa pride do izraza njen pogled na družinsko vzgojo in nauke, ki jih je kot mlado dekle bila deležna od staršev, posebno od matere. V prvi kitici nekritično predstavlja pasiven odnos mladega dekleta do hišnih naukov, ki se v drugem delu pesmi osredotoči na "nevarnost moškega", ker se v vsakem moškem skriva "zloben duh". Na koncu pa deklica le sreča ljubega, kateremu se vda. Strnadova pa si na koncu privošči hudomušnost, saj trdi, da se njena mati ni nikoli bala njenega očeta.

V omenjenih pesmih Strnadova postavlja v ospredje lik nove ženske, ki se zaveda svoje individualnosti a tudi pripadnost narodu. V ostalih pesmih se Strnadova posveča ljubezenski motiviki, v katero lahko uvrstimo tudi pesmi Kdaj se izpolni sena raj Vide Jerajeve in Poeziji, Sreči ter Zaman Elvire Dolinar. Vida Jerajeva je objavila v drugem letniku tudi pripovedni spis Spomini, v katerem prevladujeta otožno vzdušje ter hrepenenje, Marica Strnad pa črtico Izza dnij uzorov, v kateri opisuje ljubezensko zgodbo med dekletom in fantom, ki mora v duhovni stan zaradi staršev.[26]

Literarno ustvarjanje ženskih pesnic in pisateljic v drugem letniku Vesne idejno dopolnjuje razmišljanja o ženskem vprašanju, ki se pojavijo tudi v drugem letniku revije. Članek Beseda našemu ženstvu[27] še dodatno opredeljuje vzroke in cilje ženskega izobraževanja. "Ni nam na učenih ženskah, v prvi vrsti potrebujemo vzgojenih"[28], je nekakšen motto tega razmišljanja, v katerem zasledimo še izjavo, da "treba nam šole, katera bi vzporedno z učiteljsko pripravnico po dokončani meščanski šoli poučevala popolnem narodne deklice. Te bi se v prvi vrsti ne vzgajale kot učiteljice, marveč splošneje kot žene."[29]

Glede trajanja tega šolanja v tem članku prvič zasledimo izjavo, da naj ne bo šolanje enako pouku za fante, saj "nikakor nadaje ne moramo odobravati, da deklice toliko časa v šoli posedajo kot naši mladeniči. Ženski je treba s šolo preje nehati, in zato moramo delovati najprvo na preustroj naših doslejšnjih dekliških šol."[30] Idealna rešitev je za Vesnane bila ta, da je "po zgledu ženske Minerve treba osnovati v Ljubljani žensko društvo, katero skrbi za splošen prospeh našega ženstva."[31] Vesnani niso samo podpirali ustanovitev ženskega društva v Ljubljani, ampak vsako pobudo, ki je bila odsev želje po delovanju slovenskih žena. Tako sta tudi ustanovitev ženskega tamburaškega zbora 14. ljubljankih gospic v Ljubljani ter ženskega tamburaškega kvarteta v Št. Juriju na južnem Štajerskem našla pohvalne besede, saj "sodelovanje našega ženstva kaže, da se ono probuja bolj in bolj. Le tako naprej..."[32]

V tretji številki Vesne zasledimo prvo omembo konflikta med Vesnani in Rimskim katolikom dr. Antona Mahniča zaradi obravnave ženskega vprašanja, in sicer v zvezi s ponatisnjenim programom načrtovanega prvega avstrijskega ženskega shoda. Vesnanom se je zdelo potrebno izjaviti, da so program ponatisnili "brez vsakega komentara in smo pri poročilu o programu pokrokovega dijaštva izjavili, da se ne zlagamo s popolno žensko emancipacijo".[33] Prav tako so Vesnani brez komentara poročali v isti številki o izgredih na pariški Sorboni, ki so bili "sosebno naperjeni proti dijakinjam in Židom. Ves Quartier Latin več nočij ni imel miru, ker so razgrajajoči dijaki pesmi prepevaje hodili po mestu in pobili nepriljubljenim profesorjem okna. Prvi občutil njihovo nejevoljo prof. Larrounet, ker je dopuščal preveč žensk k predavanjem. S klicem: A bas le femmes! vsprejeli so ga na vseučilišču in pregnali s kolegija."[34] Časopisni spopad z Mahničem, ki je zaposloval Vesnane doberšen del drugega letnika revije[35] se v četrti številki Vesne ponovno pojavi, in sicer v zvezi z razliko nazorov v Rimskem katoliku ter v Vesni. Očitek, ki ga "Vesnan S.J.K" (Jakob Kogej) naslavlja Mahniču, se ne omeji le na žensko vprašanje, saj pravi, da "dr. Mahnič dobro ve, da imajo ženske največji vpliv na vzgojo, zato bi jih rad ohranil v nevednosti, v kateri bi bili dosledno tudi nasledniki. Čim nevednejši so pa ljudje, tem laže jih je nadvladati, kar je jedini namen Mahničeve stranke".[36]

Do odkritega nasprotovanja Mahničevim tezam

25 Danica (Marica Strnad), Rojenice, Vesna 2, št. 4, str. 52.
26 Na podlagi bibliografije Marice Strnad, objavljeni v SBL, bi se dalo sklepati, da je snov za zgodbo autobiografska. Marica Strnad je namreč leta 1899 odšla s kaplanom Alojzijem Cizerljem preko Pariza v Rusijo, kjer sta se poročila. Poučevala sta na nemški gimnaziji oz. realki v Kišnjevu. Mož je napisal 1903 v nemščini tudi rusko slovnico. Po nesrečnem zakonu se je vrnil 1905 na svoje posestvo v Velikem vrhu v Halozah, Strnadova pa za stalno šele leta 1920.
27 Beseda našemu ženstvu, Vesna 2, št. 1, str. 10-11.
28 Prav tam.
29 Prav tam.
30 Prav tam.
31 Prav tam.
32 Vesna 2, št. 1, str. 14.
33 Vesna in Rimski katolik L., Vesna 2, št. 3, str. 40-41.
34 Vesna 2, št. 3, str. 46.
35 S tem v zvezi velja sporočilo redakcije revije Danici (Marici Strnad) v tretji številki revije: "Lepa hvala za poslane pesnice in povest. Oprostite, da nam jih ni bilo mogoče uže sedaj priobčiti: polemika z Rimskim Katolikom jemlje nam zelo mnogo prostora. Priporočamo se Vam tudi še za nadaljno blagovoljno sodelovanje!"
36 IV: Vesna pa vera in politika. Razlika nazorov v Vesni in v Rimskem katoliku, Vesna 2, št. 4, str. 57-59.

glede ženskega vprašanja pride tudi v naslednji številki, ko Vesnani posvetijo celo poglavje razmerju Vesne do ženstva. V njem so se Vesnani branili očitkov, ki jih je Mahnič naslavljal reviji v zvezi s konceptom narodne vzgoje za ženske, za katerega se je Vesna zavzemala. Na očitek, da je vzgoja, ki jo predlagajo predvsem narodna, Vesnani odgovarjajo, da se z versko vzgojo sploh niso ukvarjali ter dodali "da verska vzgoja ni vzporedna narodni"[37], Mahničevo izjavo, češ da Vesnani trdijo, da so "ženske sposobnejše od moških za vseučilišče", odbijejo rekoč: "priznamo, da so ženske navadno pridnejše od moških, nasprotno pa moški genijalnejši - to je tudi sodba kolegija dunajskega konservatorija"[38]. Mahnič je poleg tega kritiziral Ciril-Metodovo družbo, saj jo je Vesna javno pohvalila glede vloženega truda na področju ženske vzgoje ter ji pripisal "masonsko-nihilistično tendenco"[39] - kot Vesni pač. Glavni vzrok za odgovore na Mahničeve izjave je bil članek Vesna, nje okrožje in nje ozadje, objavljen v Rimskem katoliku leta 1893. Sicer se je Mahnič lotil ženskega vprašanja že leta 1891 s spisom Kak poklic imajo ženske v človeškem društvu. Kako jih moramo vzgajati?.

Uredništvo je v deseti številki drugega letnika prav rade volje objavilo dopis o ženskem vprašanju, ki ga je poslala bralka iz Sežane. Dopis v celoti sintetizira dotedanje pozicije revije, od podpore vzgojnemu delu znotraj Ciril-Metodove družbe pa do potrebe po nacionalnem ženstvu. Pomanjkanje nacionalno osveščenih mater pa je najvažnejši vzrok odpadanja sinov od slovenstva. Pismo bralka zaključi s pozivom v korist delovanja v nacionalnih društvih ter s priporočilom, naj slovensko dekle izbira le slovenske fante.[40]

Zadnji važnejši članek o ženskem vprašanju je Vesna priobčila v enajsti številki drugega letnika, ko Gynekophil napiše članek Žensko poglavje v Rimskem katoliku[41].V njem avtor obravnava izjave iz članka Žensko poglavje, ki ga je Rimski katolik objavil istega leta.

V tretjem letniku je bilo žensko poglavje v Vesni najmanj zastopano, in sicer tako glede literarne produkcije (v tretjem letniku lahko zasledimo samo dva prispevka, in sicer pesmi Vide Ko te gledam ter Zore Zaman), kot tudi na ravni informativnih člankov, ki se pojavijo le v petih številkah. Zanimivo v tretjem letniku pa je, da so omenjeni prispevki v kazalu kategorizirani pod geslom Ženska emancipacija. Tudi v tem pogledu je razvidno, da je z menjavo uredništva v Vesni prišlo do vsebinskega zasuka.

Vesna je po koncu tretjega letnika obmolknila. Glede vloge Vesne pri razvoju ženskega vprašanja na Slovenskem velja omeniti pogoste in pohvalne besede glede revije, ki se nahajajo v zborniku Slovenska žena, objavljenem leta 1926 v Ljubljani v založbi Splošnega ženskega društva, doprinos Vesnank pri razvoju Slovenke ter nenazadnje spis prezgodaj umrlega filozofa Vesne Ivana Bernika[42], ki je napisal tik pred smrtjo spis o vlogi ženskega izobraževanja.

ZUSAMMENFASSUNG

"Schreitet zur Tat, Töchter der Slava!" Die Frauenfrage in der akademischen Zeitschrift "Vesna" (1892-1894)

Die akademische Zeitschrift "Vesna" (1892-1894) hob bereits in ihrem Programm hervor, sie würde sich mit der Frauenfrage bzw. mit der Frage der Frauenausbildung unter den Slowenen auseinandersetzen. Die letzte Frage war nach der Ansicht der Mitarbeiter der Zeitschrift besonders aktuell, setzte doch eben durch die höhere Ausbildung des weiblichen Teils der Bevölkerung eine allmähliche Assimilierung ein. Eine Ausbildung in der slowenischen Sprache würde also diesen Prozeß, der langfristig Einfluß auf die nationale Entwicklung selbst ausübte, einschränken. Die Ausbildung des weiblichen Teils der slowenischen Nation war mit der nationalen Frage verbunden, die in der akademischen Zeitschrift "Vesna" als zentrales Problem behandelt wurde.

Das Bedürfnis einer Frauenausbildung kommt auf den Seiten der "Vesna" auch mittelbar zum Ausdruck durch Vermittlung von Informationen über die Frauenausbildung anderer Nationalitäten an europäischen Universitäten und durch Berichte über die Tätigkeit von Frauenvereinen. Als Vorbild diente dem Kreis um die "Vesna" die Tätigkeit des Prager Frauenvereins "Minerva", sorgte doch

37 Vesna in Rimski katolik, VI. Vesna pa ženstvo, Vesna 2, št. 5, str. 72-74.
38 Prav tam.
39 Prav tam.
40 Vesna 2, št. 10, str. 155-156.
41 Gynekophil, Žensko poglavje v Rimskem katoliku, Vesna 2, št. 11, str. 168-170.

42 Ivan Bernik se je prestavil v Vesni z razpravo Nekaj o lepem, ki je izvala kar nekaj polemik s strani Mahniča.

letzterer im Rahmen eines privaten Mädchengymnasiums vorbildlich für die Ausbildung der tschechischen Mädchen.

Die Einrichtung solcher Anstalten und die Gewährleistung einer höheren Ausbildung in slowenischer Sprache für Mädchen standen im Vordergrund zahlreicher Überlegungen in den ersten zwei Jahrgängen der "Vesna". Im zweiten Jahrgang der Zeitschrift wurden literarische Beiträge einiger Dichterinnen und Schriftstellerinnen veröffentlicht. Vor allem die Beiträge von Marica Strnad artikulieren den Wunsch und Willen jüngerer Frauengenerationen nach literarischem Wirken. Lyrische Motive enthalten die Beiträge von Elvira Dolinar und Vida Jeraj. Im zweiten Jahrgang wurde auch der Brief einer Leserin veröffentlicht, die die Bemühungen der Zeitschrift, das Nationalbewußtsein der Frauen zu stärken, unterstützt.

Ein Kapitel für sich stellt die Auseinandersetzung dar mit dem "Rimski katolik" (Römischer Katholik), dem Blatt von Dr. Anton Mahnič. In dieser Auseinandersetzung wurde auch die Frage der Frauenausbildung sowie der Rolle der Frau in der Gesellschaft im allgemeinen berührt. Die "Vesna" hob mehrmals hervor, sie setze sich nicht für eine totale Frauenemanzipation ein, sondern für die Einbeziehung der Frauen in die nationale Arbeit. Die Hauptpflicht der Frau sei die Erziehung der Kinder, deswegen müsse auch sie in nationalem Geist erzogen werden, um nationale Werte an jüngere Generationen vermitteln zu können.

Was den Beitrag der "Vesna" zur Entwicklung der Frauenfrage am Ende des letzten Jahrhunderts anbelangt, so muß erwähnt werden, daß ihr in dem Sammelband "Slovenska žena" (Slowenische Frau), der 1926 von dem "Splošno žensko društvo" (Allgemeiner Frauenverein) herausgegeben wurde, wiederholt Lob gezollt wurde. Von Bedeutung ist auch die spätere publizistische Tätigkeit des Kreises um die "Vesna", der sowohl in thematischer Hinsicht als auch unmittelbar in der Frauenzeitschrift "Slovenka" (Die Slowenin) mitwirkte und auf diese Weise seine Arbeit zugunsten der Frauen fortsetzte.

Rok Stergar

O posilni nečistosti, oskrumbi in druzih velikih nesramnostih

Nasilje v družini ob prelomu stoletja

Dne 22. aprila 1902 je ljubljanska mestna policija ovadila 49-letnega ljubljanskega svečarja, trgovca in posestnika več hiš Oroslava Dolenca,[1] stanujočega na Wolfovi ulici številka 10. Vzrok za to ovadbo je bila govorica, ki naj bi se že več dni širila po mestu ljubljanskem, da je *"...Oroslav Dolenc svojo hčer Vido spolno rabil še predno je izpolnila 14. leto..."* [2] In, kot se rado zgodi, naj bi vse skupaj privedlo do tega, da je še ne 15-letna hči[3] zanosila in naj bi v mesecu avgustu tudi rodila.

Ker je Oroslav Dolenec tovrstno ravnanje odločno zanikal, se je policija obrnila na njegove uslužbenke. Tu je naletela na bolj voljne (in očitno dobro informirane) "sodelavke". Dve njegovi uslužbenki sta izjavili, da sta videli, kako je Oroslav nekoč hči zvabil v sobo, kjer je ostala več kakor uro dolgo. Ko sta jo očitno sumničavi uslužbenki pozneje povprašali, kaj se je tačas dogajalo, naj bi jima Vida pokazala, da jo je oče *"spolsko rabil"*. S tem dogajanjem pa naj bi bila dobro seznanjena tudi Vidina mati in Oroslavova žena Antonija Dolenec. Ta naj bi (če verjamemo neznanemu(im) policijskemu(im) informatorju(em)) svojemu možu večkrat očitala, kaj da počne z njuno hčero.

Zadevo je dodatno zapletla še skrivnostna smrt Neže Gorjančeve, bivše Dolenčeve prodajalke, ki je *"...lansko leto dne 19/5. nagloma umrla in se je govorilo, da se je zastrupila z nekimi rožami..."* [4] Dokaj jasen je s tem povezan stražnikov namig, da se je gospod Dolenc zelo potrudil, da stvar ne bi prišla v časnike. Položaj Oroslava Dolenca pa je le še poslabšalo mnenje policije, da je *"...moralično na prav slabem glasu..."*, kar naj bi potrjevalo tudi njegovo obiskovanje ljubljanske javne hiše (ki ga ni zanikal) in spolna bolezen.[5] Oroslav Dolenec je bil seveda nemudoma *"aretovan"*.[6] Primer gospoda Oroslava pa je policija predala deželnemu sodišču v nadaljnjo obravnavo.

Da bi si olajšali nadaljnje obravnavanje nasilja v družini se sedaj poslovimo od "zgodb, ki jih piše življenje", in naredimo nekajstranski izlet v teorijo ter si poglejmo, kako je stvar obravnavala država.

"Mi Franc Jožef Pervi..."

Če hočemo nasilje v družini presojati s stališča tedanjih oblasti, je neizogibno, da najprej pogledamo, kako je bilo to področje urejeno v tedaj veljavni kazenski zakonodaji. S pravnega stališča je pač vse, kar ni prepovedano, kljub morebitni moralni ali drugačni spornosti, stvar posameznika in njegove odločitve.

V obravnavanem času je veljal v avstrijski državi *Kazenski zakon o hudodelstvih, pregreških in prestopkih*,[7] ki je bil nova, dopolnjena izdaja

1 V zglaševalnih polah je priimek zapisan kot Dolenec *(Zgodovinski arhiv Ljubljana,* LJU - Mesto LJ - Domovinstvo, Zglaševalne pole 6 (DO-FERKULA)), policijski zapisniki pa govorijo o Dolencu. Oroslav Dolenec je bil rojen 12. 4. 1853 v Škofji Loki in je bil lastnik vsaj treh hiš v Ljubljani: Wolfova ulica 10, Žabjak 3, Cerkvena ulica 21 (današnja Eipprova); *(Vladislav Fabijančič, Knjiga Ljubljanskih hiš in njih stanovalcev,* Ljubljana 1943).

2 *ZAL,* REG I/fasc. 1281, fol. 249. Sicer je ovadba le del "šopka", ki je povezan s tem dogodkom in ga sestavljajo še *Poročilo o zaporu*, nekaj poizvedb deželnega sodišča in policijskih odgovorov nanje *(ZAL,* REG I/fasc. 1281, fol. 249-254).

3 Vida Dolenec je bila rojena 29. 4. 1887 (prav tam, LJU - Mesto LJ - Domovinstvo, Zglaševalne pole 6 (DO-FERKULA)).

4 *ZAL,* REG I/fasc. 1281, fol. 249.

5 Prav tam, REG I/fasc. 1281, fol. 251.

6 Kot vedno, se je tudi tokrat našel nekdo, ki je želel situacijo izkoristiti. Nekaj dni po aretaciji Oroslava Dolenca je 42-letni Korošec Andreas Strutz (tudi Štruc), ki se je predstavljal kot sodni uslužbenec, hotel od Antonije Dolenec izvabiti 40 kron, s katerimi naj bi iz zapora spravil njenega soproga. Kot je pozneje ugotovila policija, ga je k temu nagovoril znani *"delomržen pijanec in berač"* Novomeščan Ernst Knific. Podjetje pa ni uspelo, ker Antonija ni nasedla precej prozorni zvijači *(ZAL,* REG I/fasc. 1281, fol. 257-259).

7 Uporabljal sem dopolnjeni slovenski prevod izdan v: *Zbirka avstrijskih zakonov v slovenskem jeziku. I. zve-*

Zakonika o hudodelstvih in težkih policijskih prestopkih iz 1803. Edina bistvena sistemska novost izdaje iz 1852 je bila uveljavitev načela *nulla poena sine lege* (v členu IV. cesarskega patenta). Kazenski zakon je do časa, ki nas zanima, doživel še nekaj sprememb (najpomebnejše 1867, ko je bilo odpravljeno tepenje in vkovanje v verige), ki so zakon močno posodobile,[8] a konkretno za tematiko nasilja v družini niso prinesle nič novega.

Kazenski zakon o hudodelstvih pregreških in prekrških je razdeljen na dva dela (*O hudodelstvih* in *O pregreških in prestopkih*), ki sta naprej razdeljena na 27 oziroma 14 poglavij. Uvodna poglavja obeh delov so, kot se za zakon spodobi, namenjena definiranju hudodelstev, pregreškov in prestopkov, načinom njihovega kaznovanja ter olajševalnim ali obtežilnim okoliščinam, ki jih je pri tem potrebno upoštevati. V nadaljevanju pa so zakonski členi (vsega skupaj jih je 532) posvečeni posameznim zločinskim dejavnostim *in concreto*. Zakonski členi se z nasiljem v družini ukvarjajo neposredno ali posredno - umor ali požig je seveda kazniv tudi v družini. V pregledu zakona bomo torej navajali le člene, ki se tematike neposredno dotikajo, pri drugih pa zgolj posebnosti, ki so povezane z njo.

Že §. 2 med vzroki, ki izključujejo hudobni naklep, navaja, da se dejanje ne šteje za zločin če: je *"...c) v polni pijanosti, katero si je kdo brez namena na hudodelstvo (poudaril R.S.) naklonil (§§. 236 in 523), ali v kaki drugi zmotenosti misli, v kateri se storilec ni zavedel svojega dejanja, doprineseno bilo"*, in *"...d) ako storilec še štirnajstega leta ni dopolnil (§§. 237 in 269)..."*;[9] prva situacija je prav klasična za našo tematiko, a tudi druga ni nepredstavljiva.[10] Naslednjič se ustavimo šele v četrtem poglavju z naslovom *O zlajšavah*. Prvi paragraf tega poglavja pravi *"Zlajšave, ki se tičejo storilčeve osebe so: a) če storilec ni dvajset let star, če je slabega razuma, ali če je bila njegova izreja zelo zanemarjena (poudaril R.S.);..."*.[11] V šestem poglavju poseben člen našteva vrste hudodelstev - med njimi *" 23. Posilna nečistost..., 24. Oskrumba..., 25. Druga hudodelstva nečistosti..., 28. Pregnanje telesnega ploda (spočetka)..., 29. Izpoloženje (zanesenje) otroka..., 37. Dvojni zakon..."*.[12]

Člena 96 in 97, ki govorita o kaznivem dejanju *"javne posilnosti"*, storjenem *"z odpeljanjem (vnesenjem)"* sta zanimiva kot odraz takratnega pojmovanja pravic zakonskega moža do življenske družice.[13]

"§.. 96. Enajsti primerlej. Če kdo žensko zoper nje voljo po sili ali z zvijačami odpelje, namen bodi obrnjen na ženitev ali nečistost; ali, ako omoženo žensko, če ona tudi privoli, zakonskemu možu, dete njegovim roditeljem; varvanca njegovemu varhu ali preskrbniku z zvijačami ali siloma odpelje, naj se je namen tega započetja dosegel, ali ne."

"§. 97. Kazen odpeljanja, če odpeljana oseba ni privolila, ali še ni štirnajstega leta dopolnila, je težka ječa od petih do desetih let, po meri rabljenih sredstev in nakanjenega ali storjenega zlega.

- Ako je pa bila odpeljana oseba že saj štirnajst let stara in je privolila, naj se nalaga težka ječa od šestih mescev do enega leta."

Štirinajsto poglavje *O posilni nečistosti, oskrumbi in druzih velikih nesramnostih* pa nas končno privede do členov, ki neposredno obravnavajo dejanja v središču našega zanimanja. Kljub "obetajočem" nadnaslovu pa prvi člen tega poglavja ni tak - posilstvo v zakonskem stanu je namreč izrecno izvzeto (združitev mora biti izvedena *"zunaj zakona"*)[14] in se je kot kaznivo dejanje uveljavilo šele mnogo kasneje (v Sloveniji naprimer po drugi svetovni vojni, v Republiki Avstriji pa celo šele 1989);[15] prej je veljalo le za "kavalirski prestopek".

"§. 125. Kdor ženski nevarno preti, res silo dela ali njene občutke zvito omami, tako da se mu zoprstaviti ne more, in se ž njo v takem stanu zunaj zakona telesno združi, stori hudodelstvo posilne nečistosti."

"§. 126. Kazen posilne nečistosti ali posiljenja ženske je težka ječa med petimi in desetimi leti. Ako je iz sile nastopila znamenita škoda na zdravju žaljene, ali celo na njenem življenju, naj se kazen podaljša, da bode med desetimi in dvajsetimi leti trpela. Ako je hudodelstvo smrt žaljene uzročilo, se prisojuje težka ječa za vse žive dni."

Do večje veljave pa v družinskih situacijah pride naslednji člen, ki govori o posilstvu deklet pod štirinajstim letom in ki je smiselno uporaben tudi

zek. *Kazenski zakon*, Ljubljana 1889, ki je zanimiv tudi zaradi dodanih izbranih sodb *Kasacijskega sodišča*. Zakon je sicer izšel v št. 117 *Državnega zakonika* (2. junij 1852). Ker je slovenski (pravni) jezik do danes doživel mnoge spremembe je v primeru nejasnosti potrebno pogledati v nemško izdajo *Das Strafgesetz über Verbrechen, Vergehen und Uebertretungen*. Tu sem uporabljal izdajo z obsežnim komentarjem v: *Oesterreichische Gezetzeskunde. Gemeinverständliche Kommentare*, Wien 1913.

8 S. Vilfan, Pravna zgodovina Slovencev, Ljubljana 1961, str. 511.

9 Kazenski zakon..., § 2.

10 V Trstu sta bila 1897 zaradi umora svoje stare mame na 5 in 3 mesece zapora obsojena 12-letni Viljem in 13-letni Alfred Mangachi. (Edinost, 9. in 19. feb. 1897).

11 Kazenski zakon..., § 46.

12 Prav tam, § 57.

13 Prav tam, §§ 96 in 97.

14 Prav tam, §§ 125 in 126.

15 Kazenski zakonik in BGBl. RÖ 242/1989.

znotraj družine.[16] Dopolnjuje pa ga naslednji člen, ki govori o oskrumbi otrok - obeh spolov.[17]

"§. 127. Zunaj zakona početo telesno združenje z žensko, ki se brez storilčevega prizadejanja v takem stanu nahaja, da se braniti ne more ali pa sama sebe ne zave, ali katera še ni štirinajstega leta spolnila, gre tudi za posilno nečistost imeti in po §. 126 kaznovati."

"§. 128. Kdor dečka ali dekle spod štirnajstih let, ali osebo, ko se braniti ne more ali pa ne zave, ne tako, kakor §. 127 v misel jemlje, temuč kako drugači spolno zlorabi, da bi svojemu pohotu ugodil, doprinese, kadar to dejanje ni hudodelstvo v §. 129 črk. b) označeno, hudodelstvo oskrumbe, in naj se kaznuje s težko ječo od enega do pet let, pri jako obteževalnih okoliščinah pa do deset, in če nastopi kak v §. 126 omenjenih nasledkov, do dvajset let."

V kompleks *"hudodelstev nečistosti"* sodi krvoskrunstvo (oz. *"krvosramnost"*),[18] ki se, kot pravi razsodba kasacijskega sodišča, stori *"le s telesnim združenjem"*.[19] Posebaj je potrebno poudariti, da se s tem členom ureja le krvoskrunstvo med sorodniki v direktni liniji. Krvoskrunstvo med drugim sorodstvom pa, kot bomo še videli, velja le za prekršek in ga ureja §. 501. Krvoskrunstvo sicer ni nujno povezano z nasiljem, a je neizogibno navzoče pri dejanjih, ki sodijo pod §. 127. K *Hudodelstvom nečistosti* pa spadata še *"zavodba k nečistosti"* (gre za zapeljevanje oseb, ki so nekomu zaupane v varstvo) in *"sovodstvo glede na nedolžno osebo"* (zvodništvo oseb zaupanih v varstvo);[20] predpisana kazen za obe dejanji je težka ječa od enega do petih let.[21]

"§. 131. II. Krvosramnost, katera se doprinese med sorodniki v navzgorni ali navzdolni vrsti, naj izvira njih sorodnost iz zakonskega, ali nezakonskega rodu. - Kazen je ječa od šestih mescev do enega leta."

"§. 132. III. Zavodba, s katero kdo svoji skrbi ali sebi v izrejo ali podučevanje zaupano osebo zapelje, da kako nečisto delo stori ali trpi.

IV. Sovodstvo, ako je bila po taistem nedolžna oseba zapeljana, ali če se ž njim zakrive stariši, varuhi, vzgojitelji ali učitelji proti svojim otrokom, varvancem, ali sebi v izrejo ali za podučevanje izročenim osebam."

Naslednje poglavje *O umoru in uboju* obravnava vse oblike in stopnje teh kaznivih dejanj, ki so dovolj pogosta tudi v družini. Kljub temu se ustavimo le pri členu, ki govori o detomoru.[22] Za današnje razmere nedojemljiv, takrat pa pač odraz tudi pravnega razločevanja med zakonskimi in nezakonskim otroci je razloček v kaznovanju detomora enega ali drugega.[23] Omeniti je potrebno še, da je za to, da dejanje velja kot umor, potreben namen usmrtiti.[24]

"§. 139. Mati, katera svojega otroka ob porodu usmrti, ali ga poginiti pusti, ker mu nalašč pri rojstvu potrebne pomoči ne da, naj se obsodi, kadar je bil zakonsk otrok umorjen, v težko ječo za vse žive dni. Če je dete nezakonsko bilo, je kazen pri usmrtenju težka ječa od desetih do dvajsetih let, če je pa otrok poginil, ker se mu potrebna pomoč ni dala, od petih do desetih let."

Celotno naslednje poglavje *(O pregnanju telesnega ploda (ali spočetka))* je posvečeno prepovedi splava,[25] ki bi v skladu s takratnim pojmovanjem (o različnih današnjih dojemanjih le-tega tu seveda ne bomo pisali) tudi nekako sodil k nasilju v družini. Kazen za poskus je ječa od pol leta do enega leta, za "uspešno" izvršeno dejanje pa težka ječa od enega do petih let. Zanimivo pa je, da je za očeta, če je bil sokrivec, veljala enaka kazen s poostrenjem. Posebej se kaznuje tudi splav brez materinega *"vedenja in privoljenja"*.

Nekakšno nadaljevanje člena o detomoru in poglavja o splavu je naslednje poglavje *O izpoloženji otroka*. V treh členih je dejanje definirano in urejeno kaznovanje, pri katerem je narejen razloček, glede na kraj, kjer je bil otrok zavržen. Nikjer pa ni določena starost, do katere si otrok *"...v otetbo svojega življenja sam pomagati ne more..."*[26]

16 Prav tam, § 127.

17 Prav tam, § 128. Členu je dodana razsodba Kasacijskega sodišča z dne 12. marca 1875 št. 983, ki osvetljuje razliko med § 127 in § 128; *"Potipanje spolnih udov otrok za tó, da se ugaja pohotu, je spolna zloraba v smislu §. 128"* (v: *Zbirka avstrijskih zakonov...*, str. 57).

18 Prav tam, § 131.

19 Razsodba Kasacijskega sodišča z dne 28. januarja 1887 št. 14159 ex 1886 (v: *Zbirka avstrijskih zakonov...*, str. 58).

20 *Kazenski zakon...*, § 132. Precejšno podobnost izrazov *zavodba* in *sovodnost* in podobno definicijo obeh dejanj razreši nemško besedilo, ki uporablja povsem enoznačna izraza *Unzucht* in *Kuppelei (Das Strafgesetz...*, § 132). Komentar v uporabljani izdaji tudi jasno opredeli pravno razliko med obemi dejanji: zapeljevanje, je namenjeno zadostitvi lastnih spolnih potreb, medtem ko gre pri zvodništvu za napeljevanje k *nečistim dejanjem* samim na sebi. Pri tem, za razliko od zvodništva, ki ga ureja § 512 KZ, ni nujna materialna korist zvodnika (v: *Oesterreichische Gesetzeskunde...*; str. 100 in 101).

21 Prav tam, § 133.

22 Prav tam , § 139.

23 Ilustrativen je navedek iz sodobnega uradniškega priročnika: "Uneheliche Kinder sind überhaupt von den Rechten der Familie und der Verwandschaft ausgeschlossen." (Ernst Mayrhofer's Handbuch für den politischen verwaltungsdienst, Bd. 5, Wien 1901, str. 90 in 91).

24 Razsodba Kasacijskega sodišča z dne 17. decembra 1886 št. 12457 (v: Zbirka avstrijskih zakonov..., str. 61).

25 Kazenski zakon..., §§ 144, 145, 146, 147 in 148.

26 Prav tam, §§ 149, 150 in 151.

"§. 149. Kdor otroka take starosti, ko si v otetbo svojega življenja sam pomagati ne more, izpoloži, da bi ga smrtni nevarnosti izročil, ali tudi samo, da bi njegovo rešenje naključbi prepustil, stori hudodelstvo, naj ga je k temu kakoršni koli uzrok pripravil."

"§. 150. Ako je bil otrok na vstranskem kraju, kamor po navadi ljudje ne zahajajo, ali v takih okoliščinah izpoložen, da ni bilo lahko mogoče, da bi ga kdo kmalo zapazil in rešil, je kazen težka ječa od enega do petih let, in če je smrt otroka nastopila, od petih do desetih let."

"§. 151. Če se je pa dete na takem kraju, kamor ljudje navadno zahajajo, in tako izpoložilo, da je bilo po pameti pričakovati, da ga bode kmalu kdo zapazil in otel, naj se izpoloženje kaznuje z ječo med šestimi mesci in enim letom. Če bi pa bilo dete vendar umrlo, je kazen ječa od enega do petih let."

V poglavju *O hudodelstvu težke telesne poškodbe*, ki je določeno kot poškodovanje brez namena usmrtiti, zaradi katerega ima napadeni posledice namanj dvajset dni ali pa je pohabljen,[27] je napad na *"prave stariše"* ocenjen kot tovrstno hudodelstvo, *"...če tudi poškodba ni taka, kakoršno §. 152 v mislih ima."*[28] Starši so torej kot *"duhovni, priče ali zvedenci, ko svoj poklic opravljajo, ali zato, ker ga opravljajo"*,[29] uvrščeni v posebno kategorijo in dodatno zaščiteni.

Kot zadnje v prvem delu zakonika omenimo še štiriindvajseto poglavje, ki je posvečeno dvojnemu zakonu - bigamiji. Ta pač sam po sebi še ni nasilje, je pa dovolj povezan z družino, da si zasluži omembo. Člen 206 pravi: *"Če oženjena ali omožena oseba z drugo osebo zakon sklene, stori hudodelstvo dvojnega zakona."*[30] Enakega zločina je kriv tisti, ki čeprav samski, *"...vedoma stopi v zakon z oženjenim ali z omoženo."*![31] Kazen je v obeh primerih ječa od enega do petih let, ki je poostrena v težko ječo v primeru, da je bigamist (ali bigamistka) *"...osebi, s katero je drugi zakon sklenil, svoj zakonski stan zamolčal ..."*[32]

V drugem delu, ki je posvečen *pregreškom in prestopkom*, najdemo vrsto zakonskih členov "posvečenih" družini in družinski problematiki. Že v uvodnem poglavju, ki je namenjeno nekaterim uvodnim "pojasnilom" in kaznovanju, je zanimiv člen, ki govori o kaznovanju otrok. *"Kaznjiva dejanja, ki jih store otroci do spolnjenega desetega leta, je treba samo domačemu strahovanju prepuščati; od začetega enajstega do spolnjenega štirnajstega leta pa se dejanja, katera se samo zavoljo nedoraslosti storilca ne pripisujejo za hudodelstva (§. 2, črk. d), kakor prestopki kaznujejo (§§. 269 in 270)."*[33] *Kaznovanju nedoraslih* pa je posvečeno tudi celotno tretje poglavje. Meja za deliktno odgovornost je bila torej enajst let, do štirinajstega leta pa so bili otroci obravnavani bistveno blažje.[34]

Pri krivdi zakon določa dve možnosti, po katerih *"nedorašeni zamorejo ... krivi postati"*; hudodelstva so zaradi mladosti ublažena v prekrške oz. prestopke ali pa so dejanja to že sama na sebi.[35] Prva, določa zakon, se kaznujejo *"...z zaprtjem v odločenem zapirališču, po okoliščinah od enega dneva do šestih mescev..."*,[36] kazni je potrebno dodati *"...zraven dela, ki se njih močem prilega, vsigdar namenu primeren poduk dušnega pastirja ali kateheta..."*,[37] druga pa *"...se prepuščajo sploh domačemu strahovanju, če pa le-tega ni, ali če se pri tem posebne okoliščine kažejo, pokorjenju in naredbi oblastnije za varnost."*[38] Očiten je velik pomen, ki ga je zakonodajalec pripisoval domači vzgoji (oziroma *strahovanju*) in vzgojnemu vplivu dela.

V osmem poglavju *O pregreških in prestopkih zoper varnost življenja* srečamo člen, ki je nekakšna varovalka zoper detomore, ker določa obvezno prijavljanje rojstev neporočenih mater.[39] Lete so bile zaradi takratnega odnosa do neporočenih mater (ki pa nikakor niso bile maloštevilne)[40] neke vrste "rizična skupina" za tovrstne zločine. Zakon za zatajitev poroda določa kazen od treh mesecev do pol leta.[41] Še v istem poglavju je določba o *"zanemarjanju bolnika po svojcih"*, ki za tiste, ki bi se jim dokazalo, da so dolžnost skrbi opustili, določa kazen do pol leta zapora.[42]

"§. 339. Neomožena ženska, ki je noseča, mora pri porodu babico, porodničarja ali sicer kako po-

27 Prav tam, § 152.
28 Prav tam, § 153.
29 Prav tam, § 153.
30 Prav tam, § 206.
31 Prav tam, § 207.
32 Prav tam, § 208.
33 Prav tam, § 237.
34 Če to primerjamo z današnjo zakonodajo, lahko ugotovimo dvig starostne meje za deliktno odgovornost mladoletnikov; po slovenski zakonodaji je ta meja dopolnjenih 14 let, do tedaj pa so otroci prepuščeni *"domačemu strahovanju"*.
35 Prav tam, § 269.
36 Prav tam, § 270. Seveda v skladu s § 237 ta kazen velja le za otroke starejše od deset let.
37 Prav tam, § 272.
38 Prav tam, § 273.
39 Prav tam, § 339.
40 Avstrijsko povprečje za 1880 je bilo 14.99% *(A. Puhar: Prvotno besedilo življenja*, Zagreb 1982, str. 35). Za leto 1910 navaja brošura *Aus dem Wilajet Kärnten* naslednje odstotke nezakonskih otrok: Koroška - 37.2%, Kranjska - 6.4%, Goriška 4.8%; Koroška daleč izstopa zaradi posebne agrarne strukture in s tem povezanim načinom dedovanja *(F. Zwitter: Koroško vprašanje;* v: *F. Zwitter, O slovenskem narodnem vprašanju*, Ljubljana 1990, str. 436).
41 Prav tam, § 340.
42 Prav tam, § 360.

šteno ženo na pomoč poklicati. Če bi jo pa porod prehitel, ali bi ona zadržana bila pomoč poklicati, in ako bi ali mrtvo spovila, ali bi živo rojeno dete v štiri in dvajsetih urah po rojstvu umrlo, ima ona dolžnost, kaki za porodničarstvo pooblasteni, ali kjer take pri roki ni, kaki gosposkini osebi naznaniti, da je porodila, in ji prezgodni porod ali pa mrtno dete pokazati."

Zakon v 376. členu za opustitev dolžne skrbi nad otroki predvideva kazen, ki jo določa § 335 - ta predpisuje za vse pregreške ali prestopke, ki povzročijo težko telesno poškodbo, zaporno kazen od enega do šestih mesecev, če nastopi smrt, pa kazen *"hudega zapora"* od pol leta do enega leta.[43]

"§. 376. Sploh so tisti, ki imajo iz naravne ali prevzete dolžnosti skrb nad otroci ali drugimi ljudmi, kateri se sami nevarnosti čuvati in hraniti ne morejo, odgovorni za neskrbnost, ki se v spolnovanju te dolžnosti pripeti. Ako je torej takošen otrok ali tak človek usmrten ali teško na telesu poškodovan bil, je tega, komur se skaže, da ni po dolžnosti zanj skrbel, po predpisu §. 335. kaznovati."

Naslednji člen določa enako kazen za starše ali skrbnike, *"...če se vode kuhanih makovk pri otrocih poslužijo."*[44] Člen očitno priča o določeni razširjenosti tovrstne prakse "umirjanja" otrok v državi. Namakanje cucljev v makove izvlečke (ali alkohol) naj bi bilo razširjeno tudi v slovenskih deželah.[45] Navada je začela počasi izginjati z opuščanjem cucljev iz cunj in uveljavljanjem gumijastih cucljev v drugi polovici 19. stoletja. Skupino določb tega poglavja, posvečenih varstvu otrok pred neustreznim ravnanjem njihovih staršev, zaključuje člen, ki prepoveduje in ustrezno kaznuje puščanje otrok na nevarnih krajih.[46] Opozoriti je potrebno, da so kaznive le neskrbnosti, ki imajo hude posledice (težka telesna poškodba ali smrt), tiste z lažjim pa ne. Kakšno ravnanje je neskrbno, je odvisno tudi od gospodarskih zmožnosti staršev in kriteriji torej niso absolutni.[47]

"§. 378. Ravno tako gre ravnati s tistimi, ki so dolžni za kakega otroka skrbeti ali nad njim čuti, ako je njih skrbi ali čuvanju izročen otrok bil zavoljo tega usmrten ali težko na telesu poškodovan, ker je bil v kraju za otroke nevarnem sebi samemu prepuščen. Kazen naj se poostri, ako se nesreča, ki se je otroku prigodila, zakriva."

O drugih prestopkih, kateri telesno varnost kratijo ali ji pretijo, govori deseto poglavje. Poseben člen na splošno ureja grdo ravnanje pri že omenjenem *hišnem strahovanju;* člen ni omejen le na družino, temveč prepoveduje tudi grdo ravnanje med varuhi in varovanci, učiteljev z učenci idr.[48] Posamezne situacije so podrobneje urejene v nadaljnjih členih.

"§. 413. Pravica domačega strahovanja se ne more nikakor in nikoli razširiti do takega grdega ravnanja, iz katerega postrahovani na životu škodo trpi.

Zatorej je tako hudo ravnanje starišev s svojimi otroci, varuhov z varovanci, enega zakonskega družeta z drugim, vzgojiteljev in učiteljev s svojimi vzgojenci in učenci, učnih gospodarjev s svojimi učenci, in službinih gospodarjev z družino kakor prestopka kaznovati."

Prvi trije govorijo o hudem ravnanju staršev z otroki in kaznovalnih ukrepih v tem primeru. Za prvi tovrstni prestopek je predvideno, da je treba starše *"...pred sodnijo poklicati, in jim prvič krivo rabo oblasti in naravi protivno brezsrčnost, ki se v njihovem ravnanju vidi, resno in ostro očitati..."*; drugič pa *"...je treba stariše pokregati, in zraven jim zažugati, da bodo, če bi še enkrat grdo delali, roditeljsko oblast zgubili, da se jim bo otrok odvzel, in na njih stroške v kakem drugem kraju izrejeval."*[49] V primeru očitne nepoboljšljivosti staršev, ki se bi kazala s tretjo ponovitvijo, pa je potrebno *"...precej prvikrat gori zažugano kazen izreči, in v ta namen z oblastnijo se pomeniti, da se varuh postavi."* Izjemoma, če je bilo grdo ravnanje zelo hudo ali pa *"...bi čud (dušna narav) starišev bila takošna, da bi se druge nevarnosti za otroka bati bilo..."*, mora sodišče kazen odvzema otroka izreči že prvič.[50] Dodatno je urejena še možnost kaznovanja z oddanjem v rejo za starše,

43 Prav tam, §§ 376 in 335.

44 Prav tam, § 377. Pri tem gre seveda za izvlečke iz makovih cvetov, ki vsebujejo vrsto opijatov, in ne to kar danes razumemo pod makovkami. Nemški tekst uporablja bolj nedvoumno oznako *Anwendung des Absudes von Mohnköpfen (Das Strafgesetz...,* § 377).

45 *A. Puhar, Prvotno besedilo...,* str. 70. *V. Möderndorfer, Ljudska medicina pri Slovencih,* Ljubljana 1964, str. 338. Proti nespečnosti se je uporabljalo tudi kajenje z makom. Navada je bila razširjena zlasti na Koroškem, Savinjski (prim. *A. Videčnik, Rože in čarovnije,* Mozirje 1995, str. 105) in Šaleški dolini; še bolj splošno razširjena je bila uporaba alkohola, ki je bil sploh priljubljeno zdravilno sredstvo (pri otrocih naj bi pomagal tudi pri rasti zob, prav tam, str. 321). Knjigi *p. Š. Ašiča, Pomoč iz domače lekarne I* in *II* (Celje 1984 in 87), ki sta za področje naravnega zdravilstva slovenska avtoriteta, maka sploh ne omenjata, kar verjetno potrjuje opustitev te navade pred časom, ki ga tu obravnavamo.

46 Prav tam, § 378.

47 *Oesterreichische Gesetzeskunde...,* str. 204.

48 Prav tam, § 413.

49 Prav tam, § 414.

50 Prav tam, § 415. Členu je dodana opomba, ki pojasnjuje izraz *"čud"* kot *"srce"* - torej je bolje *"...če so stariši takega srca."* Ne gre torej le za primere duševno bolnih, marveč tudi zgolj "brezsrčnih" staršev (kako lahko govorimo o duševnem zdravju pri ljudeh, ki so sposobni pretepati lastne otroke tako, da *"...postrahovani iz tega na životu škodo trpi..."*, je drugo vprašanje).

ki sami ne bi zmogli plačevati stroškov reje. V tem primeru jih pokriva *"gosposka"*, starši pa so kaznovani z poostrenim zaporom od enega tedna do treh mesecev.[51]

Dalje le en člen ureja tovrstno ravnanje med zakonci samimi. Pri tem je zanimivo, da mora sodnik pri kaznovanju upoštevati željo napadenega zakonca po ublažitvi ali oprostitvi kazni za napadalca, kar temu odpira vsakovrstne možnosti "prepričevanja".[52] Seveda vsi ti členi urejajo le prekoračitev pravice domačega strahovanja in ne izključujejo uporabe drugih členov, če gre pri tem za kazniva dejanja in ne le za prekrške.

"§. 419. Ako en zakonski druže z drugim tako, kakor je v §. 413 omenjeno, grdo dela, je treba oba poklicati, in po tem ko se je hudo ravnanje preiskalo, je zakonskega, ki je z drugim grdo delal ojstro pokregati; po okoliščinah ga je treba z zaporom od enega tedna do treh mescev in pri ponavljanju s poostrenjem zapora kazniti. Vendar je družetu, s katerim se je hudo ravnalo, na voljo puščeno, za zlajšanje ali celo tudi za odpuščenje kazni prositi, na kar je sodniku vselej, kakor gre, gledati."

V poglavju *O pregreških in prestopkih zoper javno nravnost in lepo vedenje* je tudi že omenjeni 501. člen, ki kaznuje *"nečistost med žlahto in svaščino"*. Kazen je določena z zaporom od enega do treh mesecev; za tiste, *"...ki se v preiskavi za zapeljivce spoznajo...,"* pa kot hud zapor enakega trajanja. Poleg tega je obvezna ločitev krivcev po odsedeni kazni - seveda z namenom, da se prepreči kakršnakoli možnost ponovitve.[53]

Prav to poglavje ureja tudi *"prešeštvo"*. Prešuštvo res ni nasilno dejanje (vsaj fizično) in danes tudi ni več kaznivo, vendar je dovolj povezano z našo tematiko, da si velja ogledati, kako ga ureja takratna zakonodaja. Dejanje se ne preganja po uradni dolžnosti, temveč le na zahtevo *"razžaljene strani"* in še v tem primeru so postavljene nekatere omejitve; dejanje se ne more preganjati, če ga je razžaljeni že odpustil ali če *"...od dobe, odkar je zanjo zvedel, skozi šest tednov zavoljo nje ni tožil."*[54] Če do pregona pride, je predvidena prostostna kazen od enega meseca do pol leta. Poleg je določena poostritev kazni za ženske, če *"...zamore iz doprinesenega prešeštva vstati dvomba, ali je sledeči porod zakonsk ali ne."*[55] Prepovedano je tudi siljenje otrok v *"zakonito neveljavne zakone"*, v zakone, za katere obstaja zakonit zadržek. Kazen za tovrstni prekršek je zapor od treh do šestih mesecev.[56]

Seveda je v zakonu še vrsta členov, ki se posredno dotikajo naše teme, a kot že rečeno, so tu navedeni le tisti, ki so z njo močneje povezani. Prav tako je jasno, da bi bilo za natančnejšo analizo pravnega položaja potrebno pregledati še marsikateri drug zakon. Tu naj navedem vsaj šolsko zakonodajo, državljanski zakonik in delovno pravo.[57] Ker pa bi nas to zapeljalo že v precej pravniške vode in bi še podaljšalo suhoparno naštevanje zakonskih členov, se bomo temu izognili. Veljalo pa bi raziskati še odnos dveh stebrov države - vojske in cerkve - do problematike.

"Ata še tole vejco notri utaknite" ali policija in nasilje v družini

Po tem malo daljšem izletu v pravno teorijo se spet vrnimo v življenjsko prakso. Sprehodili se bomo med primeri družinskega nasilja, kot jih je zabeležila *"slavna ljubljanska mestna policija"* v svojih *Ovadbah, Poročilih* in *Poročilih o zaporu* ter nekaterih drugih dokumentih.[58] Pri tem ne smemo pozabiti, da so zadeve, ki jih je obravnavala policija le (manjši) del celotne slike.[59] A ker so nam drugi deli ostali skriti, lahko o njih sklepamo le na podlagi vidnega in nekaterih današnjih kazalcev.

Pregled policijskih arhivov nam odkriva podobo o nasilstvih, ki segajo od neskrbnega ravnanja z otroki, kraj v družini in glasnega zmerjanja prek

51 Prav tam, § 416.
52 Prav tam, § 419.
53 Prav tam, § 501.
54 Prav tam, § 503.
55 Prav tam, § 502.
56 Prav tam, §§ 507 in 508.
57 Pri delovnem pravu nas bi seveda zanimal položaj otrok. Pregled razvoja tovrstne zakonodaje v Avstriji daje: *V. Schmidt, Doneski k problemu otroškega dela v začetkih kapitalističnega razvoja na Slovenskem, Zgodovinski časopis*, letnik X-XI, str. 122-153.
58 Rahločutnejše velja opozoriti, da so policaji zapisovali, kar so slišali in kar so jim ljudje povedali in se pri tem niso izogibali niti kletvicam; pri navajanju se temu pač nismo izognili. Ob tem velja navesti besede velikega opisovalca vsakdanjega življenja Jaroslava Haška: *"Saditi rožice, ko govoriš, se mi ne zdi lepo. Tako govore tudi v parlamentih. Prav je rekel nekdo, da sme dobro vzgojen človek brati vse. Ob to, kar je naravnega, se spotikajo samo največje packe in rafinirani prostaki... Ljudje, ki se spotikajo ob jedrnat izraz, so strahopetci, ker jih resnično življenje preseneča. In prav takšni slabiči so največji škodljivci kulture in značaja." (J. Hašek, Dobri vojak Švejk*, 1. del, Ljubljana 1952, str. 273).
59 Nasilje v družini spada med kriminal, ki ga policija iz različnih vzrokov izredno težko odkriva. Ocene kažejo, da uradno obravnavo doživi le manjši del kaznivih dejanj. Ameriške statistike potrjujejo težavnost odkrivanja; le približno tretjina žrtev spolnega nadlegovanja ima telesne znake nadlegovanja. Zanimiv pa je podatek, da so storilci 13% spolnih zlorab otroci *(Thieves of Childhood*, oddaja CNN 11. 2. 1995).

pretepov in spolnega nasilja vse do detomorov ter ubojev. Odkriva pa nam tudi ravnanje oblasti, ki je - z izjemo težjih ali ponavljajočih se primerov - omejeno na svarjenje storilcev.[60] In velika večina storilcev se je s policijo srečala le enkrat; sklepamo lahko, da je šlo le za enkratno besnilo oziroma nemarnost ali pa, da so bili sicer pri teh opravkih "previdnejši" in so se izognili policijskemu posredovanju. Je pa premogla Ljubljana nekaj individuumov, ki so očitno že v tolikšni meri prestopili meje razsodnosti, da so postali to, čemur v *črni kroniki* pravijo *"stari znanec policije"*.

Med tovrstnimi Ljubljančani si je "častno" mesto gotovo zaslužil Franc Mehle, brezposelni pekovski pomočnik, ki je s svojimi dejanji zaposloval policijo v prvi polovici 1902. leta. Prvič je bil aretiran 7. februarja, ko je pred Južnim kolodvorom *"pretepal in ob tla metal"* svojo mater Elizabeto, ker ga je ta hotela poslati delat na Jesenice.[61] Za to dejanje si je prislužil 48 ur zapora, kar nas navaja na misel, da to ni bil njegov prvi tovrsten "podvig". Zlasti še, če upoštevamo, da je bil pijan, kar je sicer veljalo za olajševalno okoliščino. Očitno pa kazen ni dosegla svojega namena, kajti Mehle je bil zaradi enakega dejanja ponovno aretiran že čez deset dni, za kar je dobil nadaljnjih 48 ur zapora.[62] Potem je Franc Mehle za nekaj mesecev izginil iz policijske evidence; kam, lahko sklepamo iz poročila, da je 24. maja prejel delavsko knjižico poslano iz Leobna po njegovem odgonu.[63] Kaže, da so njegove dejavnosti dobile "mednarodne razsežnosti".

Znova je Franc Mehle zbudil pozornost policije, ko ga je 8. junija 1902 ovadil njegov sosed Viktor Filipančič. Tokrat mu je pri aretaciji delala družbo, kar njegova mati Elizabeta; oba sta bila ovadena zaradi *"krvosramnosti"*.[64] Pozneje je bila ovadba zavržena, ker naj bi V. Filipančič ne bil zanesljiv, oba Mehleta pa sta dejanje zanikala. Policija je sicer zapisala, da sta oba *"...na slabem glasu in pijančevanju udana..."*[65] in sta že bila kaznovana, a to očitno ni zadostovalo. Njuno usodo pa je zapečatila nova ovadba zaradi istega zločina. 10. septembra ju je ovadila njuna stanovalka Ana Levec, ki je *"...ponoči slišala, da postelj v sobi močno škriplje..."* in *"...se jej je to toliko čudno zdelo, da se je hotela prepričati kaj, da je vzrok. Šla je do vrat in videla, da je rabil Franc Mehle svojo mater..."*[66] Ker se mati in sin v nekaj naslednjih letih ne pojavita več, lahko domnevamo, da sta tokrat za dlje časa končala v ječi. Seveda je mogoče tudi, da sta zapustila Ljubljano, ali pa da sta radikalno spremenila svoj življenski stil, vendar se to zdi prav malo četudi ne neverjetno.

Primer izpričuje tako popolno sesutje normalnih odnosov v družini, da nas ne more presenetiti, ko preberemo, da je bil 13. junija - medtem, ko sta bila mati in brat v policijskem priporu - policiji prijavljen tudi Elizabetin 11-letni sin Alojzij, ko je poskusil zastaviti srebrn pribor. Policija je sumila, da ga je v eni izmed gostiln, kjer občasno streže, izmaknila Elizabeta.[67] In čeprav celotna zgodba meji na neverjetno, to ni edini primer, ko v družini stalno vlada vsakovrstno nasilje in kriminal - "primer Mehle" izstopa le po nenavadnem odnosu med sinom in materjo. Tega, da sta bila alkohol in nasilje skoraj stalna spremljevalca, pa verjetno ni treba posebej poudarjati.

Med stalne goste policijskega zapora je sodil tudi Peter Čebin (tudi Cebin), ki si je nabral kar "spoštljivo" število ovadb. Med ovaditelji nastopata tudi njegova mati Leopoldina in sestra Albina, ker jima je grozil, ko ga, očitno na podlagi preteklih izkušenj, nista spustili v stanovanje. Peter je tako ob zgražanju (tako se je vsaj zdelo policijskemu stražniku) mimoidočih *"...zunaj na ulici pred stanovanjem razgrajal in vpil, da je njegova mati nič vredna kurba in svinja..."* Ovaditeljici sta prosili policijo za pomoč *"...kajti on grozi vedno takrat ko je trezen..."*[68] Očitno je policaj, ki je to trditev podčrtal, vanjo dvomil. Da je bil dvom upravičen, nam kažejo še nekateri drugi zabeleženi podvigi Petra Čebina.[69] Res pa je tudi, da je bil Peter s svojim vpitjem in zmerjanjem v primerjavi z nekaterimi pravi dobrodušnež.

Jožefa Orossya je 4. aprila ovadila žena Ivana, ker jo je 1. aprila ponoči pretepal; *"...ker jo je že*

60 Za odnos policije do domačih tiranov in grobijanov je simptomatičen odgovor na poizvedbo c. kr. deželnega sodišča iz Ljubljane o *"Leumund, die Familien- und Vermögensverhaltnisse des Franz Pock..."*, ki je ženo Marijo *"...vsled tega ker ga ni hotela ubogati..."* tako pretepel s palico, da jo je težko telesno poškodoval. Policija je odgovorila, *"...da je Franc Pok na dobrem glasu (poudaril R. S.)..."* (ZAL, REG I/fasc 1279, fol. 585 in 586).

61 Prav tam, REG I/fasc. 1281, fol. 83 in 84.

62 Prav tam, REG I/fasc. 1281, fol. 158.

63 Prav tam, REG I/fasc. 1281, fol. 389.

64 Prav tam, REG I/fasc. 1281, fol. 485 in 486.

65 Prav tam, REG I/fasc. 1281, fol. 490.

66 Prav tam, REG I/fasc. 1281, fol. 491 in 492.

67 Prav tam, REG I/fasc. 1281, fol. 487. S policijo pa se je mladi Alojzij srečal že 20. januarja 1901, ko je bil skupaj z dve leti starejšim Josipom Mesojedcem prijavljen zaradi prižiganja in ugašanja žarnic javne razsvetljave (prav tam, REG I/fasc. 1311, fol. 126). Tovrstno početje ni bilo nobena redkost in iz njega pač ne moremo sklepati, da bi bil mladi Alojzij posebej nagnjen k kriminalu. Verjetno je bil le fasciniran nad, sicer že dve leti staro, tehnično novostjo.

68 Prav tam, REG I/fasc. 1279, fol. 500.

69 16. marca 1906 je bil aretiran zaradi *"...nadlegovanja stražnika v službi in nedostojnega vedenja na stražnici..."* (prav tam, REG I/fasc. 1279, fol. 503 in 504), 6. junija istega leta pa, ker je na Rožniku *"...z malo sabljo... grozil ljudem..."* (prav tam, REG I/fasc. 1279, fol. 508).

večkrat pretepal, se ona boji pri njem stanovati...".[70] Josip Umek je bil prvič ovaden, ko je 22. oktobra 1901 udaril ženo, ki ga je prišla iskat v gostilno,[71] in ponovno 12. januarja 1902, ker je potem, ko je prišel ob enih ponoči pijan domov, pretepal ženo in njenega 11-letnega sina Karola Košaka. Vanj je metal čevlje, drva in ga poskusil zadeti z gorečo svetilko. Zopet je razgrajal naslednji dan, ko je prišel domov pijan že v zgodnjem popoldnevu.[72] Bolj predvidljiv in redoljuben pa je bil Fran Mence, ki ga je žena Helena ovadila, da jo *"...pretepava vsaki večer okol 11h..."*; Fran Mence si je prislužil le svarilo mestnih oblasti.[73] Svojega sina Mihaela je ovadila Neža Vojskova, ker jo je udaril po glavi; to naj bi se bilo redno dogajalo. Vendar Mihael ni bil prav nič zaskrbljen zaradi morebitne kazni, *"...češ, da mu nič ne morejo, ker je bil prepoznan za umobolnega in je bil resnično enkrat v umobolnici..."* [74] Ob tako hladnokrvni izjavi se lahko upravičeno vprašamo, če je bil Mihael Vojsk res neprišteven.

Med tiste, ki jim svarilo ni bilo dovolj, je sodil tudi mizarski pomočnik Ivan Jerše. 1. avgusta 1901 je prišel ob 21.30 pijan domov na Radeckega cesto št. 1 in takoj, ko je vstopil *"...prijel je 2-letnega sinčka Ivana, ga pretepel in vrgel na posteljo, potem pa še druge po vrsti, tako da so vsi zbežali iz hiše..."* Ivana je pred nadaljnim divjanjem rešila najstarejša izmed petih otrok, 12-letna Jozefa (matere ni bilo doma), ki se je z njim in ostalimi tremi zatekla k Josipu Spanu; ta jima je dovolil, da sta pri njem prespala. Ivan *"...se je posvaril."*[75] Vendar je svarilo ljubljanskega magistrata očitno zaleglo le za kratek čas, ker je bil Ivan Jerše znova ovaden še istega leta. 8. decembra je ovadila Ivanova žena Marjeta, *"...da je njeni mož dne 3. t.m. svojega dveletnega sina Ivana tako pretepel da je imel dne 8. t.m. po životu še vidne znake..."* Toda to možu še ni bilo dovolj in je v noči iz 7. na 8. avgust pretepel še ženo ter ji grozil, da jo bo ubil. Marjeta Jerše pa je mestnemu policijskemu nadstražniku Ivanu Ažmanu zaupala še nekatere druge moževe "podvige". Pred tremi leti naj bi hotel ženo zaklati, saj ji je že držal nož za vratom. Pred tremi meseci pa je pretepel najstarejšo hči 12-letno Josipino (=Jozefo).[76] Žena je policistu še zaupala, da se *"...moža v resnici boji ker ji vedno grozi da jo bode ubil..."* Tokrat je policija ukrepala strožje in je zadevo predala c. kr. okrajnemu pravdništvu v Ljubljani v nadaljni postopek.[77]

Policijski zapisniki pa nam poleg udeležencev in (domnevnih) vzrokov obračunavanj kažejo tudi sredstva, ki so jih Ljubljančani pri tem uporabljali. Poleg pesti, nog in drugih delov telesa, ki so pač zmeraj "pri roki", so se obdelovali še s poleni, palicami, čevlji, petrolejkami, kleščami, sekirami, noži in drugimi priročnimi "orodji". Za ilustracijo poglejmo nekaj konkretnih primerov: posestnik Matija Virant je bil 27. julija 1903 aretiran zaradi nevarnega pretenja s sekiro ženi in pastorki.[78] Svojega sina Ferdinanda mlajšega je ovadil Ferdinand Šafec zaradi pretepa s polenom, ki ga je sin želel nadaljevati še s sekiro.[79] Josip Porenta je bil 11. februarja izročen v zapor zaradi *"...nevarnega pretenja s tu priloženimi klešami na svojega brata Ivana..."*.[80] Matevž Soklič je ženo pretepal s palico, tako da mu je ušla skozi okno.[81] Marija Novak je 14-letnega sina Franca z dežnikom *"...pretepavala, ker ga sumi da je ukradil njenemu podnajemniku, mesengasto verižico vredno 1. krono, in da ji sploh rad kaj ukrade..."*.[82] Policiji se je sam predal 35-letni Matevž Božič, ki je svojega brata Ivana *"...udaril večkrat s čevljem po glavi in ga tako poškodoval, da je bil na ukaz Dr. Drča prepeljan z rešilnem vozom v deželno bolnico..."* [83]

A nekateri so bili tudi v svojih slabših trenutkih "privrženci napredka" in so uporabljali času primerne samokrese in puške - temu primerne so bile tudi posledice. Čeprav je uporaba strelnega orožja pri nasilstvih in tudi pri samomorih zelo pogosta,[84] se tu vseeno kaže večja "premišljenost" dejanja, ki ni le rezultat trenutnega "navdiha", temveč daljšega konflikta.

20. aprila 1904 je bil aretiran Franc Bajželj, ki je grozil svoji materi Katrini Stare z revolverjem. Policisti so pri njem našli revolver in 20 nabojev.[85] Ravno tako zaradi *"nevarnega pretenja"* je bil 25.

70 Prav tam, REG I/fasc. 1279, fol. 327.
71 Prav tam, REG I/fasc. 1280, fol. 459.
72 Prav tam, REG I/fasc. 1280, fol. 460.
73 Prav tam, REG I/fasc. 1281, fol. 529.
74 Prav tam, REG I/fasc. 1283, fol. 277.
75 Prav tam, REG I/fasc. 1280, fol. 89.
76 Na ovadbi piše, da je bil zaradi tega *"... pri policijskemu uradu tudi zaslišan..."*, kar je pozneje neznani policist prečrtal (tudi sicer je velik del policijskih papirjev pozneje bil popravljen - nekatere je z rdečilom slovnično popravil kar sam župan Hribar). Če to pomeni, da zaslišanja ni bilo ni jasno, jasno pa je, da ni bilo ukrepov (prav tam, REG I/fasc. 1280, fol. 625).
77 Prav tam, REG I/fasc. 1280, fol. 625.
78 Prav tam, REG I/fasc. 1284, fol. 24.
79 Prav tam, REG I/fasc. 1281, fol. 180.
80 Prav tam, REG I/fasc. 1281, fol. 111.
81 Prav tam, REG I/fasc. 1280, fol. 482.
82 Prav tam, REG I/fasc. 1280, fol. 438.
83 Prav tam, REG I/fasc. 1280, fol. 386 in 387.
84 Za nas je zanimiv primer mariborskega gostilničarja Andreja Medena, ki je v poslovilnem pismu med razlogi za ustrelitev (ki pa so mu jo pravočasno preprečili) navedel tudi: *"...II. moja baba (kurba)* (prav tam, REG I/fasc. 1264, fol. 780, 781 in 782). Vendar se zdi, da je imelo to bolj vlogo ritualnega zaklinjanja in da je bil prvi in glavni razlog finančne narave odločilen.
85 Prav tam, REG I/fasc. 1285, fol. 261 in 262.

julija 1904 aretiran Matevž Cerar; grozil je, da bo ustreli svojo ženo in resnost groženj so potrjevali pri njem najdeni naboji.[86] A vsi niso le grozili! Gotfrid Boskovič je 22. junija 1901 družinska nesoglasja poskusil končati z dvema streloma v trebuh žene Marije, s katero sta sicer že dalj časa živela ločeno. Žena je namreč *"...rada z drugimi občevala..."* in njen 2-mesečni otrok naj bi bil nezakonski.[87] Tragično se je končalo tudi nesoglasje med Karlom Eberlom in njegovo ženo Marijo. Ko so Karla 11. januarja 1903 aretirali zaradi ženine ovadbe, da ji je grozil z ustrelitvijo (poleg tega pa ji je med odsotnostjo prodal celotno opremo stanovanja), se je ta na policijski stražnici ustrelil v sence in bil na mestu mrtev.[88] Pravočasno posredovanje policije pa je preprečilo, da bi 44-letni Janez Selan uresničil svojo grožnjo. Ta je v - že dlje časa trajajoči - pijanosti (poleg tega se naj bi že dvakrat zdravil na Studencu zaradi *"slaboumnosti"*) hodil po hiši oborožen s puško in grozil, da bo postrelil ženo in obe hčeri.[89] Zgodba Janeza Selana sicer kaže, da vsaka uporaba - ali poskus uporabe - orožja vendarle ni bila "premišljena", a vseeno se zdi, da to ne podira domneve o - v večini - večji "premišljenosti" zločinov, storjenih s strelnim orožjem.

Med pogojno "premišljene" obračune pa lahko štejemo tudi naslednja dva primera, čeprav storilki nista uporabljali nobenega orožja. 25. maja 1901 je Jera Johan hotela pod vlak poriniti svojega 4-letnega sina Viljema,[90] 11. avgusta istega leta pa je Ana Nabernik prišla na Poljanski nasip *"...z namenom jo svojo petletno hči Nežo v Ljubljanico zagnati..."*[91] Ker ne poznamo njunega takratnega duševnega stanja, je seveda tvegano govoriti o naklepnosti dejanj, vendar je že to, da sta se odpravili do železniške proge oziroma Ljubljanice, znak, da le ni šlo za povsem trenutno odločitev.[92]

Ko govorimo o umorih in ubojih in njih premišljenosti, ne moremo mimo detomorov. Ti sicer, strogo gledano, ne sodijo med nasilje v družini, saj so storilke kot po pravilu nezakonske matere, pa so vendar z družinsko problematiko najtesneje povezani. Če se postavimo v vlogo storilke (ali njenega zagovornika) bomo seveda našli marsikatero olajševalno okoliščino - od poporodne depresije do položaja nezakonskih mater - ki zmanjšuje njeno krivdo. Kljub vsemu pa je detomor na koncu le, bolj ali manj, zavestna odločitev. Tu moramo seveda izločiti nesrečne primere, četudi so posledica malomarnosti matere.

Da pa je premišljenost detomora res zelo relativna, priča tudi stoodstotna razrešenost zabeleženih primerov, ki pa jih je bilo - resnici na ljubo - malo. Matere-detomorilke so truplo po dejanju odvrgle kar v bližnji jarek ali grmovje, kar kaže, da matere po dejanju niso veliko razmišljale o prikritju dejanja in izdaja njihovo stisko. Tiste bolj "zvite" pa so trupelce zakopale na vrtu ali v gnoj. Franc Bizjan je 30. decembra 1901 na Sirnikovem travniku med Tržaško cesto in južno železnico v vodnem jarku našel *"...med bičevjem ležati popolnoma nago novorojeno mrtvo dete ženskega spola..."*[93] Domnevno storilko so iskali štiri dni, do 3. januarja 1902, ko jo je aretiral policijski detektiv Lovro Demšar. Svoji hčerki naj bi vrat prerezala in jo vrgla v jarek 22-letna služkinja pri družini Tomažič Marija Čakš.[94] 5. februarja 1904 je bila zaradi detomora, ki ga je takoj priznala prijeta dekla Frančiška Verbič, ki je že imela enega nezakonskega otroka. Truplo ženskega spola je na svojem vrtu odkopal njen gospodar Anton Svetlin.[95]

V povezavi s detomori pa lahko spregovorimo še o splavu in zapustitvi otroka. O slednjem se je ohranilo le eno poročilo, ki govori o aretaciji *"vlačuge"* Frančiške Jaki zaradi *"...ispoloženja otroka na Ambroževem trgu..."*[96] Da je uvrstitev splava med našo tematiko problematična, smo zapisali že pri obravnavi zakonskih rešitev abortusa, tako da odločitve za ne bomo ponovno utemeljevali. Nenaklonjenost javnosti do splava se kaže že s tem, da so ga prijavljali ljudje, ki niso bili neposredno povezani z nosečnicami, iz česar bi lahko sklepali, da so ljudje pazili na "rizične" nosečnice. C. kr. deželnemu sodišču je bil 13. novembra 1901 predan primer Pavline Jenko, ki jo je 23-letni Ivan Bogataj prijavil, da je *"...pred nekaj časom bila noseča in da je pregnala svoj sad..."* Pavlina je nosečnost priznala in se zagovarjala s spontanim splavom, ki naj bi bil posledica nošnje premoga in dvigovanja bal v predilnici, kjer je bila zaposlena. Očitno

86 Prav tam, REG I/fasc. 1285, fol. 508.
87 Prav tam, REG I/fasc. 1264, fol. 436 in 438.
88 Prav tam, REG I/fasc. 1264, fol. 576-579.
89 Prav tam, REG I/fasc. 1283, fol. 204 in 205.
90 Prav tam, REG I/fasc. 1279, fol. 517 in 516.
91 Prav tam, REG I/fasc. 1264, fol. 456.
92 Metanje v Ljubljanico bi, po analogiji na neredke zabeležene primere "samomorilcev", ki so iz pol do enega metra globoke reke odšli kar sami - peš (poročila o samomorih in poskusih samomorov so zbrana predvsem v REG I, fascikel 1264, *ZAL*), lahko bilo tudi le "klic na pomoč". A tudi ta bi bil pač "premišljen".
93 *ZAL*, REG I/fasc. 1280, fol. 685.
94 Prav tam, REG I/fasc. 1280, fol. 686. Neznanec, za katerega je policija sumila, da je odvetniški koncipient dr. Viljem Schweitzer, ki je stanoval pri Tomažičih, je v *"brezimnem pismu"* zahteval aretacijo celotne družine Tomažič, češ da je sodelovala pri detomoru.
95 Prav tam, REG I/fasc. 1285, fol. 127, 128 in 129.
96 Prav tam, REG I/fasc. 1284, fol. 429. Izraz vlačuga se uporablja tako za potepuhinje oz. brezdomke kot pocestnice (prim. *B. Cvelfar, "No, zdaj pa če imaš denar, daj ga sem, potem se pa hitro z menoj spolsko združi", Zgodovina za vse*, leto I, št. 2., str. 12 in 13).

policiji tak odgovor ni zadostoval.[97] Kakšen je bil zagovor 8. marca 1902 aretirane Frančiške Strah, ki jo je Helena Benedičič sumila, da je abortirala, ker naj bi bila noseča in *"...je pripovedovala, da je bila pri neki konjederki na Dolenjskem..."*, pa ni znano.[98]

S tem smo zaključili pregled nasilnejših, krvavih zločinov v družini in prehajamo k dogodkom, ki si le deloma zaslužijo naziv nasilja, pa so vendar pomembni kamenčki v mozaiku družinskih odnosov. Gre za malomarno ravnanje z otroki, kraje v družini, delo otrok in podobno dogajanje, ki ni nujno le posledica razrušenih družinskih odnosov, temveč tudi socialnega položaja družine, posameznega ekscesa ali le splošnih predstav o vzgoji tistega časa.

Verjetno najbolj izrazit primer tega so številne prijave staršev zaradi puščanja otrok brez varstva na cesti ali drugih nevarnih krajih. Če so bili otroci bolj prepuščeni samemu sebi, kot se je to zdelo modro policijskemu stražniku, je to lahko bila posledica prezaposlenosti staršev ali razigranosti otrok, seveda pa tudi brezbrižnosti staršev. Ovadba Jakoba Lauterja, krojaškega mojstra, ki je puščal svoje tri otroke (najstarejši je bil star 5 let) brez nadzorstva v *"Znamniških ulicah"*,[99] kjer jih je po mnenju mestnega policijskega stražnika močno ogrožal promet,[100] je lep primer, ko je težko presoditi o upravičenosti policijskega posega. Glede na lokacijo in to, da ni šlo za glavno ulico, lahko vsaj podvomimo, da bi se leta 1896 po njej vile kolone voz; ker je bila ulica v bližini njihovega doma (stanovali so v *"Kravji ulici"* št. 1)[101] ni nič nenavadnega, da so se otroci tam igrali. Pri ovadbi Terezije Vovk, najemnice javnega stranišča v Latermmanovem drevoredu v tivolskem parku (sedanje Jakopičevo sprehajališče), je razlog bolj očiten. Svoje tri (7 do 9 let stare) otroke *"...katere pušča brez varuha in hodi v mesto..."*, je Terezija pač pustila "v službi", medtem ko je sama odšla po opravkih. Prislužila si je svarilo mestnih oblasti, kar je pravzaprav precej stroga kazen, če se spomnimo, da so si enako zaslužili tudi razni pretepači.[102]

Hujši primer zanemarjanja je po pritožbah sosedov obravnaval mestni policijski stražnik Mihael Sitar. V stanovanju *"dervarja"* Luka Zajca in njegove žene so bili sami trije otroci. Dva ali tri mesece star dojenček, ki je bil pri zakoncih *"na hrani"*, njun 12-mesečni dojenček in 8-letni sin. Stražnik je zapisal: *"...dne 3 t.m. sam tem najdel otroke same v sobi kjer so prav milo jokali, uprašal sem starega dečka kje da so stariši povedal je da derva žagajo nekje vmestu in da pridejo še le ob 11 ali 1/2 12h ponoči damo..."* in da je njun najmlajši otrok *"...vsled slabe izgoje in zanemarjenosti toliko oslabel da ga ni druga kakor kost in koža."*[103]

Če smo pri teh primerih še sorazmerno lahko našli opravičilo za starše, pa je zgodba Ane Kliček, ki jo njena (samska) mati Amalija (tudi Marija) že pri desetih letih očitno ni več nadzorovala (če je to sploh kdaj poskušala),[104] precej težji primer. Desetletna Ana je bila 3. oktobra 1904 aretirana, ker je bila brez prenočišča.[105] 18. oktobra 1904 ob 23.30 je bila aretirana zaradi beračenja, kar naj bi redno počela.[106] In v primerjavi z nekaterimi že opisanimi primeri so mestne oblasti tokrat reagirale presenetljivo hitro - 4. januarja 1905 je Ana Kliček že odpotovala v poboljševalnico v "Laukowitz" na Moravskem.[107] Nenavadnost takšne ekspeditivnosti pa pojasnijo njene druge "avanture" v decembru 1904. leta. Takrat se je Ana Kliček namreč družila z razvpito prostitutko Ivano Kolenc, ki jo je po prijetju obtožila, da se je *"...vpričo nje z vojaki spolsko zvezovala..."*[108] Prevzgoja na Moravskem pa je bila brez uspeha, saj je Ana po vrnitvi dokončno zabredla v prostitucijo in končala na sodišču.[109]

Otroci, ki so brez varstva hodili po ljubljanskih ulicah pa niso bili v nevarnosti le zaradi slabe družbe, prometa in Ljubljanice. Neredki so primeri, ko so postali žrtve ekshibicionistov, posiljevalcev in drugih preverznežev. Iz razumljivih razlogov so bile najbolj ogrožene deklice. Zabeležen pa je tudi primer, ki ob spolnem zlorabljanju kaže tudi na elemente otroške prostitucije. Ob

97 *ZAL*, REG I/fasc. 1280, fol. 555 in 556.
98 Prav tam, REG I/fasc. 1281, fol. 210 in 211.
99 Zelo verjetno gre za Znamenjske ulice v Šentpeterskem predmestju *(V. Valenčič, Zgodovina ljubljanskih uličnih imen*, Ljubljana 1989, str. 67). To tudi ustreza domačemu naslovu otrok (glej op. 101).
100 *ZAL*, REG I/fasc. 1057, fol. 312.
101 Tudi tu je bil policaj nenatančen; uradno poimenovanje je bilo Kravja dolina. Ulica je bila 1892 na željo stanovalcev preimenovana v Radeckega cesto (*V. Valenčič: Zgodovina ljubljanskih...*, str. 108, 109 in 110) in po prvi svetovni vojni v Vidovdansko cesto (prav tam, str. 154). Ker je na karti Ljubljane iz leta 1840 Kravja dolina (Kühtal) ena izmed dveh v Šentpeterskem predmestju, ki ima zapisano ime *(Ljubljanske ulice*, Ljubljana 1980, Priloga 1), bi lahko celo rekli, da so se otroci hodili igrat stran od bolj prometne domače ulice.
102 *ZAL*, REG I/fasc. 1057, fol. 643.
103 Prav tam, REG I/fasc. 1279, fol. 624.
104 Policija je imela o tem povsem jasno mnenje - *"...Kličekova je slaba vzgojiteljica svojih otrok, vsled tega, ker imajo slab vzgled, ker se ona sama vlači v pričo svojih otrok in stem daje pohujšanje otrokom..." (B. Cvelfar, No, zdaj...*, str. 20 in 21).
105 *ZAL*, REG I/fasc. 1285, fol. 589.
106 Prav tam, REG I/fasc. 1285, fol. 587.
107 Prav tam, REG I/fasc. 1285, fol. 590-593. Iz uradnih papirjev lahko razberemo, da je bila Ana sicer učenka, a nepismena. Podpisala se je kar s križcem.
108 *B. Cvelfar, No, zdaj...*, str. 20 in 21.
109 Prav tam, str. 21.

aretaciji 60-letnega cesarsko-kraljevega majorja v pokoju Antona Stiegelbauerja 14. aprila 1902 se je izkazalo, da je major *"...vabil k sebi mladoletne dekleta in jih tipal za spolnico..."* Po pričevanju deklet naj bi bila običajna tarifa za usluge 40 ali 20 vinarjev. Iz medsebojnega tožarjenja zaslišanih deklet se je v naslednjem tednu izluščil kar impresiven seznam vsaj osmih stalnih obiskovalk. Večina jih je bila starih 12 in 13 let, majorja pa so družno obiskovale tudi Frančiška Ižanc, njena hči Josipina in pa Frančiškina mati.[110]

Zgodba Marije Slitscher in njenega 5-letnega nezakonskega sina Karola Essicha, pa nam kaže pretirano "navezanost" na otroka. Marija je sinka vodila s seboj po gostilnah in kavarnah ob vsakem času in Karol je bil že v rosnih letih *"...mnogokrat upijanjen po opojnih pijačah..."* Poleg tega je policijo skrbelo, da je mati s sinom zahajala v slabo družbo in bila *"...zelo nemoralnega življenja..."* V skladu z zakonom so oblasti zagrozile Mariji Slitscher z odvzemom otroka ob ponovni pritožbi.[111]

Poseben problem, ki mu bomo namenili nekaj vrstic, je otroško delo. Če je bilo delo otrok v tovarnah v državi vsaj načelno urejeno in omejeno z obveznim obiskovanjem šole,[112] ni bilo prav nobene zakonodaje, ki bi urejala domačo zaposlitev otrok. Tako je bila ta nekaj povsem običajnega ne samo v kmečkih, temveč tudi v delavskih družinah.[113] To seveda ni nič neobičajnega in je še danes normalna praksa izboljševanja ekonomskega položaja družine. Ker prepovedi ni bilo, so nekateri primeri dela otrok prišli v policijsko evidenco posredno - kot prometni prekrški, ali zaradi pozne ure, ko so bili otroci zasačeni. V ovadbi z dne 23. aprila 1897 je policist zapisal: *"Franc Križman, ca. 10 let star, stanujoč na Karolinški zemlji št. 21 pri svojih stariših /oče je klavec/ prodajal je v noči od 22 na 23 t.m. cvetke ob 1/2 9 uri po gostilnah. Ker ob tem času ni dobro za moralnost ne za varnost dečka umestno bi bilo da bi se to očetu zabranilo dopuščati."*[114] Zaradi enakega početja je bil prijavljen 8-letni Ivan Mirtič, ki je cvetlice prodajal v kavarni Slon.[115] Terezija Starberk pa je bila ovadena, ker je njen 12-letni sin Viktor prodajal češnje v *"novi Vojašnici"*.[116] Zaradi kršitve prometnih predpisov pa je bila ovadena Marija Ahlin, posestnica in mesarica, ki *"...porablja svojega 11 let starega sina Ivan-a kot voznika..."*, Marije pa to ni prizadelo in *"...v zlic opominu izrazila se je da bo deček še naprej vozil,"* so policaji zapisali v opombi.[117] Podobnih mladoletnih "šoferjev" je bilo še nekaj in 16. septembra 1903 je 15-letni posestnikov sin Vilhelm Škerl povozil Jakoba Viranta ter prislužil svojemu očetu Josipu ovadbo.[118]

Tem primerom se pridružujejo tudi številne ovadbe zaradi klatenja kostanjev, kraje drv in poljskih pridelkov v diskontnih količinah, kar daje misliti, da ni šlo vedno za običajno otroško rabutanje. Postavimo lahko domnevo, da je marsikdaj šlo za skromen otroški prispevek k družinskemu proračunu.[119] Če malo špekuliramo najdemo tudi tu v ozadju starševsko prisilo podkrepljeno s pri-

110 *ZAL*, REG I/fasc. 1281, fol. 240-47. Na ovadbi je sicer datum 14. 3. 1902, ki pa je nedvomno napačen, saj je *Poročilo o zaporu* datirano s 14. 4. 1902, v ovadbi pa piše, da je bil Anton Stiegelbauer takoj *"aretovan"*. Tudi vsi drugi papirji so datirani aprila. Ni pa bil Anton Stiegelbauer edini perverznež v oficirskih vrstah; 5. maja 1904 je bil ovaden poročnik baron Ferdinand Baum, ki se je razkazoval mimoidočim dekletom in gospem, kar z domačega okna. Baron je svojo perverznost povsem prostodušno priznal *(A. Studen, Smrdelo je kot kuga, Zgodovina za vse,* leto I, št. 1, str. 53, v opombi).

111 *ZAL*, REG I/fasc. 1284, fol. 305, 306 in 307.

112 Prim. *V. Schmidt, Doneski k problemu...*

113 Prav tam, str. 146, v opombi.

114 *ZAL*, REG I/fasc. 1058, fol. 304.

115 Prav tam, REG I/fasc. 1061, fol. 145.

116 Prav tam, REG I/fasc. 1311, fol. 359.

117 Prav tam, REG I/fasc. 1059, fol. 436.

118 Prav tam, REG I/fasc. 1313, fol. 537. Ohranjena pa je tudi prošnja izvoščka Mihaela Pukelsteina z dne 3. julija 1897, mestnim oblastem, da bi se dovolilo voziti njegovemu 17-letnemu sinu. Oče pri tem kot argument v korist prošnje poleg gospodarskih razlogov navaja tudi, da je sina pričel *"...kmalu potem, ko je ostavil ljudsko šolo, izobraževati o svojem fijakarskem obrtu..."* Dokaz uspešne vzgoje pa je, *"...da uporabljam svojega sina uže blizo dve leti pri svojem obrtu in se mu še do danes ni pripetilo najmanje, kar bi dalo povod, odreči mu zmožnost, izurjenega izvoščka..."* Magistrat je odobril spregled let in je prošnji ugodil (prav tam, REG I/fasc. 1058, fol. 373). Dvom v uspešnost vzgoje zbuja za prst debel šop prijav proti Mihaelu Pukelsteinu, zaradi vsakovrstnih prometnih prekrškov.

119 Nekateri odrasli so bili v izboljševanju domače finančne situacije povsem drugače podjetni. Na dan padca Bastilje leta 1901 je Alojzij Rasberger policiji sporočil *"...da tam [Streliška ulica 31] stanujoča Frančiška Železnik s porazumljenjem svojega moža Ignaca Železnika izvršuje nečisti obrt..."* Alojziju, ki se je preiskave lotil zelo resno, je eden izmed Frančiškinih klientov razložil, kako mu je Ignac večkrat pripeljal soprogo in je *"...zmirom med časom, ko je bil on žnjo šel v gostilno k Goršiču."* (prav tam, REG I/fasc. 1279, fol. 638 in 639). V nadaljnih letih sta zakonca Železnik donosno obrt še razširila in organizirala manjši ilegalni bordelček. 7. junija 1904 je bilo v ovadbi zapisano, da imata zakonca Železnik na Cegnarjevi ulici 4 *"...že dolgo časa nekak bordel..."* kjer je bilo "zaposlenih" več deklet: Ana Zupan (18), Emilija Hočevar (20), Marija Balog (32) in Marija Cvikelj. Dekleta, ki so se na vse pretege izgovarjala, pa so povedala, da tudi 30-letna Frančiška Železnik občasno "sprejema" (prav tam, REG I/fasc.1285, fol. 393-406). V ovadbi Frančiške Železnik zaradi goljufije z dne 9. julija 1904 pa vidimo, da je ta že bila kaznovana s tremi tedni zapora zaradi zvodništva (prav tam, REG I/fasc.1285, fol. 471). Aktivnost zakoncev obširno popisuje tudi B. Cvelfar, ki pa teh treh ovadb ne navaja *(B. Cvelfar, No, zdaj...,* str. 25, 26 in 27). Zgodbo, ki sicer ni prav nič nasilna, navajamo kot zanimiv primer družinskih razmer.

mernimi "vzgojnimi ukrepi". Da pa so bile materialne razmere v nekaterih družinah res skrajno bedne, razberemo iz naslednjega bizarnega pisma, ki ga je skupaj s tremi otroki v začetku septembra 1901 prejelo *"K. und k. Ergänzungs-Bezirks-Commando Nr. 17 in Laibach"*.

"Jaz podpisana Marija Brajer vam tu izročim te tri otroke preskrbite jih kjer mate moža tukaj pa še otroke preskrbite prosim za tamalega skrbite da nebo preveč joku čene bo poču zdrav so popolnoma vsi ki sem jih tu izročila mene je huda sila prgnala smiljo se mi hudo ki ji moram pustiti al žali Bog še hujši se mi pa smilijo ko doma od lakote vmerajo sedaj štirinajst dni je jih živela moja dobra mati zdej pa so rekli da enkrat več nedajo jest kjer tud nimajo.

Saj jaz nesilim za moža ampak za življenje za otroke in za mene in za kvater ko sem za dva mesca dužna če nevrjamte pa prite vprašat gospodino.

Zarad mene čega imate zmeram za prtga sam da men pa otrokom daste življenje in stanovanje zakaj pa dovolte da tako mladim vojakom dovolte da se ženijo da doma revšino puščajo."[120]

Niso pa samo otroci ostali brez staršev, temveč tudi žene brez mož in možje brez žena. In nekateri so se, tudi povsem v skladu z zakonodajo, po pomoč obrnili na policijo. Francu Levcu je žena Ana *"...rojena 1858 leta, srednje velikosti, črnorujavih oči in las in rujavega obraza..."* 17. avgusta 1900 z neznanim moškim, intabulacijo za 570 kron, rojstnim in poročnim listom pobegnila kar v Zadar. Ker je Franc očitno že izgubil upanje, da se bo vrnila prostovoljno, je 29. januarja 1901 zaprosil, *"...da bi jo oblast privedla nazaj."*[121] Tudi nekateri prevarani možje (ali žene) so upali, da so bo situacija dala urediti s policijsko intervencijo. Leopold Šmon je prijavil ženo Marijo, ki jo je videl, kako se je 18. aprila 1902 okrog pol devetih zvečer na Sirnikovem travniku *"spolsko združevala"* s Francetom Selanom.[122] Marija Hiršner je policiji ovadila, da ima njen mož Rudolf *"ljubavno razmerje"* z neko Nežo Žnidaršič, ki ga zraven še izsiljuje. Prav žalosten pa je bil položaj posestnika Valentina Kunaverja, ki ga žena, kot je povedal stražniku, *"...zelo zanemarja, da mu ne da jesti, ga psuje z raznimi psovkami ter mu ne privošči prenočišča, tako, da je primoran spati po štalah..."* Žena je medtem v njegovi hiši živela s hlapcem Francetom Kristjanom.[123]

Družina ni bila imuna niti pred tatvinami med njenimi člani. Tu iz povprečja malih barabic daleč izstopa 17-letna šivilja Marija Vozlarček, ki je 10. aprila 1901 svojega deda in skrbnika Franca Jamnika olajšala kar za 2220 kron. Ded je v ovadbi kot olajševalno okoliščino navedel, da mu je vnukinja pustila 4000 kron, ki so bile shranjene v isti omari. Iz njenega sanjarjenja pa je sklepal, da si je denar "izposodila" za pot v Ameriko.[124] Domnevno potovanje čez lužo pa se je za Marijo končalo že čez dva dni ob 7.45 zjutraj na ljubljanski Dunajski cesti, kjer je padla v roke policista Ivana Ažmana. V dveh dneh svobode pa se ji je uspelo znebiti ogromne večine dokaznega gradiva, saj je ob aretaciji imela le *"18 K. 6 vin, uro z verižico in srebrno zapestnico"*.[125]

Sprehod čez družinski kriminal zaključimo z zgodbico, ki se je 23. maja 1901 dogodila v Tivolskem gozdu in jo je policiji zaupal Ivan Paulič, čevljarski pomočnik, ki je *"...videl vso stvar kaj da sta ona dva počenjala."* Tega dne je namreč videl, kako se je popoldne tam sprehajal Miha Markič, sprevodnik na državni železnici, njegov 8-letni sin Pavel in 15-letna nečakinja Angela Markič. Pozorni Ivan je opazil, da *"...sta se Miha Markič in Angela Markič celo pot od Švicarije do Šišnskega hriba v pričo mladoletnega fanta drug druziga tipala, on je njo prijemal za prsi in po trebuhu ona pa njega za spolski ud..."* In Ivan, ki ga je zadeva očitno pritegnila, tako da je *"...zasledoval Markiča..."*, je še opazil, da je nekje na Šišenskem hribu *"...rekel... Miha Markič svojemu sinu Pavelnu, naj gre malo nastran, in on je res šel..."* Zakaj se je oče naveličal sinove družbe in kako se je to končalo, pojasni nadaljevanje zgodbe; *"...Mej tem časom sta se ona dva spolsko združila, kar je pa fant tudi mogel viditi, ker je ravno tisti čas prišel nazaj in že rekel očetu 'ata še tole vejco notri utaknite' ter mu ponujal eno vejco..."*[126] S primerom se je dalje ukvarjalo deželno sodišče, ki pa se ni spuščalo v moralno ogroženost mladega Pavla, temveč se je posvetilo vprašanju razmerja Miha - Angela Markič. V dopisu *"Mestnemu magistratu ljubljanskemu"* z dne 8. junija 1901 so zapisali, da je v zvezi z ovadbo *"...treba dognati, je-li Angela Markič zaupana skrbi svojega strica Mihe Markiča, kakor to ima §. 132 k. z. v mislih."* Kakšen je bil odgovor

[120] Prav tam, REG I/fasc. 1311, fol. 463. Situacijo - in vse tri otroke - je *"K. und k. Ergänzungs-Bezirks-Commando Nr. 17 in Laibach"* prepustilo v reševanje mestnim oblastem.
[121] Prav tam, REG I/fasc. 1279, fol. 198.
[122] Prav tam, REG I/fasc. 1281, fol. 255.
[123] Prav tam, REG I/fasc. 1280, fol. 243.
[124] Prav tam, REG I/fasc. 1279, fol. 365.
[125] Prav tam, REG I/fasc. 1279, fol. 368.
[126] Prav tam, REG I/fasc. 1279, fol. 496. Pavlova nepoučenost v anatomiji ni nikakršna slovenska posebnost. Raziskava spolnega zlorabljanja deklet v Franciji med leti 1870 in 1939 je pokazala precej primerov, ko so dekleta podobne starosti pokazala popolno ignoranco ali pa vsaj zelo napačne predstave (*A.-M. Sohn, Unzüchtige Handlungen an Mädchen und alltägliche Sexualität in Frankreich (1870-1939)*, v: *Die sexuelle gewalt in der Geschichte*, Berlin 1992, str. 65, 66 in 67).

mestnih uradnikov, kaže lapidaren pripis na dopisu: *"odšla iz Ljubljane bila na hrani in stanovanji"*.[127] In če je bil odgovor res takšen, je bil Miha Markič s tem rešen obtožbe *"sovodstva glede na nedolžno osebo"*.

Bodi dovolj! Želeli smo predstaviti vse vrste kriminala in amoralnosti, ki jih je v družini in povezavi z njo zaznala ljubljanska mestna policija in upamo, da nam je to v pretežni meri uspelo. Večina izbranih primerov naj bi predstavljala povprečje podobnih dejanj, drugi pa so tiste zgodbe, ki iz njega močno štrlijo. Ob tem je predstavljena tudi kaznovalna praksa oblasti, ki se je v veliki večini primerov izkazala s popolno neuspešnostjo. Če bi za zakonodajo še lahko rekli, da je, upoštevajoč čas, ko je nastala, dovolj ustrezna, jo je praksa v veliki meri razvodenila. K vsemu temu v naslednjem poglavju dodajamo še pogled javnosti na tovrstni kriminal.

"K sreči je lani meseca novembra umrla..." ali javno mnenje in družinsko nasilje

Poskus prikaza odnosa javnosti do zgod in nezgod v življenju družine je le dopolnilo dosedaj napisanemu. Je nepopolno in narejeno na podlagi po obsegu omejenega gradiva ter poskuša le okvirno predstaviti ta, za tovrstno nalogo, preobširen kompleks.

Kljub mnogim pomanjkljivostim tovrstnega početja, bomo javno mnenje tedanje dobe poizkusili razbrati iz časopisja.[128] Ob tem se bo žal treba sprijazniti z nereprezentativnostjo vzorca, a delno opravičilo naj bo, da je namenjeno bolj ilustraciji, kot analizi. Takšno sliko naj bi dopolnile še ustrezne navedbe iz literature, ki pa so tudi le po svoje popačena slika časa.

Že po nekaj prelistanih časnikih lahko opazimo, da nasilje v družini in kriminal na splošno ne dobivata prostora na prvih straneh. Te so posvečene predvsem politiki in pa drugim velikim dogodkom (v obravnavanih letih izstopata zlasti ljubljanski potres 1895 in rusko-japonska vojna 1905) - nasilje v družini tega statusa očitno nima. Kriminal si tudi (še) ni pridobil stalne rubrike in vesti s tega področja najdemo med vsakodnevnimi vestmi v družbi z osebnimi vestmi, poročili lokalnih dopisnikov in "pismi bralcev". Med temi se dokaj pogosto pojavlja neke vrste dnevni pregled policijskega dela pod značilnimi naslovi - *Policijska kronika*, *Črna kronika*... Sorazmerno pogosto naletimo tudi na poročila o zločinih iz tujine in drugih krajev monarhije. Kljub vsemu celotna kriminalno-policijska tematika zaseda skromen del časopisov. Bolj verjetna se zdi domneva, da je razlog za to uredniški občutek za "spodobnost" in ne nezanimanje bralcev. Opazna pa je iz leta v leto večja pogostnost tovrstnih novic; a zdi se, da se njihov obseg krepi le absolutno - skladno s povečevanjem števila strani časnikov.

Med vestmi s področja "črne kronike" so dovolj pogoste tiste, ki govorijo o družinskem nasilju. Le malo pa je poročil, ki govorijo o nasilstvih značilnih le za družinsko okolje, a to je povsem v skladu z naravo tovrstnega dogajanja, ki večinoma ostaja skrito v družini sami in pride na površje šele, ko dobi "krvavo" obeležje.[129] Nikakor torej ne bi mogli govoriti o izogibanju tem problemom, ki bi bistveno presegalo tovrstno ravnanje celotne družbe. Tako v poročilih največkrat nastopajo umori (in med njimi detomori) in samomori,[130] manj pretepanja, le malo pa je poročil o "blažjih" nasilstvih.[131]

Kljub že omenjeni odsotnosti družinskega nasilja med "velikimi" temami, se zaskrbljenost javnosti da zaslediti tudi med malimi, vsakodnevnimi novičkami. Ta je zlasti opazna v pogostem omenjanju pijanstva v zvezi z kriminalnimi dogodki. Tu zasledimo tudi edini politični nastop, ki ga lahko direktno povežemo z položajem v družini. Poročevalec z Dolenjskega pod naslovom *Nasledki pijančevanja* piše o nastopu poslanca dr. Roserja[132] v državnem zboru, kjer je ta v razpravi o *"novi postavi proti pijančevanju"* navajal vrsto sta-

127 Prav tam, REG I/fasc. 1279, fol. 497.

128 Časopisje iz izbranega obdobja sem pregledal le "na preskok" - torej le nekaj letnikov in sicer: *Slovenec* (1895 in 1905), *Edinost* (1897) in *Slovenski narod* (1900).

129 Fran Milčinski je v poročilu pripravljalnemu komiteju avstrijskega kongresa o varstvu otrok (Dunaj 1906) glede nasilja nad otroki zastopal nasprotno mnenje. *"Fälle von Kinderverwahrlosung durch verlassen, Mißhandlung und Mißbrauch sind in Krain weder häufig noch von so sensationeller Art, wie sie uns von anderwärts Zeitungsnachrichten melden." (F. Milčinski, Verwahrte und entartete Jugend in Krain,* Laibach 1906, str. 2) A upoštevati je treba, da je za primerjavo vzel podatke sodišč, ki predstavljajo le odkriti del družinskega nasilja.

130 Zdi se, da so samomori nasploh bili deležni velike - celo izredne - pozornosti. Poročila o njih se pojavljajo nenavadno pogosto, zlasti je velik njihov delež med vsemi kriminalnimi vestmi.

131 Našel sem le eno poročilo o poskusu posilstva žene, a še to je verjetno prišlo v časopis zaradi krvavega nadaljevanja. V Slavonski Požegi je bila na smrt z obešanjem obsojena 23-letna Ana Abrič, ki je umorila svojega - pijanega - moža Štefana. Ta je hotel posiliti njo in njeno sestro, zato: *"...pograbila je sekiro in mu razklala črepinjo." (Edinost,* 12. januar 1897). To je tudi edino nedvoumno poročilo o spolnem nasilju v družini.

132 Dr. Franz Roser (1825-1906), zdravnik iz Braunaua, 1867-1907 poslanec ustavoverne stranke v državnem zboru (*O. Knauer, Das österreichische Parlament von 1848-1966,* Wien 1969).

tističnih podatkov (umrljivost otrok, blaznost...) v podporo svoje teze, da je *"...pijančevanje največja nesreča za ljudstvo, občine in cesarstvo..."*.[133] V potrditev teze poslanca dr. Roserja se pijanost večkrat (brez statistične analize lahko rečemo, da ima pijanost med vzroki zločinov relativno največji delež) pojavlja kot vzrok zločina, tako v družini kot nasploh. Tipična je razlaga: *"Ljubil je nekda žganje"*.[134] Seveda pa je neutemeljeno pričakovati, da je politični nastop kakorkoli spremenil realnost in triinštirideset let kasneje je časnikar - precej obširneje - pod naslovom *Alkohol in družina,* v istem časniku pisal prav podobno, kot je govoril dr. Roser.

"Družina. Kdo ti je že pel slavo? Kaj vse sta oče in mati žrtvovala, da sta vzgojila lepo številčno družinico! Kdo more prešteti materine solze in očetove žulje? In vendar je nekdo, ki neusmiljeno posega v srce družine, ki ga raztrga, da krvavi. Kdo? Alkohol!... Vsak krst, vsak pogreb, vsak godovni in rojstni dan se mora »zaliti«, kot je že udomačen ljudski izraz. Zdi se, da je edino pijača tisto slavnostno sredstvo, da se morejo čustva dostojno razviti... Alkohol v družini je propad družine. Hiter razpad. Najhujše je razdrto družinsko življenje in bolehno obremenjeno potomstvo. Koliko je število ulici prepuščene dece in oni mladi zločinci, ki so največkrat žrtve alkoholiziranih staršev..."[135]

Druga tema, ki izziva razprave in poskuse podučevanje s strani časnikarjev, je neskrbno in slabo ravnanje z otroki ali celo trpinčenje. Sami dogodki postajajo zgled, ki naj bi se ga starši izogibali in so le sredstvo izražanja zaskrbljenosti javnosti (skozi optiko pisca seveda). Priložnosti za tovrstna svarila niso redke; poročilo o samomoru 12-letnega dečka se zaključi: *"...Ta nesrečni dogodek naj bo v svarilo tistim starišem, ki delajo s svojimi otroki kot z nemo živino."*[136] Drugič naj bi vzrok samomora pojasnile zadnje besede 19-letne samomorilke: *"Ne boste me sekirali ne, zdaj me zadnjikrat vidite."*[137] Celo serijo poročil z vzgojnim podtonom, je sprožila usmrtitev Juliane Hummel, ki je *"...svojo 5-letno hčerko neprestano in tako nečloveško trpinčila, da je umrla..."*[138] V natančnem poročilu o njeni usmrtitvi časnikar zapiše tudi: *"...Neusmiljenim starišem je pač usoda Juliane Hummel dovelj značilen zgled!"*[139] Ali kot pravi literarni ljubljanski policijski komisar: *"Slišite vi, kaj pa mislite, da tako neusmiljeno pretepate svojega ubogega dečka, da je komaj še živ! Še zver ima ljubezen do svojih mladičev, vi pa nič! Sram vas bodi! Na vešala tako mater!"*[140]

Da pa so bila pojmovanja javnosti - v tem primeru njenih zastopnikov v poroti - o nevzdržnosti trpinčenja otrok precej elastična, kaže pravtako dunajski primer, ko je bila 17-letna Ana Jungwirth, kljub temu, da je zadavila svojega 4-letnega nezakonskega otroka in imela njegovo truplo pol leta spravljeno v sobi, oproščena, *"...češ, da je bila vsled bede v takem položaju, da se umoru ni mogla izogniti..."*[141] Le ugibamo lahko, kakšno vlogo je pri tem igralo dejstvo, da je bil otrok nezakonski (a če se spomnimo samo na razločke v zakonodaji, je ugibanje precej lažje). Ob vsem tem ne smemo pozabit, da je bilo "zmerno" pretepanje povsem dopustna in običajna metoda za vzgojo otrok; zgražanje javnosti in posredovanje oblasti so izzvali le hujši ekscesi. Še, za vzgojo in skrb za otroke, silno zavzeti Fran Milčinski je zapisal: *"Prišel je v drugo rejo, kjer je včasih tudi šiba zapela. Poboljšal se je toliko, da je pošten, da ne izostaje iz šole in da več ne moči postelje."*[142]

Nekaj je tudi primerov, kjer smrt ali poškodbe otroka niso posledica trpinčenja, temveč "le" neskrbnosti. Mednje z malce širšim, a času ustreznim, pojmovanjem družine vsekakor sodi smrt Marije Šinkovec in njenega krščenca Alojzija Lindiča, ki sta se ponoči utopila v reki Radulji blizu Škocjana na Dolenjskem. Smrt ju je doletela med

133 Slovenec 7. januar 1895. Poročevalec je dodal še primer iz prakse o zakonskem paru, kjer je bila žena "...velika pijanka, in sicer jedina v vsej fari. Pila pa je posebno rada žganje ... Bila je vsak dan pijana in v pijanosti sta se z možem prepirala, pretepala...". Baje naj bi tudi grozila možu, da ga bo zaklala (spala naj bi z nožem pod vzglavjem) in zažgala hišo. Zgodba je imela "srečen" konec, ker "...k sreči je lani meseca novembra umrla, in sicer še ne 40 let stara...".

134 Prav tam, 27. september 1895.

135 Prav tam, 20.(?) marec 1938 (citirano po: *Slovenec,* 20. marec 1995).

136 Prav tam, 27. december 1895.

137 Prav tam, 21. januar 1895.

138 *Slovenski narod,* 2. januar 1900. Juliana Hummel naj bi bila prva ženska, obešena na Dunaju po letu 1809. Zanimivo pa je, da je bil mož najprej tudi obsojen na smrt, pozneje pa pomiloščen na dosmrtno ječo.

139 Prav tam, 3. januar 1900. Da je imela usmrtitev močan odmev, priča naslednje poročilo, ki govori o vrsti novih kaznovanj staršev na Dunaju. Od usmrtitve naj bi *"...marsikatero zversko mater obšel silen strah, da bi se moglo zgoditi tudi njej, da ji zadrgnejo vrat, ker ravna z otroci brez ljubezni in okrutno..." (Slovenski narod,* 10. januar 1900).

140 *F. Milčinski, Ptički brez gnezda,* Ljubljana 1969, str. 31. Zgodbo je pisatelj, sicer prvi avstrijski mladinski sodnik (od 1905) in tajnik *Društva za otroško varstvo in mladinsko skrb v sodnem okraju Ljubljana,* napisal prav z namenom opozoriti na nasilje v družini in njegove posledice. Če ji programatičnost zmanjšuje verodostojnost, ji jo njegov službeni položaj prav gotovo povečuje.

141 *Slovenski narod,* 16. junij 1900.

142 *F. Milčinski, Mladih zanikarnežev lastni življenjepisi,* Ljubljana 1912, str. 77. Tu lahko uporabimo moto kapitana ladje njegovega veličanstva Bounty admirala Williama Bligha: *"Brutality with a purpose is not brutality. It is efficiency!" (Upor na ladji Bounty,* film).

vračanjem iz škocijanske gostilne, kjer je botrica popivala z botrom.[143] Tu sicer ne srečamo direktnih podukov, vendar je opazen očitajoč podton.

Da je javnost skrbelo slabo in neprimerno ravnanje z otroki in je želela žrtvam pomagati, priča kratko obvestilo iz junija 1895: *"(Efektno loterijo) dovolilo je c.kr. finančno ministerstvo društvu za zgradbo zavetišča in vzgojevališča za zanemarjeno mladež v Ljubljani."*[144] Seveda pa so take, sicer dobronamerne, pobude imele le omejen učinek in še 1908 je Fran Milčinski dejal: *"Nujna potreba je rodila naše društvo. Nujna potreba na dveh straneh: na strani nesrečne, zapuščene in zanemarjene dece, ki je, pogrezujoč se v propast, zaman iztezala ročice po pomoči, in na strani onih, ki sta jih srce in vest gnala pomagat, a sami, neorganizovani, niso bili kos pomoči."*[145]

Zanimiv je rahlo ciničen odnos do zakonskih prepirov, kljub temu, da gre večkrat za poročila o tragičnih dogodkih. Tako je poročilo iz Zemuna *"...Kmet se je naveličal poslušati strupene izbruhe svoje 'boljše polovice', se poslovil pri svojem otroku in šel - v Donavo..."*[146] V istem slogu je naslov novice o družinskem pretepu, ki se je končal le z izruvanim čopom las in izbitim zobom - *"Prijazen mož"*.[147] Dopisnik ob samomoru 60-letnega Mihe Šubica zaključi *"...Vzrok: zakonski prepiri. 'Da, da, ta preljubi zakon'."*[148] Če si privoščimo malo cinizma (in prenagljenega sklepanja) še mi, lahko rečemo, da tu pač govorijo časnikarjeve izkušnje. Jasno pa je, da je tovrstno poročanje precej prevzelo od splošnega odnosa do pretepanja žena, ki je veljalo za neke vrste zakonsko pravico moža. Hujši pretepi so bili skladno s tem le prevneto izvajanje sicer povsem običajne "vzgojne metode".[149] Tako nas ne more začuditi, če je neka Bohinjka znanki, ki ji je povedala, da je dobila tri milione odškodnine za moža, ki se je smrtno ponesrečil v kamnolomu ob gradnji bohinjske železnice, razočarano odgovorila: *"A tri mǝljone? Naš trap jǝ pa vodskočov."*[150] Seveda vse novice o zakonskih nesoglasjih niso "stilno zaznamovane", prevladujejo pa le.

Vsaj zanimanje, če že ne zaskrbljenosti, izdaja množica novic o detomorih. Pri tem gre prav pri vseh primerih za povezavo med nezakonsko materjo in detomorom. To seveda niti najmanj ni presenetljivo in je tudi povsem primerljivo z današnjo situacijo. Izstopa pa odsotnost vsakršnih komentarjev, tako obsodb kot pomilovanja storilk. Poročila so (razen naslovov, ki pa so lahko tudi delo redakcije) povsem faktografska in bolj spominjajo na policijska kot časnikarska poročila. Edina izjema si je komentar "prislužila" le kot primeren objekt političnega zbadanja. Liberalni *Slovenski narod* je namreč z neprikritim veseljem objavil vest o domnevni aretaciji dekanskega župnika Josipa Tomšiča in njegove kuharice, 18-letne Marije Cupin zaradi suma detomora in dodal: *"...Župnik Tomšič je po zunanjosti namreč pravi tip jezuita. Bled je, glavo nosi nekoliko nagnjeno kakor navadno tercijalci, pogled pa ima prav hinavski. Seveda je strasten klerikalec ... Kakšen fanatik je, kaže dejstvo, da je mej duhovniki v Istri agitiral celo proti "Edinosti", češ da je - liberalna."*[151] Vest so čez dva dni potrdili in dodali še nekatere podrobnosti o dejanju, pozneje pa so poročali še o poizkusu samomora župnika Tomšiča v preiskovalnem zaporu.[152]

143 *Slovenec,* 29. januar 1895. Da pa primer očitno ni izjemen, priča novica o podobnem dogodku, tokrat s srečnim koncem, iz Dol pri Litiji; novorojenca, ki sta ga v pijanosti izgubila boter in njegova žena so *"...rešili iz gozda še živega." (Slovenski narod,* 2. junij 1900).

144 *Slovenec,* 7. junij 1895. Da loterija ni ostala brez odziva, lahko razberemo iz ovadbe, ki jo je 2. septembra 1901 zoper nekega N. Lahajnerja podal grof Peter Walderstein, zaradi suma, da nepooblaščeno prodaja srečke *"Društva za zgradbo zavetišča in vzgojevališča".* V ovadbi omenja, da mu je ta pokazal seznam mnogih imenitnikov, ki so srečke že kupili. Glede na policijsko poročilo na hrbtu prijave, da Lahajner ima dovoljenje za prodajo, lahko temu verjamemo; grof sam pa je tudi kupil 50 sreček *(ZAL:* REG I/fasc. 1280, fol. 209).

145 *F. Milčinski, Društvo za otroško varstvo, njega pomen in ustroj (Govoril na ustanovni skupščini v Ljubljani dne 15. aprila 1908 sodni tajnik Franc Milčinski.),* str.1. Govor je objavljen v ročno vezani brošuri, ki je očitno služila tudi kot korekturni izvod in je rokopisno naslovljena *Šola in dom.* Hrani jo Biblioteka SAZU (signatura 56287 L).

146 *Edinost,* 8. januar 1897.

147 *Slovenec,* 8. marec 1905.

148 *Edinost,* 15. julij 1897.

149 Prim. *A. Puhar, Prvotno besedilo...,* str. 156 - 161. Še več, pretepanje žena naj bi bilo znamenje "pravega narodnega značaja" ali celo slovanska plemenska značilnost (prav tam).

150 *M. Cvetek, Naš voča so včas zapodval. Bohinjske pravljojce,* Ljubljana 1993, str. 307. Priložnost izrabimo za navedbo podobne - sicer češke - literarne zgodbice, ki pa v sebi gotovo nosi elemente resnice in s svojim črnim humorjem najbolje ilustrira razmere v takšnih "narodnih" družinah. *"...'Gospa Prouzova, nikar se ne ustrašite, podpore ne boste več dobivali. Žalostno novico imam za vas: vaš mož je na srbski fronti padel. In tu imate zanj tri sto kron.' Tista Andoula Prouzova je sklenila roke, iz oči so ji privrele ko grah debele solze in zaihtela je: "Hvala bogu, ljubi gospod, da ste me potolažili. Torej so res počili Vaška? Kako sem vesela, ljubi gospod, da mi daste zanj tristo kron. Toliko denarja od njega, tega falota, vse življenje nisem dobila. Torej je revež zlati res že pred božjo sodbo? Preden je odšel, ljubi gospod, me je tako premlatil, da imam še zdaj na roki in na hrbtu podplutbe. Kar poglejte, ljubi gospod." (J. Hašek, K. Vanek, Dobri vojak Švejk,* Ljubljana 1952, 4. del, str. 195).

151 *Slovenski narod,* 28. julij 1900.

152 Prav tam, 30. julij 1900 in 11. avgust 1900. Med tem se je pod imenom *"Opazovalec"* oglasil še neznani bralec iz Šmartnega pod Šmarno goro, ki je poročal o razburjenju in nejeveri tamkajšnjih *"tercijalk"* glede tega

Da pa sta detomor in zavrženje otrok vedno vzbujala pozornost (in sta bila tudi dovolj prisotna, da sta to lahko dosegla), nam kaže velika razširjenost ljudske *Balade o detomorilki,* ki se ukvarja prav s tem zločinom, po celotni Sloveniji (in tudi drugod po Evropi). Balada enako kot dogodki nekaj stoletij po njenem nastanku, povezuje detomor in nezakonski položaj matere, oziroma željo po ohranitvi deviškega statusa. Njen izvor je verjetno še srednjeveški, med ljudmi pa se je ohranila vse do nedavna.[153]

Niste meli samo mene,
meli ste jih troje nas:
enga ste u vodo vrgli,
da se je potonilo,
enga ste med svinje djali,
da so ga rastrgale,
mene ste pod klado djali,
pod to klado bukovo.[154]

Potrebe javnosti po senzacionalnih zločinih so časniki pretežno zadovoljevali s poročili iz tujine. Razumljivo je, da so si objavo zaslužili le najbolj krvavi ali neobičajni dogodki (in med temi ni bilo malo družinskih tragedij), ker običajnega kriminala tudi doma ni manjkalo. Izjema so v tem pogledu le poročila o slovenskih izseljencih, kjer so objavljali tudi vesti o bolj "nedolžnih" zločinih. Objave pričajo o razumljivem zanimanju za usode izseljencev v Novem svetu. Nekaj vrstic si je tako prislužil tudi Franc Jeršin, doma iz Rakitne pri Kamniku, ki naj bi bil, če verjamemo dopisniku, prvi Slovenec, obešen v Ameriki. To "čast" si je pridobil z umorom Marije Koršič, *"...ker ga ni hotela vzeti. Doma sta imela namreč nekoliko znanja..."* [155] Tovrstne prigode neredko spremlja komentar, ki naj bi domače bralce prepričal o neumestnosti izseljevanja čez lužo. O skromnem uspehu tovrstnega prizadevanja pričajo skoraj vsakodnevna poročila o *"aretovanjih"* prav tja namenjenih mladeničev.

Cesarski patent z dne 27. maja 1852,

s katerim se nova, s poznejšimi zakoni dopolnjena izdava kazenskega zakonika čez hudodelstva in težke policijske prestopke 3. septembra 1803 z zraven vzetimi več novimi odločbami kakor edini kazenski zakon zoper hudodelstva, pregreške in prestopke za celo cesarstvo razun vojaške krajine razglasi in od 1. septembra 1852 v moč postavi.

(V XXXVI. d. derž. zak. št. 117.)

Mi Franc Jožef Pervi,
po Božji milosti cesar Avstrijanski;

kralj Ogrski in Češki, kralj Lombardski in Beneški, Dalmatinski, Hrvaški, Slavonski, Gališki, Vladimirski in Ilirski, kralj Jeruzalemski i. t. d., nadvojvoda Avstrijanski, veliki vojvoda Toskanski in Krakovski; vojvoda Lotarinski, Solnograški, Štajerski, Koroški, Kranjski in Bukovinski; veliki knez Erdeljski; mejni grof Moravski; vojvoda Gornje- in Dolnje-Slezki, Modenski, Parmezanski, Piačenski in Kvastalski, Osvetinski in Zatorski, Tešinski, Friulski, Dobrovaški in Zadrski i. t. d.; grof Habsburški, Tirolski, Kiburški, Goriški in Gradiškanski, knez Tridentinski in Briksanski i. t. d.; mejni grof Gornje- in Dolnje-Lužiški in Istrijanski; grof Hohenembski, Feldkirchski, Bregenski, Sonnenberški i. t. d. gospod mesta Tržaškega, Kotora, Slovenske meje, veliki vojvoda vojvodine Srbske i. t. d. i. t. d.

Da bi se tistim kronovinam Našega cesarstva, v katerih ima doslej moč kazenski zakon zoper hudodelstva in težke policijske prestopke 3. septembra 1803 z razlagami, premembami in pristavki,

Kazenski zakon.

Slika 1: prva stran cesarskega patenta k *Zakonu o hudodelstvih...* (iz: *Zbirka avstrijskih zakonov v slovenskem jeziku. I. zvezek. Kazenski zakon,* Ljubljana 1889)

Za zločin, ki izstopa iz siceršnjega povprečja domačih pretepov in obupanih samomorilcev, pa so poskrbeli tudi trije Gorenjci. 6. januarja 1905 je namreč 22-letni Josip Jurčič v radovljiškem preiskovalnem zaporu *"...vsled trudapolnega prizadevanja preiskovalnega sodnika..."* priznal umor *"delavca Smukavca".* K umoru ga je nagovorila in mu orožje priskrbela kar Smukavčeva žena neznanega imena. V zaporu pa se jima je pridružil še *"njen pravi ljubimec"* Lovrenc Vreček. In kot pravi dopisnik: *"...Nadaljna preiskava bo dognala gotovo še zanimive reči, ki so se godile v zvezi te lepe trojice."* [156]

Nadaljna odsotnost te kriminalke s časopisnih strani je, se zdi, pokazatelj takratnega zadržanega odnosa javnosti (bolje: tistega dela javnosti, ki ga predstavljajo uredniki) do temnejših plati življenja. Kaže se neko začetno zanimanje, ki pa, z redkimi izjemami, ne sega pod površje dogajanja. Radovednost se še vedno umika občutku za spodobnost. In v tej "površnosti" so si podobni vsi časniki, liberalni ali klerikalni. Lahko pa si seveda mislimo, da so bili kriteriji spodobnosti precej drugačni, ko je šlo za širjenje novic po tradicionalnih kanalih, takorekoč "od ust do ust in iz roda v rod". O tem, da se je to dogajalo, nas

dogodka in dodal: *"...Mi moški pa že nekoliko drugače mislimo, ker se še dobro spominjamo pred leti se vršečih obravnav v Ljubljani."* (*Slovenski narod,* 11. avgust 1900).

153 Prim. *Z. Kumer, Balada o nevesti detomorilki,* Ljubljana 1963. Tudi sami izgubi devištva je posvečena vrsta ljudskih pesmi (*J. Scheinigg: Narodne pesni koroških Slovencev,* Ljubljana 1889, str. 240).

O joj, o joj,
Moj deviški stan
Je snuči biv
Na svamco dan.

154 *Slovenski narod,* 11. avgust 1900, str. 85.

155 *Slovenec,* 9. avgust 1895. Z malo dobre volje lahko rečemo, da je pri tem šlo za "preddružinsko" nasilje.

156 Prav tam, 16. januar 1905.

prepričujejo nekatere že omenjene zgodbe, ki niso bile pisane z namenom objave. A tu pač naletimo na že v začetku omenjen problem popačenosti slike o javnem mnenju, če jo gledamo skozi časnikarska očala.

(Policijska kronika.) Mestna policijska straža aretovala je od torka do srede (6. t. m.) v jutro 5 oseb, in sicer: 1 zaradi hudodelstva tatvine in 4 zaradi pijanosti in razgrajanja. — Gregor Kralj, hlapec, je ukral svojemu gospodarju, svečarju Oroslavu Dolencu v Gledališki ulici, 15½ klgr. voska v vrednosti 24 gld. 80 kr. in ga črevljarju Jakobu Šavsu na Opekarski cesti prodal. Kaka druga tatvina se v tem času policiji ni prijavila. — Krojaški pomočnik Alojzij Modic, o katerem smo poročali v včerajšnji številki, da je bil po šestih pobalinih v nedeljo večer o polunoči na Opekarski cesti v temi napaden in težko telesno poškodovan, bil je v deželno bolnišnico prepeljan, napadalci pa se bodo za njih podivjanost zagovarjali pred deželnim sodiščem.

Slika 1: *Policijska kronika* - poročilo o delovanju policije *(Slovenec* 7. 9. 1895)

ZUSAMMENFASSUNG

"Von der Notzucht, Schändung und anderen schweren Unzuchtfällen" Gewalt in der Familie um die Jahrhundertwende

Straftaten, Vergehen und Übertretungen, zu denen auch Gewalttätigkeit im Familienkreis gehörte, ahndete der österreichische Staat durch *Das Strafgesetz über Verbrechen, Vergehen und Übertretungen.* Das 1852 erlassene Gesetz wurde später mehrmals ergänzt - gemäß der sich wandelnden Strafrechtspolitik. Die Bestimmungen, die mittelbar oder unmittelbar mit der Familiengewalt in Zusammenhang stehen, spiegeln die Einstellung des Gesetzgebers zu der letzteren sowie zu einigen Familienverhältnissen. In den gesetzlichen Bestimmungen kommt etwa der Unterschied zwischen Mann und Frau sowie der zwischen ehelichen und unehelichen Kindern und Müttern zum Ausdruck.

Für schwere Straftaten wie Vergewaltigung, Kindesmord, sexueller Mißbrauch, zu welchen man auch die Abtreibung rechnete, waren im Gesetz langjährige Freiheitsstrafen vorgesehen, für den Mord eines ehelichen Kindes etwa "lebenslanger schwerer Kerker". "Geringe" Gewalttaten dagegen, wie Rauferei oder Mißbrauch der "häuslichen Züchtigung" werden vom Gesetzgeber viel milder sanktioniert. Neben kürzeren Freiheitsstrafen ist diesbezüglich oft nur ein "strenger Verweis" für den Täter vorgesehen.

Die Praxis, so wie sie aus den im *Historischen Archiv Ljubljana* (Zgodovinski arhiv Ljubljana) aufbewahrten Dokumenten der Ljubljanaer Polizei hervorgeht, zeigt, daß die "Erziehungsmethoden" bei den Ljubljanaer Männern noch toleranter waren. Nur bei wiederholten Straftaten konnten Männer mit etwas mehr als nur einer Mahnung der Stadtbehörde rechnen. Eine einmalige Mißhandlung der Frau durch ihren Mann hinderte die Polizei noch nicht daran, den Verdächtigen als einen Mann zu bezeichnen, der sonst "einen recht guten Ruf genießt".

Familienstreitigkeiten waren die häufigste Form der Gewalttätigkeit, der wir begegnen. Dazu verwendeten die Einwohner von Ljubljana ihre eigenen Fäuste, Holzstücke, Äxte, Schuhe und Zangen, nicht selten wurde auch mit dem Gebrauch der Schußwaffe gedroht. Eben letzteres führte dazu, daß einige Familienstreitigkeiten ein tragisches Ende nahmen.

Sehr oft wird auch über fahrlässige Behandlung der Kinder berichtet, was nicht nur vom schlechten Verhalten der Eltern, sondern auch von sozialen Verhältnissen in gewissen Bevölkerungskreisen zeugt. In unmittelbarer Beziehung dazu und zum Verhältnis der Gesellschaft zu den unehelichen Müttern steht die Problematik des Kindesmordes. Täterinnen waren nämlich ausnahmslos eben uneheliche Mütter der unteren Schichten (Dienstmädchen, Mägde...).

Zur Verbesserung des Familienhaushalts trugen nach ihren Kräften auch einige Kinder bei. Da die Kinderarbeit nicht ganz verboten war, weckten die Kinder die Aufmerksamkeit der Polizei durch ihre späte Rückkehr, wegen "moralischer Gefährdung" oder Verkehrsübertretung. Die Kinder waren auch beim Stehlen von Holz, Obst oder von landwirtschaftlichen Erzeugnissen beteiligt. Große Mengen weisen darauf hin, daß es sich nicht immer um den üblichen "kleinen" Diebstahl handelte.

Eben den verwahrlosten und der Kriminalität verfallenen Kindern galt die größte Sorge der Öffentlichkeit und der Journalisten, die über Familienmißstände berichteten. Bereits 1895 veranstaltete der *Verein für den Bau einer Aufnahme- und Erziehungsanstalt für verwahrloste Jugendliche* (Društvo za zgradbo zavetišča in vzgojevališča za zanemarjeno mladež) eine Lot-

terie zu diesem Zwecke, im Jahre 1908 wurde der *Verein für Kinderfürsorge* (Društvo za otroško varstvo) gegründet. In den damaligen Zeitungen nahmen die Meldungen über Kindesquelerei unter den Kriminalfällen den größten Platz ein.

Das zweite sorgenerregende Problem war die Trunksucht und ihre Folgen für Moral und Halt der Familie. Die Trunksucht stellte nach der Meinung vieler sogar *"das größte Unglück für das Volk, die Gemeinden und für das Kaiserreich"* dar sowie die größte Gefahr für das Familienleben. In der Tat war der Alkoholismus der ständige Begleiter von Kriminalität jeder Art, auch jener im Familienmilieu.

Die Gewalt war offensichtlich Bestandteil manches Familienlebens in Ljubljana. Aufgrund der heutigen Mutmaßungen über die Aufdeckungsrate solcher Straftaten kann man schlußfolgern, daß die Fälle, die Gegenstand polizeilicher Ermittlungen und journalistischer Berichte waren, nur einen kleineren Teil der gesamten Delinquenz darstellen.

Irena Lačen-Benedičič
Branko Radulovič

Drobci iz življenja učiteljev narodnih šol v času med vojnama

Lik učitelja in njegova pedagoško prosvetiteljska vloga pri ohranjanju samobitnosti in narodne integritete je predvsem v slovenski literaturi, pa tudi v zgodovinopisju, zelo idealiziran. Dejstvo je, da je bil učitelj poleg župnika predvsem v ruralnem okolju edini, ali pa eden redkih izobražencev in je že zaradi tega moral prevzeti nase ogromno breme odgovornosti. Velikokrat je učitelj predstavljen kot protiutež in kot stabilizator pri nekakšni cerkveni samovladi na slovenskem podeželju. Tako naj bi se preprosto revno kmečko ljudstvo zbiralo predvsem okrog predstavnikov cerkve (župnika), bogatejši posestniki, trgovci in gostilničarji pa okrog liberarnejšega učitelja. Poleg vseh naštetih vlog in nalog pa je moral učitelj predvsem skrbeti za vzgojo in izobrazbo mladine brez večje pomoči ustreznih inštitucij. Zaradi vsega naštetega in tudi zaradi pogostih osebnih stisk je učitelj tudi prihajal v konfliktne situacije z okolico in samim sabo.

V prosvetnem oddelku Banske uprave Dravske banovine se je ohranil droben, skoraj neopazen zveščič z naslovom Seznam disciplinskih spisov ljudsko šolskih učiteljev. Zveščič, ki mu niso namenili niti platnic, se je skrival med goro gradiva, ki je sicer značilno za IV. oddelek omenjenega fonda. Toda njegova zunanja podoba je močno varljiva. Če ga prelistamo in se z očesom ustavimo na eni izmed rubrik, ki so v popisu zajete, nas neustavljiva sila prisili, da si zanj vzamemo nekoliko več časa. V večini slišimo o učiteljih ali šolskih nadzornikih samo dobre, lepe stvari, ki predstavljajo predvsem pozitivno moralo časa, v katerem so delovali. Zveščič nam razkriva drugo plat medalje, ki je zaradi njene nepoznanosti, skrivnostnosti toliko bolj zanimiva.

Že rubrike napovedujejo zanimivo branje in naslajanje ob tem, kako bo lik pozitivnega, nezmotljivega učitelja vendarle nekoliko manj bleščeč, bolj človeški. Ime in priimek (ponekod je dodana tudi funkcija na primer upravitelj ali sreski šolski nadzornik), kraj delovanja (včasih so pripisani tudi drugi kraji službovanja), predmet in opis prekrška in sankcije.

Vpisani so prestopki učiteljev in šolskih nadzornikov od leta 1937 do 1940. Od 80 vpisanih so bili med tistimi, ki so kršili družbene norme, ki so se pričakovale in po zakonu tudi zahtevale, kar štirje upravitelji. Šolska nadzornika sta bila kaznovana samo dva, s tem, da je eden tako podlegel kršitvi pravil, da je vpisan celo trikrat. Karakteristika njegovega prekrška je vedno podobna (denar in lažne navedbe v poročilih).

Raziskava nas napeljuje k dejstvu, da so bili kršitelji, tisti, ki so skušnjavi podlegli večkrat, zvesti samemu sebi.

Tako kot je Bezeljak trikrat imel težave s tujim denarjem in z lažnimi navedbami, tako je Bitenc pil in pretepal otroke tako v Krškem kot v Tomažu pri Ormožu. Neki Anton je dvakrat vpisan zaradi nerednega opravljanja svojih poslov, Dušan je v Mozirju in Podgradu celo dvakrat deloval proti veri, proti ravnatelju in razdeljeval otrokom list Edinost.

Slabe navade pa lahko kaj kmalu postanejo tudi družinska zadeva. Ko je žena Alojza, Valerija iz Stare cerkve pri Kočevju, smešila ugled ravnatelja, se je leto dni za tem enakega dejanja lotil tudi njen mož, le da je ravnatelju dodal še kateheta.

Preden se lotimo pregleda vseh nepravilnosti, ki so zapisane v našem zveščiču, poglejmo kaj določa zakon o narodnih šolah,[1] ki ga je izdal v Beogradu kralj Aleksander konec leta 1929.

Na začetku so obče odredbe, ki odrejajo status šol. Šole so državne, učitelji pa so državni uslužbenci, ki jih plačuje država. Šolanje otrok je obvezno, razen tistih, ki zanjo niso sposobni.

Narodne šole so bile osnovne in višje narodne šole, mednje pa so spadala tudi zabavišča (vrtci) in šole za nezadostno razvite in defektne otroke. V osnovni šoli je potekal samo redni pouk, v višji pa redni ali skrajšani. V času poljskih del se je na predlog krajevnega šolskega odbora lahko pouk skrajšal. Vrtci so bili ustanovljeni na zahtevo občin

1 Zakon o narodnih šolah, Uradni list (dalje UL) Kraljevske banske uprave Dravske banovine, št. 25/1930.

ali staršev, sprejemali pa so otroke po dopolnjenem 4. letu starosti.

V nadaljevanju je natančneje predstavljen predmetnik v narodnih šolah. Na prvem mestu je bil verski pouk, ki je bil seveda obvezen, poučeval pa ga je duhovnik ali učitelj določene konfesije, glede na željo staršev. Sprememba iz leta 1937[2] je predvidela, da so v narodnih in meščanskih šolah lahko poučevali tudi posebni veroučitelji, ki jih je nastavil minister za prosveto na predlog pristojnega verskega oblastva izmed kandidatov, ki so dokončali bogoslovni študij.

Število ur pouka in verouka je predpisal minister za prosveto po posvetovanju s pravosodnim ministrstvom.

Učencem kot aktivnim soustvarjalcem pouka je bilo posvečeno celo poglavje. Določen je bil način vpisa v šolo, kdo se je lahko vpisal, kdaj so se lahko opravljali izpiti privatno in v katerih okoliščinah, kateri so bili opravičeni izostanki iz šole, kakšne so bile kazni zaradi nerednega prihajanja v šolo. Denarne kazni so se izterjale od staršev v korist državnega šolskega fonda, izterjala pa jih je občinska uprava (poglavarstvo). Določen je bil tudi način ocenjevanja in pogoji za prehod v višji razred.

Telesna kazen je bila prepovedana. Izmed drugih kazni pa so se smele uporabljati le tiste, ki učencu niso ubijale volje in zaupanja v samega sebe. To je namreč eden od paragrafov, ki so ga učitelji radi interpretirali preveč samovoljno in ga tako tudi kršili.

Drugi sooblikovalec pouka pa je bil učitelj. In ker je učitelj v središču našega zanimanja, si podrobneje poglejmo njegove dožnosti in pravice.

Glede na službo so bili učitelji začasni ali stalni. Začasni učitelj je bil tisti, ki je končal državno učiteljišče.

Za stalnega pa je bil potrjen začasni učitelj, ki je opravil praktični učiteljski izpit. Izpit je lahko opravljal po dveh letih, enako pa je veljalo za zabavilje (vzgojiteljice). V osnovni šoli so smeli poučevati učitelji in učiteljice ne glede na spol učencev.

Učitelj je v državno službo nastopil s prisego, kot vsi državni uradniki. Uvedel ga je upravitelj ali pa predsednik krajevnega šolskega odbora. Dolžnosti učiteljev so bile vzgoja, 28 ur pouka na teden, vodenje otrok k službi božji, poročanje o izostankih učencev, nadomeščanje obolelih in odsotnih kolegov, materialna odgovornost za šolski inventar, sodelovanje pri roditeljskih zborih. Ko je učitelj prevzel razred ali šolo je prevzel tudi šolske stvari: učila, arhiv, knjižnico, razredni imenik[3] in ostalo.

Vedenje in obnašanje učiteljev v službi in izven nje je moralo biti vzorno. Dajati je moral zgled državljanske, verske, politične in kulturne strpnosti. Ni smel biti član organizacij in ni se smel baviti s posli, ki se ne skladajo z učiteljskim poklicem.

Poleg navedenega je moral skrbeti za obvezno narodno izobraževanje izven šole.

Vsi učitelji so imeli pravico do stanovanja oziroma do stanarine in na kmetih do kuriva. Učiteljica, omožena z neučiteljem,[4] ni mogla dobiti stanovanja. Uradnik, star nad 30 let, ni mogel postati učitelj, če ni bil to že prej. Enako učitelj, ki je prekinil službovanje za več kot 10 let in tisti, ki je bil odstranjen iz učiteljske službe. Po dovršenem 35. letu efektivne službe so se učitelji lahko upokojili. Učiteljice matere, ki so imele več kot tri otroke, so se lahko upokojile po 20. letih delovne dobe.

Kazni za prekrške učiteljev in šolskih nadzornikov so bile: opomin, ki ga je izrekal šolski upravitelj, ukor s katerim je kaznoval sreski nadzornik, izguba plače od treh dni do treh mesecev, odpust iz službe brez izgube pridobljenih pravic, odpustitev iz službe z izgubo pridobljenih pravic, upokojitev brez ali z zmanjšano pokojnino. Vse ostale kazni je lahko izrekal le minister.

Za preiskavo kaznivih dejanj in prekrškov učiteljev so bili pristojni upravitelji ali šolski nadzorniki. Učitelj, ki je bil obsojen na zaporno kazen daljšo od šestih mesecev, je izgubil plačo za čas preživet v arestu. Tistega, ki ga je državno sodišče obsodilo zaradi nečastnih dejanj, so odpustili iz službe, brez možnosti vrnitve v državno službo. Odpuščen pa je bil tudi tisti učitelj, ki je bil dve leti zapored negativno ocenjen.

Novinci so začeli s svojim službovanjem na šolah z najmanj dvema učiteljema. Pravico do boljših

2 Finančni zakon za leto 1937/38, II. del: določbe za posamezna ministrstva, Službeni list št. 31/1937.

3 Šolski dnevnik.

4 O poroki, enem od mejnikov v človekovem osebnem življenju, obvestimo marsikoga. Učiteljem je seveda bilo obvezno svojo spremembo zakonskega stanu sporočiti tudi šoli in s tem tudi delodajalcu, državi. Tako so v Prosvetnem oddelku seveda ohranjeni tudi poročni listi, iz katerih je razviden celoten postopek informiranja. Ko sta se 1. 1. 1938 poročila Ljudmila Trepečnik, učiteljica v Trbovljah in Martin Mencej, strokovni učitelj v Šoštanju, sta svoj poročni list in njegov prepis poslala različnim inštitucijam. Upravitelj Josip Pečnik je Sreskemu načelstvu v Laškem iz Državne deške ljudske šole v Trbovljah 21. 1. 1938 poslal poročilo o omenjeni poroki. Zakonca sta sicer živela vsak v svojem kraju službovanja, njuni službeni prejemki pa so ostali neokrnjeni, ker nista živela v skupnem gospodinjstvu. Sreski načelnik Laškega je poročni list posredoval Kraljevski banski upravi Dravske banovine, prosvetnemu oddelku v Ljubljani, da se sprememba zabeleži v uslužbenski list. Iz Ljubljane je načelnik prosvetnega oddelka po pooblastilu bana poslal prepis poročnega lista Ministrstvu prosvete - oddelek za ljudske šole v Beogradu, da se je izvršila sprememba tudi v centralnem uslužbenskem listu. Tudi sreski načelnik v Slovenj Gradcu je na isti naslov poslal obvestilo o poroki Martine Mencej (ARS, BAN IV., št. 1329/1938).

krajev službovanja je dajalo novincem samo spričevalo o boljšem uspehu pri učiteljskem diplomskem izpitu. Dolžina delovne dobe učitelja je vplivala na kraj službovanja (trg, mesto ali fakulteta). Prošnje za premestitev so se vlagale pri oblastvih obče uprave. Do premestitve ni bil upravičen tisti, ki v zadnjih treh letih ni bil vsaj dober, ki je bil v zadnjih letih zadosten ali nezadosten, in tisti, ki ni v kraju službovanja prebil dve leti.

Učitelje so ocenjevali sreski in banski šolski nadzorniki. Mnenje sreskega nadzornika je bilo predloženo banski upravi, kjer so se vpisale ocene učiteljev v uslužbenske liste.

Šolo je vodil upravitelj, ki ga je postavil minister za prosveto. Upravitelj je imel več nalog, med ostalim je poročal sreskemu načelniku o nerednih in nevestnih učiteljih in o njihovih kaznivih dejanjih. Sodeloval je tudi s krajevnim šolskim odborom pri sestavi šolskega proračuna. Na šolah z več kot 12 razredi je bil upravitelj oproščen poučevanja. Sreski šolski nadzornik je bil nadzorni organ.

Njihova glavna naloga je bil nadzor nad vedenjem učiteljev zunaj šole. Med drugim so preiskovali kazniva dejanja učiteljev narodnih šol in predlagali kazni.

Na grobo bi lahko vse vpisane prestopke strnili v 4 skupine:

1. Službena nedisciplina

Neredno službo si je privoščilo kar 8 od vseh (80) vpisanih prestopnikov. 10% vseh prestopkov se je nanašalo na kritiko službenega starešine (v večini žalitve ravnatelja), s tem, da je eden kritiko konkretiziral tudi tako, da je ravnatelju primazal zaušnico.

Nekateri so radi zanemarjali učiteljske dolžnosti, drugi so se lotili denarnih manipulacij. Celjana Praprotnika so zaradi manipulacij z uradnim denarjem kaznovali tako, da je moral 300 dinarjev prispevati v blagajno učiteljskega pokojninskega sklada. Podobne težave so zapisane še šestkrat, pri večini pa kaže, da so bile kazni vzgojne.

Lažna poročila in izdajanje uradne skrivnosti bi lahko bila le plod nekoga, ki stvari okrog sebe razumeva s kančkom več domišljije. Vendar so ugotovili, da je preveč bujna domišlija škodljiva in kazniva.

K službeni nedisciplini lahko prištevamo tudi učitelja, ki se je nedostojno vedel napram državnemu organu javne varnosti in tistega, ki se je nedostojno obnašal do šolskega nadzornika. Nekdo je sramotil izpitni odbor, drugi je rekel, da je treba vse tiste, ki premeščajo, pobiti, pa spet dva, ki nista izvrševala službene dolžnosti. Ob tem si lahko mislimo marsikaj .

Vprašanje pa je, kaj si je mislil učitelj Ivan iz Ovsiš, ki se je "vtikal" v delo vajenke na pošti in ji solil pamet, kako bi naj delala kot poštna uradnica.

Nerednosti pri opravljanju dolžnosti, izogibanje obveznostim, kot so razni sestanki in neresnične obdolžitve proti kolegom, so bili dokaj pogost pojav, predvsem zaradi konfliktov, ki so se pojavljali med kolegi učitelji. Tako je tudi učiteljica Frančiška Novak storila prekršek s tem, da je kritizirala svoje nadrejene starešine in s tem krnila njihov ugled. Za omenjeni prekršek po paragrafu 7. tč. 2/6[5] Uredbe o disciplinski odgovornosti šolskih nadzornikov in učiteljev ljudskih šol, je bila kaznovana s pismenim ukorom.[6] Ta prekršek, ki je bil samo zadnji v dolgi vrsti disciplinskih obravnav, je bil povod za mnogo širšo in konkretnejšo preiskavo o življenju in poprejšnjih disciplinskih prekrških Frančiške Novak. Tako se v zadevi, ki obravnava omenjeno učiteljico in je mimogrede rečeno zelo obširna, nahajajo tudi spisi iz srede in konca dvajsetih let. Seznam njenih prekrškov je ohranjen v tabelarni obliki in je zelo obširen.

Tako se ji je primerilo med drugim tudi to, da se je morala na sodišču zagovarjati zaradi obtožbe povzročitve lažje telesne poškodbe. V kraju službovanja se je sprla s tamkajšnjim poštarjem in prišlo je do medsebojnega obračunavanja. Učiteljica je žalila poštarja in njegovo ženo, pa tudi poštar ji ni ostal dolžan, posledica tega je bilo to, da je verbalni spopad prerasel v fizično obračunavanje. V medsebojni tožbi na sodišču je bil poštar obsojen zaradi povzročitve lažje telesne poškodbe, Novakova pa je bila v protitožbi oproščena zaradi pomanjkanja dokazov. Resnici na ljubo moramo povedati, da kljub oprostitvi na sodišču ne moremo z gotovostjo trditi, da je bila v celotni zadevi res nedolžna.

O njenem političnem prepričanju lahko dobimo dokaj jasno sliko ob sporu z župnikom. Novakova je negativno vplivala na starše učencev s tem, da jih je nagovarjala, naj ne pošiljajo otrok k verouku. Povod za tak odnos do vere in cerkvenih oblasti je bilo neprimerno in žaljivo obnašanje župnika napram učenki z imenom Kozel - Kosu. Župnik jo je med poukom večkrat nadlegoval in jo žalil s kozlom. Prav tako je večkrat iz nje s štolo in črno knjigo izganjal hudiča.

Učiteljica je med svojim službovanjem večkrat izostala od pouka. Najhujšo kršitev obveznosti si je privoščila med 8. in 28. 6. 1927, ko je za skoraj ves

5 Omenjena točka obravnava kritiko in omalovaževanje ukazov in postopkov oblasti, starešin in predpostavljenih.

6 Arhiv Republike Slovenije (dalje ARS), Banska uprava Dravske banovine, oddelek za prosveto (BAN. IV), št. 6493/38.

mesec izostala od pouka in ta odsotnost ji s strani šolskega upravitelja ni bila odobrena, kajti med tem časom so jo opazili na Polzeli, privoščila si je izlet na Bled in redno hodila na hrano v gostilno. Tudi ta obtožba je ostala nedokazana, obtožena je namreč priložila komisijsko zdravniško spričevalo, izjavo zdravnikov, da je bil dopust potreben in predlog sreskega šolskega nadzornika o odobritvi dopusta. Tako ji je bila odsotnost za ta čas odobrena.

Nemoralno življenje, in nemoralno obnašanje je v vsaki družbi hud prekršek. Učiteljica je bila obtožena tudi nemorale. Narodni poslanec Žebot jo je z uradnim dopisom obtožil da živi dvojno življenje, polno nemorale, s težkimi disciplinskimi prestopki in zaradi tega je predlagal suspenz ali premestitev, vendar svojih obtožb ni dokazal. Tako je tudi sreski poglavar v svoji izjavi navedel, da je spis poslanca Žebota sestavljen na osnovi neresničnih informacij, celotna obtožba pa brez stvarne podlage.

Novakova se ni mogla izogniti niti obtožbi o pijančevanju. Tako naj bi na vaški veselici, torej v javnosti, plesala, pila in kadila vse do štirih zjutraj, kar pa se je z zagovorom prič izkazalo kot neresnično. Obtožena je v zagovoru zanikala tovrstne obtožbe kot popolnoma neutemeljene.

Njena nepriljubljenost in težka narava je razvidna iz obtožbe v zvezi z žalitvijo župana, ki ji je očital naslednje besede: "Farovški podrepnik, kimovec, zarukani kmet." Sam pa jo je po lastni izjavi pozdravil z besedami: "Kaj pa ti strašilo tukaj delaš?" Obtožena je seveda zanikala uporabo žaljivih izrazov. Po zaslišanju prič so ugotovili, da je bila žalitev župana verjetna, vendar je župan s svojim nastopom in žaljivkami sam izzval tako reakcijo Novakove.

Kaj lahko torej vidimo iz navedenih obtožb zoper učiteljico Novakovo? Predvsem to, da je bila v svojem službenem kraju nekaterim krajevnim strukturam velik trn v peti in so se je hoteli na vsak način znebiti. Iz obtožbe žalitve župana je razvidno, da je bilo njeno politično prepričanje verjetno liberalno, večino pa so v Šmarju pri Jelšah imeli predstavniki SLS. Določeno podporo in zaupanje nekaterih občinskih struktur pa je učiteljica vseeno imela, saj brez le te verjetno ne bi bila oproščena večine obtožb. Zaradi pretepanja učenca pa je bila učiteljica kazensko že pred tem premeščena iz Št. Petra v Savinjski dolini v Šmarje pri Jelšah. Kljub vsem zavrženim obtožnicam, pa je iz obširnosti zadeve Frančiške Novak razvidno, da je bila zelo problematična oseba, hitro vzkipljiva, rahlih živcev, kar je med drugim občutilo tudi več njenih učencev.

Ivan P. Lokovšek, učitelj-pripravnik na državni ljudski šoli v Framu je bil kaznovan z ukorom zaradi nerednosti v in izven službe na osnovi čl. 2., 3. in 4. tč. 1. in 2. Uredbe o disc. odgovornosti šolskih nadzornikov in učiteljev ljudskih šol.[7]

Glavni razlog za kazen je bilo streljanje s samokresom, na predvečer rojstnega dne Njegovega Veličanstva kralja Petra II. dne 5. IX. 1937, ob slavnostnem kresu in pred Sokolskim domom v Framu. S tem dejanjem je bila ogrožena varnost otrok in odraslih, ki so bili soudeleženi pri tem dogodku.

Prav tako je zanemaril svojo vzgojiteljsko dolžnost s tem, da je dopustil šolski mladini pozno v noč ostati na zabavi s plesom, dovolil je, da so plesali celo takoimenovani "polstertanc". Učitelj bi v skladu z svojimi dolžnostmi moral zahtevati od učencev, da se takih zabav ne udeležujejo, še posebej zaradi pozne nočne ure. Ker pa tega ni storil in se je sam udeležil zabave, posebej pa zaradi tega, ker dogodka ni prijavil šolskemu upraviteljstvu, je bila dokazana njegova brezbrižnost, kar je seveda škodovalo ugledu učiteljstva.[8]

2. Nemorala

Nemoralno obnašanje bi lahko razdelili v dve skupini:

- spolni prekrški oziroma delikti in nezakonski otroci učiteljev;
- pijančevanje.

Neka vzgojiteljica se je intimno spoprijateljila s samskim kmečkim fantom. V nedovoljeno razmerje se je spustila tudi poročena učiteljica, in sicer ji je prirastel k srcu občinski tajnik. K dvema prestopkoma žensk dodajmo na isto temo še "mutualno onanijo" Otona B. iz Bogojine.

In sedaj so na vrsti moški, učitelji, ki so si zaželeli mladih kmečkih punc, se nedostojno obnašali do svojih učenk ali pa z njimi že preizkušali razna nečista dejanja. Takih vpisov je 6. Zgodilo pa se je tudi, da je poročen učitelj imel nezakonskega otroka, kar je prav tako pomenil prestopek in se je tako znašel med vpisi v našem zveščiču.

Trije so vpisani kot prestopniki zaradi pijančevanja. Franja iz Krškega je označena celo kot notorično nepoboljšljiva pijanka. Kaznovana je bila s premestitvijo brez povrnitve potnih stroškov.

Primeri pijančevanja in nemoralnega življenja tudi med učitelji niso bili nobena redkost,[9] saj so bili le ljudje, ki so izhod za svoje težave med drugim iskali tudi v pijači. Tovrstne in podobne disciplinske prekrške je obravnavalo učiteljsko dis-

7 Glej Uredbo o disciplinski odgovornosti šolskih nadzornikov in učiteljev ljudskih šol, Službene novine Kraljevine Jugoslavije, št. 216-LI/1936.
8 ARS, BAN IV., št. 7701/38.
9 ARS, BAN IV., št. 1361/38.

ciplinsko sodišče pri kraljevski banski upravi Dravske banovine v Ljubljani.[10]

Zelo nazoren in značilen je primer učitelja ljudske šole v Tržišču v krškem srezu, ki je storil disciplinski prekršek po paragrafu 7, točka 1 in 13 Uredbe o disciplinski odgovornosti šolskih nadzornikov in učiteljev ljudskih šol.[11]

No in kaj je zagrešil učitelj, da si je prislužil kazen zmanjšanja dohodkov v višini 5% za dobo enega meseca?

Omenjeni učitelj je dne 20. 12. 1936 s svojim devetletnim sinom v večernih urah z vlakom prispel v Trebnje, kjer je potekala slovesnost ob otvoritvi električne napeljave v tem kraju. Po ogledu nove razsvetljave sta se z sinom najprej napotila v gostilno pri Pavlinu. Iz nam neznanih razlogov v gostilni nista bila postrežena s pijačo, zato sta jo zapustila ter se napotila v gostilno Grmovšek, kjer je učitelj popil nekaj kozarčkov vina in se odpravil v gostilno Zurc, kjer je zopet naročil vino in se dokončno opil. V pijanosti je s ključem razbil steklenico. Začel je nadlegovati zbrane goste in hotel imeti govor, česar pa mu družba ni dopustila. Zaradi tega se je razburil in se z njimi tudi sporekel. S popivanjem je nadaljeval v gostilni Bukovec, kjer je nameraval nadaljevati z govori. Notar Mastnak iz Trebnjega ga je na lep način zaman poskušal spraviti iz gostilne. Kljub negodovanju je še vedno poskušal nadaljevati z govorom, vendar si je za svoj trud prislužil le nekaj krepkih zaušnic od domačih fantov, kar je bilo dovolj, da se je končno le odpravil iz gostilne. Vendar pa s tem dogodkom njegove "turneje" po gostilnah še ni bilo konec. Namreč, med 3. in 4. uro zjutraj je prispel v gostilno Špringer, od koder se je, še vedno v družbi svojega sina, odpravil peš proti domu. Na poti se je spotoma ustavil v Nemški vasi pri Vrabčevi domačiji, v kateri je živela samska ženska in potrkal na okno tako, da je pri tem razbil dve okenski šipi. Lastnica hiše ju je sprejela v hišo in skuhala črno kavo, nakar sta skupaj z sinom zaspala. Zbudila sta se okrog desetih dopoldan in potem končno odšla domov v Dolnjo Nemško vas. Tega dne bi moral učitelj imeti dve uri pouka, vendar ga je zaradi popivanja seveda prespal. Tako so otroci ostali brez pouka.

V razsodbi Disciplinskega sodišča je poudarjeno, da je Dominko s svojim obnašanjem in ravnanjem kršil ugled stroke izven službe, s takim ravnanjem se je izpostavljal in povzročal negodovanje in zgražanje javnosti, zlasti pa še z dejstvom, da je s seboj vodil komaj devetletnega otroka.[12] Zanimivo je, da opisani primer ni bil edini eksces omenjenega učitelja. Pomembno je dejstvo, da je bil v očeh uradnih oblasti že pred tem sumljiv, predvsem zaradi suma politične neprimernosti. Tako je že pred disciplinsko obravnavo poskušal vsaj navidezno narediti samomor, kar je razvidno iz poročila komandirja orožniške postaje v Trebnjem.[13]

Poskus samomora z obešanjem je Dominko uprizoril dne 6. 9. 1936 zvečer, vendar je bilo iz okoliščin razvidno, da je poskus le "fingiral". Njegova takratna služkinja je izjavila, da je že večkrat omenil, da bi bilo najbolje, da se obesi. Isto je izjavil tistega večera, vendar je bilo iz njegovega ravnanja razvidno, da za spremembo misli resno. Zato je služkinja o tem obvestila soseda in učiteljico Bajčevo. Sosed se je takoj napotil proti šolskemu vrtu, kjer je našel Dominka ležečega na tleh pod jablano, vendar brez kakršnihkoli znakov obešanja. Dominko se je nato napotil spat, sosed pa je še dodal, da je učitelj močno smrdel po vinu. Ker tudi služkinja ni opazila nobenih vrvi, razen "špage" na jablani, ki pa je visela tam zaradi sušenja perila, ni bilo mogoče domnevati, da bi resnično šlo za poskus samomora. Iz orožniškega poročila je še razvidno, da je bil Dominko sovražno razpoložen do oblasti. Omenjenega večera v Trebnjem naj bi omalovaževal tudi bana, kar pa mu ni bilo mogoče dokazati. Iz opisanega primera lahko razberemo, da so tistim učiteljem, ki so storili tovrsten prekršek, uradne oblasti hotele naprtiti tudi hujše oblike protidržavnega delovanja, kot je nestrinjanje oziroma nasprotovanje uradni politiki.

10 Po uredbi o disciplinski odgovornosti šolskih nadzornikov in učiteljev ljudskih šol, Službene Novine Kraljevine Jugoslavije, leto XVIII., 1936, št. 216-LI, so v petem poglavju omenjene uredbe, v paragrafu 13, točno določena disciplinska sodišča za področje celotne države. Tako so delovala sledeča sodišča:
- disciplinska sodišča pri banih,
- disciplinsko sodišče pri Ministrstvu za prosveto,
- upravna sodišča in
- Državni svet kot disciplinska sodišča.
Disciplinska sodišča v banovinah so sestavljali predsednik in štirje člani. Predsednika in enega člana sodišča je imenoval minister za notranje zadeve iz resorja politično upravnih uslužbencev, ostale tri člane pa je postavil minister za prosveto. V sestavo sodišča sta spadala še predstavnik Prosvetnega oddelka Kraljevske banske uprave in en član sekcije profesionalnega združenja prosvetnih delavcev.

11 Službene Novine Kraljevine Jugoslavije, št. 216-LI/1936. Točka 1 paragrafa 7 se glasi:
Pristransko ali sebično, nevestno ali nemarno opravljanje dolžnosti.
Točka 13 pa obravnava nemoralno in nedostojno obnašanje v privatnem življenju, kot je pijančevanje, klatenje, igre na srečo ipd., na krajih in v družbah na način, ki ponižuje dostojanstvo državnega uslužbenca.

12 ARS, BAN IV., št. 1361/38, Razsodba disciplinskega sodišča pri kraljevski banski upravi dravske banovine, D.S. No. 47/4, z dne 24. junija 1937.

13 ARS, BAN IV., št. 1361/38.

3. Telesne kazni

Z istoimensko besedo je vpisanih 8 prestopnikov. Sem pa seveda sodijo tudi tisti, pri katerih je navedeno, da kršijo praragrafa 67 in 81 Zakona o narodnih šolah iz leta 1929.[14]

Primerov surovosti in izživljanja nad učenci, čeprav je bilo telesno kaznovanje z Uredbo o disciplinskih prekrških prepovedano, ni tako malo. Zelo tipičen je primer učiteljskega pripravnika iz Bodonec v soboškem srezu, ki je, kot je sam navedel, izgubil živce in kaznoval otroke na način, ki ni bil v skladu z zakonodajo.[15]

Kaj se je dogajalo tistega dne, ko je prišlo do uporabe šibe v šoli, je lepo razvidno iz zapisnika o zaslišanju, ki je potekalo v pisarni sreskega šolskega nadzornika v Murski Soboti.

Dne 31. 3. 1937 zjutraj je učitelj med uro stopil iz razreda k učitelju Kolomanu Kučanu, ki je imel stanovanje v sosednji sobi, da mu je obvezal prst, na katerem je imel rano. Pred odhodom je učencem naročil naj bodo mirni. Ko se je vrnil, so bili vsi dečki iz svojih klopi in so kričali pred odrom ter se podili za sladkorčki, ki so jim jih metale deklice. Fantje so bili nemudoma kaznovani s klečanjem pred odrom, štiri najhujše razgrajače pa je učitelj kaznoval s šibo.

Vsak izmed četverice je moral stisniti prste in iztegniti roko proti učitelju, nakar jih je učitelj s palico pretepel po koncih prstov na obeh rokah.

Tepež učitelja bi verjetno ostal nekaznovan, če se nad učiteljevim ravnanjem ne bi pritožil in ga prijavil oblastem oče enega tepenih otrok, ki je bil v kraju vpliven in bogat posestnik. Ker je otrok trpel posledice, krvavitev pod nohti, ni bil sposoben opravljati kmečkih del, ne pisati, ker je izrecno poudaril tudi njegov oče z besedami: "Nič ne bi imel proti, če bi ga natepli po riti." Ostali trije kaznovani učenci niso imeli težjih posledic zaradi tepeža.

Učitelj je v svojem zagovoru še zatrdil, da ni imel namena prizadejati poškodb kaznovanim učencem in da posledice obžaluje.

Kazen za storjeni disciplinski prekršek učitelja iz Bodonec je bila po razsodbi disciplinskega sodišča zmanjšanje prejemkov za 5% za dobo enega meseca.

Dejanje je nedvomno vsebovalo znake disciplinskega prestopka. Ne glede na to, da je bilo po paragrafu 67 Zakona o ljudskih šolah učiteljem prepovedano uporabljati telesno kaznovanje,[16] je učitelj izvedel kazen na način, ki je pomenila nedvomno surovo ravnanje z učenci. Podpludbe so bile dokaz, da je učitelj šibo uporabil z vso silo. Okoliščina, da šibe ni bilo v razredu in jo je moral neki učenec šele prinesti iz sosednjega razreda, je pomenila oteževalno okoliščino za učitelja, ker dejanja ni izvršil v trenutni razburjenosti, ampak po premisleku.

Ker je bil prestopek težja kršitev Uredbe, je v bistvu kazen za tak prekršek milo rečeno zelo nizka, da so učitelji, pa tudi starši otrok kljub prepovedi telesne kazni še vedno zagovarjali najstrožje kaznovanje, kar pomeni tudi uporabo šibe. To je lepo razvidno tudi iz zagovora Viljema Faturjaka, ki je ob koncu poudaril, da so ga starši večkrat prosili, naj otroke strogo kaznuje in tudi natepe.

4. Politični delikti

Trdimo lahko, da je bilo političnih deliktov kar nekaj in so zagotovo najbolj raznoliki. Ko se je v letu 1937/1938 neki učitelj družil s komunističnimi osebami, so ga seveda vpisali med kršitelje pravil.

Dušan iz Podgrada je otrokom v šoli razdeljeval list Edinost,[17] da so ga nesli domov staršem.

Učiteljica gospodinjskega tečaja, Marija iz Javornika, je spomladi 1940 leta trosila po Javorniku in Koroški Beli komunistične letake in je bila zaradi tega suspendirana in aretirana.

Prepovedane letake je razdeljeval tudi Janko iz Guštanja, ki so ga denarno kaznovali.

Daromil iz Zaliga Loga pri Škofji Loki je v cerkvi pijan motil šmarnično pobožnost.

Šolski upravitelj Ivan iz Štrigove je kritiziral postopanje nadrejene oblasti in v razredu vzpodbujal plemensko mržnjo.

Dušan iz Mozirja je v šoli vzbujal mržnjo do verskega prepričanja in govoril zoper obstoječi družbeni red (kaznovali so ga z zmanjšanjem prejemkov za 10% 1 leto).

Proti obstoječemu družbenemu redu je govoril Ferdinand iz Predvora in tudi Viktor iz Podbrezij.

Veliko korajže je zbral Avgust iz Litije, ki je leta 1939 ob manifestaciji čeških Orlov in ZFO na ves glas kričal "dol s farji", dol s pokvarjeno mladino in zdravo Sokol.

Nič manj pogumen ni bil Ivan iz Sv. Barbare v Halozah, ki je leto dni pred tem (1938) zabavljal čez predsednika volilnega odbora pri občinskih volitvah. Poleg tega je stalno občeval s poročeno gospo, kar prvi kazni dodaja še večjo težo in verodostojnost.

Albin iz Vrtače je velel učencu naj odstrani slovensko trobojnico, ki jo je nosil na suknjiču ob

[14] V paragrafu 67 je izrecno prepovedano telesno kaznovanje, v paragrafu 81 pa je določeno vedenje učiteljev v šolah in izven njih.

[15] ARS, BAN IV., št. 1359/38.

[16] Glej navedeno uredbo o disciplinski odgovornosti...

[17] Edinost, tednik, ki je izhajal v Ljubljani od 3. 3. 1934 do 12. 8. 1936. Glasilo stranke Svetislava Hodjere (Jugoslovanske narodne stranke) v Sloveniji. (Glej M. Mikuž, Slovenci v stari Jugoslaviji, str. 9).

nasilni smrti Dolinarja,[18] 11. 6. 1937. Kazen je bila prav tako zmanjšanje prejemkov.

Na Kraljevsko bansko upravo Dravske banovine je 10. 9. 1937 prispel dopis o disciplinskem prestopku Albina Smoleta, učitelja na II. deški ljudski šoli v Vrtači. Namestnik bana v Ljubljani je 14. 10. 1937 izročil primer A. Smoleta disciplinskemu sodišču pri kraljevski banski upravi v Ljubljani.

11. junija je učenec Marjan Pestotnik iz IV. b. razreda omenjene šole imel med poukom na prsih slovensko trobojnico s črnim florom. Učitelj Smole mu je menda rekel, naj slovensko trobojnico odstrani, glede na to, da se učenci v razredu razburjajo. V odmoru so šli učenci na dvorišče, kjer so Pestotnika sošolci pretepli, znak, ki ga je fant na učiteljevo zahtevo odstranil, pa ukradli iz ali ispod torbe in ga izročili čistilki, da ga sežge. V razredu je menda obtoženi rekel, da je bil akademik Dolinar obžalovanja vredna žrtev gotovih političnih prenapetežev. Klerikalci so poslali ubogega Dolinarja na Štajersko, sami pa so se mastili za obloženimi mizami, sedaj, ko pa je Dolinar mrtev, ga pa delajo za klerikalnega mučenika. Smole je menda pretep fantov na dvorišču videl, a jih ni kaznoval, ker se fantje pretepajo zaradi politično različnih orientacij. Bolje bi bilo, ko bi se učili, ne pa politično opredeljevali. Izjave učitelja Smoleta, ki je bil kaznovan zaradi premajhne politične strpnosti, pretepenega Pestotnika in fantov, ki so bili zaslišani, so podobne, a v detaljih precej različne. Priloženi so zapisniki zaslišanih prič dogodka in tudi staršev omenjenih učencev. Končno je 29. 12. 1937 Disciplinsko sodišče pri kraljevski banski upravi Dravske banovine izdalo razsodbo. Z njo je bil Albin Smole oproščen obtožbe, da je v razredu govoril o nesrečnem liku akademika Dolinarja in s tem zadeve o klerikalcih. Torej, nemarnega opravljanja službe je sodišče Smoleta oprostilo. Kriv pa je bil, ker ni poskušal dokončno ugotoviti učencev, ki so napadli Pestotnika, ter da ni poskušal preprečiti incidenta, do katerega je prišlo. Smole je torej svojo službeno dolžnost kot učitelj narodne šole opravljal malomarno in s tem kršil paragraf 7 Uredbe o ljudskih šolah. Seveda so obširno navedeni tudi razlogi, zakaj se je sodišče odločilo za takšno razsodbo.

Tragičen primer osebne stiske in političnih pritiskov na učitelja je primer samomora učiteljice in obdolžitev moža zaradi suma pomoči pri samomoru.[19] No, pa poglejmo kaj se je dogajalo z učiteljskim parom, ki je več let služboval na osnovni šoli v Mengšu. Leta 1936 pa sta bila skupaj premeščena na osnovno šolo v Starem trgu, predvsem zaradi njunega pričevanja v šenčurskem procesu.[20]

Ob preselitvi sta zakonca starejšega sina pustila v oskrbi pri stanovski kolegici, mlajšega sina pa sta vzela z sabo. V Starem trgu sta stanovala v šoli, kjer sta imela v pritličju na razpolago kuhinjo in sobo ter podstrešno sobo, ki je nista uporabljala, ker je bil dohod do sobe težak - na podstrešju so namreč domovale miši in podgane. Zaradi slabih higienskih razmer tudi nista uprabljala kuhinje, na hrano sta hodila v gostilno Majerle. Zakonca sta sicer iskala primernejše stanovanje v Starem trgu, vendar ga nista mogla dobiti. Ker sta pričakovala ponovno premestitev, ob preselitvi nista pripeljala s seboj pohištva in ostale opreme. Ob priliki šenčurskih dogodkov si je učitelj nabavil pištolo, predvsem zaradi osebne varnosti. Le-to je prinesel tudi v Stari trg, zaradi napetosti vsled političnega delovanja Mačkovih pristašev. Hranil jo je v nezaklenjeni mizici v sobi.

Preselitev in nenehne pritiske je mnogo bolj občutila žena, počutila se je precej prizadeto, zaradi prisilne ločitve od pokojnega sina pokopanega v Mengšu in predvsem zaradi starejšega sina, ki je v Ljubljani obiskoval gimnazijo, pa tudi zaradi neprimernih, če že ne obupnih stanovanjskih razmer na novem službenem mestu. Večkrat je tudi izjavila, da ne more več prenašati takih razmer in da se bo obesila ali ustrelila. Posebne družbe v Starem trgu nista imela, večkrat pa sta izjavila, da se jima je zaradi premestitve zgodila krivica. Domnevala sta, da je bila premestitev delo političnih nasprotnikov, ker je bil obtoženec v Mengšu politično zelo aktiven. Bil je član Sokola in tajnik stranke JNS. V Starem trgu nista bila preveč aktivna v politiki, razen ob občinskih volitvah oktobra 1936, ko je obtoženec poskušal sestaviti nasprotno listo, kot jo je imela vladna stranka. Ko se je dne 11. oktobra vršil politični shod pred bližnjimi volitvami, se ga je udeležil tudi učitelj, kljub

[18] Ob prihodu predsednika JNS generala Živkovića v Ljubljano so izbruhnile demonstracije, za katere so dali pobudo komunisti, udeležili pa so se jih tudi klerikalci. Ob Živkovićevem prihodu v Slovenijo sta se postavljala nasproti dva tabora, tabor fašistov in tabor demokratičnega ljudstva, je zapisal komunistični Delavski list. Klerikalci so organizirali svoje skupine, ki so se za Živkovićem vozile po Sloveniji. Te skupine so se pri Prihovi spopadle z Živkovićevim spremstvom in pri tem je bil ubit 22-letni Rudolf Dolinar, ki so ga klerikalci oklicali za mučenika. Več o tem dogodku Slovenec, 12. junija 1938 oziroma M. Mikuž, Slovenci v stari Jugoslaviji, str. 451.

[19] ARS; BAN IV., št. 3347/38.

[20] Takoimenovani Šenčurski proces se je začel v Beogradu 20. 2. 1933, pred sodiščem za zaščito države proti bivšima poslancema Ivanu Brodarju in Ivanu Štrcinu, župniku Matiji Škrbcu in še 9 obtoženim zaradi protirežimskih izjav ob priliki shoda v Šenčurju in Koroščevih proslav maja 1932. Obtoženci v procesu so bili obsojeni na denarne in zaporne kazni. (Spominski zbornik Slovenije, Ljubljana 1939, str. 99-100). Več o tem glej Matija Škerbec, Šenčurski dogodki, Kranj 1937.

temu, da mu je žena prigovarjala, naj se raje ne izpostavlja. Po shodu se je oglasil v gostilni Majerle, kjer je že bila žena z šolskim upraviteljem. Po nekaj popitih kozarčkih je prišlo do besednega konflikta z dr. Kocetom, predstavnikom vladajoče JRZ. Po tem dogodku je bila žena na koncu z živci in je sama odšla domov. Pozneje se je vrnila po moža, nakar sta se skupaj odpravila domov. Istega dne zvečer sta bila spet v gostilni, kjer so se pogovarjali o popoldanskem incidentu z dr. Kocetom. V gostilni so ostali do enajstih zvečer, nakar so se odpravili domov. V gostilni je zbrana družba spila tri in pol litre vina. Zvečer sta zakonca spila še nekaj šilc žganja in se pogovarjala o otrocih in o dogodkih minulega dne. Žena je izrazila bojazen, da ju bodo po incidentu v gostilni kazensko premestili v južno Srbijo. Zaradi tega in pa zaradi zaužitega alkohola je bila precej nervozna. Nenadoma je vstala, odšla v sobo, iz mizice vzela pištolo in se pred možem ustrelila, pred tem pa zavpila: "Jože, maščuj mojo kri!"

Obtožnica je pokojničinemu možu očitala njegovo zakonsko nezvestobo, kot poglaviten vzrok za ženin samomor. Tozadevno je bilo zaslišanih precej prič, ki so izjavile, da je imel obtoženi v času službovanja v Mengšu razmerje z kolegico. Tako je ena izmed prič izjavila, da so se šolski otroci večkrat na ta račun zabavali. Govorilo se je tudi, da hodi obtoženi h kolegici vasovat in da ostaja tam pozno v noč.

Vse obtožbe o domnevnem kaznivem dejanju obtoženega glede sostorilstva pri samomoru njegove žene so bile zavržene in ugotovljeno je bilo, da obtoženi ni kriv za očitano mu dejanje.

Tudi iz tega primera je razvidno, da so bili takoimenovani neprimerni učitelji, kar se seveda nanaša na politično udejstvovanje, ki ni bilo v skladu s takratno politično večino, večkrat po krivem obdolženi raznih prestopkov, od nemorale pa vse do pomoči pri samomoru. Seveda je hotela oblast na njihovo mesto pripeljati ustreznejše, bolj poslušne kadre, ki bi ubogljivo delovali v prid vladajočim strukturam, kajti ne smemo pozabiti na dokaj velik vpliv učitelja v takratnem slovenskem prostoru.

Kakšne pa so bile najbolj pogoste sankcije vpisanih prekrškov. Poudariti je potrebno, da jih ponekod ni. Bodisi je bil postopek zaradi zastaranja opuščen ali ustavljen, včasih so bili vpisani oproščeni ali pa je rubrika, ki je temu namenjena, preprosto ostala prazna.

Pojdimo po vrsti. Dvakrat so izrekli ustni ukor. Sedemkrat so določili denarno globo, in sicer od 100 do 500 dinarjev.

Zmanjšanje plače od 2% za dobo 1 meseca do 10% za 1 leto je bilo zapisano 13-krat.

Premestitev pa je bilo deset. Vzroki so bili različni. Zaradi pijančevanja, nadlegovanja mladoletnic, nevestnega opravljanja službenih dolžnosti, malomarnosti, kritike službenega starešine, fizičnega ogrožanja nadzornika in zasmehovanje župnika, zabavljanja čez predsednika volilnega odbora...

Najhuša kazen je bila odpust, ki je v našem seznamu vpisana trikrat. Dvakrat zaradi občevanja z učenko in enkrat že omenjena aretacija in odpust iz službe zaradi komunističnih letakov.

ZUSAMMENFASSUNG

Einige Details aus dem Leben der Volksschullehrer in der Zwischenkriegszeit

Die Grundlage der vorliegenden Abhandlung bildet ein Verzeichnis der Disziplinarvergehen der Volksschullehrer und -inspektoren. Die Vergehen der Lehrer, die alphabetisch unter Anführung des Dienstortes geordnet sind, können in vier Hauptgruppen aufgegliedert werden: Vergehen gegen die Arbeitsdisziplin (Kritik des Vorgesetzten und ähnliches), Unmoral (Sexualdelikte und Trunksucht), körperliche Strafen und politische Delikte, an denen es in der Zeit des sonst bewegten politischen Lebens der dreißiger Jahre auch in der Schule nicht fehlte. Das Verzeichnis enthält außer den Angaben über Namen und Strafen auch eine Beschreibung der Vergehen und der verhängten Sanktionen. Die Eintragungen sind zwar unvollständig, konnten jedoch an manchen Stellen mit Hilfe von Schriften der Königlichen Banschaftsverwaltung der Drau-Banschaft ergänzt werden, wo die Verfahren bei einzelnen Vergehen mit allen Vorschriften beschrieben sind. Dadurch wird dem Leser Einblick gewährt in das weitere Konzept des einzelnen Delikts sowie in seine Ursachen und Folgen. Es überrascht die Tatsache, daß eben diese Schriften fragmentarisch erhalten sind, was uns zur Annahme verleitet, daß sie einer höheren Dienststelle übermittelt worden sein müssen. Wegen der stellenweise spärlichen Angaben über die Straftat, mußten auch einige trockene Paragraphen der damaligen Schulgesetzgebung vorgestellt werden.

Ivanka Zajc-Cizelj

Manjšinski oddelek na celjski deški šoli 1931-1934

Po prvi svetovni vojni sta dekliška in deška mestna šola, ki sta dotlej uporabljali nemški učni jezik, postali slovenski. Za otroke nemške narodnosti pa so osnovali štiri vzporednice pri deški in štiri pri dekliški šoli. Avgusta 1919. leta so se vzporednice združile v mešane nemške razrede v okviru deške šole. Število učencev, ki so obiskovali pouk v nemščini, je naglo padalo - zadnji manjšinski razred je imel samo še 32 učencev in je bil leta 1925 ukinjen.[1]

Na osnovi odloka ministrstva za prosveto št. 2394 z dne 15/1-1931 so ponovno odprli manjšinski oddelek na mestni deški šoli. Pouk se je začel 5. februarja 1931. leta. Ustanovili so en razred s štirimi letniki z nemškim učnim jezikom za dečke in deklice nemške narodnosti.[2]

Proti odprtju oddelka z nemškim učnim jezikom je najprej nastopilo dvajset občinskih svetnikov na seji mestnega občinskega sveta, ki je bila 27. februarja pod predsedstvom mestnega načelnika dr. Alojza Goričan. Protestna nota je bila objavljena tudi v Novi dobi.

Na omenjeni seji mestnega občinskega sveta so bili navzoči (po abecednem vrstnem redu): Bizjak Joško, Borlak Josip, Brinar Josip, Cestnik Anton, Čepin Miloš, Dobovičnik Franjo, Ferk Josip, Golčer Jernej, Hohnjec Miha, dr. Hrašovec Juro, Janič Makso, dr. Kalan Ernest, Koschier Franc, Lečnik Anton, Leskovšek Franjo, Mastnak Martin, Mravljak Franjo, Požun Martin, Prekoršek Ivan, Ravnikar Ivan, Rebeuschegg Franjo, dr. Skoberne Juro, Turin Josip, Voglar Franjo, dr. Voršič Vekoslav, dr. Vrečko Dragotin in dr. Wolf Kristjan.

Protestno izjavo, ki jo navajam v celoti, so obravnavali pred prvo točko dnevnega reda; v njej v glavnem negirajo obstoj nemške narodnostne manjšine v Celju in s tem tudi pravico celjskih Nemcev do manjšinske šole.

Protestna izjava:

"Vsled odloka g. ministra prosvete od 15. januarja 1931 je bil v Celju otvorjen poseben oddelek osnovne šole z nemškim učnim jezikom.

Ta čin je vzbudil v širokih slojih veliko začudenje in nerazpoloženje. Temu nerazpoloženju mora dati izraza tudi občinski svet celjski kot poklicani tolmač mišljenja in čustvovanja mestnega prebivalstva.

§ 45 zakona o narodnih šolah določa, da se smejo ustanoviti v krajih, kjer v znatni meri prebivajo državljani drugega jezika, za njihovo deco posebni oddelki šole, in da v teh oddelkih ne more biti manj kot 30 učencev. Le izjemoma sme g. minister prosvete dovoliti otvoritev takega oddelka tudi s 25 otroki.

Ti pogoji v Celju niso podani in smo podpisani prepričani, da je g. minister prosvete dovolil otvoritev tega oddelka le vsled krivih informacij in netočnih navedb onih, ki so intervenirali za ustanovitev manjšinskega oddelka.

Celje leži sredi sklenjenega slovenskega ozemlja. V tem ozemlju ni nikake narodne manjšine, ker je vse podeželsko prebivalstvo izključno slovenske narodnosti. Ravno tako je vse domače mestno prebivalstvo slovenske narodnosti. Edino izjemo tvorijo maloštevilne rodbine v mestu in še manjštevilne po deželi, ki se smatrajo za nemške. Pa le majhen del teh rodbin je resnično nemške narodnosti. V kolikor pa so nemške narodnosti, niso te rodbine domačega izvora, temveč priseljene pod prejšnjim avstrijskim režimom, ki je tako priselitev pospeševal v svrho čim uspešnejšega raznarodovanja prebivalstva v slovenskih pokrajinah in zlasti v slovenskih mestih in trgih.

Pretežna večina rodbin, katere se danes prištevajo k nemški narodnosti, je slovenskega pokoljenja, tako, da so bili očetje in matere ali pa vsaj stariši ali dedi teh očetov in mater še slovenske narodnosti. To kaže že pogled na večino rodbinskih imen priglašenih učencev.

Bivši avstrijski režim je v mestih, ki ležijo v slovenskem ozemlju in tako zlasti tudi v Celju, protežiral pri imenovanju na uradniška mesta ljudi, ki so se izneverili svoji narodnosti in s tem

1 Publikacije Zgodovinskega arhiva v Celju, Inventar 5, Ivanka Zajc-Cizelj, Mestne šole Celje 1777-1964, Celje 1993, str. 6.

2 Zgodovinski arhiv v Celju (ZAC), fond Mestne šole Celje (MŠC), fasc. 56, sig. 56/465, kronika.

povzročili, da so mnogi sinovi slovenskih starišev odpadli od svojega naroda in se začeli prištevati Nemcem. Za nagrado so dobili službe, katere so se dajale Slovencem v mnogo manjšem številu in še to skoro izključno le na deželi v manjših trgih, ki niso bili rezervirani za Nemce, ali take, ki so se iz Slovencev prelevili v Nemce. Ta kader uradništva je v centrih slovenskega ozemlja podpiral le trgovce in obrtnike, ki so se prištevali k nemški narodnosti. Vsled tega se je tudi v pridobitnih krogih pričel pojavljati isti proces raznarodovanja. Tako so nastale v teh centrih navidezno nemške plasti prebivalstva, ki so vsled umetno prikrojenih volilnih redov, po katerih je moralo slovensko volilstvo biti vsled razdelitve na razne razrede vselej v vsakem posameznem volilnem redu v manjšini, polastile tudi občinskih svetov.

Veliko število v sedanji ali prejšnji generaciji raznarodovanih elementov se je po prevratu pričelo vračati. Mnogi pa so obdržali še staro mentaliteto in tvorijo tako navidezno nemško manjšino, v kateri je pa le pičlo število resničnih Nemcev, to je prebivalcev nemške narodnosti, dočim je pri ostalih le mišljenje nemško, nemške narodnosti pa se jim z ozirom na povedano ne more priznati.

Besede "državljani drugega jezika" v § 45 zakona o narodnih šolah in v čl. 68 saintgermenske pogodbe ter čl. 9 zakona o varstvu manjšin od 19. junija 1920 pa je mogoče razumeti le tako, da pomeni jezik narodnost, ne pa oni jezik katerega v dotičnih rodbinah več ali manj govorijo.

Že iz tega razloga niso podani pogoji § 45 za ustanovitev posebnih oddelkov osnovne šole z nemškim učnim jezikom.

Pa tudi drugi pogoji citirane zakonske določbe niso podani.

Zakon določa, da mora biti v oddelkih najmanj 30 učencev in da se sme le izjemoma po določbi g. ministra prosvete tak oddelek otvoriti tudi s 25 otroki. V Celju se pa ni prijavilo 25 otrok, temveč le 23 in tudi od teh je le 18 otrok naših državljnov, dočim so drugi inozemci. Za inozemce pa ne velja manjšinsko pravo v nobeni državi in tudi ne pri nas. Saj določajo tako gori citirane mirovne pogodbe, kakor tudi § 45 cit. zak., da se sme pri vprašanju ustanovitve manjšinskih oddelkov vpoštevati le državljane drugega jezika. Jasno je, da g. ministru prosvete to dejstvo ni bilo sporočeno, ker bi sicer gotovo ne bil dovolil preko zakona ustanovitve nemškega oddelka.

Pa tudi teh 18 učencev, ki so našega državljanstva, ni enega spola, temveč so dečki in deklice zbrani skupaj, da podajo številko 18. Zbrani so torej otroci iz dveh šol. To ne odgovarja smislu zakona, ko govori že v prvem odstavku cit. o posebnih oddelkih "Osnovne šole", torej **ene** šole in ki in fine cit. določa, da smejo tam, kjer je v kraju več oddelkov iste narodne manjšine, imeti svojega posebnega upravitelj. Iz te slednje določbe se jasno vidi, da mora biti pogoj, to je število učencev državljanov drugega jezika podano za vsako šolo posebej in da ni pripustno sumirati učence iz raznih šol in na ta način ustanoviti oddelek, ki je skupen več šolam, kar je samo na sebi nemogoče in nezakonito.

Podpisani občinski svetniki mesta Celje se omejimo na te zakonite razloge in ne bomo razpravljali o veliki nacijonalni in moralni nevarnosti, katera nastane ako se vzbudi vtis, da tudi naša nacionalna država priznava poleg narodnih manjšin tudi narodno odpadništvo, da mu daje isto zaščito in podporo, kakor resničnim narodnim manjšinam in da ga s tem podpira. Tako prepričanje bi moralo narodno odpadništvo na novo poživeti, otroci tega odpadništva pa bi prišli ob neprecenljive dobrine nacijonalne šole za otroški naraščaj in za državo. Na zunaj pa bi se popolnoma po krivem in v nasprotju z dejanskim stanjem vzbudil vtis kot da v tem sklenjenem slovenskem ozemlju resnično eksistira nemška narodna manjšina kakor drugod, kjer stanujejo resnično Nemci v sklenjenih naselbinah kot manjšine, kakor n.pr. v Kočevju, Apaški kotlini in drugod.

Prepričanje, da se na ta način dejansko prekine in ogroža nacijonalna konsolidacija prebivalstva v naši državi, mora gnati narodno čuteče državljane v obup.

Iz navedenih razlogov predlagajo podpisani občinski svetniki, da naj mestno načelstvo te naše globoko občutene pomisleke nemudoma predloži g. ministerskemu predsedniku, g. ministru prosvete in g. banu s prošnjo, da se revidira ukrep glede ustanovitve manjšinskega oddelka na celjskih osnovnih šolah z nemškim učnim jezikom in da se ta odlok ukine.

V formalnem oziru predlagamo, da se ta predlog obravnava nujno in brez debate."[3]

Mestni načelnik je dal najprej na glasovanje, ali naj predlog obravnava brez debate in nato še predlog sam. V obeh primerih je bilo 23 občinskih svetnikov za in 4 proti.

Občinski svetnik dr. Skoberne je po glasovanju izjavil, "...da je žalostno odvzeti na ta način članu občinskega sveta besedo. On ni imel namena v stvari govoriti z narodnostnega stališča, ampak le hotel navesti resnične podatke."[4]

Po začetnem odporu proti manjšinskemu oddelku v Celju so se nacionalna čustva pomirila in tudi v časopisih pozneje ni zaslediti kakšnih ostrih protestov proti nemškim razredom.

3 ZAC, fond Mestna občina Celje II. 1918-1941 (MOC), fasc. 3, Zapisnik seje mestnega občinskega sveta z dne 27/2-1931.

4 ZAC, MOC II, FASC. 3.

Tako je nemški manjšinski oddelek, ki je bil ustanovljen kmalu po sprejetju odloka ministrstva za prosveto, začel svoje delo. V njem je poučeval teoretične predmete učitelj deške mestne šole Stanko Gradišnik, ročna dela pa učiteljica dekliške mestne šole Emilija Ažman. Pouk je potekal v popoldanskem času, ker so bili dopoldan razredi zasedeni s slovenskimi učenci.

Banovinski šolski nadzornik dr. Franc Kotnik je 17. marca 1931 nadzoroval samo manjšinski oddelek. Nadzornik Rihard Pestevšek (3/6-1931) in Milutin Mihajlović, nadz. ministrstva za prosveto iz Beograda (19/6-1931), pa sta nadzorovala vse oddelke. Vsi trije nadzorniki so ocenili vzgojo in izobraževanje na mestni deški šoli v Celju kot zelo uspešno. Nadzorniki tudi v poznejših letih (do 1934) niso imeli posebnih pripomb na vzgojno-izobraževalno delo na tej šoli.[5]

Manjšinski oddelek je bil na podlagi sklepa krajevnega šolskega odbora 1. septembra 1934. leta ukinjen. V obrazložitvi je navedeno, da je do ukinitve prišlo zaradi premajhnega števila otrok nemške narodnosti. Kronist je ob navedenem dejstvu pripisal: "Pripomniti je, da so celo starši nekaterih nemških otrok odobravali ukinitev. Z ukinitvijo manjšinskega oddelka je bil izbrisan temni madež celjske nacionalne zgodovine."[6]

Kakšno je bilo dejansko stanje otrok z nemškim maternim jezikom, bi nam najbolj verodostojno pokazali šolski katalogi, ki pa žal niso v celoti ohranjeni, zato sem se pri obravnavi nacionalne strukture posluževala podatkov, navedenih v obeh šolskih kronikah.

Nacionalna struktura šoloobiskujočih deklic na mestni šoli

šol. leto	Slovenke	Nemke	Hrvatice	Srbkinje	ostalo	Jugoslov.
1929/30	279	7	8	7	0	
1930/31	267	4	8	5	0	
1931/32	271	5	6	7	0	
1932/33	273	6	4	4	0	
1933/34	259	6	0	3	1	
1934/35		14				279
1935/36	274	18	2	2	0	
1936/37	277	14	2	2	1	
1937/38	274	15	1	1	1	
1938/39	293	15	1	1	2	

7

Nacionalna struktura šoloobiskujočih dečkov na mestni šoli

šol. leto	Slovenci	Nemci	Hrvati	Srbi	ostalo	Jugoslov.
1929/30	263	22	5	3	2	
1930/31	234	10	4	3	2	
1931/32	239	32	7	2	1	
1932/33	263	29	4	5	2	
1933/34		22			1	256
1934/35		13				267
1935/36	228	12	0	3	1	
1936/37	242	9	0	2	1	
1937/38	248	9	0	2	1	
1938/39	280	13	1	0	2	

8

5 ZAC MŠC, fasc. 32, sig. 32/325 in fasc. 56, sig. 56/465.
6 ZAC, MŠC, fasc. 32, sig. 32/325.
7 ZAC, MŠC, fasc. 56, sig. 56/465, kronika.
8 ZAC, MŠC, fasc. 32, sig. 32/325, kronika.

Iz razpredelnic je razvidno, da je šoli obiskovalo v povprečju 25-30 nemško govorečih otrok. Odkloni navzgor oziroma navzdol so bili majhni; izjema je bilo le šolsko leto 1930/31, za katerega pa šolski katalogi niso ohranjeni in zato nisem imela možnosti, da ugotovim dejansko stanje. Dopuščam pa možnost, da v navedenem podatku niso vključeni otroci, ki so obiskovali manjšinski oddelek - marca 1931. leta se je namreč v ta oddelek vključilo 27 otrok nemške narodnosti, od teh je bilo 23 jugoslovanskih državljanov in 4 tujci.

V šolskem letu 1931/32 je obe mestni šoli obiskovalo 37 otrok nemške narodnosti, od teh jih je bilo v manjšinskem oddelku le 29 - torej vsi otroci nemške narodnosti niso obiskovali manjšinskega oddelka. To je razvidno tudi iz ohranjenih šolskih katalogov - predvsem gre tu za deklice. V tem času so bili otroci v šolah ločeni po spolu, manjšinski razredi pa so bili mešani. Verjetno je to tudi eden od vzrokov, da so nemški starši pustili svoje hčerke v slovenski šoli.

V šolskem letu 1932/33 je bilo na obeh mestnih šolah vpisanih 35 otrok nemške narodnosti, manjšinski oddelek pa jih je obiskovalo 33, in sicer 21 dečkov in 12 deklic.

Tretje leto delovanja je manjšinski oddelek obiskovalo samo 21 otrok, in sicer 12 dečkov in 9 deklic, od skupno 28 otrok nemške narodnosti.

Iz šolskih katalogov dobimo zanimive podatke o učencih, predvsem gre tu za rojstni kraj in šolski uspeh, in o starših, kjer nas zanimajo priimek očeta, dekliški priimek matere in morebiti še poklic očeta oziroma matere.

Šoloobiskujoči otroci v manjšinskem oddelku

Podatki o učencu	Podatki o starših
Berna Emerik, nem., roj.10/4-1925 v Celju, 1., 2., 3. š.l. manjšinski odd., 4. š.l. 1934/35, prav dober, uč.j. slov., 5. š.l. 1935/36, prav dober.	Oče Emerik, trgovec; mati Mina, roj. Rataj (+).
Cvikl Ferdinand, slov., roj. 24/4-1925 v Zagrebu, 1. š.l. 1932/33, nezadosten, 10/11-1933 prestavljen na oddelek s slov. učnim jezikom.	Oče Franc, mehanik; mati Ljudmila, roj. Porga.
Cvikl Leopold, slov., roj. 26/1-1923 v Gaberjah (Celje ok.), 3., 4. š.l. (1931-1933) manjš. odd., 6. š.l. 1934/35, neocenjen, 7. š.l. 1935/36, dober.	Oče Franc, meh. pomočnik; mati Ana, roj. Porga (+); mačeha Ljudmila, roj. Bohak.
Fabian Renatus, nem., roj. 30/4-1927 v Celju, 1. š.l. 1933/34, prav dober, 2. š.l. 1934/35, prav dober, uč.j. slov., 4. š.l. 1936/37, prav dober.	Oče Alojz, trgovec; mati Marija, roj. Dimetz.
Findeisen Henrik, nem., roj. 24/9-1926 v Celju, 1. š.l. 1933/34, prav dober, 2. š.l. 1934/35, prav dober, uč.j. slov., 8/1-1936 se je preselil v Hrastnik.	Oče Henrik, inženir; mati Brabara, roj. Kleindienst.
Frings Viljem, nem., roj. 5/8-1926 v Šoštanju, 1. š.l. 1932/33, odličen, 3. š.l. 1934/35, odličen, uč.j. slov., 4. š.l. 1935/36, odličen.	Oče Viljem, ing. (+); mati Ana, roj. Faninger.
Hojnik Ernest, nem., roj. 30/12-1925 v Celju, 1. š.l. 1932/33, zadosten, 2/12-1933 prestavljen na oddelek s slovenskim učnim jezikom, 3. š.l. 1934/35, prav dober.	Oče Štefan, trg. pomoč.; mati Marija, roj. Žerjav.

Kalischnig Walter, nem., roj. 28/4-1926 v Gaberjah (Celje ok.), 1. š.l. 1932/33, odličen, 3. š.l. 1934/35, odličen, uč.j. slov., 4. š.l. 1935/36, odličen.	Oče Alojz, mest. stavb.; mati Margareta, roj. Putan.
Kullich Franc, nem., roj. 24/7-1926 v Celju, 1. š.l. 1932/33, prav dober, 3. š.l. 1934/35, prav dober, uč.j. slov., 4. š.l. 1935/36, prav dober, 5. š.l. 1936/37, prav dober.	Oče Franc, kamn. mojster; mati Karolina, roj. Steinmetz. oče (+)
Zelenko Karel, nem., roj. 15/9-1925 v Celju, 1. š.l. 1932/33, prav dober, 3. š.l. 1934/35, prav dober, uč.j. slov.	Oče Alojz, vrtnar. moj.; mati Barbara, roj. Sprung.
Wagner Peter, nem., roj. 1/3-1926 v Celju, 1. š.l. 1933/34, prav dober, 2. š.l. 1934/35, prav dober, uč.j. slov., 3. š.l. 1935/36, prav dober, 4. š.l. 1936/37, prav dober.	Oče Oskar, bančni rav.; mati Doroteja, roj. Poschenreiter.

Podatki o učenki	Podatki o starših
Achleitner Gerda, nem., roj. 23/9-1925 v Celju, 1. š.l. 1932/33, odličen, 3. š.l. 1934/35, odličen, uč.j. slov., 4. š.l. 1935/36, odličen.	Oče Anton, pek. mojst.; mati Marta, roj. Rojnik.
Beuc Margareta, nem., roj. 14/6-1926 v Celju, 1. š.l. 1932/33, dober.	Oče Ivan, zlatar (+); mati Margareta, roj. Lorenz, zasebnica.
May Brigita, nem., roj. 30/9-1926 v Celju, 1. š.l. 1933/34, odličen (Ker je učenka v celoti obvladala snov tudi drugega šolskega leta, so ji izdali spričevalo tudi za drugo šolsko leto.), 2. š.l. 1934/35, odličen, uč.j. slov., 3. š.l. 1935/36, odličen, 4. š.l. 1936/37, odličen.	Oče Gerhard, evang. žup.; mati Hedvika, roj. Heinzelmann.
Schneider Eleonora, nem., tujka, roj. 17/3-1925 v Celju, 1. š.l. 1932/33, prav dober, 3. š.l. 1934/35, prav dober, uč.j. slov., 4. š.l. 1935/36, prav dober.	Oče Karel, zlatar; mati Eleonora, roj. Bandek, starša ločena.

Deklice nemške narodnosti, ki niso bile vključene v manjšinski razred.

Podatki o učenki	Podatki o starših
Codelli Elizabeta, nem., roj. 24/5-1925 v Gradcu, privatni pouk, 5. š.l. 1935/36, odlična.	Oče Henrik, inženir; mati Frančiška, roj. Scherbaum.
Gröger Edita, nem., roj. 9/3-1927 v Mostarju, 1. š.l. 1933/34, prav dobra, 2. š.l. 1934/35, prav dobra, 3. š.l. 1935/36, prav dobra, 4. š.l. 1936/37, prav dobra.	Oče Kurt, prokurist; mati Štefanija, roj. Rendić.

Kühn Doroteja, nem., roj. 29/5-1926 v Celju, 1. š.l. 1932/33, odlična, 2. š.l. 1933/34, prav dobra, 3. š.l. 1934/35, odlična, 4. š.l. 1935/36, odlična.	Oče Edmund, šofer; mati Matilda, roj. Toplak.
Matič Ruth, nem., roj. 24/7-1924 v Celju, zač. obisk. šole 1931/32, 4. š.l. 1934/35, dobra, 5. š.l. 1935/36, dobra.	Mati Ernestina (+), rejnica Karolina Matič, zasebnica.

9

Zaradi že navedenih dejstev ni bilo možno zajeti celotne populacije nemških otrok, ampak le del. V ugotovitvah, do katerih sem prišla na osnovi proučevanja šolskih katalogov, so upoštevani samo otroci nemške narodnosti. Otroka slovenske narodnosti, ki sta tudi nekaj časa obiskovala manjšinski oddelek, pa verjetno kažeta na drug problem.

Iz obstoječih podatkov lahko povzamemo naslednje ugotovitve:

- na osnovi priimkov lahko sklepamo, da so obravnavani otroci izhajali iz nacionalno čistih (nemških) in iz mešanih zakonov;
- otroci so bili v glavnem rojeni v Celju ali bližnji okolici; torej gre za družine, ki so že dalj časa živele v Celju ali kje drugje na slovenskem ozemlju;
- glede na to, da se učni uspeh pri prestopu iz nemške v slovensko šolo ni poslabšal, sledi, da so obravnavani otroci dobro obvadali oba jezika - slovenskega in nemškega;
- otroci so v glavnem izhajali iz dobro situiranih družin, njihova socialna struktura je bila nad povprečjem, starši so bili obrtniki in izobraženci.

Iz vsega povedanega bi povzeli, da v obravnavanem obdobju čas za manjšinski oddelek na celjski mestni šoli vsekakor še ni bil zrel. Ni vzrok samo v tem, da je bila javnost nastrojena proti vsakemu priznavanju celjske nemške manjšine, ampak tudi v tem, da so nekateri celjski Nemci z nezaupanjem gledali na nemški oddelek - kar je razvidno predvsem iz tega, da so svoje otroke pošiljali v slovensko šolo, čeprav so ti imeli možnost obiskovati pouk v svojem maternem jeziku.

ZUSAMMENFASSUNG

Die Minderheitenabteilung an der Celjer Knabenschule (1931-1934)

In der Knabenschule von Celje (Cilli) wurde im März 193l eine Sonderabteilung für die Kinder deutscher Nationalität gegründet, und zwar als besondere Klasse mit vier Jahrgängen an der städtischen Knabenschule, die sowohl von Knaben als auch von Mädchen besucht wurde.

Die Entscheidung des Unterrichtsministeriums, in Celje, eine deutsche Minderheitenabteilung zu gründen, wurde von der Öffentlichkeit nicht mit Begeisterung aufgenommen. Auch von einigen deutschen Eltern wurde sie alles andere als unterstützt, schickten sie doch ihre Kinder weiterhin in die slowenischen Schulen.

Die Minderheitenabteilung existierte noch drei Jahre lang und wurde im September 1934 wegen zu geringer Schülerzahl abgeschafft.

9 ZAC, MŠC, fasc. 18, sig.: 18/255, 18/256, 18/257, 18/258 in fasc. 41, sig.: 41/366, 41/367, 41/368, 41/369.

Roman Brunšek

Procesi pred sodiščem slovenske narodne časti v Ljubljani

Živimo v času, ko se je pojavilo veliko zanimanje za posamezna dogajanja v naši povojni zgodovini in ko lahko slišimo zahteve po razjasnitvi določenih vprašanj. Med zamolčane teme sodijo tudi razni sodni procesi po vojni, med katerimi so bili nekateri predvsem politične narave in izpeljani na podlagi sumljivih obtožb. Med takšne sodijo tudi procesi pred sodišči narodne časti.

Ustanovitev sodišč

Sklep o ustanovitvi sodišč narodne časti v Sloveniji je sprejel CK KPS na seji 7. marca 1945. S tem je bila dana zelena luč za pripravo. Ljudje so morali vedeti, kaj pomeni narodna čast, kdo jo je omadeževal in zakaj mora odgovarjati. Poleg tega so si odgovorni hoteli zagotoviti sodelovanje naroda pri odkrivanju osumljencev in pri izvedbi procesov.

V časopisju so se pojavljali članki, ki so razglabljali o vprašanju pravice in časti. Vedno bolj so prevladovale zahteve po obračunavanju s posamezniki, ki so kakorkoli sodelovali z okupatorjem, saj naj bi to zahtevala "narodna čast".[1] Slovenski narod je prestal veliko zgodovinsko preizkušnjo. V njej so se ljudje opredeljevali tako in drugače. Mnogo dejavnikov je vplivalo na posamezno odločitev in na določena dejanja. V letu 1945 je bilo mnogim pač povsem jasno, katera odločitev je bila pravilna - sodelovanje v NOB na strani partizanov. Pravilnost te izbire se je povezovala s častjo in slavo. Na eni strani so se pojavili ponosni zmagovalci, na drugi strani osramočeni poraženci.

Ljudje so dobivali etikete, razvrščeni so bili v prvo ali drugo skupino, zelo težko pa je bilo ostati v nevtralni skupini. Josip Vidmar je jasno postavil vprašanje: "Ali naj dopustimo, da bo imela poniglava nezanesljivost v našem narodu enak položaj kakor junaštvo in zvestoba?"[2] Vidmar tu ni mislil na narodne izdajalce in vojne zločince, saj se je njim že sodilo, ampak na tiste ljudi, ki so sodelovali z okupatorjem na gospodarskem, političnem, upravnem, propagandnem in kulturnem področju. Ti so osramotili narod, ki je "kot celota prestal zgodovinsko preizkušnjo s častjo in slavo."[3] V očeh širše javnosti je bilo te ljudi potrebno prikazati kot strahopetce in izrodke, ki jim ni bilo mar trpljenja slovenskega naroda. Bili so egoisti, ki so gledali na lastne koristi in pri tem prodali svojo narodno dušo. "Ljudje brez ponosa, samozavesti in narodnega čuta so v tistem trenutku kot pravi hlapci in strahopetci še poslednjič pljunili na svojo nacionalno čast in se začenjali udinjati okupatorju."[4]

Pisci člankov so zahtevali, da sodelavce okupatorja kaznujejo, češ da to zahteva narodna čast. Kaznovanje naj bi bilo moralno in vzgojno dejanje, človeška dolžnost, ki da jo terjajo žrtve NOB. Vendar pa pri tej katarzi nikakor ne bi smelo priti do maščevalnosti niti do popuščanja, ampak bi morala vladati pravičnost. Da bi bile sodbe res poštene, naj bi sodil narod sam, "ki je v celoti izkusil vse strahote narodnega trpljenja"[5]. To idejo je sodišče potem res prevzelo, saj so bili v senatu poleg sodnika zastopani različni poklici. In v takšna sodišča je bilo potrebno verjeti in jim zaupati "prav tako, kot zaupamo vase!"[6]

Kaznovanju okupatorjevih sodelavcev pa je bilo potrebno navdahniti še vizijo prihodnosti, zato ni članka, kjer ne bi bilo poudarjeno, da ljudje, ki so omadeževali narodno čast, ne morejo sodelovati pri izgradnji domovine. V nov čas se preprosto nimajo pravice vključiti, ker jih bremeni preteklost. Poleg tega pa s starim razmišljanjem predstavljajo "največjo nevarnost zlasti za stvar delovnega ljudstva in vsega slovenskega naroda."[7]

1 Slovenski poročevalec, Vprašanje pravice in časti, 6. junij 1945, str. 1.
2 Slovenski poročevalec, Josip Vidmar: Narodna čast, 8. junij 1945, str. 1.
3 Prav tam.
4 Slovenski poročevalec, Kaznovanje zločinov in prestopkov zoper slovensko narodno čast, 7. junij 1945, str. 1.
5 Slovenski poročevalec, Vprašanje pravice in časti, 6. junij 1945, str. 1.
6 Slovenski poročevalec, Tone Seliškar: Pravici mora biti zadoščeno, 22. junij 1945, str. 4.
7 Slovenski poročevalec, Vprašanje pravice in časti, 6. junij 1945, str. 1.

To nedoločno nevarnost so nekateri nakazali z "nadaljnim rovarjenjem proti demokratični oblasti ter ogrožanjem v borbi pridobljenih pravic."[8] Danes vemo, da je morala KP na svoji poti do oblasti prečistiti vse strukture, ki sestavljajo družbeno nadgradnjo. Na političnem, gospodarskem, kulturnem in upravnem področju so bili še vedno ljudje, ki so imeli v predvojni državi vpliv in ugled. Te je bilo potrebno onemogočiti na takšen način, da je bilo ljudstvo prepričano v njihovo preteklo krivdo in prihodnjo škodljivost. In prav zato so bila primerna sodišča narodne časti. "Naši narodi hočejo prek teh sodišč izkoreniniti vse, kar nima v sebi dovolj ponosa in poguma, poštenosti in časti, da bi imelo pravico sodelovati pri gradnji naše oblasti".[9] Tako se je javno razlagal osnovni namen sodišč slovenske narodne časti.

Pri "moralni kopeli" naj bi sodelovalo ljudstvo, zato so se vrstili pozivi, naj ljudje nanjo ne gledajo kot na ovajanje in izdajanje, ampak naj jo razumejo kot dolžnost, saj je vsak Slovenec dolžan, "da sodeluje pri tem zdravem čiščenju slovenskega narodnega telesa"[10] - ali kot je zapisal Vidmar - "pri stvari moralnega čiščenja."[11] Pri tem naj ne bi bilo nobenega omahovanja ali popustljivosti, ker neodločnost koristi sovražniku, ki nikoli ne spi in je vsak trenutek pripravljen skočiti v hrbet in rušiti pridobitve NOB. Zaradi vseh teh nevarnosti naj bi ljudje pošiljali prijave z natančnimi imeni osumljencev, opisom kaznivega dejanja in z navedbo prič.

S takšnimi in podobnimi pozivi so poskušali v ljudeh prebuditi zavest o nujnosti delovanja sodišč slovenske narodne časti in jih pridobiti za sodelovanje. V začetku vsi ti pozivi niso bili dovolj, toda po 15. juliju so začele prijave množično prihajati in propagandni aparat je potihnil. Jasno je, da je bila propaganda vnaprej pripravljena in da je sestavljala pomemben dejavnik v mozaiku sistema. Ljudi je bilo potrebno prepričati v pomembnost in smiselnost takšnega početja. Časopisje je z ustrezno konotacijo na dolgo poročalo o posameznih procesih, ki so bili širšega pomena (proces proti članom konzulte, proti kulturnikom, proti lastnikom in sodelavcem časopisov, proti bančnikom, policistom, mesarjem itd.). KP je premišljeno in načrtno izkoristila občutja ljudi in jih pripravila k sodelovanju. 2. junija 1945 so na seji CK KPS sklenili, da bodo stekle politične priprave v zvezi s sodišči slovenske narodne časti. Boris Kidrič je natančno navedel postopek: "Propaganda vnaprej, zahtevati ostre kazni. Pokazati, kaj mase pretrpele - konkretno - vzbuditi bes."[12] Kot je razvidno iz procesov, so se sodišča z redkimi izjemami ves čas delovanja opirala samo na prijave "iz ljudstva". Brez takšnega odziva bi verjetno sodišča slovenske narodne časti ne delovala s tolikšno uspešnostjo. Gledano s tega stališča, je propaganda uspešno izkoristila živo zavest o trpljenju in strahotah vojne ter v celoti uspela.

CK KPS je sprejel sklep o ustanovitvi sodišč narodne časti na seji 7. marca 1945 s kratkim zapisom "Treba organizirati sodišča narodne časti."[13] 5. junija so na seji narodne vlade že razpravljali o zakonskem osnutku o zločinih in postopkih zoper narodno čast. Po razpravi so sklenili, da predsedstvu SNOS-a predložijo Zakon o kaznovanju zločinov in prestopkov zoper slovensko narodno čast /Zknč/. Slovenski poročevalec je že naslednji dan objavil članek z naslovom Vprašanje pravice in časti[14], 7. junija pa je izšla daljša predstavitev bodočega zakona. V njem so bili kot možni osumljenci označeni ljudje, ki da sovražijo "napredne slovenske in jugoslovanske narodne množice, ki so tedaj započele pravično NOB" in "so se zatekli pod okrilje okupatorja, mu pomagali sejati mržnjo med jugoslovanskimi narodi, služili njegovemu državnemu stroju in mu delali najrazličnejše druge usluge."[15]

Predsedstvo SNOS-a je sprejelo Zakon o kaznovanju zločinov in prestopkov zoper slovensko narodno čast 5. junija 1945. V 1. členu je bilo povedano, da se po vsem slovenskem ozemlju ustanovijo sodišča, ki se imenujejo Sodišča slovenske narodne časti. V 2. členu je bilo opredeljeno, kaj se smatra za zločine in prestopke zoper slovensko narodno čast.[16] Člen je dopuščal široko paleto mogočih zločinov in prestopkov zoper narodno čast. Čeprav so bile posamezne skupine natančno razčlenjene in so bili našteti primeri, je vendarle ostalo še precej odprtih vprašanj. Iz procesov je razvidno, da je lahko bila že nedolžna izjava razložena kot sramotenje pripadnika NOB. Posamezni pojmi so dopuščali veliko prostora pri prijavah in nato pri obsodbah (prijateljski stiki, sramotenje ali odvračanje od dejavnosti, izkoriščanje stiske, opravljanje odgovorne službe v podjetjih..).

8 Prav tam.
9 Ljudska pravica, Sodišča narodne časti, 11. julij 1945, str. 2.
10 Slovenski poročevalec, Sodišča slovenske narodne časti bodo v bližnjih dneh začela z delom, 15. junij 1945, str. 2.
11 Prav tam.
12 Arhiv Republike Slovenije 3, Zapisnik seje CK KPS, 2. junij 1945.
13 Arhiv Republike Slovenije 3, Zapisnik seje CK KPS, 7. marec 1945.
14 Slovenski poročevalec, Vprašanje pravice in časti, 6. junij 1945, str. 1.
15 Slovenski poročevalec, Zakon o kaznovanju zločinov in prestopkov zoper slovensko narodno čast, 7. junij 1945, str. 4.
16 Uradni list SNOS-a in Narodne vlade Slovenije, 7/45, str. 41.

V 3. in 4. členu so bile določene in obrazložene kazni za zločine in prestopke. Osnovna kazen je bila izguba narodne časti. Kazen je lahko imela za obtoženega težke posledice, saj je lahko izgubil "pravico do javnih služb, poklicev in dostojanstev, sploh izgubo vseh državljanskih in političnih pravic".[17] Izguba narodne časti pa je bila lahko začasna ali trajna. Zaradi številnih nejasnosti glede izgube narodne časti je javni tožilec Slovenije dr. Stante 18. julija nekatere zadeve pisno pojasnil. V pojasnilu se je še posebej ustavil pri formulaciji, da obtoženi "izgubi pravico do javnih služb, poklicev in dostojanstev", saj je bilo ravno tu največ težav. Po njegovem mnenju je izguba pravice do "javnih služb, poklicev in dostojanstev" mišljena le demonstrativno. Vendar pa je po drugi strani jasno, da ni v skladu "s pojmom narodne časti, da bi mogla oseba brez narodne časti vršiti funkcije ali službe v, četudi zasebnih udruženjih, kakor delniških družbah, družbah z omejeno zavezo, zadrugah in sploh podjetjih, katerih vplivno območje posega v interese države in ljudstva..."[18] Prepričan je, da ljudje v tiste osebe, ki so izgubile narodno čast, nimajo zaupanja, zato ne morejo opravljati nalog, kjer je potrebno zaupanje. "Radi tega, ker ljudstvo osebam brez narodne časti ne more zaupati, takšne osebe tudi ne morejo vršiti upravnih in uradniških funkcij v omenjenih zasebnih udruženjih in podjetjih."[19] Na koncu je dr. Stante SNOS-u predlagal, naj Zknč dopolni ali poda takšno razlago. 20. avgusta je javni tožilec DFJ obvestil vse federalne javne tožilce, da kazen izgube narodne časti ne vsebuje tudi prepovedi opravljanja poklica ali obrti. Seveda v praksi to ni veljalo za osebe, ki so opravljale javne poklice (glasbeniki, igralci, baletniki...).

Nadaljnje kazni so bile zaporne z lahkim ali težkim prisilnim delom in delna ali popolna zaplemba premoženja. Kazen prisilnega dela se je lahko izrekla za največ 10 let, medtem ko je bilo določeno, da se kazen težkega prisilnega dela ali popolne zaplembe premoženja izreka le v primeru, ko je bilo kaznivo dejanje ocenjeno kot zločin. Predsedstvo SNOS-a je samo izjemoma ugodilo pomilostitveni prošnji, kadar je bila kazen tudi zaplemba. Kolikor se lahko sklepa po ohranjenem gradivu, je bilo največje premoženje v Ljubljanskem okrožju zaplenjeno članom konzulte. Kazen se je odmerjala glede na stopnjo krivdne odgovornosti, težo oškodovanja narodne časti, glede na posledice, ki jih je imelo dejanje, in nevarnosti za tožitelja. Posebej je bilo rečeno, da je potrebno upoštevati vse otežilne in olajševalne okoliščine in da je potrebno oceniti obtoženčevo dejavnost po storjenem dejanju. "Če se je obtoženec po storjenem dejanju trudil, da z aktivno udeležbo prispeva k ostvaritvi namenov NOB, sodišče to upošteva pri izrekanju kazni in ga sme v izrednih primerih tudi oprostiti vsake kazni."[20] Kljub temu niso bili redki procesi, na katerih je bilo jasno, da je obtoženi delal v korist OF, vendar je bil vseeno obsojen - in to celo z delno zaplembo premoženja. V začetku procesov so se te določitve zelo malo držali, šele proti koncu delovanja so jo bolj upoštevali.

V členu 6 je bilo izrecno navedeno, da dejanja zoper slovensko narodno čast ne zastarajo. Člani v nadaljevanju pa so določali delovanje sodišč. Za člana sodišča je lahko bil imenovan "vsak Slovenec z neomadeževano preteklostjo in ni nujno, da je pravnik".[21] Tako naj bi prišla do izraza ljudska volja. 7. člen je določal, da ima sodišče slovenske narodne časti predsednika, predsedstvenega tajnika in najmanj 15 članov ter potrebno število tajnikov, ki jih imenuje predsedstvo SNOS-a. Po 10. členu se je lahko začel postopek na prijavo javnega tožilca, NOO ali posameznika, proces pa naj bi bil javen. 12. člen je osumljencu dovoljeval pravico do zagovornika, ki je lahko bil vsak, ki ni bil moralno neustrezen. Nikjer ni bilo določeno, kaj to pomeni in kakšna oseba je moralno nesprejemljiva. Zakon je začel veljati z objavo v Uradnem listu.

Zakon je bil sestavljen tako, da je s svojo nedorečenostjo prepuščal organom sodišč veliko odločitev. Kdor je bil prijavljen, je bil v začetku v vsakem primeru tudi obsojen. Zakon je bil kakor veliko sito, ki naj zajame čimveč osumljencev in vse dobro prečisti. Pri tem je šlo za moralno prenovo, ki mora doseči učinek tudi med širšo javnostjo. Pri prenovi pa se je poleg temeljitosti že od začetka zahtevala tudi hitrost in učinkovitost, saj so mnogi pričakovali, da bo delovanje sodišč slovenske narodne časti kratko. V razgovoru z enim vodilnih članov sodišč narodne časti je bilo že 17. julija povedano tole: "Sodišče narodne časti je izjemnega značaja, njegovo delovanje bo kratko."[22]

Predsedstvo SNOS-a je 13. junija 1945 imenovalo senat sodišča slovenske narodne časti. Predsednik je postal dr. Alojzij Žigon, sodnik Okrožnega sodišča v Ljubljani, ki je to funkcijo potem opravljal do 20. avgusta, ko je postal predsednik Vrhovnega sodišča v Ljubljani. Istočasno so bili imenovani tudi člani in tajniki senata. 27. junija je Žigon prisegel pred Predsedstvom SNOS-a. V za-

17 Prav tam.
18 Arhiv Republike Slovenije, Odloki Predsedstva SNOS-a, št. 159/45. Pojasnilo javnega tožilca Slovenije.
19 Prav tam.
20 Uradni list SNOS-a in Narodne vlade Slovenije, 7/45, str 41.
21 Slovenski poročevalec, Zakon o kaznovanju zločinov in prestopkov zoper slovensko narodno čast, 7. junij 1945, str. 4.
22 Slovenski poročevalec, Špekulante pred sodbo, 17. julij 1945, str. 7.

prisegi je bilo rečeno: "Prisegam pri časti svojega naroda, da mu bom zvesto služil in da bom sodil zakonito in nepristransko, varujoč in braneč pridobitve NOB."[23] 29. junija je Predsedstvo SNOS-a objavilo imena 104 novih članov in 17. novih tajnikov pri senatu sodišč slovenske narodne časti. Poklici so bili zelo različni. Za člane so izbrali 11 sodnikov ali sodniških pripravnikov, 9 odvetnikov, 16 delavcev, 9 kmetov, 6 gospodinj, 6 posestnikov, 5 uradnikov, 3 učitelji, 3 rudarji, 2 invalida, 2 trgovca, 2 krojača, 2 mizarja, 2 mlinarja, 2 dijaka, 2 zidarja; po enega predstavnika pa so imeli naslednji poklici: tesar, kovinar, krznar, čevljar, knjigovodja, potnik, kinopodjetnik, tekstilec, sedlar, gostilničar, sodnijski nameščenec, inženir, železničar, mehanik, notar in župnik. Za 7 članov niso podali poklicev. Ta nova imenovanja so pokrivala vso Slovenijo. Zaradi potreb so naknadno imenovali še 5 članov in 2 tajnika. Kakor za vse ostale člane je tudi za te predloge pripravila Narodna vlada Slovenije, Ministrstvo za pravosodje.

Od 4. julija 1945, ko je bil pred sodiščem slovenske narodne časti v Ljubljani prvi proces[24], pa do 24. avgusta 1945, so v ljubljanskem okrožju sodišču slovenske narodne časti prijavili 890 oseb. V začetku procesov so bili vsi tudi obsojeni, medtem ko je bilo proti koncu procesov vedno več oproščenih. Nekaj prijav je ostalo brez obravnave zaradi ukinitve sodišč slovenske narodne časti.

Sodišča so delovala zelo hitro. Kljub vsemu je mogoče sklepati, da v začetku odziv ljudi ni bil dober, saj v Slovenskem poročevalcu 17. julija najdemo članek, ki poziva ljudi k aktivnejšemu sodelovanju. "Želeti bi bilo samo, da bi ono zdravo jedro naših ljudskih množic, ki edino more biti porok našega napredka in izgradnje, pokazalo več smisla in volje za sodelovanje... Čas hiti, v našem skupnem interesu je, da pospešimo odpravljanje ovir in težav, ki jih prinaša prehodna doba - zato nikar ne odlašajmo!"[25] Malo prej se je oglasila tudi Ljudska pravica: "Naša sodišča narodne časti tudi ne bodo nikdar izpolnila v celoti vse svoje dolžnosti, če jim ne bodo pomagale najširše ljudske množice."[26] O delovanju sodišč narodne časti je v svojem poročilu spregovorilo tudi Javno tožilstvo Slovenije. V poročilu, ki ga je 21. julija poslalo Predsedstvu SNOS-a, je že v uvodu poudarilo, da je zlasti za delo kazenskega oddelka Javnega tožilstva Slovenije značilna ogromna in slabo pregledna gmota vprašanj, ki so med drugim nastopila tudi po uvedbi Zknč. V nadaljevanju pa je po odsekih analiziralo posamezne segmente delovanja sodišč narodne časti. Poročilo je optimistično sklenjeno: "Z ozirom na vse to, je mogoče pričakovati pri bližnjih volitvah po vsej verjetnosti dobre rezultate za narodno oblast in s tem za njeno dokončno utrditev."[27] Torej so bila sodišča narodne časti tudi del priprave na volitve, saj so vsi, ki jim je bila odvzeta narodno čast, izgubili volilno pravico in bili izbrisani iz volilnih seznamov.

Na podlagi Ukaza o splošni amnestiji in pomilostitvi, ki ga je Predsedstvo AVNOJ-a izdalo 8. avgusta 1945, je 24. avgusta Predsedstvo SNOS-a sprejelo Zakon o podeljevanju amnestije in pomilostitve na dejanja, kazniva po zakonih federalne Slovenije. Objavljen je bil v Uradnem listu SNOS-a št. 29/45. Skupaj s tem zakonom je bil objavljen tudi Ukaz o pomilostitvi oseb, obsojenih po Zakonu o kaznovanju zločinov in prestopkov zoper slovensko narodno čast. Po omenjenem Ukazu so bili v celoti oproščeni kazni težkega ali lahkega prisilnega dela s 1. členom vsi tisti, ki so bili do objave tega ukaza pravnomočno obsojeni po Zknč. Po členu 2 pa se jim je kazen izgube narodne časti omejila na kazen izgube političnih in državljanskih pravic.[28]

Prav tako je bil 24. avgusta 1945 z odlokom Predsedstva SNOS-a izdan še Zakon o ukinitvi sodišč narodne časti. Ta so bila ukinjena s 1. členom. V 2. členu je bilo rečeno, da se dokumentacija preda v varstvo Vrhovnemu sodišču Slovenije in v 3. členu, da so člani in uslužbenci sodišč narodne časti razrešeni dolžnosti. Tudi ta zakon je začel veljati z objavo v Uradnem listu.[29]

26. avgusta 1945 so tako najprej opustili kazen prisilnega dela in mnogi so se lahko vrnili iz Kočevja, s Teharij in drugih taborišč. Pravne posledice izgube narodne časti za dobo 10 let so se omejile na izgubo političnih in državljanskih pravic. Šele 14. julija 1950 so kazen izgube političnih in državljanskih pravic omejili na dobo 5 let. Na podlagi tega zakona in posameznih odločb o rešitvi lahko vidimo, da so sodbe sodišč narodne časti imele vsaj še 5 let svojo veljavo.

23 Slovenski poročevalec, Predsednik sodišča zaprisežen, 28. junij 1945, str. 1.

24 Šlo je za proces proti dvanajstim članom konzulte ali sosveta visokega komisarja Graziolija. Obtoženi so bili sodelovanja v sosvetu, poklonitve Mussoliniju v Rimu in namernega sodelovanja s sovražnikom, s čimer so škodili ugledu in časti slovenskega naroda. Po zaslišanju in procesu (nekaterim so sodili v odsotnosti), ki je bil zelo odmeven v javnosti, so bili dr. Matej Slavič, Franc Heinrichar, Karel Kavka, Miloš Pirkmajer, dr. Josip Basaj in Karel Rogina obsojeni na 10 let izgube narodne časti, na 5 let lahkega prisilnega dela ter na 75% zaplembo premoženja. Ostali so dobili manjše kazni, medtem ko je bil Albin Smerkolj oproščen.

25 Slovenski poročevalec, Špekulante pred sodbo, 17. julij 1945, str. 7.

26 Ljudska pravica, Sodišča narodne časti, 11. julij 1945, str. 2.

27 Arhiv Republike Slovenije, Odloki Predsedstva SNOS-a, 171/45.

28 Uradni list SNOS-a in Narodne vlade Slovenije, 29/45, str 125.

29 Prav tam.

Izbrani procesi

Analiza gradiva, ki se nahaja v arhivu Temeljnega sodišča v Ljubljani, jasno kaže, da so se na procesih pred sodiščem slovenske narodne časti Okrožnega mesta Ljubljana in jubljanskega okrožja[30] mnogim ljudem zgodile velikanske krivice. Za ponazoritev dela tedanjih sodišč narodne časti si poglejmo usode treh obtoženih.

Janko Gregorc

Proces proti Cirilu Debevcu in tovarišem, ki ga navadno imenujemo kar proces proti kulturnikom, se je začel s prijavo 1. julija 1945. To je vložilo interno častno razsodišče za Narodno gledališče v Ljubljani v sporazumu s sindikalno organizacijo in OF, potem ko je prijavo potrdilo Ministrstvo za prosveto. Odbor častnega razsodišča, v katerem je bilo 8 članov ter zastopnik matičnega odbora OF, je sam izvedel preiskavo in zbral material proti 15 članom gledališča.

Med njimi je bil tudi skladatelj in član opernega orkestra Janko Gregorc. Gregorc je na konservatoriju v Ljubljani študiral klarinet in kompozicijo. V času med 1927 in 1945 je bil član orkestra Opere. Skladal je orkestralna in vokalna dela (Erika, Princeska in zmaj, Lectovo srce, Melodije srca).[31] Prijava ga je bremenila:

- da je nagovarjal tov. Slavka Korošca, naj prijavi Filipa Bernarda, takratnega sekretarja OF v Operi;
- da je izjavil, da so v odboru Zveze godbenikov sami komunisti, ki bodo uničili organizacijo;
- da je bil član žirije, ki je ocenjevala domobranske marše;
- da si je prizadeval, da bi bila neka njegova opereta prevedena v nemščino in vzeta na film UFA;
- da je bil vseskozi pohlepen po denarju in brezobziren.[32]

16. julija je javni tožilec skupaj z ostalimi vložil obtožnico zoper Janka Gregorca. V obtožnici so bile navedene enake obtožbe, kot jih je vsebovala prijava. Razprava je bila 7. julija ob 15. uri. Na razpravi je javni tožilec najprej prebral obtožnico, nato pa so se obtoženci zagovarjali. Gregorc se je branil, da prej ni vedel za ocenjevanje domobranskih koračnic, to da je izvedel šele po prihodu na sestanek komisije. Odločno je zavrnil obtožbo, da bi ovajal, saj je bil član OF. Izjave Slavka Korošca je označil kot lažne, češ da je le-ta njegov osebni sovražnik. Tudi ostale obtožbe je zanikal. Na koncu zagovora so vsi obtoženi zaprosili za oprostitev ali za milo kazen, medtem ko je javni tožilec zahteval strogo kazen. Janko Gregorc je bil obsojen na 10 let izgube narodne časti, na 4 leta težkega prisilnega dela in na popolno zaplembo premoženja.

V Slovenskem poročevalcu sta izšla kar dva članka s komentarji sodbe. Prvi je bil oster napad na kršilce kulturnega molka, obenem pa vnovična obrazložitev sodišč narodne časti ter poziv javnosti, naj preneha s starim odnosom do sodišč. Članek je natančno opredelil, kaj da je ovaduštvo in kaj sodelovanje pri izgradnji narodne časti in skritiziral vse tiste, ki še vedno niso obračunali s preteklostjo in ki nalog in poslanstva novega časa ne razumejo pravilno.[33]

V drugem članku z naslovom Kazen pa je poudarek na moralni krivdi umetnikov. Pisec se sprašuje, kako lahko umetnik izjavi, da je sodeloval z okupatorjem samo kot umetnik in ne kot Slovenec, saj ne moreš biti umetnik, ne da bi bil človek. Obsojene posebej obtožuje, da so pomagali okupatorju prikriti videz okupacije s tem, ko so pripomogli k delovanju ustanov. To mu pomeni pomanjkanje čuta odgovornosti pred narodom in skrivanje za umetnost. Ostrina je še posebno občutna v zaključku: "In vse tiste, ki so veljali za umetnike, pa so se pregrešili in niso od kraja spregledali in ničesar spoznali, temveč ostali gluhi in slepi in nemi, je že doletela najtežja kazen vseh kazni: samo njih brezdušna telesa še strašijo po svetu in odmrli so za svoj narod in za človeštvo."[34] Izredno ostra obsodba in pečat za umetnike, obsojene pred sodiščem, ki je delalo z veliko hitrostjo in brez dosledne priprave! Iz nekaterih primerov je razvidno, kako malo se je tožilstvo potrudilo, da bi zbralo potrebne dokaze, preverilo pričevanje prič in ustrezno sestavilo obtožnico. Značilen primer je Janko Gregorc.

Že 10. julija je prispela izjava Milice Špenko, ki je govorila v korist Gregorca, češ da ji je ta vseskozi dajal prispevke za OF in k temu nagovoril še Korošca. Ker je izvedela nečedne stvari o Korošču in o njegovi sovražnosti do Gregorca, se ga je izogibala. Po njenem mišljenju je bil Gregorc navdušen za OF; vseskozi je poslušal tajne postaje, vedel je za skrivanje propagandnega materiala, a

30 Pod pojmom Okrožno mesto Ljubljana so 18. junija 1945 razumeli samo mesto Ljubljana in njegovo ožjo okolico. Ljubljansko okrožje pa je obsegalo naslednjih 13 okrajev: Barje, Cerknica, Domžale, Kamnik, Grosuplje, Kranj, Litija, Logatec, Radovljica, Škofja Loka, Tržič, Vrhnika in Jesenice. Javni tožilec za Okrožno mesto Ljubljana je bil Samo Dostal, za Ljubljansko okrožje pa Bogo Ogrin.

31 Enciklopedija Slovenije, 3, MK, Ljubljana 1989, str. 381.

32 Arhiv Temeljnega sodišča v Ljubljani, Sodišča narodne časti 6/45, Prijava.

33 Slovenski poročevalec, Po sodbi igralcev, 10. julij 1945, str. 3.

34 Slovenski poročevalec, Kazen, 11. julij 1945, str. 3.

ni nikoli ničesar izdal. Tudi Albert Petrin, delegat Ministrstva za industrijo in rudarstvo, je 12. julija pisno potrdil, da je bil Gregorc vseskozi na strani slovanstva in da je bila proti njemu verjetno podana ovadba iz osebnega maščevanja. Petrin je prepričan je, da bi Gregorc moral dobiti milejšo kazen. Njegovo domnevo o krivi ovadbi je 18. julija potrdila Koroščeva nekdanja žena Olga. Marica Močnik pa je poslala izjavo, v kateri je poudarila, da so ji v Gregorčevi družini, pri kateri je stanovala, vseskozi pomagali, kljub temu da je bila zaznamovana kot članica OF.

Najbolj odkrito pa je v prošnji za pomilostitev o Gregorčevem značaju spregovorila njegova žena Ana. Bila je prepričana, da se je družini, ki je bila vedno zavedna, zgodila krivica. Svoje mnenje je poskušala tudi utemeljiti. Glede obtožbe o ovajanju je menila, da gre za osebno maščevanje, saj da je Korošec sam izjavil, kako bi bilo treba vso zalego naznaniti. Hotel je ovaditi celo svaka, brata svoje žene, a je Gregorc to pravočasno sporočil Koroščevi ženi Olgi, ki je pri njih večkrat poslušala tuje postaje. Korošec pa da je celo igral v Rupnikovem ansamblu. Gregorc je vedno sovražil vse, kar je bilo okupatorjevega, še posebej pa belo gardo. Nikoli ni ovajal, saj je sam dajal zatočišče begunkam in aktivistkam. Pri njih so bile večkrat preiskave. V gledališki komisiji so bili po njenem mnenju Koroščevi prijatelji, ki so hoteli Gregorca onemogočiti iz nevoščljivosti. Edina napaka, ki jo je Gregorc zagrešil, je ocenjevanje domobranskih maršev. Gregorc ni vedel, da je določen v odbor za ocenjevanje, poleg tega pa je bilo v odboru 5 članov, a je zdaj kaznovan samo Gregorc. Takšno prošnjo je Ana Gregorc naslovila na Predsedstvo sodišča narodne časti v Ljubljani.[35]

Naj še enkrat pregledamo obtožbe in dokaze zoper Gregorca. Prvo obtožbo, da je bil član žirije, ki je ocenjevala domobranske marše, je priznal. Dodal je samo to, da prej ni vedel, da bo moral ocenjevati domobranske marše. Izjavo o komunistih v odboru Združenja godbenikov, ki da bodo uničili organizacijo, je zanikal, saj ni nikoli govoril proti komunistom, poleg tega pa so bili v njegovi hiši sami ilegalci. Tudi sam je podpiral OF od leta 1941, od leta 1943 pa je bil z njo še bolj povezan. Za to obtožbo torej ni bilo dokaza. Najhuje ga je bremenila tretja obtožba, češ da je Korošca nagovarjal, naj ovadi Bernarda, sekretarja OF v Operi, ker da se ga bosta tako najlažje znebila. Dokaz za to je bila Koroščeva izjava. Ko so zaslišali Filipa Bernarda, je izjavil, da je Gregorca opozoril in mu povedal, kaj je izvedel od Korošca. Dejal je, da je bil sam obsojen na podlagi 4 anonimnih prijav, da pa ne ve, če je bila med njim Gregorčeva. Očitno so to obtožbo zgradili samo na Koroščevi pisni izjavi. Ko prebiramo kasnejše izjave, se nam pojavi dvom v verodostojnost Koroščeve izjave. O četrti obtožbi, ki je bila navedena v prijavi, češ da si je Gregorc prizadeval, da bi neko njegovo opereto prevedli v nemščino, ni bilo nikjer govora. Zadnja obtožba, da je bil pohlepen, pa tako nima nobene zveze s sodiščem narodne časti in je na stopnji navadnega obrekovanja. To so bili torej vsi dokazi in izjave o primeru Janko Gregorc.

Janko Gregorc je prestajal kazen prisilnega dela v Kočevju. Medtem ko so bili nekateri že 9. avgusta oproščeni kazni in so 10. avgusta dobili dovolilnice za izhod iz Kočevja, se je Gregorcu kazen prisilnega dela v celoti črtala šele 26. avgusta. Kazen izgube narodne časti se je omejila na izgubo političnih in državljanskih pravic, zaplemba je ostala. Zanimivo je, da je predsedstvo SNOS-a kasneje tudi ob pomilostitvi Edvarda Gregorina zapisalo, da so dokazi, na podlagi katerih je bil obsojen, negotovi. Pri Angeli Šušteršič pa se je izkazalo, da je priča svojo izjavo, ki je Angelo najbolj bremenila, spremenila, saj se je v prijavi zmotila pri osebi.

Janko Gregorc je 14. novembra 1945 zaprosil za pomilostitev in oprostitev obsodbe v zvezi z izgubo političnih in državljanskih pravic ter vrnitvijo zaplenjenega premoženja. Še enkrat je ponovil svojo utemeljitev in dodal vse izjave. Okrožno sodišče v Ljubljani je njegovo prošnjo z odklonilnim stališčem poslalo Predsedstvu SNOS-a, ki je 22. februarja 1946 odgovorilo, da gre Gregorčevo prošnjo razumeti kot prošnjo za obnovitev postopka, zato jo je vrnilo v pretres okrožnemu sodišču.

Okrožno sodišče v Ljubljani je 21. marca 1946 dovolilo obnovitev postopka zoper Janka Gregorca. V obrazložitvi je bilo zapisano, da je Gregorc vseskozi zanikal krivdo, priznal da je le članstvo v žiriji, ki pa je bil vanjo nepričakovano pritegnjen. Gregorc je tudi trdil, da so bile ostale obtožbe plod osebnega maščevanja. Bil da je pristaš OF od leta 1941, kar potrjuje tudi izjava ljubljanskega tožilca Podgornika. Predložil pa da je nove izjave in dokaze, ki bi lahko spremenili sodbo, zato da bo Okrožno sodišče obnovlilo postopek.

23. julija 1946 je bila javna ustna razprava, v kateri je bil Janko Gregorc na podlagi izjav novih prič in izjav oproščen vseh obtožb, zato so sodbo s 7. julija 1945 tudi razveljavili. Javni tožilec je takoj naslednji dan podal pritožbo, a je bila zavrnjena. Tako se je za Gregorca po letu muk spet začelo normalno življenje; izkazalo se je, da je bil obsojen po krivici. Ker je sodišče slovenske narodne časti moralo moralno prečistiti tudi gledališče in opero, je bila osnovna obtožba kršitev kulturnega molka. S tega stališča bi moralo biti obtoženih še veliko kulturnih delavcev, vendar so se nekateri procesu

[35] Arhiv Temeljnega sodišča v Ljubljani, Sodišča narodne časti, 6/45, Prošnja za pomilostitev.

izognili le s kratko izjavo v časopisu, kjer so priznali svojo napako. Očitno je, da ni bilo enakih kriterijev niti pri prijavah niti pri procesih.

Lado Prohinar

O Ladu Prohinarju je bilo v prijavi zapisano, da je bil tajnik Kärtner Volksbunda za smodnišnico, da je kot kemik z vso vnemo delal za povečanje vojne proizvodnje in celo teroriziral delavce, ki so bili voljni sabotirati delo. Za nameček je bil še odlikovan z Kriegsverdienstkreuzem II. razreda. Podpisane so bile tri priče.

Razprava je bila v telovadni dvorani meščanske šole v Kamniku. Prohinar je priznal, da je bil tajnik KVB, vendar so ga v to prisilili Nemci, ker je pač znal nemščino. Povsem je zanikal teroriziranje delavcev in obtožbo, da bi si prizadeval za povečanje proizvodnje. Odlikovanje naj bi prejel skupaj še z 51. delavci za 25 let delovne dobe, vendar da ga je vrgel v stranišče. Glede na ostale procese je bilo v tem primeru zaslišanih veliko število prič, ki pa so si v svojih pričevanjih precej nasprotovale.

Na eni strani so bile priče, ki so o Prohinarju vedele povedati vse najboljše. Prohinar naj bi bil dober človek in zaveden Slovenec, ki da je komaj čakal osvoboditve. Sodeloval naj bi z OF in imel stike s partizani (dal naj jim bi različen material, čeprav je moral vse prikazati kot porabljena sredstva). V svojem stanovanju je dva meseca skrival neko partizanko, sina pa je v partizanih oskrboval z baterijami. Vsak večer naj bi poslušal tuje postaje, udeleženca sabotaže pa ni izdal gestapu. Izjave drugih prič pa so bile veliko bolj obremenjujoče. Prohinar naj bi se družil z direktorjem in bil do delavcev spremenljive volje. Plačo da so mu povišali in ga odlikovali zaradi tega, ker da je po njegovi zaslugi proizvodnja tako narasla, da so prednjačili v rajhu. Zaposliti ni hotel nekega Šimca, po njegovi smrti pa je tudi njegovi ženi zavrnil prošnjo za službo, češ da žena bandita ne more dobiti takšne službe. Prav tako da je izdal imena tistih, ki so naredili diverzijo na vagone v Medvodah[36].

Prohinar je bil na podlagi teh, močno nasprotujočih si pričevanj obsojen na 5 let izgube narodne časti in na 4 leta težkega prisilnega dela. Še posebej je zanimiva obrazložitev sodbe, saj je navedeno, da so se vse priče, ki so govorile v prid obtoženega, očitno trudile, da bi ga prikazale v kar najlepši luči. Sodišče je izrazilo domnevo, da je obtoženi priče mogoče z lažmi prepričal o svojem delu in odnosu do NOB. Obsodili so ga na podlagi izjav dveh prič, iz katerih je, kljub ostalim pričevanjem, razvidna popolnoma jasna krivda. Po mišljenju senata je popolnoma jasno, da je lahko bil tajnik KVB samo zanesljiv človek in da torej Hitlerjev režim Prohinarja ni odlikoval brez zaslug. Tudi ravnateljevo poročilo o povečanju proizvodnje je bilo prehud dokaz, da je obtoženi pripomogel k dvigu proizvodnje, kar je spodbilo njegov zagovor in izjave prič. Prohinar je bil sicer zelo pameten, saj je skrbno prikrival svoje delo, vendar pa mu vseeno niso zaupali in ga vključili v OF. Še posebej ga je bremenila izjava, češ da žena bandita ne more biti zaposlena, kot tudi, da je ovajal. Opozoriti moram, da ni bilo nikjer dokazano, da je Prohinar ovajal, saj je celo priča Ferdo Cvetko poudaril, da tega ni storil, čeprav bi lahko. O pristranskosti sodišča govori tudi zaključek obrazložitve: "Njegovemu zagovoru in izpovedbam nekaterih prič, v kolikor govore v njegovo korist, sodišče glede na ostala dejstva in nesporne dokaze, ni moglo verjeti."[37] Razen izjav prič sodišče ni imelo nobenega drugega dokaza, na katerega bi se lahko sklicevalo. Pri pričah, ki so se zavzele za Prohinarja, pa je apriori zavrnilo vse izjave, ki bi mu lahko koristile.

11. novembra 1946 je Prohinar zaprosil za obnovitev procesa. Predlagal je 18 prič, ki so tudi podale izjave, in še dve dodatni. V prošnji je posebej zahteval, da naj se zasliši tudi sodnik dr. Andrej Lasič, ker na razpravi ni protokoliral izpovedi Ferda Cvetka in je zavrnil priče s pripombo, da bodo zaslišane v smodnišnici. Prav tako da so se dogovorili, da bo nadaljevanje razprave pred vsemi delavci v smodnišnici, a je bila druga razprava zopet v dvorani, kamor so imeli dostop le ljudje s potrdili. Za nadaljevanje razprave da ga je prišel iskat vojak brez predhodnega obvestila.

Okrožno sodišče v Ljubljani je na javni ustni razpravi 22. marca 1947 Prohinarja oprostilo vseh obtožb. Po zaslišanju novih in starih prič je bila o Prohinarju podana povsem drugačna podoba. Postalo je očitno, da ni zagrešil ničesar, kar bi škodovalo ugledu in časti slovenskega naroda. Nasprotno: vseskozi je delal za narodnoosvobodilno gibanje. Matični odbor OF Kamnik je potrdil, da je bil Lado sodelavec OF in da je pošiljal smodnik v partizansko vojsko, medtem ko je uničeval tistega, ki je bil namenjen Nemcem. V odboru so bili celo mišljenja, da je obtožba plod osebnega maščevanja. Cvetko je v ponovnem zaslišanju bolj natančno razložil svoje izjave, ki so dobile povsem drugačen značaj. Izkazalo se je, da so odlikovanja prejeli tudi simpatizerji OF. Sodišče je ugotovilo, da Prohinar ni teroriziral delavcev in da ni samoiniciativno delal za povečanje proizvodnje, ampak

[36] Arhiv Temeljnega sodišča v Ljubljani, Sodišča narodne časti, 36/45, Razpravni zapisnik.

[37] Arhiv Temeljnega sodišča v Ljubljani, Sodišča narodne časti, 36/45, Sodba.

je k temu največ pripomogel direktor, ki je bil zelo strog. Ker Prohinarju ni zaupal, mu je postavil za kontrolorja dva Nemca. Prav tako Prohinarju ni poviševal plače. Nikjer ni nobenega dokaza, da bi obtoženi izdajal, čeprav je veliko vedel. Celo nasprotno: odstranjeval je dokaze, zaradi katerih bi lahko bil Cvetko ustreljen. Ker je obtoženi vse zanikal in ker je nova razprava pokazala, da Prohinar ni kriv, ga je sodišče oprostilo vseh obtožb, sodba sodišča narodne časti pa je bila razveljavljena.

Zaslišali so tudi sodnika dr. Andreja Lasiča, ki je na Prohinarjeve obtožbe dejal, da se ne spominja, zakaj razprava ni bila v smodnišnici in zakaj ni zaslišal vseh prič. Šele pozneje naj bi izvedel, da so se za razpravo delile vstopnice, čeprav bi morala biti javna. Če bi to prej vedel, bi takšno ravnanje prepovedal.

Iz procesa proti Prohinarju je razvidno, da so sodišča narodne časti malo upoštevala pozitivne izjave prič in da so imele prednost izjave, ki so obtoženega obremenjevale. Očitno je, da so bila sojenja pripravljena v naglici in da obtoženi ni imel časa pripraviti obrambe ter zbrati vseh prič. Prohinar je bil na nadaljevanje razprave neposredno priveden brez predhodnega obvestila. Javni tožilec se sploh ni potrudil, da bi poiskal dokaze, ampak se je zanašal samo na izjave obremenilnih prič. Tudi sodnikovo ravnanje je nerazumljivo, saj obtoženemu ni omogočil pravične obrambe, ker ni dovolil zaslišanja njegovih prič. Razkrije se nam še podatek, da vse razprave v resnici niso bile javne, ampak so imeli dostop samo izbrani ljudje, ki so dobili vabila. Tako so se na sojenju izognili morebitnim škandalom ali pojavu nezaželenih prič.

I. F.

Prijava proti I. F. je bila zelo obširna in natančna, saj je bilo navedeno, da je zlasti v nočnem času sprejemala v stanovanje vojake italijanske, nemške in domobranske vojske in da je poklic izvrševala obrtoma. Obtožena je baje javno izjavljala, da je imela Italijane, Nemce, sedaj pa da pridejo partizani. Družila naj bi se z znanimi cipami in sodelavkami okupatorja, imela dostop na italijansko komando in ovajala ljudi. Prijava je bila vložena 1. julija s podpisi prič. Na zaslišanju so priče potrdile prijavo. Še posebej so bile po izjavah prič obremenilne naslednje njene izjave: "Sedaj moram pa iti kuhat za nemške vojake, ki so prišli s hribov, ko so šli nad bandite in so lačni in utrujeni... Ko so bili Italijani, sem imela njih, potem Nemce, sedaj pa pridejo partizani, bom imela pa njih."[38] Obtoženka je večino obtožb priznala in jih obžalovala. Zagovarjala se je, da je nihče s strani OF ni posvaril pred njenimi dejanji. Javni tožilec jo je takó obtožil, da je ves čas okupacije v stanovanje sprejemala vojake nemške in italijanske vojske, v družbi prijateljic prirejala družabne sestanke, na katerih so se zabavali, plesali, pili ter tako vzdrževala prijateljske stike s pripadniki okupatorske vojske in propagandno sodelovala z okupatorjem. V obrazložitvi sodbe, s katero je bila obsojena na trajno izgubo narodne časti in na 5 let lahkega prisilnega dela, je zapisano, da kazen izgube narodne časti in prisilnega dela nista v sorazmerju, tako da je zaradi bolne matere, za katero mora skrbeti. "Glede izgube narodne časti pa je sodišče soglasno sklenilo, da ženska, ki se je prostovoljno, brez vsakega zunanjega pritiska in brez vsakega, še tako praznega in izmišljenega razloga družila z okupatorjevimi vojaki, ni vredna imeti narodno čast, saj se je s svojimi dejanji že sama izločila iz srede častnih Slovenk."[39]

Sodišča slovenske narodne časti so res delovala kratek čas, vendar so njihove obsodbe mnogim onemogočile normalno opravljanje službe, izgubili so politične in državljanske pravice, zaplenjeno jim je bilo tudi premoženje. Najhuje pa je bilo, da so bili zaznamovani, kar pa takrat ni bilo brez posledic v vsakdanjem življenju.

38 Arhiv Temeljnega sodišča v Ljubljani, Sodišča narodne časti, 3/45, Razpravni zapisnik.

39 Arhiv Temeljnega sodišča v Ljubljani, Sodišča narodne časti, 3/45, Sodba.

ZUSAMMENFASSUNG

Die Prozesse vor dem "Gericht der slowenischen nationalen Ehre" in Ljubljana

Der Artikel befaßt sich mit der Gründung und Einrichtung der sog. "Gerichte der slowenischen nationalen Ehre", deren Tätigkeit anhand von ausgewählten Prozessen dargelegt wird. Das ZK der KPS beschloß ihre Gründung bereits auf einer Sitzung am 7. März 1945, dennoch erließ das Präsidium des SNOS (Der slowenische nationale Befreiungsrat/Slovenski narodnoosvobodilni svet) erst am 5. Juni 1945 das Gesetz zur Bestrafung von Verbrechen und Vergehen gegen die slowenische nationale Ehre (Zakon o kaznovanju zločinov in prestopkov zoper slovensko narodno čast). Mit diesem Gesetz versuchte die Kommunistische Partei, andersdenkende Menschen auszuschalten, die im politischen, wirtschaftlichen, kulturellen oder Verwaltungsbereich noch immer einen gewissen Einfluß ausübten, in der Kriegszeit aber keine Fehler begangen hatten, derer sie vor einem ordentlichen Gericht angeklagt werden könnten. Bei dieser "moralischen Säuberung" war die Presse eifrig beteiligt durch Schilderung der 'Schuld' und 'Schädlichkeit' einzelner angeklagter Gruppen. Die Prozesse wurden schnell und nach dem üblichen Schema vorbereitet, genügten doch für die Anklage bereits Anzeige und Bestätigung durch einen Zeugen. Die Ankläger suchten nur selten nach gewichtigeren Beweisen, obwohl die Strafen auch sehr hoch sein konnten. Selbstverständlich kam es durch solch eine Art der Prozeßführung zu Unregelmäßigkeiten, was auch aus den Prozessen gegen Prohinar und Gregorc hervorgeht. Die sogenannten "Gerichte der slowenischen nationalen Ehre" wurden am 24. August 1945 abgeschafft, dennoch haftete das Urteil schwer an den Angeklagten, die wenigstens noch fünf Jahre danach kein normales Leben führen konnten.

Vojko Čeligoj

Pionir domače etnografije, arheologije in numizmatike Josip Potepan Škrljev

Pred skoraj 150 leti se je na Dolnjem Zemonu pri Ilirski Bistrici v kmečki hiši pri Škrljevih rodil Josip Potepan in tam do svoje smrti umno kmetoval. Bil je posestnik, napreden sadjar in čebelar ter odličen poznavalec in opisovalec krajinskih etnografskih posebnosti. Vsa tedanja strokovna literatura navaja njegove izsledke s področja arheoloških raziskovanj domače okolice. Bil je uspešen nadžupan v Jablanici pri Ilirski Bistrici. Del njegove numizmatične zbirke je ohranjen.

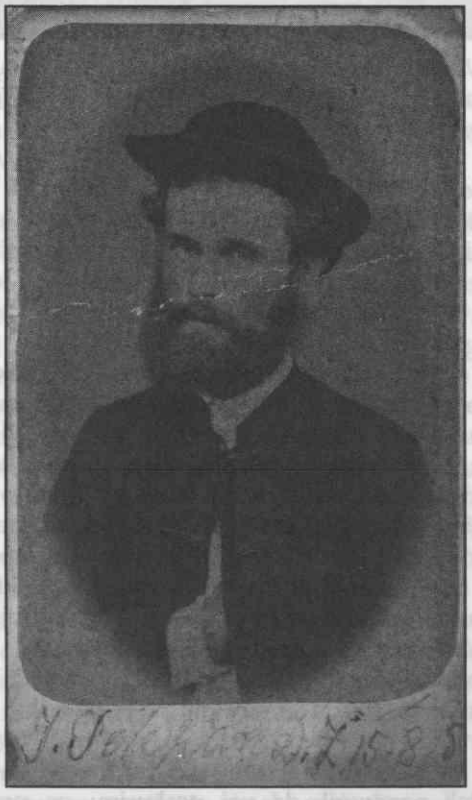

J. Potepan s podpisom in pripisom: Josip Potepan, slikan okrog leta 1886, ko je bil nadžupan v Jablanici pri Ilirski Bistrici.

Josip Potepan se je rodil 8. marca 1848. leta na Dolnjem Zemonu pri Škrljevih - tedaj št. 15, sedanja št. 78, očetu Antonu, kmetu in posestniku, ter materi Mariji, rojeni Samsa, iz ugledne ilirskobistriške družine Strujbarjevih. Bistremu kmečkemu fantiču je bila namenjena le skromna nekajletna ljudska šola v bližnjem Trnovem. Gotovo pa je k njegovemu velikemu duhovnemu vzponu mnogo pripomogla domača vzgoja napredno usmerjenih staršev.

Bleiweisove Novice so na mladega Josipa Potepana opozorile s kratko vestičko že 9. aprila 1873:

"Iz Ilir. Bistrice 6. apr. (Spomin na volilno reformo). Župan J. Fischer je ovadil kmetiškega fanta Jožefa Potepana iz sp. Zemna c. kr. okrajnemu glavarju g. Globočniku, da je podpise nabiral na peticijo zoper volilno reformo. 26. svečana je bil v Postojno poklican v zaslišanje, potem pa spet v Bistrico 26. sušca. 30. sušca je dobil razsodbo na 15 gold. globe ali 3 dni zapora. Fant ni hotel pritožbe vložiti in je zadovoljen s to kaznijo, ker mu je ljubo, da nekoliko trpi za narod. Drugi mi pa si mislimo, da so dandanes vendar čudni časi, ko stare postave (postavo o prošnjah) zakrivajo novi ukazi!"

Za očetom je prevzel Škrljevo kmetijo in v kmetovanje vnašal številne novosti. Navdušen nad uspehi je prosvetljeval tudi kmetovalce iz svoje okolice. Posebno zavzeto se je lotil novih pristopov v sadjarstvu. Obnovil je sadovnjake na svojem posestvu in jih plemenitil z novimi vrstami, ustreznejšimi krajevnemu podnebju in sestavi tal. Da bi domače kmetovalce vzpodbudil za sodobno sadjarstvo, je na svoje stroške nakupil večjo količino sadnih cepičev in jih brezplačno razdelil. Daleč okoli je bil znan tudi njegov vzorni čebeljnjak in njegovo zavzeto delo v njem.

Ne samo, da je bil naročen na številne časopise in literaturo, bil je tudi reden dopisovalec Bleiweisovih Novic in drugih časopisov. Prebirajoč Novice med leti 1881 in 1884 zasledimo njegovo veliko vnemo, s katero je nastopal v svojih dopisih ali predlogih za napredek kmetijstva v različnih kmetijskih družbah, kjer je bil član: zahteval je več praktične pomoči kmetovalcem, zahteval zaščito

kmečkih živali pred nevarnostjo raznih bolezni iz Istre. Boril se je za ohranjanje izvirnih domačih pijač: brinjevca, tropinovca, slivovca in jagodovca, opozarjal je na siromašenje domačega kmečkega prebivalstva, vodil zbiralne akcije idr.

V močno oporo njegovemu delu na področju sadjarstva je bilo njegovo prijateljevanje z **Matijo Rantom**, učiteljem na Premu, tedaj pomembnim sadjarskim strokovnjakom na Slovenskem.

Objavljeni dopisi Josipa Potepana so pogosto podpisani z njegovim psevdonimom Nadoslav Škrljev, ali kar Nadoslav Potepan, posestnik na Dolnjem Zemonu, kot piše tudi na njegovem žigu, s katerim so bile označene vse knjige njegove bogate knjižnice.

Njegova največja zasluga za rojstno vas Dolnji Zemon je bila zgraditev novega šolskega poslopja, ki so ga svečano odprli v letu 1878. Ob njegovi vsestranski podpori so zbrali potrebnih 1600 goldinarjev. Zastavil je ves svoj ugled in dosegel, da je deželni zbor v Ljubljani k stroškom gradnje prispeval 700 goldinarjev, "sámo Njegovo Veličanstvo cesar Franjo Josip I." pa še 250 goldinarjev. Za več kot 150 otrok, kolikor jih je bilo v tem času za šolo godnih iz domače vasi, Gornjega Zemona in Bukovice, je bila nova šola seveda velika pridobitev. Najbrž je tudi njegova zasluga, da je na tej šoli med prvimi učitelji poučeval tudi slovenski pisatelj **Josip Kostanjevec**.

Za zasluge za umno kmetovanje je bil Josip Potepan imenovan za člana Cesarsko kraljeve Kmetijske družbe za Kranjsko v Ljubljani. Za vidne uspehe pri sadjarstvu in čebelarstvu pa je leta 1884 prejel posebno častno diplomo.

V svoji in širši okolici je užival velik ugled in bil zato imenovan za nadžupana za nadžupansko okrožje Jablanice pri Ilirski Bistrici, ki je tedaj obsegalo osem vasi: Gornji in Dolnji Zemon, Trpčane, Kuteževo, Vrbico, Vrbovo, Jasen in Jablanico.

Poročil se je z Marijo, roj. Hrabar iz Jelšan. V zakonu so se jima rodili štirje otroci: tri hčere in sin Josip, ki je kasneje prevzel posestvo.

Leta 1893 je pri obrezovanju sadnega drevja nesrečno padel in si močno poškodoval ledvice. Posledice so bile usodne, še istega dne je umrl, star komaj 45 let. Na zadnjo pot na trnovsko pokopališče ga je pospremila množica ljudi, pogrebni obred pa je opravil tedanji trnovski dekan, slovenski pesnik in prevajalec **Ivan Vesel Vesnin.**

Žal je v naslednjih desetletjih njegova duhovna in materialna zapuščina šla v pozabo in večinoma tudi po zlu. Skoraj tridesetletno zbirateljsko delo etnografskih predmetov, arheoloških izkopanin in bogato družinsko knjižnico so ljudje raznesli. Pravnukinji Josipa Potepana, Nadji Gombač, rojeni Škrlj, ki sedaj živi v Trnovem pri Ilirski Bistrici, je uspelo ohraniti, kot sama pravi, le neznaten delček pradedove knjižnice in peščico rimskih novcev. Prav njeni spomini na Josipa Potepana so bili zelo pomembni za zapis.

Sin Josipa Potepana, Josip Potepan s soprogo in svojo številno družino pred Škrljevo domačijo na Dolnjem Zemonu. Posneto okrog leta 1940.

Že leta 1875 je Josip Potepan v Arhivu za povjestnicu jugoslovensku (XII: knjiga) objavil devet strani dolgo poročilo, ki obsega izredno zanimive opise in pripovedi o šegah in navadah v krajih med Snežnikom, Slavnikom in Nanosom. Poročal je o zgodbicah, ki so krožile med ljudmi, pa o vilah in volkodlakih, o urokih, o razlogih, zakaj se ob torkih ne sme presti, pa na tešče v prazničnih dneh ne jesti mesa, škrateljnih in kači, o Ajdih in Čičih, pa o domačih dekletih, ki so na dan košnje v Mlakah oblekle praznična oblačila: "... v belo čitjo pa plav predpas (fertoh) na glavo in za vrat pa rudeče robce (fačole). Da jih je bilo prav lepo videti, tako v narodnih barvah slovenskih; a zdaj ni ne duha ne sluha od te nošnje. Od kar se tujščina širi, lepe domače nošnje zginjajo žalostno. ..."

Josip Potepan svoje poročilo zaključuje z opravičilom, češ da se sam niti ne bi oglasil: "... ker jaz nisem sposoben, ker sem preprost kmetski fant, ne učen, skoraj samouk; pa me je en moj prijatelj nagovoril, da naj poskusim; pa prosim, ako ni prav, da bi mi naznanili, da bom po svoji moči razjasnil. Veselilo me bo ako bi Vam mogel o čim vstreči."

K temu sestavku je urednik časopisa Ivan Kukljevič Sakcinski pripisal: "Dao Bog da bi se u našem rodu više takih seljakah i kmetovah našlo,

koji bi umjeli slične odgovore na znanstvena pitanja napisati!"

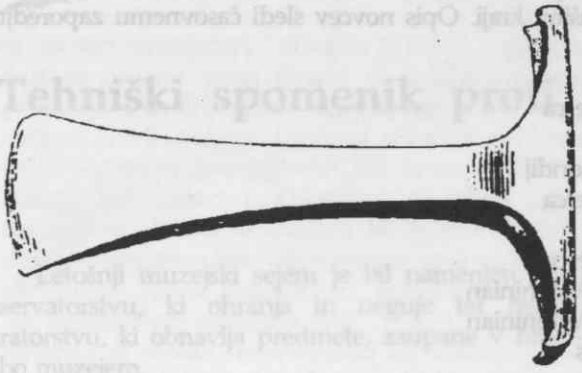

Železna sekira, izkopana na Dolnjem Zemonu, časovno ni določena, hranijo jo na Dunaju

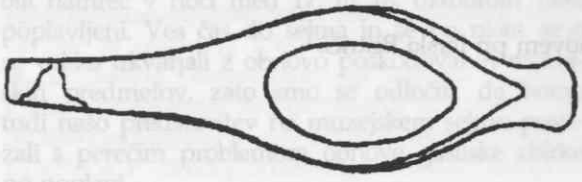

Bronasta sekira, izkopana na Dolnjem Zemonu, sodi v čas do 1500 let pred našim štetjem; hranijo jo v Narodnem muzeju v Ljubljani

Eno stran omenjenega poročila namenja Josip Potepan natančnemu opisu Gradišča nad Dolnjim Zemonom in številnim najdbam, ki jih je našel ali sam ali pa so jih našli domačini pri obdelovanju polja in vinogradov. Prav ta opis in njegovo sodelovanje s strokovnimi sodelavci tedanjega Deželnega muzeja v Ljubljani predstavljata enega prvih znanih znanstvenih posegov v proučevanje arheoloških znamenitosti v teh krajih. (Žal pa od tedaj do danes ni bilo več kaj dosti storjenega.)

V Novicah z dne 27. februarja 1884 je Josip Potepan popisal enega takšnih svojih raziskovalnih posegov na zemonskem "gradbišču v javorjih":

"... Dne 25. januarija popoludne sem vzel 2 delavca in se podal v "javorje na gradbišče", 1/4 ure od Dolenjega Zemona, kjer se nahaja raznih starin... Redko kje se toliko starin dobi, kot ravno na gori omenjenem gradbišči.

Omenjeni dan sem izkopal v znožji proti vasi imenovanega gradbišča rimski grob. Ker so tenke kosti v njem bile, znati je, da je bila ženska in tudi po tem bi sodil, ker je imela reberno verižico okoli vrata. Verižica je bila prav dobro ohranjena, svetla še ali je toliko prešla, da se kot strhla mrvi. Zraven je bila prstena lampica in nekaj oglja. ...

Tiste dni je tudi neki kmet v Trnovem na "gradbišču" izkopal nekaj še prav dobro ohranjenih sulic, skoro vsaka je drugačna, in nekaj koscev bronaste pločevine. Na onem mestu dobil je pred več leti mnogocenjeni ranjki gosp. **Jožef Bilc**, oče visokočestitega pisatelja in pesnika, duhovnika v pokoju **Janeza Bilca** iz Bistrice, kotel z raznim orožjem in sulicami napolnjen in s kamnito ploščo pokrit.

S temi vrsticami opozorim gg. učenjake, gospoda kustosa K. Dežmana in neutrudljivega gosp. A. Globočnika, da bi se te starine kmalu preiskale, ker se je nadjati še mnogo znamenite in za starinoslovje dragocene tvarine. Treba je pa kmalu kaj ukreniti, ker se stvari uže plitvo nahajajo, tako, da jih kmet z drevesom izorava."

Poziv torej, ki z vso resnostjo in skrbjo za našo zgodovinsko dediščino sega v polnem pomenu še v današnji čas.

Josip Potepan je pri svojem raziskovalnem delu zbral veliko število rimskih novcev. Le-te so mu prinašali tudi kmetje, ki so pri obdelavi polja naleteli nanje. Žal se je od vsega ohranila le peščica desetih rimskih novcev, ki pa verno potrjujejo štiristoletno prisotnost Rima v teh krajih. Prav v okolici Dolnjega Zemona je bil od tretjega stoletja naprej važen preskrbovalni center za pomembno varovalno zaporo - limes "Claustra Alpinum Julijanum", ki je segala od današnjega Trsata, čez Gornje Jelenje, Trstenik, Gomance, Praprotno Drago do Prezida, Logatca in dalje na sever do Ziljske doline.

Omenjeni rimski novci sodijo v čas vladanja rimskih cesarjev, od Klavdija (od 41. do 54. leta našega štetja), Nerona, Galbe in drugih do T(h)eodozija I. v letih 387-395.

Raziskovalno delo Josipa Potepana Škrljevega nas vedno znova navdaja z občudovanjem. Bil je preprost, vendar umen kmetovalec in velik raziskovalec svojega domačega kraja in okolice. Zavedal se je pomembnosti svojih odkritij na arheološkem področju, opozarjal nanje, vabil in pozival strokovno javnost k temeljitemu znanstveno-raziskovalnemu delu na tem tako pomembnem geografskem območju. O preteklosti krajev pod Snežnikom danes vemo komaj kaj več, kot je odkril Josip Potepan.

Gotovo pa se bo vsako resno nadaljnje raziskovalno delo moralo začeti tam, kjer je pred stoletjem nehal Josip Potepan, znameniti kmet z Dolnjega Zemona pri Ilirski Bistrici.

Rimski novci iz Potepanove zapuščine

Iz zapuščine Josipa Potepana je žal ohranjena le peščica desetih bronastih rimskih novcev, ki dokazujejo štiristoletno prisotnost rimske oblasti nad našimi kraji. Opis novcev sledi časovnemu zaporedju rimskih vladarjev.

1.	CLAUDIUS I.	41-54	Sesterca
2.	NERO	54-68	AS
3.	MARCUS AURELIUS	161-180	Dupondij
4.	FAUSTINA, jun.	u. 175	Sesterca
5.	L.A. COMMODUS	177-192	AS
6.	B. CRISPINA	u. 183	Sesterca
7.	C. QUINTILLUS	270	AE Antoninian
8.	M.A. PROBUS	276-282	AE Antoninian
9.	MAXIMIANUS HERC.	286-310	Follis
10.	CONSTANTIUS CHLOR.	293-306	Follis
11.	C. GALERIUS	293-311	Follis
12.	CONSTANTINUS I.	306-337	Follis
13.	VALENTINIANUS I.	364-375	Mala br. 15/17 mm.
14.	F. THEODOSIUS I.	379-395	Srednja br. 22/24 mm.

Naštete rimske novce hrani družina Gombač v Trnovem pri Ilirski Bistrici.

I-2 KRONIKA
časopis za slovensko krajevno zgodovino

Mateja Gašpirc

Tehniški spomenik proti muzeju

Letošnji muzejski sejem je bil namenjen konservatorstvu, ki ohranja in neguje ter restavratorstvu, ki obnavlja predmete, zaupane v hrambo muzejem.

Kustosi tržiškega muzeja smo na 2. muzejskem sejmu, ki je potekal v ljubljanskem Cankarjevem domu od 31. 5. do 4. 6. 1994 predstavili problematiko gasilske zbirke. Prostori gasilske zbirke so bili namreč v noči med 17. in 18. oktobrom 1992 poplavljeni. Ves čas do sejma in še po njem smo se veliko ukvarjali z obnovo poškodovanih muzejskih predmetov, zato smo se odločili, da bomo tudi našo predstavitev na muzejskem sejmu povezali s perečim problemom obnove gasilske zbirke po poplavi.

Sejemsko predstavitev smo si zamislili tako, da smo oblikovali brošuro in plakate, razstavili muzealijo v fazi obnove in dodali predvajanje videoposnetka konservacije. S tiskanim gradivom smo želeli orisati stanje rak in njihov pomen nekdaj in danes ter nakazati povezavo med muzejsko stavbo in tehniškim spomenikom - rakami, ki so ogrozile premično dediščino, ki jo hranimo v muzeju. Razstavili smo deloma prenovljeno gasilsko brizgalno, ki je pokazala razliko med že obnovljenim in še nekonserviranim muzejskim predmetom. Tretji del pa je služil demonstraciji konservatorskega postopka, ki je bil opravljen na razstavljeni muzealiji.

Namen sestavka je osvetliti pomen rak, aktivnosti in spreminjanje odnosa upravičencev, ki so izkoriščali vodni tok Mošenika in sedanje stanje tehniškega spomenika, ob katerem stoji tudi muzejska stavba. Obenem je moj namen predstaviti muzej z njegovo zbirko, ki je bila poplavljena, in naša prizadevanja za prenovo poškodovanih eksponatov.

Mošenik s koristniki vodne moči in tržiške rake

"Ljubeljski potok izvira pod snežnikom Ljubeljem in zbira vodo samih studencev. Vrtinči se in vrvra med visokimi snežniki, dokler Bistrica takoj pod Tržičem ne umiri njegove hrumeče neučakanosti in je ne sprejme vase. Rekel sem: neučakanosti, pa mu bom pripisal še več kot neučakanost: nezadržno divjost, ko opazujem njegovo deročo moč. Zakaj on ne teče, ampak tako rekoč pada s svojo veliko in silovito naglico čez skale in kamne. Njegova voda pa je kljub temu bistra in čista in polna postrvi. Postavili pa so ob njegovi strugi tudi mnogo fužin, žag in mlinov." [1]

Ljubeljski potok (kot ga imenuje Valvasor) ali Mošenik (z današnjim imenom) je v zgodovini Tržiča predstavljal važen energetski vir obrtnim delavnicam in industriji. Mošeniški potok izvira pri Laibu nad Sv. Ano in teče od izvira do izliva 7,5 km daleč s padcem 280,3 m. Dolžina toka Mošenika skozi Tržič znaša 1,4 km od višinske kote 526,6 m ob vstopu na področje občine do 497,8 m ob izlivu v Tržiško Bistrico. S seboj nosi razmeroma malo naplavin.[2] Njegovo vodno moč najbolje slika kataster iz leta 1911, ki ga je izdelal Hidrografični zavod na Dunaju (slika 1).

Vodna moč Mošenika je privabila k svoji ozki strugi in jarkom številne obrtnike. Tod so se stisnjeno naselili s svojimi obratovališči tržiški kovači, kosarji, žebljarji, usnjarji, barvarji in tkalci, mlinarji in žagarji. Tu so nameščali svoja vodna kolesa in pogonske naprave. Zaradi številčnosti obrtnikov so enotno strugo Mošenika razdelili. Zgradili so umetne jarke, da bi se tudi novi in povečani obrati mogli urediti na vodni pogon.[3] Na današnjih Ravnah, v spodnjem toku Mošenika, so razcepili gorski potok v znamenite tržiške rake, zaradi katerih je po F. Bašu Tržič dobil ime kar gorenjske Benetke.[4]

Prvi vodni jarek se je začel na levem bregu Mošenika, kjer je bil zgrajen jez iz kamna. Okrog 70 m pod začetkom tega jarka se je odcepil drugi, vanj se je stekala odvečna voda iz prvega. Ta drugi jarek je imel po poteku 12.5 m od prvega jarka vdelano odtočno zapornico, s katero so lahko prvemu jarku odvzemali poljubno množino vode. Okrog 340 m pod odcepom drugega jarka se je začenjal tretji.[5]

1 Prevod po Johann Weichard Freiherr von Valvasor, Die Ehre des Herzogthums Krain, I.Bd. Rudolfswerth 1877, XV, str. 156.
2 Ivan Mohorič, Zgodovina obrti in industrije v Tržiču I, Ljubljana 1957, str. 361.
3 Ivan Mohorič, n.d., str. 353.
4 Edvard A. Roblek, Zgodovina in razvoj komunalnih dejavnosti v občini Tržič, Tržič 1990, str. 11.
5 Ivan Mohorič, n.d., str. 364.

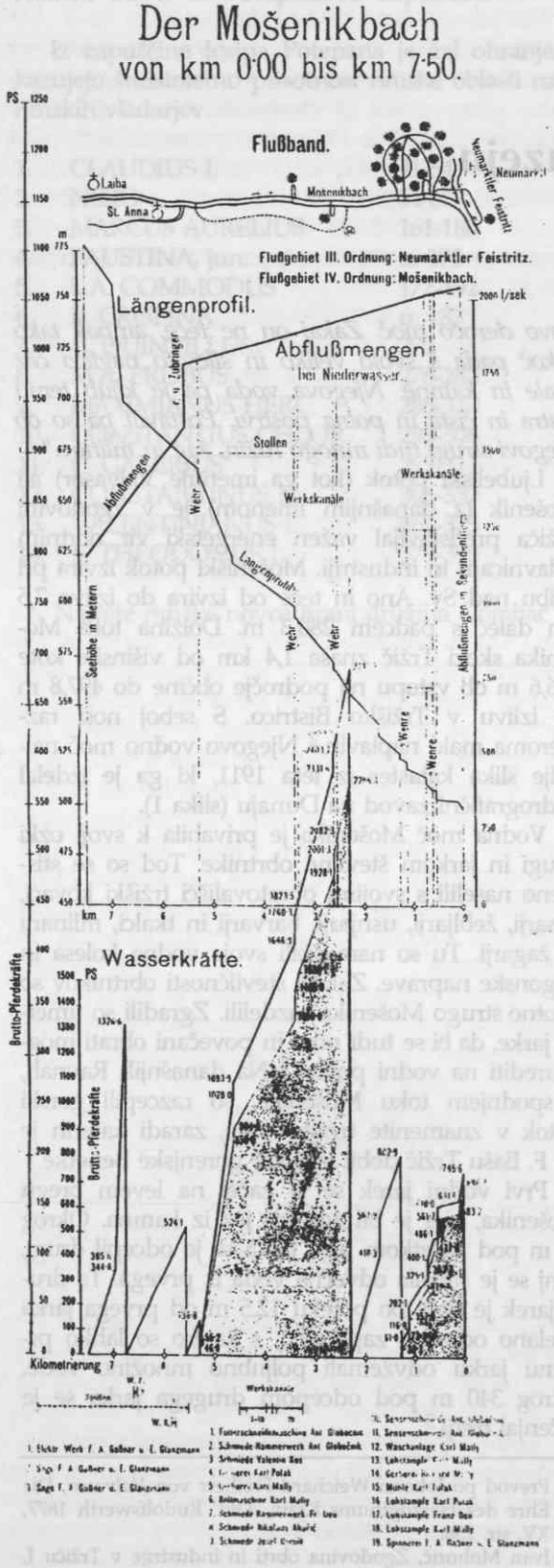

Slika 1: Shema vodne moči Mošenika [6]

6 Tržiški muzej, Načrti, Wasserkraft-kataster, Graphische Darstellung, Katasterblatt Nr. 98 u 99.

Eden od razlogov, da so Tržičani kljub številnim požarom vedno znova obnavljali svoje domove, je prav vodna moč. Med prvimi so jo izkoriščali že v 14. stoletju kovači, kasneje so se jim pridružili še ostali obrtniki.[7] Pridobljene pravice so skrbno varovali in branili proti ujmam, pa tudi proti vsakemu posegu neupravičenih. Sprva so uporabljali vodna kolesa, ki so izrabila le majhen del vodne moči. Že turbinski pogoni so izkoriščali večje padce in zajemali vso vodo. Med lastniki prvih in drugih so pogosto izbruhnili spori, zlasti zato, ker so se zagovorniki velikopoteznih vodnih naprav zavzemali za ukinitev starih pravic. Ta nasprotja so 30. 5. 1869 pripeljala do vodnega zakona, kasneje pa podrobnejših določb in izvršnih predpisov, ki jih je vseboval deželni vodni zakon za Kranjsko z dne 15. 5. 1872. Pravico izkoriščanja je podeljevalo okrajno glavarstvo na podlagi predhodno vložene prošnje z navedbo zemljišč in načrti naprav, ki naj bi jih prosilec uporabljal. Dovoljenje je posameznik dobil šele po razpravi, na katero so bili vabljeni vodni koristniki in lastniki obrežnih zemljišč ter predstavniki oblasti. Ko je bilo dovoljenje izdano, so bili upravičenci vpisani v vodno knjigo. S koncesijo so dobili nepreklicno in sprva časovno neomejeno pravico izkoriščanja vodne moči.[8] (sliki 2 in 3)

Vodni upravičenci so skupno tvorili interesno skupnost, v kateri so imeli določene deleže po pripadajočih vodnih pravicah. Skupnost je v okviru vodnopravnih določb in predpisov na stroške članov vzdrževala vodne naprave. Koristniki so morali za vzdrževanje prevzemati rak tudi delovna bremena. Kljub vsemu so bile pogoste pripombe zaradi nezadostnega zavarovanja jarka in slabega stanja rak.[9] V letu 1929 je bila sprožena zahteva, naj bi se stroški za vzdrževanje razdeljevali po ključu izkoriščenega in ne pripadajočega vodnega padca. Z letom 1931 je bila skrb za rake razdeljena med upravičence na ta način, da je posameznik plačal stroške, ki so predstavljali aritmetično sredino med pripadajočim vodnim padcem in bruto množino vode pri vsaki vodni napravi. Vzdrževalni stroški so se povečevali v časih, ko so popravljali struge, čistili jarke, popravljali jez in zapornice.[10]

Po drugi svetovni vojni sta lastništvo nad pretežnim delom obratov ob Mošeniku prevzeli Bombažna predilnica in tkalnica Tržič in usnjarna Runo. Prva si je kar tri desetletja prizadevala odkupiti pretežni del vodnih pravic na Mošeniku[11],

7 Ivan Mohorič, n.d., str. 55.
8 Ivan Mohorič, n.d., str. 353-354.
9 Ivan Mohorič, n.d., str. 356.
10 Ivan Mohorič, n.d., str. 366.
11 Ivan Mohorič, n.d., str. 372.

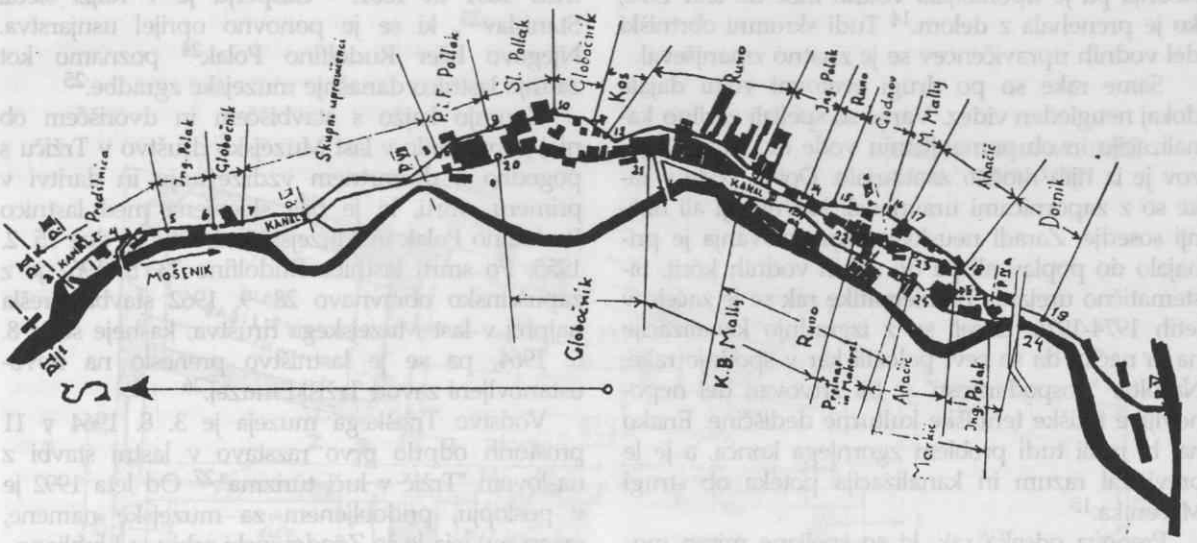

Slika 2: Shema tržiških rak s koristniki vodne moči[12]

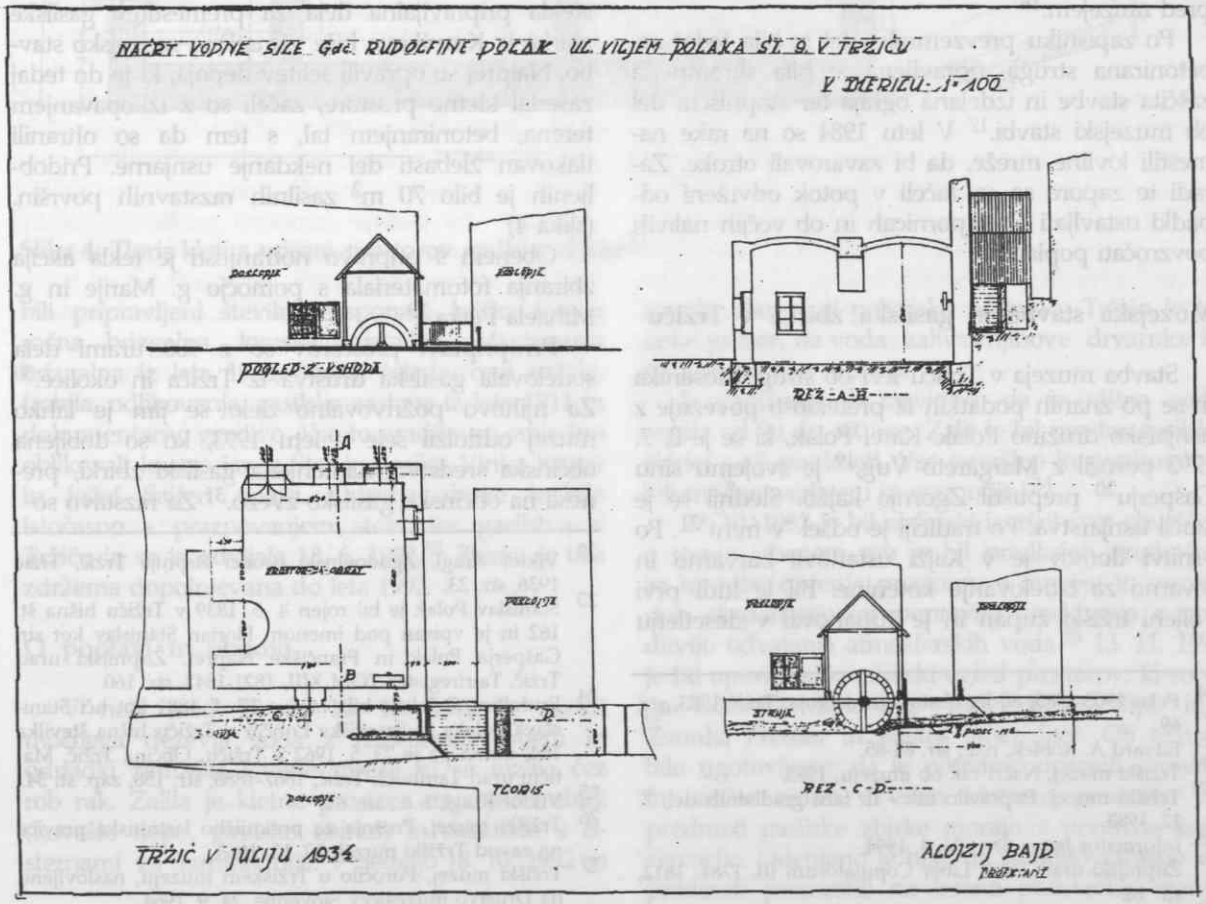

Slika 3: Alojzij Bajd, Načrt vodne sile gdč. Rudolfine Polak, Tržič, julij 1934[13]

12 Ivan Mohorič, n.d., str. 369.
13 Tržiški muzej, Načrt vodne sile Rudolfine Polak, ul. Viljema Polaka št. 9 v Tržiču, julij 1934.

slednja pa je uporabljala vodno moč do leta 1972, ko je prenehala z delom.[14] Tudi skromni obrtniški del vodnih upravičencev se je znatno zmanjševal.

Same rake so po drugi svetovni vojni dajale dokaj neugleden videz. Vanje so speljali zasilno kanalizacijo in ob pomanjkanju vode oz. zaporah jezov je iz njih močno zaudarjalo. Dotok vode v rake so z zapornicami uravnavali klavničarji ali bližnji sosedje. Zaradi neusklajenega delovanja je prihajalo do poplav ali pa do suhih vodnih korit. Sistematično urejanje problematike rak se je začelo v letih 1974-1976. Začeli so z izgradnjo kanalizacije na ta način, da so cevi položili kar v spodnje rake. Na oltar "gospodarnosti" je bil žrtvovan del neponovljive tržiške tehniške kulturne dediščine. Enako naj bi rešili tudi problem zgornjega konca, a je le prevladal razum in kanalizacija poteka ob strugi Mošenika.[15]

Prenova odseka rak, ki so speljane mimo muzeja, je potekala istočasno s pripravo muzejskih kletnih prostorov za gasilsko zbirko in obnovo fasade muzejske stavbe v letu 1983. V tem letu je bil izdelan tudi ureditveni načrt struge in prostora pred muzejem.[16]

Po zapisniku prevzemnika del je bila tedaj zabetonirana struga, opravljena je bila skromnejša zaščita stavbe in izdelana ograja ter stopniščni del ob muzejski stavbi.[17] V letu 1984 so na rake namestili lovilne mreže, da bi zavarovali otroke. Zaradi te zapore so se začeli v potok odvrženi odpadki ustavljati ob zapornicah in ob večjih nalivih povzročati poplave.[18]

Muzejska stavba in gasilska zbirka v Tržiču

Stavba muzeja v Tržiču leži ob strugi Mošenika in se po znanih podatkih iz preteklosti povezuje z usnjarsko družino Polak. Karel Polak, ki se je 8. 7. 1793 poročil z Margareto Vug,[19] je svojemu sinu Gašperju[20] prepustil Zgornjo kajžo. Slednji se je izučil usnjarstva. Po tradiciji je odšel "v frent"[21]. Po vrnitvi domov je v Kajži ustanovil barvarno in tovarno za izdelovanje kotenine. Bil je tudi prvi voljeni tržiški župan in je županoval v desetletju med 1851 in 1861.[22] Gašperju je v Kajži sledil Stanislav[23], ki se je ponovno oprijel usnjarstva. Njegovo hčer Rudolfino Polak[24] poznamo kot zadnjo lastnico današnje muzejske zgradbe.[25]

Zgornjo kajžo s stavbiščem in dvoriščem ob njej je pridobilo v last Muzejsko društvo v Tržiču s pogodbo o dosmrtnem vzdrževanju in daritvi v primeru smrti, ki je bila sklenjena med lastnico Rudolfino Polak in Muzejskim društvom dne 15. 2. 1955. Po smrti lastnice Rudolfine 23. 5. 1962 je z zapuščinsko obravnavo 28. 9. 1962 stavba prešla najprej v last Muzejskega društva, kasneje se je 8. 6. 1964, pa se je lastništvo preneslo na novoustanovljeni zavod Tržiški muzej.[26]

Vodstvo Tržiškega muzeja je 3. 8. 1964 v 11 prostorih odprlo prvo razstavo v lastni stavbi z naslovom "Tržič v luči turizma".[27] Od leta 1992 je v poslopju, pridobljenem za muzejske namene, razen muzeja le še Zgodovinski arhiv iz Ljubljane.

Prvi eksponati za gasilsko zbirko so bili pridobljeni v letu 1964.[28] Popolnejšo podobo gasilstva so predstavili v letu 1974, ko so v Kurnikovi hiši oblikovali stalno gasilsko zbirko. V letu 1982 so stekla pripravljalna dela za premestitev gasilske zbirke iz Kurnikove hiše v matično muzejsko stavbo. Najprej so opravili selitev depoja, ki je do tedaj zasedal kletne prostore, začeli so z izkopavanjem terena, betoniranjem tal, s tem da so ohranili tlakovan žlebasti del nekdanje usnjarne. Pridobljenih je bilo 70 m^2 zasilnih razstavnih površin. (slika 4)

Obenem s pripravo notranjosti je tekla akcija zbiranja fotomateriala s pomočjo g. Marije in g. Mihaela Petka.[29]

Pri pripravi prostorov so z 900 urami dela sodelovala gasilska društva iz Tržiča in okolice.[30] Za njihovo požrtvovalno delo se jim je lahko muzej oddolžil šele v letu 1993, ko so dobljena občinska sredstva, namenjena gasilski zbirki, prenesli na občinsko gasilsko zvezo.[31] Za razstavo so

14 Peko 1903-1983, 80 let obstoja in razvoja, Tržič 1983, str. 69.
15 Edvard A. Roblek, n.d., str. 84-85.
16 Tržiški muzej, Načrt rak ob muzeju, 1983.
17 Tržiški muzej, Popravilo rak - II. faza gradbenih del, 7. 12. 1983.
18 Informator Janez Šter, 26. 4. 1994.
19 Župnijski urad Tržič, Liber Copulatorum III, 1784- 1812, str. 14.
20 Gašper Polak je vpisan kot sin Karla Polaka in Margarete Vug, rojen 3. 1. 1800 v Tržiču hišna številka 24. Župnijski urad Tržič, Liber Baptizatorum X, 1784-1803, str. 78.
21 Tržiški izraz za odhod v uk na tuje, informator Vida Dežman, 23. 5. 1994.
22 Viktor Kragl, Zgodovinski drobci župnije Tržič, Tržič 1936, str. 23.
23 Stanislav Polak je bil rojen 4. 5. 1839 v Tržiču hišna št. 162 in je vpisan pod imenom Florian Stanislav kot sin Gašperja Polak in Frančiške Napret, Župnijski urad Tržič, Taufregister TOM XIII, 1821-1843, str. 160.
24 Rudolfina Polak je bila rojena 17. 4. 1881 kot hči Stanislava Polaka in Frančiške Lončar v Tržiču hišna številka 154, umrla pa je 23. 5. 1962 v Tržiču, Občina Tržič, Matični urad Taufbuch Tržič, 1867-1888, str. 158, zap. št. 34.
25 Viktor Kragl, n.d., str. 64.
26 Tržiški muzej, Prošnja za preknjižbo lastninske pravice na zavod Tržiški muzej, 20. 12. 1965.
27 Tržiški muzej, Poročilo o Tržiškem muzeju, naslovljeno na Društvo muzealcev Slovenije, 24. 9. 1964.
28 Tržiški muzej, Inventarna knjiga predmetov pridobljenih pred l. 1970, inv. št. 419, 420 in 458.
29 Informator Janez Šter, 26. 4. 1994.
30 Marija in Mihael Petek, Kronika delovanja Gasilskega društva Tržič od leta 1983-1988, Tržič 1988, str. 3.
31 Tržiški muzej, Poročilo koordinacijskemu odboru za

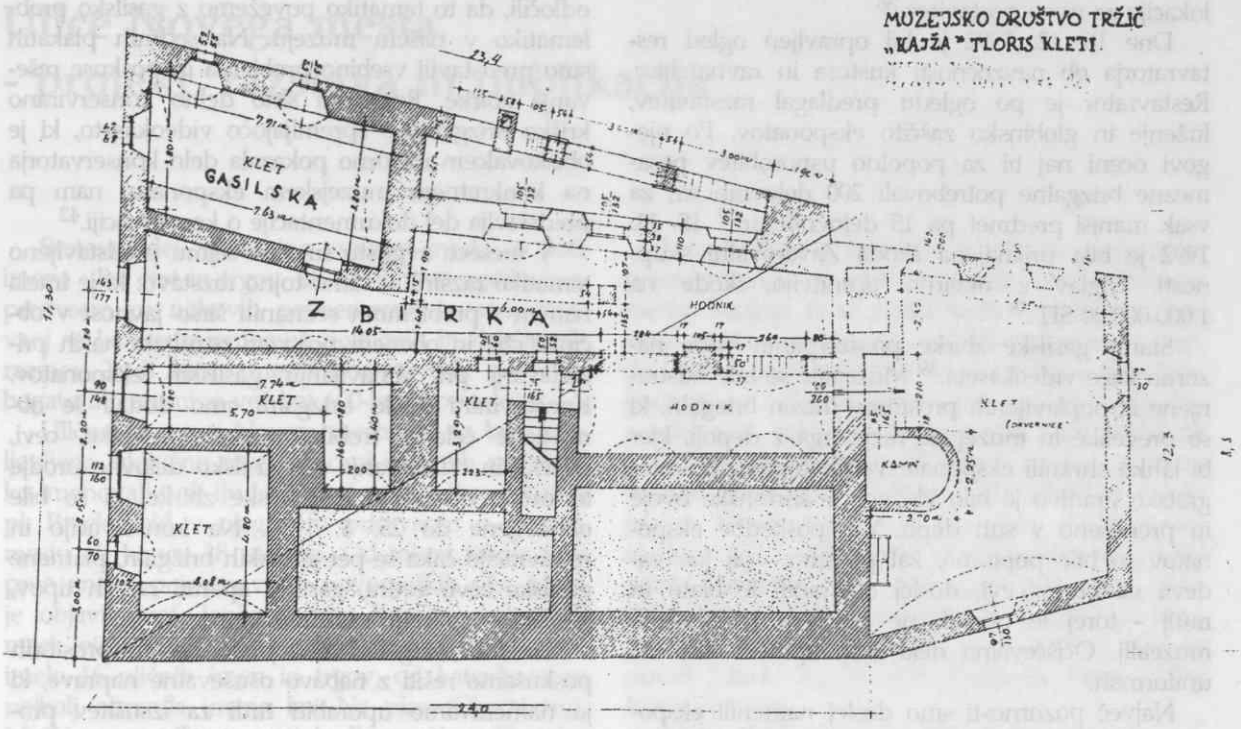

Slika 4: Tloris kleti z vrisom prostorov gasilske zbirke[32]

bili pripravljeni številni eksponati: kriška lesena ročna brizgalna, lomska brizgalna, Magirusova brizgalna iz leta 1923, vedra, čelade, cevi trojaki, trobila, odlikovanja, gasilska zastava iz leta 1911 in dokumentarno gradivo. Vse to gradivo so smiselno oblikovali kustos Janez Šter in gasilca Vinko Rupar in Jožef Saifert mlajši. Odprtje zbirke je bilo istočasno s praznovanjem stoletnice gasilstva v Tržiču in se je odvijala 18. 6. 1983.[33] Zbirka je bila zdržema dopolnjevana do leta 1992.

O poplavi in obnovi

V noči med 17. in 18. 10. 1992 je zaradi močnega deževja voda z nanešenim listjem in odpadki zamašila lovilne mreže in se razlila čez rob rak. Zalila je kletne prostore muzejskih zbirk (kovaški depo, gasilsko zbirko) in skladišče s cisternami za kurilno olje. V nedeljo 18. 10. 1992 so sosedje alarmirali policijsko postajo v Tržiču in tržiške gasilce, da voda zaliva njihove drvarnice in da je zalila klet muzeja.

Iz zapisnika je razvidno, da je višina vode segala od 90 do 100 cm. Zalit je bil prostor gasilske zbirke s 67 predmeti. Vse površine in predmeti so bili močno zablateni in razmočeni.[34]

27. 10. 1992 je bil občinski izvršni svet obveščen o stanju, obenem mu je bil predložen predračun za izvedbo čiščenja prostorov v muzeju in muzejskih eksponatov ter popravilo preddverja z ureditvijo odvajanja atmosferskih voda.[35] 13. 11. 1992 je bil opravljen komisijski ogled prostorov, ki so se ga udeležili dipl. ing. Tadej Brate, dipl. ing. Zvonka Pretnar in kustos Janez Šter. Ob tem je bilo ugotovljeno, da je potrebno opraviti drenažo in zaščito zidov v vsem kletnem prostoru. Vsi predmeti gasilske zbirke morajo v ponovno konservacijo. Sklenjeno je bilo, da se bodo začasno vsi predmeti premestili na lesene podstavke, manjši

nadzor nad izvajanjem dogovora o financiranju objektov družbenih dejavnosti pri Občinski izobraževalni skupnosti Tržič za leto 1983, 23. 4. 1984.

32 Tržiški muzej, Načrti - muzejska stavba - tloris kleti.

33 Marija in Mihael Petek, n.d., str. 4.

34 Tržiški muzej, Zapisnik primera poplavljenih muzejskih zbirk v tržiškem muzeju, 18. 11. 1992.

35 Tržiški muzej, Sanacija muzejskih prostorov po nalivu (naslovljeno na IS Občine Tržič), 27. 10. 1992.

pa shranili na suhem. Predlagana je bila izdelava analize sanacijskega postopka s točkami: osušitev, nameščanje zbirke na varnejšo lokacijo, sanacija zidovja, konservacija predmetov s spremljajočo video - in fotodokumentacijo, usposobitev sedanje lokacije za novo postavitev.[36]

Dne 16. 12. 1992 je bil opravljen ogled restavratorja ob navzočnosti kustosa in ravnateljice. Restavrator je po ogledu predlagal razstavitev, luženje in globinsko zaščito eksponatov. Po njegovi oceni naj bi za popolno usposobitev posamezne brizgalne potrebovali 200 delovnih ur, za vsak manjši predmet pa 15 delovnih ur.[37] 18. 11. 1992 je bila prijavljena škoda Zavarovalni skupnosti Triglav z okvirno ocenitvijo škode na 1.000.000,00 SIT.[38]

Stanje gasilske zbirke po izčrpanju vode nazorno kaže videokaseta.[39] Muzealije so bile odstranjene iz poplavljenih prostorov (razen brizgaln, ki so prevelike in muzej ne razpolaga z depoji, kjer bi lahko shranili eksponate večjih dimenzij). Fotografsko gradivo je bilo vloženo v kartonske ovoje in prenešeno v suh depo. Vse poškodbe eksponatov so bile popisane, žal pa smo, vsaj kar zadeva vedra in cevi, doslej odstranili le blato in mulj - torej le očistili, ne pa tudi konservirali muzealij. Očiščevalna dela smo opravili tudi na uniformah.

Največ pozornosti smo doslej namenili eksponatom, ki po svoji sestavi ustrezajo usposobljenosti konservatorjev, s katerima občasno sodelujemo in sta usposobljena za konservacijo lesa, kovine in usnja. Tovrstne muzealije so bile prvič očiščene in preventivno zaščitene marca 1993. Konserviranih je bilo 43 predmetov.[40] Konservacijo sta opravila konservatorja Zdravko Švab in Omer Begič. Dokumentacijo o konservaciji vodimo kustosi sami, ker v muzeju nimamo konservatorske delavnice niti posebnega dokumentacijskega oddelka.

Poskusno je bila očiščena še motorna črpalka Bernes, ki je bila v uporabi v tovarni TOKOS. Demontažo je izvedel strojni inženir Ambrož Teran, ki je ocenil poškodovanost in predlagal nadaljne postopke dela.[41]

Idejna zasnova naše predstavitve na drugem muzejskem sejmu je temeljila na predstavitvi problema poplavljene gasilske zbirke. Drugi muzejski sejem je bil namenjen konservatorstvu in restavratorstvu, zato smo se v Tržiškem muzeju odločili, da to tematiko povežemo z gasilsko problematiko v našem muzeju. Na sedmih plakatih smo predstavili vsebino problema in poskuse reševanja zbirke. Razstavili smo delno konservirano kriško brizgalno s spremljajočo videokaseto, ki je obiskovalcem nazorno pokazala delo konservatorja na konkretnem muzejskem eksponatu, nam pa predstavlja del dokumentacije o konservaciji.[42]

V mesecu avgustu smo na sejmu predstavljeno tematiko razširili v samostojno razstavo, ki je imela namen s problemom seznaniti širšo javnost v občini Tržič in obenem pokazati rezultate naših prizadevanj pri obnavljanju gasilskih eksponatov. Konservirani kriški brizgalni smo dodali še obnovljene čelade, trobila, opasače, ročnike, cevi, značke in odlikovanja ter gasilsko delovno orodje in ostale muzealije iz gasilske zbirke, ki so bile obnovljene do 25. 8. 1994. Na konservacijo in restavracijo čaka še pet gasilskih brizgaln, platnene gasilske cevi, vedra, gasilski aparati raznih tipov, gasilska prapora in uniforme.

Problem vlage v muzejskih kletnih prostorih poskušamo rešiti z nabavo osuševalne naprave, ki jo nameravamo uporabiti tudi za izsušitev prostorov, namenjenih gasilski zbirki. Šele po osušitvi prostorov bo možno ponovno postaviti gasilsko zbirko. Pri novi postavitvi bo potrebno predvideti možnost ponovnega izlitja. Zavedamo se, da bomo popolno osušitev dosegli šele z drenažo okrog celotne muzejske stavbe.

Po poplavi smo dosegli, da varnostne zapornice na rakah dnevno čistijo in s tem zagotovijo nemoten pretok vode in preprečujejo ponovno izlitje.

Z vso dejavnostjo v letih 1993 in 1994 smo skušali opozoriti na potrebo po skupnem temeljitejšem in dolgoročno zanesljivejšem obnovitvenem postopku rak in muzejskih kletnih prostorov.

36 Tržiški muzej, Zapisnik komisijskega ogleda, 13. 11. 1992.
37 Tržiški muzej, Zapisnik o ogledu poškodovanih predmetov, 16. 12. 1992.
38 Tržiški muzej, Prijava škode Zavarovalni skupnosti Triglav, 18. 11. 1992.
39 Tržiški muzej, videoteka, videokaseta št. 16, Gasilstvo.
40 Tržiški muzej, konservatorski kartoni št. 3, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 25, 29.
41 Tržiški muzej, Zapisnik posegov na gasilski motorni črpalki BERNES, 29. 3. 1993.
42 Tržiški muzej, Videoteka, videokaseta št. 15, Gasilstvo.

Zdenko Picelj

Ulice Novega mesta - projekt, razstava in publikacija

Sestavni del zgodovine vsakega mesta so tudi imena ulic, cest in trgov. Skozi njihovo zgodovino, predvsem pa njihovih poimenovanj in preimenovanj se kažejo spremembe političnih in družbenih razmer. Tudi Novo mesto ima na tem področju bogato in zanimivo več kot 600-letno preteklost.

Ulična imena v Novem mestu, ki so bila uveljavljena izključno med meščani in bi jih zato lahko imenovali tudi ljudska, prvi navaja Franc Anton pl. Breckerfeld v njegovem pričevanju o Novem mestu ob koncu 18. stoletja. Od takrat izhaja tudi prvo znano poimenovanje novomeških ulic, ki ga je objavil prof. Janko Jarc v Kroniki slovenskih mest leta 1938. Po teh podatkih je Novo mesto imelo 16 uličnih imen in trgov, od katerih so se najbolj ohranila imena kot Na plaz (Glavni trg), Mačkina gasa (Strma pot) in Per svetimu Florianu (Florijanov trg).

Prvo uradno poimenovanje ulic v Novem mestu je bilo izvedeno 1892, ko je mesto dobilo 48 ulic, cest in trgov. Številčenje hiš pa je kljub temu ostalo enotno za vse mesto. Tako je številko 1 nosila stavba c. kr. okrajnega sodišča na Ljubljanski cesti, zadnjo številko 275 pa je imela hiša na Cesti proti Ločni. Dolenjske Novice so 1. aprila 1892 tudi objavile zapis o tem prvem poimenovanju ulic v Novem mestu, v katerem je v uvodu pred naštevanjem imen in potekom ulic zapisano: "Tistim našim meščanom, kateri so še malo hodili po mestih, se bo kaj nepotrebno dozdevalo, ulice z imeni zaznamovati, ker so tudi sedaj izhajali brez tega. Ko pa železnico dobimo, je pričakovati večkrat tujcev; in če nas tudi kdo vpraša, kje stanuje gospod itd., ne moremo drugače, če hočemo potrpežljivi biti, kakor spremiti ga do tje, da mu hišo s prstom pokažemo, kar nam ni vselej lahko mogoče;". Imena ulic pa se še nekaj časa niso veliko uporabljala v praksi, saj so ljudje uporabljali za posamezne naslove še vedno le hišno številko brez imena ulice. Ob tem poimenovanju je mesto štelo okoli 2000 prebivalcev.

Do naslednjega poimenovanja ulic je bil leta 1923 preimenovan Glavni trg v Trg kraljeviča Petra.

Leta 1930 pa je bilo izvršeno drugo pomembno poimenovanje in preimenovanje ulic v Novem mestu. Razlogi, ki so vodili mestno zastopstvo Novega mesta v to dejanje, so bili predvsem v tem, da so se v mestu nahajale nekatere nove ulice brez imen in so nekatera imena ulic postala neskladna z zakonom. Takrat so poimenovali ulice v Kandiji in Bršljinu, ki sta bila priključena mestu ter novonastale ulice med sodiščem, Kapucinskim trgom (danes Novim trgom) in Marofom. Preimenovali so devet ulic, prešli pa so tudi na ulični ali mestni sistem številčenja hiš, tako da je bila vsaka ulica, cesta ali trg zaključena celota. Leta 1934, po atentatu na kralja Aleksandra, so ponovno preimenovali Glavni trg iz Trga kraljeviča Petra v Trg kralja Petra II.

Novo mesto je imelo pred drugo svetovno vojno 57 ulic, cest in trgov. Občinski odbor občine Novo mesto je 17. februarja 1941, torej še pred okupacijo Slovenije, obravnaval preimenovanje nekaterih ulic v Novem mestu. Tako je sklenil naslednje: "Občinski odbor sklene na predlog odseka za preimenovanje ulic in v smislu svoječasnega sklepa o preimenovanju Ljubljanske ceste v Koroščevo cesto ter nadalje po odloku Kr. banske uprave z dne 6. VII. 1936 II. No. 16917/1, po katerem naj se oznamenovanja krajev in ulic z imeni politikov in državnikov opusti, sledeče: Sedanja Ljubljanska cesta od Trga k. Petra II. do poslopja VII. sekcije za vzdrževanje proge se imenuje od sedaj Koroščeva cesta. Ostali del sedanje Ljubljanske ceste od poslopja VII. sekcije do občinske meje obrdži dosedanje ime. Sedanja dr. Režkova cesta se imenuje od sedaj Krekova cesta. Sedanja Krekova ulica se imenuje od sedaj Jurčičeva ulica. Sedanja Cerkvena ulica se imenuje od sedaj Elbertova ulica. Sedanji del Skalickijeve ulice od Trdinove ceste do občinske meje pri Šmihelu se imenuje od sedaj Na Grmu. Sedanji Društveni trg se imenuje od sedaj Marinkotov trg. Nadalje sklene občinski odbor, da se sedanja Ločenska cesta imenuje od sedaj Jegličeva cesta. Preimenovanje nekaterih drugih ulic se vsled finančnotehničnih ozirov preloži na poznejši čas." Vendar ta sklep

občinskega odbora nikoli ni bil realiziran zaradi finančnotehničnih težav, glavni razlog pa je bil po vsej verjetnosti začetek vojne in okupacija Novega mesta.

V imena ulic Novega mesta pa se je vtaknila tudi italijanska oblast in preimenovala dve ulici in dva trga. To se je zgodilo na seji občinskega odbora občine Novo mesto 29. decembra 1941. Tako je Novo mesto imelo do kapitulacije Italije ulici Via Italo Balbo (Sokolska ulica), imenovano po italijanskem letalskem maršalu, in Via Gabriele D'Annunzio (Ulica 6. septembra, danes Kosova ulica), imenovano po plodnem in cenjenem italijanskem pesniku, romanopiscu in dramatiku, pri nas pa bolj znanem po tem, da je 12. 9. 1919 s prostovoljci zasedel Reko in razglasil njeno priključitev k Italiji. Poleg tega pa še Largo Divisione Isonzo (Kapucinski trg, danes Novi trg), imenovan po diviziji Isonzo *(Soča)*, ki je imela svoj štab od začetka maja 1941 do kapitulacije Italije v Novem mestu. Seveda so se vtaknili tudi v Glavni trg, takrat Trg kralja Petra II., in ga poimenovali Piazza Littorio, za kar so ga v prevodu poimenovali kot Trg fašizma. Uradno pa je bil to Liktorski trg.

Po kapitulaciji Italije je Komanda mesta Novo mesto 12. septembra 1943 izdala razglas, v katerem je bilo med drugim zapisano, da je potrebno izbrisati vse italijanske napise. To se je nanašalo tudi na imena ulic, katerim se je vrnilo staro predvojno ime. Le Glavnemu trgu ni bilo vrnjeno ime Trg Kralja Petra II., ampak je po točno dvajsetih letih, dobil ponovno ime Glavni trg, kot so ga meščani vedno radi imenovali, ne glede na to kakšno ime je uradno nosil. To je bilo uradno potrjeno že 26. avgusta 1943, ko je županstvo občine Novo mesto sprejelo sklep, da se ime Trg Littorio spremeni v Glavni trg.

Kasneje se tudi Nemci in domobranci niso spuščali v imena ulic, cest in trgov v Novem mestu. Tako je Novo mesto dočakalo konec druge svetovne vojne z enakim uličnim sistemom in poimenovanjem, kot pred vojno, le da je Glavni trg imel ponovno staro in uveljavljeno ime.

Novo mesto je tako imelo leta 1945 enako število ulic, cest in trgov kot pred drugo svetovno vojno, štelo pa je okoli 4000 prebivalcev. Nova ljudska oblast v Novem mestu takoj po vojni ni hitela s preimenovanji, le Ulico 6. septembra (rojstni dan kralja Petra II.) so preimenovali v Kosovo ulico in Režkovo cesto (dr. Režek je bil novomeški župan med leti 1923 in 1935 ter je bil poleg F. Seidla edini, ki je imel svojo ulico še za časa življenja) v Cankarjevo cesto. Mesto je bilo namreč med vojno večkrat bombardirano in je zato konec vojne dočakalo hudo prizadeto. Zato se je tudi oblast najprej lotila odpravljanja posledic vojne, ki so bile odpravljene šele v zgodnjih petdesetih letih. V letih 1951 in 1952 je bilo nekaj nezakonitih poizkusov preimenovanj, ki so vnesli precej zmede. Tako so v telefonskih imenikih LRS v letih 1952/53 in oglasih v tem času podjetja, trgovine, zavodi in drugi objavljali različne naslove, čeprav so imeli svoje sedeže na isti ulici. Hotel Metropol je npr. objavil v tem času, da ima sedež na Titovem trgu 1, nasproti stoječa pošta pa na Kapucinskem trgu 4, čeprav gre za isti trg. Podobnih primerov je bilo v mestu še veliko.

Zmedo, ki je nastala v tem času, je odpravilo prvo pravo zakonito preimenovanje v letu 1955, ko je ObLO Novo mesto 21. decembra 1955 sprejel odlok o preimenovanju ulic v Novem mestu. To preimenovanje je prineslo 35 sprememb in je ostalo v veljavi 38 let.

Po tem preimenovanju pa preimenovanj v Novem mestu ni bilo več, pač pa je bilo poimenovanih več deset novih ulic, predvsem zaradi izredno hitrega širjenja mesta v šestdesetih in sedemdesetih letih, ko je Novo mesto doživelo svoj največji razmah. Poleg tega je bilo mestu do leta 1980 priključenih še dvajset prej samostojnih naselij. Novo mesto je tako pred uveljavitvijo najnovejšega odloka iz leta 1993 štelo 128 ulic, cest in trgov.

Nove tranzitne ceste in prometna vozlišča ter urbanizacija mestnega obrobja so povzročili, da je sistem ulic postal nepregleden za meščane in skrivnost za tujce. Ker upravno urejanje ulic ni sledilo širitvi in rasti mesta, je bilo potrebno sistem ulic v mestu urediti in zagotoviti preglednost. Poleg tega pa so po letu 1990 prihajale tudi pobude in predlogi za nova poimenovanja in preimenovanja. Geodetska uprava Novo mesto, ki je najbolj seznanjena s temi problemi, se je zato, da bi se problem rešil celovito in strokovno, skupaj z Izvršnim svetom občine Novo mesto leta 1992 odločila za razpis raziskovalne naloge z naslovom Projekt ureditve ulic v Novem mestu. V nalogi naj bi bila poleg zgodovinskega pregleda uličnih imen Novega mesta nakazana tudi celotna problematika uličnega sistema mesta skupaj z rešitvami. Definirati in poimenovati je bilo potrebno tudi soseske, vpadnice, povezovalne ceste, parke in mostove, ki do sedaj še niso imeli uradnih imen. Tako je šlo pri tej nalogi predvsem za preureditev uličnega sistema Novega mesta z novimi poimenovanji in le v manjši meri tudi za preimenovanja.

Za izvajalca naloge je bil izbran Dolenjski muzej iz Novega mesta, za nosilca naloge pa prof. Ludvik Tončič. Poleg njega so v raziskovalni skupini sodelovali še mag. Franci Bačar, mag. Stane Granda, prof. Nataša Petrov, prof. Zdenko Picelj, prof. Judita Podgornik, dr. Marjan Ravbar in prof. Jože Škufca. Skupina je pričela z delom junija 1992. Cilj raziskovalne naloge je bil ureditev ulič-

nega sistema Novega mesta. Skupina je pripravila zgodovinski pregled uličnih imen, pregled stanja z vsemi slabostmi in prednostmi prejšnjih poimenovanj, opredelila kriterije in pripravila projektni del, ki naj bi veljal vsaj nekaj desetletij. Naj tu navedem samo nekaj od skupaj osemnajst kriterijev, ki jih je omenjena skupina sprejela za preimenovanja in poimenovanja ulic:

- v največji možni meri ohraniti uveljavljena in med ljudmi priljubljena imena;
- izogibati se poimenovanjem po politikih in političnih dogodkih, ker so takšna imena prej ali slej opuščena;
- v kar največji meri upoštevati ledinska in krajevno uveljavljena imena;
- individualna in stvarna imena imajo prednost pred kolektivnimi in splošnimi imeni;
- med individualnimi imeni imajo prednost pomembni Novomeščani ter ljudje, katerih delo je pomembno za napredek Novega mesta, med vseslovensko pomembnimi pa znanstvene in kulturne osebnosti, katerih delo je pomembno za ves slovenski narod;
- mestne vpadnice naj se imenujejo po večjih slovenskih krajih, ali pa po slovenskih pokrajinah kamor vodijo;
- vpadnice, povezovalne ceste in obvoznice imajo pristavek cesta, ulice pa pristavek ulica.

Naloga je bila zaključena januarja 1993 in tudi oddana naročniku.

Na podlagi te raziskovalne naloge je Geodetska uprava Novo mesto pripravila osnutek odloka o ulicah Novega mesta. Po vsej predpisani proceduri je Skupščina občine Novo mesto na svoji redni seji 10. junija 1993 sprejela odlok o ulicah v Novem mestu. 17. junija 1993 pa je bil odlok objavljen v Uradnem listu Republike Slovenije. S tem najnovejšim odlokom ima mesto sedaj 11 sosek, 162 ulic, cest in trgov, pet mostov in tri parke, šteje pa okoli 23000 prebivalcev.

Dolenjski muzej si je za zaključek raziskovalne naloge zadal še dva cilja, in sicer natis publikacije ter pripravo razstave o ulicah Novega mesta. To je bilo uresničeno 21. januarja 1994, ko je bila v mali dvorani Dolenjskega muzeja otvoritev razstave Ulice Novega mesta in predstavitev publikacije Novomeške ulice. Avtorja razstave sta bila prof. Ludvik Tončič in prof. Zdenko Picelj, pri publikaciji pa je poleg njiju sodelovala še prof. Judita Podgornik. Vse skupaj je oblikoval arhitekt Marjan Loboda.

Publikacija je razdeljena nekako na tri dele. V prvem delu se bralec sznani z zgodovino uličnih imen v Novem mestu od prvega poimenovanja do odloka v letu 1993. V drugem delu je predstavljen projekt ureditve ulic v Novem mestu, ki je potekal od junija 1992. do junija 1993. in se zaključi z objavo najnovejšega odloka o ulicah v Novem mestu. V tretjem delu pa je abecedni seznam vseh 162 ulic, cest in trgov v Novem mestu, ki velja od leta 1993 dalje, s kratkimi obrazložitvami in lego. Dodan je tudi seznam vseh opuščenih uličnih imen po letu 1945.

Publikacija sama je pomembna domoznanska literatura, saj se skozi zgodovino uličnih imen seznanjamo tudi z zgodovino mesta. Takšen pomen pa je imela tudi razstava, ki je obiskovalce seznanjala z zgodovino mesta in njegovih ulic preko starih fotografij, razglednic, dopisnic, oglasov, hišnih tablic, napisnih tabel, dokumentov in ostalih virov. Na veliki karti mesta z označenimi ulicami, cestami in trgi v mestu pa je bilo lepo razvidno, kolikokrat v zgodovini so le-te menjale svoje ime in kakšna so imele. Razstava je bila na ogled do 6. marca 1994 in je vzbudila precejšnje zanimanje med meščani in drugimi obiskovalci muzeja.

Novomeški strokovni pristop k problematiki ulic je povzročil veliko zanimanje tudi drugod po Sloveniji in je postal vzor, kako se je potrebno lotevati tovrstnih problemov. To navsezadnje dokazuje tudi delovni obisk delegacije Skupščine občine Maribor v Novem mestu 2. februarja 1994, ko so se izključno seznanjali z novomeškim pristopom do tega problema in si z zanimanjem ogledali tudi razstavo. 24. februarja 1994 pa so imeli v Novem mestu srečanje tudi geodeti Dolenjske, ki so se med drugim prav tako seznanjali z novomeškimi rešitvami uličnega sistema in zato začetek srečanja začeli v Dolenjskem muzeju. Polega tega je 22. februarja 1994 zaradi razstave o novomeških ulicah v Dolenjskem muzeju imela svoj sestanek tudi muzejska sekcija kustosov Slovenije za obdobje po drugi svetovni vojni. Celoten projekt s publikacijo in razstavo pa je doživel ugoden odmev tudi v časopisju, na televiziji in radiu.

Novo mesto je s tem nenazadnje tudi prvo mesto v Sloveniji, ki je celovito rešilo ta problem brez političnih in kakršnihkoli drugih zapletov in pretresov, s katerimi se ubadajo drugod po Sloveniji. Prav tako pa je tudi edino mesto v Sloveniji po Ljubljani, ki se lahko pohvali s publikacijo o zgodovini uličnih imen.

Stane Padežnik

Iz šolske prakse

Izkušnja iz arhiva

Pred kratkim sem z učenci dodatnega pouka zgodovine raziskoval še vedno izredno občutljivo temo o medvojnem dogajanju na Sv. Urhu. Izkušnja, ki sem jo pri raziskovalnem delu pridobil, mi iz novega zornega kota osvetljuje najnovejše debate o spravi.

Za temo Sv. Urh smo se odločili na podlagi razpisa za republiško tekmovanje mladih zgodovinarjev (Kulturni spomeniki in njihov pomen), ki ga je organizirala Zveza prijateljev mladine Slovenije. Pri odločitvi nam je pomagala in nas tudi nekoliko zavedla polemika, ki se je v medijih razvnemala ob vprašanju: "Ali je bila cerkev na Urhu kot sakralni spomenik upravičeni ali neupravičeno spremenjena v muzej NOB?" Polemiko so spremljale obtožbe z ene in druge strani, v časopisju pa se je pojavila tudi dotlej neznana druga plat medalje. Zanimati nas je začelo, kaj se je med drugo svetovno vojno v resnici dogajalo v cerkvi in okoli nje.

Ker smo se zavedali zahtevnosti in občutljivosti teme, smo poskušali soočiti obe "resnici", rdečo in belo, ter zbrati čim več pričevanj, ki bi pojasnevala dogodke tistega časa.

Svoje raziskovalno delo smo začeli z odkrivanjem preteklosti cerkve (od njenega nastanka do druge svetovne vojne), nadaljevali pa smo ga z intervjuji še živečih prič, tistih, ki so bili na Urhu zaprti ali so tam izgubili svojce.

Nekoliko preplašeno vodstvo šole nas je že na začetku posvarilo, naj bomo v izjavah in zaključkih previdni - da ne bi koga užalili in šoli nakopali sitnosti. Seveda je bil strah odveč, saj svojih odkritij nismo nameravali "obešati na veliki zvon". (Raziskavo bi brali zgolj člani strokovne komisije in morebiti kakšen zainteresiran krajan ali učitelj in učenci ter mladi raziskovalci, da bi z njo razvijali kritičen odnos do preteklosti). Pa tudi mnogi slovenski raziskovalci novejše zgodovine in nekateri novinarji so že pred nami opozorili, da resnica o sv. Urhu ni tako enostranska, črno-bela, kot so jo prikazovali skoraj pol stoletja. (To je razvidno tudi iz najnovejšega učbenika zgodovine za 8. razred).

Potrudili smo se in pregledali vire v osmih arhivih. Z njihovo pomočjo smo poskušali potrditi (ali ovreči) domnevo, ki so jo tedaj v javnosti izražali nekateri "protikomunisti", češ da so trupla, odkopana v gozdovih na Urhu, žrtve povojnega komunističnega poboja, torej domobranci in ne aktivisti OF. Ob tem nam ni uspelo pregledati dokumentov arhiva CK KPS (če so sploh dostopni), saj bi le-to presegalo naše zmožnosti, naš čas in okvire, ki smo si jih na začetku zastavili.

Soočenje obeh plati nam je prineslo presenetljive rezultate. Ugotovili smo, da zaradi pomanjkanja zanesljivih dokazov ne moremo z gotovostjo rekonstruirati vojnih strahot na Urhu, niti odgovoriti na vprašanje ali so bili dogodki na Urhu nekaj izjemnega v Ljubljanski pokrajini. Ra-

zen maloštevilnih pisnih virov in na griču odkopanih trupel, ki so jih sorodniki prepoznali, ni namreč ničesar oprijemljivega. Vse ostalo so tendenciozno in čustveno obarvana pričevanja, ki s potenciranjem dogodkov ali kategoričnim zanikanjem zabrisujejo sledi pravega dogajanja na Urhu.

Resnica je najbrž kje vmes. Domneve "protikomunistov" nismo mogli ne potrditi ne ovreči. Jasno nam je bilo samo to, da je bila vojna kruta in neprizanesljiva ter da ni mogoče slepo verjeti razlagam katerekoli od vpletenih strani. Prepričali smo se, da je najboljši "kritik" čas in časovna distanca, saj današnje mlade generacije, neobremenjene z vojno in medvojnimi dogodki, zgroženo strmijo v tiste, ki so oblikovali zgodovino na tako strahoten način.

Svojo nejevero nad tem, da nosi tak sakralni spomenik kot je Urhovska cerkev pečat morišča, je Katja iz 8. c, potem ko je za uvod v raziskovanje prebrala knjigo Štefanije Ravnikar Podbevšek Sv. Urh, izrazila z vzklikom: "Tovariš, saj to ni mogoče!"

"Žal, najbrž je", sem moral odgovoriti, "sicer pa bomo videli, kaj bomo odkrili sami".

In res. Pri svojem delu smo v resnici odkrili nekaj posebnega, nekaj, česar ni mogoče najti ne v pisnih ne v materialnih virih, temveč samo izjemoma v ustnih: moč ideje, ki lahko ubija. Odkrili in doživeli smo jo ob incidentu, ki se nam je zgodil v Arhivu Inštituta za novejšo zgodovino, kamor smo ob koncu njihovega delovnega časa prišli preučevat zapisnik komisije za ugotavljanje vojnih zločinov iz leta 1945. Prešteli smo grobove in ugotovili, da jih je manj, ko jih je v svoji knjigi navedla Štefanija Ravnikar Podbevšek. Ugotovili smo, da je bilo identificiranih trupel manj, kot je bilo splošno znano, podatek, da je neko žensko truplo imelo okoli vratu dragoceno ogrlico, pa je ovrgle pavšalne obtožbe na račun domobrancev, češ da so vsem žrtvam pobrali dragocenosti. Ker smo ugotovili še več podobnih netočnosti, ki jih je navajala "rdeča stran", sem polglasno dajal navodila dvema učencema, kaj naj iščeta in na kaj naj bosta pozorna. Poskušal sem jima razložiti, da zgodovinar ne sme slepo verjeti podatkom, ki jih najde v literaturi, in da mora biti kritičen tudi do primarnih virov.

Dogovorili smo se, da ne bomo vnaprej zavračali dvomov, ki so se pojavili v javnosti, ampak da bomo kritično obravnavali vire in poskušali priti do prave podobe preteklosti.

"Domneva, da so na Urhu odkopavali tudi žrtve povojnega komunističnega nasilja", sem dejal, "ni nujno iz trte zvita. Kar poglejmo, kdaj so začeli komunisti obračunavati s svojimi političnimi nasprotniki. Že med rusko državljansko vojno, potem v tridesetih letih in okviru Stalinovih čistk in med drugo svetovno vojno".

Še preden sem učencema do konca pojasnil utemeljen sum v komunistično poštenost in pravičnost se je za našim hrbtom oglasil sivolasi starec, na katerega smo med delom čisto pozabili. Napadel nas je tako nepričakovano in tako silovito, da smo kar otrpnili in se nekaj časa nismo mogli niti ganiti.

"Ja kdo pa ste? Kdo vas je učil tako razlagati zgodovino? S katere šole ste? Prijaviti vas bi bilo treba, da zavajate mladino!"

Z neverjetno mržnjo se je dvignil izza mize in se nam približal: "Kdo se? S katere šole ste?" Zdelo se je, da nas bo zdaj, zdaj fizično napadel.

Ko je odrevenelost nekoliko popustila, sem se sklonil k svojima učencema in dejal: "Bodita tiho in delajta najprej! Ne poslušajta ga!" Od sivolasega vsiljivca sem zahteval, da nas pusti pri miru in nas ne moti. Besen se je počasi odpravil skozi vrata čitalnice, kmalu zatem pa je prihitela arhivarka in nas zaskrbljeno vprašala, kaj se je zgodilo. Pretreseni od šoka smo ji opisali incident. Na njegovem vpisnem listku je bil zapisan priimek, ki nam ni bil znan. Arhivarka je obžalovala pripetljaj, toda ko nas je zapustila in smo prelistavali še zadnje dokumente, se je sivolasi gospod znova pojavil s površnikom v rokah.

"Povejte s katere šole ste!" je znova zahteval prav po policijsko. Njegova vsiljivost je bila za okoliščine, v katerih se je vse skupaj odvijalo, naravnost neverjetna.

"Kdo vam je sploh dovolil učiti otroke take stvari? S katere šole ste? Kako se pišete?". Gledal je sovražno in tako fanatično, da smo v trenutku začutili časovni preskok - v čas pokopavanja žrtev, ki smo jih preučevali. Spoznali smo moč ideologije, ki ji je fanatično sledil. V drobovju sem začutil, kar sem vedel že prej, da ideologija ubija. Nehote sem se vprašal: "Kje smo? Na Urhu, Grčaricah ali kje? Pred čigavo puško?" Njegove oči so me prebadale kot dva bajoneta, bajoneta rdečega fanatika. Če bi imel puško, sem pomislil, bi me (v drugih okoliščinah) gotovo brez pomisleka počil.

Zdaj mi je bilo vse jasno. Opazil sem, da marsikaj tudi učencema. Brezumna zaverovanost v svoj prav stopnjuje moč ideje do blaznosti in uničujočih posledic. Cilj posvečuje sredstva. Je med takimi ljudmi sploh možna sprava?

"Pustite nas pri miru!", sem tokrat bolj odločno nastopil in se za kratek čas postavil tako, da sem bil pripravljen na vse. Moja učenca sta otrpla sedela za mizo in plašno opazovala prizor.

"Pokvarili boste mladino!", je spet ponovil. Na njegov izbruh norosti nisem želel odgovoriti. Bilo je očitno, da je v svojem patološkem stanju spo-

soben poteptati slehernega, ki ni z njim, ki dvomi v njegovo "pravično" stvar.

Celo na zborovanju bivših domobrancev nisem zaznal takšnega brutalnega fanatizma, kot ga je bruhal ta sivolasi gospod z rdečo kravato.

Zagrozil sem mu: "Če nas ne boste pustili pri miru, bom poklical arhivarko!" On pa je vprašal: "Ali za to, da me bo vrgla ven?". - "Da!", sem pribil nekoliko glasneje. "Zato, da vas bo vrgla ven!"

Po vsej verjetnosti sem moral biti precej nasršen in razburjen, da se je začel sivolasi gospod postrani pomikati proti vratom. Ko pa je zagledal arhivarko, se je otresaje z jezikom končno odstranil. Bilo nam je tako, kot da bi preživeli hudo neurje ali pa silovit sovražnikov bombni napad.

"To je dragoceno, vidita, to!", sem se na ulici obrnil k učencema, ki še vedno nista prišla do sape. "Ta izkušnja, ta fanatizem; ideologija, ki ubija".

"Ampak tovariš", je spregovoril Anže, "meni se še sedaj tresejo roke. Tovariš! Temu se je čisto 'strgalo'. Lahko bi nas še napadel".

"Kaj napadel", je dodal Matej, "ubil bi nas lahko, če bi bili v vojni. Zdaj vidim, da je bilo vse mogoče. Oboji so bili norci".

"No fanta", sem dejal, "ločiti moramo NOB proti okupatorju od medsebojnega obračunavanja, ki je izviralo iz različnega ideološkega prepričanja. Tudi vidva nimata o vseh stvareh enakega mnenja, ampak zato se še ne bosta pobila na tla. Poleg dragocenih pisnih virov smo imeli priložnost spoznati tudi kanček vojne vihre, pa čeprav v arhivu, kjer naj bi vladal mir".

"Mene pa glava boli", je potožil Matej.

"Tudi mene", sem dejal. In čeprav me je bolela še vso noč, da nisem mogel zatisniti očesa, sem zjutraj (neprespan) pred tablo ugotovil, da sem zrelejši in bogatejši za novo zgodovinsko spoznanje, da gledam na predmet svojega poučevanja, pa tudi na spravo z nove plati.

Besede nekega upokojenega slovenskega generala, pred kratkim izrečene v javnosti, češ da sprava med sovražnima stranema ne bo nikoli mogoča, potrebna pa je pieteta do vseh žrtev, ki so padle med drugo svetovno vojno, potrjujejo moje mišljenje. Želim pa si, da bi zgodovinska nasprotja ostala zgodovinska, nasprotja med tistimi, med katerimi so nastala, ne pa da se prenašajo na mlade, nedolžne ljudi, ki hočejo živeti čisto, brezskrbno in mirno mladost. Napad, ki smo ga doživeli v arhivu, je neodgovorno razkazovanje strasti, ki mlade - željne poznavanja preteklosti - obremenjuje do te mere, da lahko v njih zapusti resne travme. Novih žrtev druge svetovne vojne pa seveda ne potrebujemo.

Osemdeset let profesorja Jožeta Dularja

24. februarja je prof. Jože Dular dopolnil 80 let. Ni fraza, če zapišemo, da mnogi, ki z nekaj manj desetletji sopihamo za njim, včasih izpademo starejši. Urejen, brez sivih las, čvrstega koraka v tipični dolenjski hoji, vzravnan telesno in duševno. Po zunanjem izgledu je gotovo najmlajši osemdesetletnik na Slovenskem. Ob takih prilikah je navada vprašati jubilanta po življenjskem receptu. Jože Dular ga je v eni svojih pesmi iz pred nekaj let čudovito označil: "Saj ne zahtevam več časa, samo tistega, ki mi je še ostal, preden se nagne večer, naj do kraja koristno izpolnim."

V življenju Jožeta Dularja, rojenega v Vavti vasi, novomeškega gimnazijca, ljubljanskega študenta slovenskega jezika s književnostjo, francoščine, češčine in primerjalne književnosti, je bilo obilo trenutkov, ki na človeku pustijo hude in globoke posledice. Številne zlomijo. Jubilant je vedno zmogel neverjetno energijo in samodisciplino, da jih je spremenil v zmagoslavje svojega duha in dela. Eden najbolj obetavnih slovenskih pesnikov in pisateljev na predvečer II. svetovne 1945. leta ni prišel v Metliko prostovoljno. Saj mu niso mogli nič očitati, le lomiti se ni dal in ni pristal, da bi drugi odločali o rabi njegovih razkošnih talentov.

Slovensko muzealstvo je po II. svetovni vojni doživljalo na Slovenskem velik vzpon. Pri njem ima veliko zaslug Jože Dular, ki je skupaj s prerano umrlim Stankom Škalerjem in Jankom Jarcem vzpostavljal njegovo mrežo na Dolenjskem in v Beli krajini. V današnjih razmerah je nemogoče oceniti, kaj so ti možje spravili skupaj. Pripravili so stavbe, usposobili prostore, postavili zbirke, reševali kulturno dediščino, dopovedovali, da je tudi stara kultura nekaj vredna, iskali in našli ustrezne strokovnjake. Če jim teh ni uspelo takoj dobiti, so morali biti vse, od zgodovinarjev, umetnostnih zgodovinarjev, arheologov, etnografov, leksikografov... Poleg muzejev so organizirali še arhivsko službo, spomeniško varstvo, širili kulturo z organiziranjem muzejskih društev... Mnogi se danes kitijo z oznakami žrtev rdečega enoumja, čeprav jim je to streglo spredaj in zadaj, sami pa so mu obilo vračali s hvalnicami njegovim vodilnim politikom. Jože Dular, ki je dejansko bil prizadet, ne toži. Svoj ponos in čast je ohranil neomadeževana, svojim zoprnikom je vračal s kulturo, znanjem in delom, pri Slovencih, predvsem pa pri svojih "vsiljenih" belokranjskih rojakih, je budil, ohranjal in gradil tisto, kar nam je ohranjalo pespektive in nas kot narod končno pripeljalo v lastno državo. Danes bi se ga radi mnogi polastili, toda profesor ostaja neomajen v lastni poti, saj ni nikomur nič dolžan.

V Jožetu Dularju so nameravali zatreti pesnika in pisatelja. Njegova dolenjska narava pa je udarila ven tam, kjer so ga najmanj pričakovali, v zgodovinopisju. Pri snovanju Belokranjskega muzeja je namreč odkrival, da je deželica onstran Gorjancev bela tudi kot lisa v slovenskem zgodovinopisju. Naglo se je priučil naše obrti in objavil preko dvajset samostojnih publikacij. Številni so tudi članki v različnih publikacijah, opravil je veliko uredniškega dela... Sam tega svojega ogromnega opusa nikoli ni obešal na veliki zvon, toda vse te knjige in knjižice so razprodane, našle so pot do tistih, ki so jim namenjene. Ni gledal na osrednost revij, mednarodno odzivnost in podobne kriterije, ni iskal slave v svetu znanosti, pisal je za ljudi, ki segajo in tudi bodo po njegovih delih še tudi takrat, ko bo čas ločil pleve od zrnja.

Adlešiči, Semič, Vinica, Metlika, njihovi ljudje in dela, dežela levo od Kolpe s svojimi enkratnimi mlini, so prav po Dularjevi zaslugi integrirani v naše, zlasti krajevno zgodovinopisje. Čeprav je ta dela napisal nepoklicni zgodovinar, bi se mnogi izmed njih lahko od njega veliko naučili. Posebno to velja glede jezika, ki je daleč od srednjeveške natezalnice, v katero ga nekateri tako vztrajno rinejo, in jasnih misli. Stvari, ki jih piše, namreč obvladuje in se mu ni potrebno zatekati v meglo frazeologije, ki skriva neznanje in površnost.

Jože Dular ima svoje mesto v zgodovini slovenske kulture dobro postlano. Pesnik, pisatelj, muzealec, zgodovinar, etnograf, literarni zgodovinar... se sedaj v popoldanskih urah svojega življenja ukvarja predvsem s pisateljevanjem. Vrača se k svoji neusahljivi ljubezni. Tako, kot je s svojim znanjem in jezikom oplemenitil naše zgodovinopisje, ga je tudi to temeljito zaznamovalo. Res je sicer, da njegovo leposlovje ne skriva nagnenja do naše stroke, toda zlasti pesniška zbirka Dobra je ta zemlja ga odkriva tudi kot jedkega kronista, ki v pesniški obliki pripoveduje tisto, kar je bilo zaradi takih ali drugačnih vzrokov težko in neprimerno "strokovno" zapisati.

Profesorjevi metliški rojaki so mu ob jubileju v knjižni obliki ponatisnili razpravo o svetilih v Beli krajini. Plamen na naslovnici opozarja na njegovo izgorevanje za deželo onstran Gorjancev. Tudi ljudje ob Krki, od koder izvira mogočen Dularjev rod, ki je dal skupni priimek največji skupini dolenjskih izobražencev, kot tudi vsi ostali, ki se mu zahvaljujejo za doslej opravljeno delo na področju krajevnega zgodovinopisja, bi se še v naprej radi greli ob novih sadovih njegovega iskrivega duha in neomajnega dela.

Stane Granda

1-2 KRONIKA
časopis za slovensko krajevno zgodovino

In memoriam

Miloš Rybář (1928-1995)

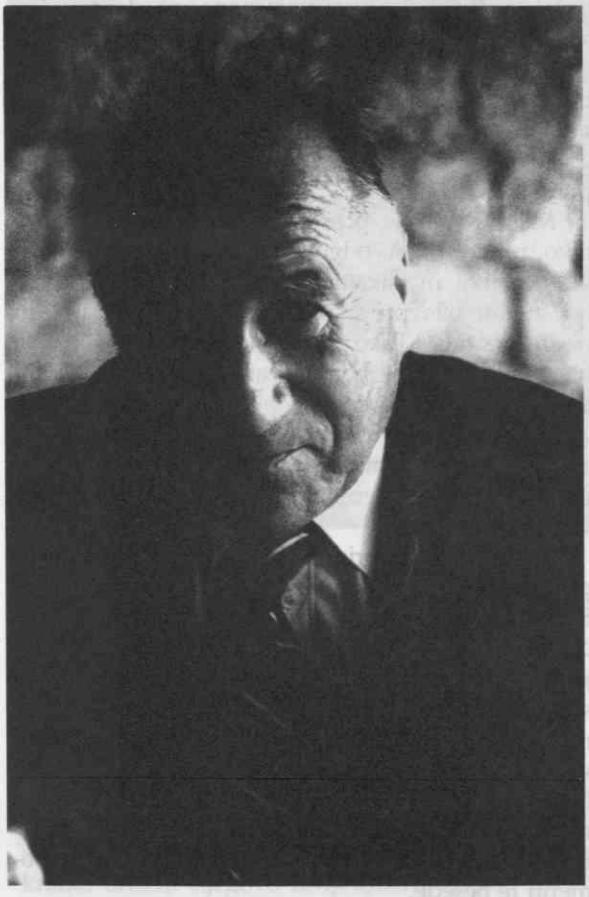

Bilo je pred več kot tridesetimi leti. Gimnazijci smo prišli na obvezen ogled ljubljanske Narodne in univerzitetne knjižnice. Po krajšem čakanju se je pred nami pojavil mož, ki ni s svojo pojavo in glasom ter obnašanjem prav nič spominjal na bibliotekarja, ampak prej na kakšnega prelata ali pa diplomata, kakršne poznamo iz zgodovinskih knjig. - Bil je Miloš Rybář.

Nekaj let kasneje. Pri proseminarju smo si ogledali znameniti D fond v NUK-u. V njem so bile knjige, ki zaradi vsebine, političnega prepričanja avtorjev ali samo kraja izdaje niso bile javno dostopne. Za tako dejanje ni bilo potrebno biti heroj, izkazovalo pa je nedvomno določen pogum. Mož, ki nas je sprejel, nam je pokazal nekatere, za zgodovinarje zelo dragocene knjige. - Bil je Miloš Rybář.

Ko sem se pri izdelavi referatov in seminarskega dela znašel zaradi literature v precejšnjih zadregah, sem potrkal na znana vrata v NUK-u in prosil za pomoč. Izza mize je vstal edini moški v sobi in mi pomagal priti do knjig, ki so bile še v starem, rokopisnem katalogu. Zelo nesebično mi je pomagal, ni se oziral na čas, ki ga je porabil zame. - Bil je Miloš Rybář.

Najina pota so se začela prepletati, vse pogosteje sva imela stike, nesebično mi je dajal strokovne in osebne informacije, ki so mi olajšale marsikatero delo in me obvarovale pred številnimi neumnostmi, ki bi jih lahko v svoji mladostni zaletavosti še storil. Za najino zbližanje sta imela veliko zaslug moja nekdanja gimnazijska profesorja, slavist Jože Sever in arheolog Tone Knez, ki sta bila njegova osebna prijatelja. Podoben pogled na življenje, stroko, številne ljudi in dogodke, so med nama ustvarili zaupanje, ki je bilo eno najdragocenejših v mojem dosedanjem življenju. Vsako priliko, ki se mi je ponudila, sem izkoristil za druženje z njim. Ni me bogatil le s svojim neskončnim enciklopedičnim znanjem, pogosto mi je pomagal tudi z nasveti in me opozarjal, povsem nežaljivo, na napake, ki sem jih storil pri pisanju. Za marsikaj, kar sem v življenju dosegel, sem dolžan zahvalo tudi pokojnemu Milošu Rybářu.

Miloš Rybář se je rodil 7. 11. 1928. leta v Ljubljani. Njegov priimek kaže na znamenito ožje sorodstvo s tržaškimi Rybáři, ki jih je k nam z Češke zanesla južna železnica.[1] V Ljubljani je študiral pravo in zgodovino. Na pravni fakulteti je diplomiral 1952. leta, na filozofski pa 1965. Od 1959. leta do 1983 je bil zaposlen v NUK, nato 5 let na prav-

1 Glej Primorski slovenski biografski leksikon, III. knjiga, str. 259 ss.

ni sekciji Terminološke sekcije Inštituta za slovenski jezik ZRC SAZU, 1988. pa je postal docent na oddelku za bibliotekarstvo Filozofske fakultete v Ljubljani. V zvezi s tem svojim nazivom je rad povedal, da ga je dobil zato, ker manjka njegovi teži do centa še nekaj kilogramov. Poleg svojih službenih obveznosti je imel pokojni tudi številne stranske. Tako je poučeval latinski jezik na Pravni fakulteti, bil podpredsednik Mohorjeve družbe, (zanjo je vsako leto sestavljal koledar in skrbel za njegovo vsebino), bil je član Mednarodnega centra za raziskovanje duhovniških redov, ki deluje pri Univerzi Saint Etienne in pri Academie de Lyon, številne pa so bile tudi njegove funkcije pri bibliotekarstvu. Zelo zaposlen je bil tudi s svojim Laškim, kjer se je aktivno vključil v tamkajšnje kulturno in družabno življenje, pomagal je tamkajšnjim cerkvenim pevcem ali pa soorganiziral brucovanja tamkajšnjih brucev, ki so se odpravili na študije v Ljubljano, Maribor in druge kraje. V trgu ob Savinji je našel tudi svoje poslednje počivališče.

Nepopolna bibliografija Miloša Rybářa šteje preko 150 naslovov različne vsebine. Ogromno njegovega znanja je tudi v delih drugih. Če bi ga ti citirali, bi bil po številu citatov verjetno med prvimi na Slovenskem. Bistvo njegovega življenja ni bilo pisanje ampak razdajanje. Osebno zanimanje in tudi delo sta mu omogočila, da je akumuliral znanje, o katerem lahko samo sanjamo. Zlasti je bil močan v nekaterih specialnostih. Zgodovinarji nismo mogli mimo njega glede biografskih in bibliografskih podatkov, stare zakonodaje, pravne ureditve in prakse v preteklosti, krajevne zgodovine številnih krajev,... Veliko je bilo njegovo poznavanje kanonskega prava, cerkvenih obredov, bil je enkraten poznavalec cerkvenih insignij do najmanjših podrobnostih. Kolikokrat smo lahko slišali: "To ve na Slovenskem samo Miloš Rybář!"

Naš pokojni kolega se z našo preteklostjo ni ukvarjal sistematično. Gotovo bi lahko napisal bistveno več, kot je to storil. Raje kot objavljal je vzpodbujal in šele takrat, ko tega ni hotel nihče storiti, se je oglasil sam. Takrat je bil perfekcionist tako glede vsebine kot oblike. Glede slednjega imam v spominu dejstvo, ko je raziskoval pot papeža Pija VI. 1782. leta preko našega ozemlja in imel o tem na Dunaju predavanje v latinskem jeziku.

Silno so ga jezile laži, zlasti namerne, v zgodovinopisju. Tako smo kot otroci leta in leta lahko prebirali v čitankah, kako so Nemci v bližini Laškega gnali pred seboj otroke in se za njimi skrivali. Rybář je z zelo podrobno raziskavo, govoril je celo z udeleženci tega dogodka, dokazal zavesten falzifikat. Bolelo ga je napadanje uradne politike na duhovščino, zlasti krivično razmetavanje očitkov. V teh časih, ko se v tem pogledu ponovno vračamo v preteklost, bi le kazalo prebrati njegov članek v zborniku ob 750 letnici mariborske škofije. Enako je opozarjal tudi pisce, ki pišejo o državljanski vojni, naj ne navajajo napačnih dejstev, ker se bo to zelo maščevalo. Zelo mu je bila pri srcu tudi monasteriologija in prav s tega področja naj bi snoval enega svojih zadnjih člankov. Da je bil med našimi vodilnimi bibliotekarji, kar je bila njegova osnovna dejavnost, tukaj ne bomo posebej poudarjali.

Miloš Rybář je posebno skrbno spremljal Kroniko in kot njen odgovorni urednik sem upravičeno slišal marsikatero neprijetno oceno. Posebno so mu bile pri srcu obletnice naših krajev in naših inštitucij. Tako me je na primer leta in leta opozarjal, da ja ne bom pozabil na novomeški kapitelj, pred tem je enako delal za Idrijo in potem za Radovljico. Že nekaj časa smo bili dogovorjeni za članek o pravnih podlagah za ustanavljanje mest v nekdanji Jugoslaviji, vendar žal ni prišel na vrsto.

Vsaka smrt je bridka. Ko smo ob povratku s prvomajskih praznikov izvedeli, da nas je Miloš Rybář zapustil, smo obnemeli. Žal nam je bilo za človekom, ki je tako rad užival življenje, žal nam je bilo za prijateljem, ki nam je stal vedno ob strani, žal nam je bilo za zgodovinarjem in pravnikom, na katerega znanje in nasvet smo se lahko vedno zanesli. Mnogokrat je svet samo zaradi ljudi, kot je bil pokojni kolega, bogat in lep. Pri njem ni bilo sebičnosti in hinavščine - bilo je izredno veliko znanje, bil je humanist v polnem pomenu te besede.

Stane Granda

Akademiku prof. dr. Bogu Grafenauerju v spomin*

Spoštovani svojci, spoštovane gospe in gospodje, kolegice in kolegi

Zbrali smo se, da počastimo spomin na preminulega profesorja, akademika in nestorja slovenskih zgodovinarjev dr. Boga Grafenauerja. Naj na kratko orišem njegovo življenjsko pot, pot slovenskega znanstvenika. Rojen je bil 16. 3. 1916 kot sin literarnega zgodovinarja in etnografa Ivana Grafenauerja. V letih med 1927 do 1935 je bil dijak klasične gimnazije v Ljubljani, ki je imela priznano visoko strokovno in kulturno raven. V letih 1935 do 1940 je študiral zgodovino in geografijo na ljubljanski filozofski fakulteti. Tu je dobil primerno podlago za študij srednjega veka, ki je postal tudi pozneje njegovo vodilno raziskovalno področje.

Leta 1944 je doktoriral s tezo **Boj za staro pravdo**, postal leta 1946 docent za zgodovino Slovencev, leta 1951 izredni in leta 1956 redni profesor za omenjeno področje. Upokojil se je leta 1982, leta 1984 je postal zaslužni profesor. Leta 1968 je postal dopisni član SAZU, od leta 1972 pa je bil njen redni član. V letih 1956 do 1960 je bil dekan in prodekan Filozofske fakultete. Posebej je treba omeniti, da je v letih 1978-88 predsednikoval Slovenski matici. Trikrat je prejel tudi Kidričevo nagrado (1963, 1972 in 1989).

Z znanstvenim delom je začel že v študentskih letih, predvsem, pa od leta 1938 dalje. Uveljavil se je na treh področjih znanstvenega dela in sicer najprej pri raziskovanju zgodovine slovenskih kmečkih uporov v fevdalizmu. Ta raziskovanja je razširil iz ožjih slovenskih meja na zgodovino drugih narodov v nekdanji Jugoslaviji ter s tem kot prvi zastavil tudi problem tipologije kmečkih uporov v zgodovinopisju sploh. Svoje znanje o tem pomembnem vprašanju je strnil v obsežne sinteze. Problematika raziskovanja kmečkih uporov ga je privedla na področje raziskovanja agrarne zgodovine, kjer je z delom *Agrarne panoge* postavil enega izmed temeljev slovenskega zgodovinopisja.

Drugo in po mnenju poznavalcev njegovega dela nemara najpomembnejše področje raziskovalnega dela pa je bilo raziskovanje najstarejših obdobij srednjega veka, obdobje naselitve Slovencev in drugih južnih Slovanov na Balkanu in v Vzhodnih Alpah. Tu je odpiral vprašanja kontinuitete staroselcev, razmerja z Obri ter nastanka prvih slovanskih držav - predvsem Karantanije. K njenim problemom se je pri svojem delu večkrat vračal. S tem je tudi povezano raziskovanje nastajanja fevdalne družbe in njenih oblik s posebnim ozirom na oblike zgodnjih fevdalnih družb. Posebno pozornost je posvetil oblikovanju južnoslovanskih etničnih skupin v srednjem veku in s tem v neposredni zvezi tudi vprašanju razvoja srednjega Podonavja v 9. stoletju.

Tretje znanstveno področje, ki ga ni mogoče spregledati, je raziskovanje agrarne zgodovine do 20. stoletja, kjer se je ukvarjal zlasti z agrarno tehniko in rentabilnostjo agrarnega gospodarstva. Posebno težo imajo Grafenauerjeve raziskave narodnega razvoja na Koroškem v 19. in 20. stoletju.

V neposredni zvezi z njegovim znanstvenim delom je njegovo delo v zvezi z mejami, predvsem na Koroškem. Najprej je obdeloval to vprašanje na Oddelku za meje Znanstvenega inštituta v Ljubljani (leta 1946), potem na Inštitutu za proučevanje mednarodnih vprašanj v Baogradu,

* Govor dekana prof. dr. Franca Jermana na žalni seji 17. 5. 1995 na Filozofski fakulteti

kot ekspert je sodeloval v naši delegaciji na mirovni konferenci v Parizu.

Znanstveni opus pokojnega akademika, profesorja dr. Boga Grafenauerja je izredno velik: nad štiristopetdeset znanstvenih in strokovnih objav, od tega preko 20 knjižnih objav. Vso njegovo bibliografijo pa označuje izjemna erudicija, analitični pristop, zlasti pa kritika virov. Ni treba posebej poudarjati, da se je s svojimi deli uveljavil tudi v mednarodnem prostoru.

Vendar prof. Grafenauer ni bil samo znanstvenik - bil je tudi učitelj. Po pričevanjih so bila njegova predavanja zgoščena, polna podatkov. Vendar pregledna in jasna. Pomembno je bilo njegovo delo s študenti v seminarju, kjer je mnoge od njih navdušil za znanstveno delo ter jih tudi pozneje usmerjal. Bil je mentor mnogim magistrantom in doktorantom. Razpravljanja z njim so bila za vse navzoče vedno izjemno zanimiva. Njegov kritiški duh je bil izredno analitičen in prodoren - spominjam se ga iz številnih sej upravnega odbora Slovenske matice, kako je vneto zagovarjal ali zavračal to ali ono stališče.

Vrhu vsega je opravljal najrazličnejše funkcije v številnih organizacijah. Tako je bil član odbora Zgodovinskega društva od njegove ustanovitve dalje, da funkcij, ki jih je opravljal na univerzi, niti ne omenjam.

Akademik prof. dr. Bogo Grafenauer je živel za svojo znanost, za njen razvoj, svojemu delu je bil predan kot malo kdo. Neposreden in odkrit je bil tudi v svojem odnosu do ljudi, do študentov in kolegov. Z njegovo smrtjo smo izgubili prijatelja in človeka.

Slava njegovemu spominu!

Marija Makarovič, Sele in Selani, Narodopisna podoba ljudi in krajev pod Košuto, Krščanska kulturna zveza v Celovcu, Mohorjeva založba Celovec-Ljubljana-Dunaj 1994, 527 strani.

Delo je mikroetnološka in monografska obravnava življenja in kulture Sel in Selanov od prvih doslej znanih pričevanj pa vse do danes. Avtorica je na tem področju že uveljavljena raziskovalka, saj je napisala več narodopisnih monografij (npr. za Predgrad in Strojno), pregledov (Kmečko gospodarstvo na Slovenskem) ter sintetičnih del (npr. Slovenska ljudska noša).

Pričujoča podrobna in celovita monografija je zahtevala dolgotrajno in včasih tudi težavno zbiranje ustnih pričevanj in nemalokrat duhomorno iskanje in izpisovanje arhivskih podatkov in pregledovanje hišnih arhivov. Številni, toda vsebinsko omejeni viri od konca 15. do konca 19. stoletja so za to obdobje omogočili le zelo splošen in enostranski prikaz življenjskih razmer na obravnavanem področju. Za 20. stoletje pa je bilo možno obdelati celovitejšo podobo življenja in kulture v okolju vaške in družinske skupnosti.

Z veseljem lahko ugotovimo, da so s to raziskavo Sele in Selani iz raznih zornih kotov najbolj obdelano območje na avstrijskem Koroškem, kjer še vsi domačini govorijo slovenski materni jezik. Takšne mikroraziskave so z narodnostnega vidika nujno potrebne zaradi zatajevanja in odmiranja slovenske kulturne identitete, predvsem pa zaradi prilaščanja in vraščanja kulture slovenske narodnostne manjšinske skupnosti v kulturo zdaj že večinskega, nemško govorečega prebivalstva na Koroškem.

Delo je nastajalo polnih deset let. Avtorica je pri raziskovanju uporabljala različne prijeme, od metode neposrednega opazovanja z udeležbo, preko brskanja po matičnih knjigah in arhivskem gradivu občinskega urada do iskanja podatkov v Koroškem deželnem arhivu, Arhivu krške škofije v Celovcu in hišnih arhivih pri Selanih. Temeljni viri o življenju in kulturi v Selah v 20. stoletju pa so ustna pričevanja, zbrana z usmerjenimi pogovori in s pomočjo vprašalnika.

Raziskavo je avtorica začela s podrobno predstavitvijo naselij in domov. Obravnavana selska naselja Cerkev, Borovnica, Šajda, Srednji in Zgornji Kot so 12 km oddaljena od Borovelj. Na pregledni skici so predstavljene in poimenovane vse hiše, kajže in kmetije na obravnavanem področju, iz tabele pa sta lepo razvidni številčna rast in upadanje stanovanjskih hiš od leta 1524 naprej. Nekatere kmetije so bile že od tega leta razdeljene na dva ali celo tri dele. Poleg kmetij - njihova hišna imena so se ohranila vse do danes - so znane v prvi polovici 16. stoletja tudi redke kajže. Od konca 19. stoletja naprej je naraslo število hiš delavcev, ki so bili večinoma zaposleni v gozdarstvu. Ob teh so v zadnjih dveh desetletjih zrasle tudi hiše nekaterih - zunaj Sel zaposlenih - uslužbencev. Zato kaže vsaj del Sel dokaj urbanizirano podobo. Kljub temu pa so vse do danes ta naselja ostala pretežno agrarno naselbinsko območje s samotnimi kmetijami. Zasnova naselij se vse od konca 18. stoletja ni spremenila. Bistveno pa se je spremenila tako zunanjost kot notranjost hiš. V Selah prevladuje gručasta, za samotne kmetije značilna razporeditev stavb. Poleg stanovanjske stavbe so razvrščena razna gospodarska poslopja, ki hkrati z obdajajočim zemljiščem pričajo o poljedelsko-živinorejskem značaju naselij. Avtorica je podrobno razčlenila in opisala prostore v hišah ter razporeditev in namembnost gospodarskih stavb: hleva in skednja, kašče, šupe, vodnjaka, mlinov in žag ter pastirskih stanov.

V nadaljevanju raziskave se je avtorica poglobila v gibanje prebivalstva. Kljub odseljevanju prebivalstva je vse do srede 20. stoletja visoka rodnost Selank zagotavljala dokaj stalno število prebivalstva. Tako danes na manjšanje prebivalstva bolj vpliva zmanjšano število rodnosti, kot pa odseljevanje. Podatke iz matičnih knjig je avtorica zgledno uredila v tabelah. Tako lahko sledimo gibanju števila prebivalstva, številu rojstev (celo številu nezakonskih otrok), starosti umrlih, vzrokom smrti, številu zakonskih zvez in starosti novoporočencev ter njihovemu krajevnemu izvoru.

Podatki o družbenem sestavu prebivalstva so popolnejši šele v začetku 19. stoletja, ko so se s postopnim razslojevanjem prebivalstva izoblikovali dokaj številni kajžarji. V 19. stoletju so prevladovali poklici, povezani z delom v gozdu. Po drugi svetovni vojni se je poklicni sestav zelo spremenil, saj se je veliko, predvsem mladih ljudi začelo zaposlovati v raznih poklicih v Borovljah in Celovcu. Podrobneje je avtorica opisala položaj kmetov, kmetov-delavcev, delavcev in drugih uslužbencev, kajžarjev ter gostačev. Temu sledijo opisi številnih poklicev, med njimi tudi drvarjev in poslov, katerih značilnosti je tudi podrobneje razčlenila.

Med viri preživljanja je avtorica izpostavila poljedelstvo in živinorejo, pomembno pa je tudi izkoriščanje gozda in s tem povezano vozarstvo. Poljedelstvo je dajalo slabe rezultate. Zaradi ostrih podnebnih razmer je bil namreč pridelek skromen in slabe kakovosti. Zelo zanimiva je predstavitev nekaterih ledinskih poimenovanj za posamezne zemljiške površine, še bolj zanimivi pa se zdijo opisi zgodovinskega razvoja raznih poljedelskih opravil, kot na primer pridobivanja plodne zemlje,

gnojenja, oranja, brananja, setve, žetve, mlatve... Zelo pomembna je bila tudi košnja travnikov. Tiste, ki ležijo blizu doma, kosijo še danes, do sedemdesetih let 20. stoletja pa so nekateri kosili tudi višje ležeče košenine (seči).

Za Sele je kot vir preživljanja pomembna tudi živinoreja. Poleg goveje živine so včasih gojili tudi drobnico, svinje in koze. Čeprav oba zamirata, sta se vse do danes ohranila dva načina pašne živinoreje: planinska paša in paša okrog doma. Oba načina sta podrobneje opisana, v nadaljevanju pa sledijo razlage drugih, z živinorejo povezanih opravil, kot na primer pripravljanje stelje, kidanje, vpreganje, osemenevanje... Konjereja, ovčjereja in kozjereja najbolj zamirajo, medtem ko ima še danes vsaka kmetija vsaj po enega prašiča. Koline ostajajo še vedno neke vrste domač praznik. Perutninarstvo je bilo v fevdalnem obdobju slabo razvito, v 20. stoletju pa je začelo naraščati. Poleg poljedelstva in živinoreje so kot vir preživljanja pomembni še: gozdarstvo, vozarstvo, čebelarstvo, sadjarstvo, nabiralništvo, divji lov, med svetovnima vojnama pa je bilo zelo razširjeno tudi tihotapljenje (šmudlanje). Izredno zanimiva pa je predstavitev nekaj konkretnih primerov virov preživljanja po posameznih družinah.

Razna dela praviloma opravljajo vsi družinski člani, razen predšolskih otrok. Tehnika dela se je močno spremenila, skrajšal se je čas delovnih postopkov in zmanjšalo se je število delavcev pri posameznih opravilih. Avtorica ugotavlja, da je delitev dela na tako imenovana moška in ženska dela še močno zakoreninjena. Zelo zanimiva je navedba konkretnega primera dela in prostega časa v eni od delavsko-kmečkih družin v Zgornjem Kotu.

Če izvzamemo gradnjo stanovanjskih in gospodarskih poslopij, sta bili na splošno hrana in obleka nekako do srede 20. stoletja poglavitni postavki družinske porabe. Še po drugi svetovni vojni je bilo kmečko gospodarstvo usmerjeno v avtarkijo, vendar so le redki večji kmetje pridelali dovolj hrane zase. Spričo nizkega kmetijskega pridelka in bornega delavskega zaslužka so manjši kmetje in delavci večinoma skromno živeli. To se je kazalo predvsem v enolični in pomanjkljivi prehrani ter zelo skromni obleki. Večina si je tako v skrbi za golo preživetje morala iskati dodatne vire zaslužka. Ni treba posebej poudarjati, da je bila varčnost zelo cenjena lastnost. Šele od šestdesetih let naprej se je začelo postopno dvigovanje kupne moči kmetov. S povečano porabo se je tako dvigala tudi življenjska raven. Najstarejši podatki porabe hrane in obleke na eni od selskih kmetij so iz leta 1833. Po izročilu so celo na večjih kmetijah okrog leta 1890 kupovali samo sol in v času bolezni funt sladkorja. Mleko in mlečni izdelki, predvsem sir, žitni izdelki in meso so sestavljali hrano Selanov že v 16. stoletju. V prvi polovici 19. stoletja so izpričane tudi stročnice in okopavine, predvsem krompir. Ta živila sestavljajo prehrano selskih družin v glavnem še danes. Posebne jedi so pripravljali ob nekaterih kmečkih delih, drugačna je bila prehrana o postnih dnevih. Avtorica je v nadaljevanju podrobneje predstavila različne domače jedi, pripravljene iz mesa, krompirja, zelja in repe ter peko kruha in peciva. Domači imajo še danes pri mizi vsak svoje mesto. Sicer pa Selani slovijo po gostoljubnosti, radodarnosti in prijaznosti.

Surovine za obleko so včasih pridelovali kar doma (lan, konopljo in volno za izdelovanje platna in sukna). Vsaj še v drugi polovici 19. stoletja so bila moška in ženska oblačila krojena pretežno iz domače lanene in volnene preje. Nekateri starejši ljudje so se še po prvi in izjemoma po drugi svetovni vojni oblačili po šegi 20. stoletja, vendar pa so se Selani že v zadnji četrtini 19. stoletja zgledovali po preprostejši in sodobni oblačilni modi. S sliko in besedilom je avtorica lepo predstavila različne starejše noše.

Zapuščinski inventarji od 17. do 19. stoletja pričajo o stopnji gospodarske, stanovanjske in gospodinjske opreme in posredno tudi o izdatkih zanjo. Na podlagi teh je avtorica lahko ugotovila, da je bila zadevna poraba v primerjavi z današnjo mnogo nižja.

Humperški urbar iz leta 1524 je najstarejši vir, ki priča o obstoju družin v Selah. Tako kot takrat tudi dandanes selske družine na splošno temeljijo na cerkveno potrjeni zakonski zvezi. Poleg jedrnih družin so predvsem na kmetijah še danes znane razširjene družinske skupnosti. Od druge polovice 18. do srede 20. stoletja so imele družine povprečno 4 do 5 otrok. V zadnjih dveh desetletjih je povprečno število otrok padlo na 3. Medsebojni odnosi v družinah so se v obdobju po drugi svetovni vojni bistveno spremenili. Nekdanji togi patriarhalni odnosi v razmerju mož-žena in starši-otroci so zamrli in so danes bolj sproščeni in odprti navzven. Na nekaterih kmetijah so imeli zraven velike stanovanjske hiše še manjšo bajto (havcharc). Vanjo so se ponavadi preselili starši, potem ko so ob poroki sinu ali hčeri predali posestvo. Vzgoja otrok je bila v celoti prepuščena materam, pa še te se niso utegnile kdove kaj ukvarjati z njimi. Na večjih kmetijah so imeli za varovanje otrok pestunjo, delavske matere pa so svoje otroke morale voditi s sabo na polje. Pri vzgoji so bila najpomembnejša pravila lepega vedenja, verska vzgoja in privajanje k delu. Do nedavnega prevladujoča zakonska endogamija ima za posledico, da ima tako rekoč vsaka družina v Selah po enega ali več bližnjih sorodnikov v domači fari.

Ob poglavitnih življenjskih mejnikih, kot so rojstvo, poroka in smrt, so se oblikovali različni, s šegami in navadami prepleteni vedenjski obrazci. Razne oblike materialne in gmotne pomoči, ki so znane ob življenjskih mejnikih, utrjujejo medsebojne skupnostne vezi vaščanov. Tako je avtorica pri tako pomembnem dogodku, kot je rojstvo, natančneje opisala načrtovanje otrok, predporodno zaščito, porod, vlogo babice in botra, poimenovanje otrok (ob tem je predstavljena izredno zanimiva preglednica vseh starejših moških in ženskih imen, ki so se uporabljala v Selah v obdobju 1692-1990), nego in dojenje ter obnašanje do nezakonskih mater. Pri poroki je najbolj zanimiv zapis o snubljenju in doti, navedene so ženitovanjske osebe, opisana pot k poroki in dogajanje neposredno po poroki, na koncu pa so navedena ustna pričevanja nekaterih starejših prebivalcev o doživljanju svoje poroke. Sledi opis dogajanj ob umirajočem in umrlem, pogrebni običaj in popogrebne šege.

V Selah so izpričani raznolični medsebojni družbeni stiki in sodelovanja vaščanov. Lastništvo avtomobilov in telefonov seveda rojeva nove oblike medsebojnih stikov. Mehanizacija kmetijstva, spremembe v poljedelskem gospodarstvu in zaposlovanje pa povzročajo opuščanje ali spreminjanje podedovanih oblik, hkrati pa ponujajo nove oblike vzajemnega sodelovanja. Vsaj do neke mere so še danes znane nekatere oblike medsebojne pomoči, ki temeljijo na odvračanju ali odsluževanju, pa tudi pomoč iz dobre volje še ni zamrla. Nagibi za ohranjanje medsebojne pomoči so predvsem populacijski, družabno-zabavni in prehranjevalni. Številni podatki pričajo, da je skupnostna zavest pri Selanih zelo razvita.

Različne oblike družabnosti so pomembna sestavina ženitovanjskega slavja in nekaterih drugih družinskih proslav, na primer ob zaključku šole, godovih in zlasti ob rojstnih letnicah. Hkrati z nekaterimi deli, ki so vključevala večje število ljudi, pa je zamrla večinoma s petjem in plesom združena zabava, ki je sledila po zaključku skupnih del. Podrobneje so opisani igre in igrače otrok, vasovanje, fantovski pretepi, petje, ples, godci in preprosta glasbila.

Danes delujeta v Selah dve kulturni-prosvetni društvi: Katoliško prosvetno društvo Planina in Slovensko prosvetno društvo Herman Velik. Začetek prosvetno-kulturnega delovanja v Selah je povezan z ustanovitvijo tamburaškega društva leta 1902. Kulturno-prosvetno društvo Planina, ki deluje še danes, je bilo dejansko ustanovljeno leta 1912. Nekako do druge svetovne vojne je društvo razvijalo poleg pevske zlasti gledališko in splošno izobraževalno dejavnosti, pri kateri je imela velik pomen tudi društvena knjižnica. V Selah je delovalo ali še deluje več različnih društev, kot na primer gasilsko društvo, hranilnica in posojilnica, športno društvo, lovske družine...

Selani pripadajo rimskokatoliški veroizpovedi. Bogoslužnih obredov so bili v cerkvi sv. Urha deležni vsaj že leta 1364. V župnijo jo je povzdignil šele Jožef II. leta 1787. Maša in drugi verski obredi se opravljajo v selski župnijski cerkvi, ki je stala vsaj že v 14., morda celo v 13. stoletju, leta 1964 pa so blizu stare slovesno blagoslovili novo cerkev. O visoki stopnji vernosti pričajo številna nabožna znamenja, kapelice in križi. Avtorica nam podrobneje predstavlja obisk nedeljskih in praznićnih maš, razne molitve (v narečju), procesije, božjepotništvo, verske združbe, votivna in spominska znamenja, dajatve selski cerkvi ter verovanja in uvere.

Nekatere cerkvene praznike in svetniške godove še vedno spremljajo razne podedovane ali šele v povojnem času vpeljane šege in navade. Med njimi se razkrivajo poleg verskih tudi izrazi enačenja z družinsko in vaško skupnostjo ter spoštovanje izročila, dalje družabno-zabavni nagibi, izrazi medsebojne in moralne pomoči in nenazadnje navajenost.

Stopnja znanja, obzorja in ustvarjalnosti se kaže na več ravneh. Še do prve svetovne vojne so bile možnosti pridobivanja znanja skromne, po drugi svetovni vojni pa so se bistveno povečale možnosti za pridobivanje znanja v šoli in zunaj nje. Sele pa so tudi okolje, kjer se nekateri domačini uspešno izražajo z različnimi likovnimi in slovstvenimi deli. Zanimivo je predvsem selsko narečje, ki ne pozna več srednjega spola, še bolj zanimive pa so lokalne pripovedi in zgodbe o nekaterih domačinih, ki jim otroci še danes radi prisluhnejo.

Ko so se izboljšale cestne povezave in ko so napeljali telefon, je tudi zdravnik ob nujnih bolezenskih primerih hitro pri roki. Tudi zato je v zadnjih desetletjih zamrl pomen domačega zdravilstva. Včasih so se namreč zdravili le z naravnimi zdravili, pa tudi čarovni postopki niso bili neznanka.

Skratka, delo je celovita in temeljita narodopisna podoba ljudi in krajev pod Košuto. Odlikujejo ga kvalitetne fotografije in risbe, natančne skice ter vzorno urejene in pregledne tabele. Hvalevredno je, da je v delu najti obilico zanimivih narečnih izrazov. Predvsem pa daje raziskava vtis, da je napisana z resnično ljubeznijo in spoštovanjem do obravnavanih krajev in ljudi.

Bojan Cvelfar

Jože Prinčič, Nacionalizacija na ozemlju LR Slovenije 1945-1963. Povojne nacionalizacije v Sloveniji (1945-1963). Tiskarna Novo Mesto - Dolenjska založba 1994 (Seidlova zbirka, 12. knjiga), 176 strani.

Jože Prinčič, znanstveni sodelavec na Inštitutu za novejšo zgodovino v Ljubljani, je priznan raziskovalec gospodarske zgodovine povojnega razdobja. Njegove razprave so sistematične in temeljite, napisane z veliko mero poznavanja arhivskega gradiva. Rezultate svojih raziskav je že objavil v petih samostojnih publikacijah ter v mnogih znanstvenih razpravah in strokovnih člankih. Cilj in vodilo njegovih prizadevanj, ki so se začela januarja leta 1991 z vestnim zbiranjem arhivskega in drugega gradiva, je bila znanstveno utemeljena in ovrednotena zgodovinska analiza povojnih nacionalizacij. Pot do tega cilja je bila zahtevna, njen temelj pa je bil postavljen z izdajo Virov za nacionalizacijo industrijskih podjetij v Sloveniji po 2. svetovni vojni, kjer je Jože Prinčič sodeloval kot eden od treh soavtorjev. Začrtano pot je nato nadaljeval z objavami znanstvenih razprav in člankov v Prispevkih za novejšo zgodovino in v reviji Borec, leta 1992 pa je izdal samostojno knjigo o industrializaciji Slovenije v letih 1945 do 1956. Pričujoče delo tako predstavlja zaokroženo celoto in uresničitev njegovih prizadevanj.

Potrebno je poudariti, da to delo pomeni novost v slovenskem zgodovinopisju, saj predstavlja prvo historično obravnavo povojnih nacionalizacij v slovenskem prostoru. Nacionalizacijski postopek namreč ni bil izpeljan do konca, saj lastniki nacionaliziranega premoženja (izjema so bili tuji državljani) niso dobili z zakonom zagotovljene odškodnine. Prav zato socialistična oblast druge jugoslovanske države ni podpirala raziskovanja tega tako pomembnega zgodovinskega procesa. Ker pa so bile prav nacionalizacije eden od temeljev povojne državne ureditve, nam je takšno izredno temeljito in korektno opravljeno znanstveno-raziskovalno delo gotovo v veliko pomoč pri razumevanju celotnega povojnega razvoja.

Pred obravnavo povojnih nacionalizacij nam avtor uvodoma predstavi poglavitne značilnosti navidezne nacionalizacije v jugoslovanskem delu Slovenije v času med obema svetovnima vojnama. To je bil pravzaprav poskus omejiti vpliv in rast tujega kapitala, ki pa ni prinesel pričakovanega učinka. Nekaj besed pa je v uvodu namenjenih tudi nasilni spremembi lastninskega stanja v času okupacije slovenskega ozemlja.

S kratkim, a izčrpnim opisom sovjetske teorije o izgradnji socialistične države ter postopnim udejanjanjem nacionalizacijskih načrtov v Sovjetski zvezi po oktobrski revoluciji, začne avtor z osrednjo tematiko, nadaljuje pa jo z ugotavljanjem taktike KPJ pri nacionalizaciji v Jugoslaviji. Vodstvo KPJ je namreč ob koncu druge svetovne vojne odstopilo od t.i. taktike "frontalne zadušitve" privatnega sektorja in se rajši odločilo za taktiko njegove "postopne dušitve".

Tako se je prvo obdobje v procesu podržavljanja zasebne lastnine začelo že v času druge svetovne vojne in je trajalo do decembra 1946. To obdobje so že sodobniki poimenovali "patriotična nacionalizacija" (1945-1946), ker je večina ukrepov, s katerimi je zasebna lastnina prešla v državno last, bila represivnega značaja in uperjena proti vsem protinarodnim in protirevolucionarnim elementom, domačim in tujim. Konfiskacija (zaplemba) in sekvester (začasna državna uprava) sta bili osrednji obliki nasilnega vzpostavljanja državnega premoženja. Ostale oblike so bile: prevzem bivšega kraljevega, banovinskega in občinskega premoženja, darilne in najemne pogodbe ter odkupi delnic. S temi prijemi je država že do začetka leta 1946 obvladovala celotno bančništvo, zunanjo trgovino, zavarovalništvo in promet ter večji del industrije, trgovine, gostinstva in gradbeništva. Preostanek zasebnega premoženja pa je bil pod popolnim nadzorstvom.

Jeseni 1946 je partijski vrh presodil, da nacionalizacija ne bi poslabšala zunanjih in notranjih političnih razmer. Zato je lahko v začetku decembra istega leta Zvezna ljudska skupščina po hitrem postopku sprejela zakon o nacionalizaciji. To je pomenilo začetek prve nacionalizacije (1946-1948), ki je zajela skoraj vsa veletrgovska, prometna in gradbena podjetja, velik del industrijskih in lesnopredelovalnih podjetij, trgovin na drobno in hotelov. Po njej je država postala lastnica vseh večjih gospodarskih podjetij v državi, kar je bil sploh pogoj za uvedbo načrtnega gospodarstva.

Velike težave, ki so se pokazale pri uresničevanju prvega petletnega gospodarskega načrta že v prvem letu, so zahtevale nove spremembe v gospodarskem ustroju države. Vendar pa osrednji motiv za drugo ali dopolnilno nacionalizacijo (1948-1950) ni bil gospodarske, ampak politične narave in je bil povezan z informbirojevskim sporom. S to nacionalizacijo so bila spomladi leta 1948 podržavljena vsa preostala zasebna in tuja industrijska, rudarska, kreditna in zavarovalna podjetja, samostojne elektrarne, vinske kleti, velika skladišča, prevozna sredstva, hoteli, privatne bolnišnice, sanatoriji in kinematografi. Dovolj pove že podatek, da je po njej bilo v lasti države več kot 90% vseh podjetij.

Do tretje in zadnje nacionalizacije pa je prišlo konec decembra 1958. Stanovanjski problem je bil

zaradi posledic vojne zelo pereč. Zaradi pospešene industrializacije in s tem množične selitve prebivalstva iz podeželja v mesto pa se je še poglabljal. Zato je Zvezna ljudska skupščina sprejela zakon, s katerim so bile nacionalizirane najemne stanovanjske in poslovne zgradbe oziroma prostori ter gradbena zemljišča. Na ta način je bilo mogoče v kratkem času in brez večjih vlaganj zagotoviti precejšnemu delu prebivalstva in različnim organizacijam veliko število stanovanjskih in poslovnih prostorov. S to nacionalizacijo se je tudi končalo obdobje množičnega podržavljanja.

V goriškem in koprskem okraju je nacionalizacija zaradi kasnejše priključitve k FLRJ, specifičnega zgodovinskega razvoja in zunanjepolitičnih okoliščin potekala nekoliko drugače kot na ostalem slovenskem ozemlju. Prav zato so te posebnosti predstavljene v posebnih podpoglavjih.

Posamezne faze nacionalizacijskega postopka so razčlenjevali zakonski predpisi. Najprej so od oblasti imenovani predstavniki (upravitelji, delegati...) popisali nacionalizirano premoženje ter ga prevzeli od bivšega lastnika. Za ocenitev nacionaliziranega premoženja so bile pristojne posebne komisije, nova državna podjetja pa za njegovo registracijo. Okrajni ali občinski uradi ter sodišča so morali poskrbeti za vpis nacionaliziranega premoženja v zemljiško knjigo, določili višino odškodnine ter v sodelovanju z republiškimi organi zagotovili njeno izplačilo.

Nacionalizacijski postopek pa so spremljale precejšne težave in nepravilnosti. Izpeljan je bil površno in ostal je nedokončan. Zvezna vlada je v izplačilu odškodnine videla le nepotrebno breme, zato je z njim odlašala. Najprej je leta 1948 razveljavila vse dotedanje ocenitve nacionaliziranega premoženja, češ da so previsoke. Nova ocenitev, začeta poleti 1949, pa je bila po navodilih zvezne vlade ustavljena že spomladi naslednjega leta. Podobno usodo so doživele tudi ocenitve po tretji nacionalizaciji. Vse, kar je država pod strogimi pogoji omogočila zelo majhnemu številu lastnikov, je bilo uveljavljanje pravice do mesečne akontacije kot nadomestila za odškodnino.

Tudi vknjiženje lastninske pravice na nepremičninah, ki jih je država pridobila z nacionalizacijo, je bilo povezano s precejšnimi težavami. Te so nastajale zaradi počasnosti zveznih organov pri izdajanju potrebnih predpisov, zaradi napak in pomanjkljivosti, ki so bile napravljene pri prevzemu nacionaliziranega premoženja ter zaradi neurejenih zemljiških knjig.

Več kot polovica bivših lastnikov se je pritožila zoper nacionalizacijo, vendar je republiška vlada večino teh pritožb zavrnila s kratko obrazložitvijo. Nekaj pritožbam je sicer ugodila in razveljavila odločbo o nacionalizaciji, s čimer pa je hotela doseči le določene politične rezultate.

Posledice, ki so jih nacionalizacije povzročile, so bile brez dvoma številne, korenite in dolgoročne. Kot pozitivno naravnano je avtor najprej izpostavil dejstvo, da so z osredotočenjem kapitala nastali pogoji za hiter in vsestranski gospodarski razvoj. Pozitivna pa je nedvomno bila tudi omilitev stanovanjskega problema z nacionalizacijo najemnih prostorov in gradbenih parcel.

Med negativnimi posledicami se zdi najpomembnejša nesmiselna "likvidacija" številnih podjetij ali njihova združitev z državnimi gospodarskimi podjetji. Poleg tega je vrsta delegatov in direktorjev zelo slabo gospodarila z nacionaliziranim premoženjem, nacionalizacija pa je pomenila tudi konec zasebne pobude in podjetništva. Pomembna je tudi negativna posledica tretje nacionalizacije, s katero se je zmanjšal obseg najboljše obdelovalne zemlje v Sloveniji.

Prinčičeva raziskava je nedvomno napisana po zakonitostih zgodovinske stroke. Je zelo temeljita, podrobna in zato dragocena predvsem s podatkovnega zornega kota, saj so v delu omenjena vsa podržavljena podjetja. Da pa bi bila njihova preglednost še večja, nam avtor na koncu knjige postreže tudi z abecednim seznamom podržavljenih in novoustanovljenih podjetij. Ker je raziskava napisana analitično in korektno ter je polna konkretnih podatkov, ne bi smela biti zanimiva le za stroko, pač pa tudi za širši krog ljudi, predvsem pa bi morala zanimati bivše lastnike nacionaliziranega premoženja ali njihove potomce.

Bojan Cvelfar

ZBORNIK 1994/95, Zbirka Šaleški razgledi, 11. zvezek, Velenje 1994, 271 strani.

Kljub založniškim težavam, je izšel Zbornik 1994/95, enajsti zvezek vedno ambicioznejše zastavljene domoznanske zbirke Šaleški razgledi. Zbornik, v katerem sodeluje 17 izključno lokalnih avtorjev, je v celoti posvečen Šaleški dolini in ga lahko označimo kot simpatičen skupek kulturoloških, zgodovinskih, etnoloških, sociooloških, umetnostnih, okolje-varstvenih in razvojnih prispevkov.

Zbornik je izšel ob 140-letnici organiziranega knjižničarstva na Šaleškem. Tako sta prva dva prispevka posvečena prav temu jubileju. Ivo Stropnik nas z jedrnatim kronološkim pregledom seznanja z zgodovino knjižničarstva v Šaleški dolini, katerega začetek sega v leto 1854, ko je bila v Šoštanju

ustanovljena "Musijeva bukvarnica". Zapis o Šaleški čitalnici pa je odlomek kvalitetne raziskovalne naloge osmošolcev Aleksandra Debelaka in Alena Marinovića pod mentorstvom Tadeje Rudolf. V njem so predstavljene politične razmere in s tem vzroki in potrebe nastanka čitalnice ter njena ustanovitev 3. septembra 1882. Na kratko so opisani tudi dohodki in inventar čitalnice. Njen sedež je bil v začetku v Stropnikovi gostilni v Družmirju, od leta 1884 pa je bil sedež čitalnice prestavljen v Šoštanj. Poudarjen je tudi pomen leta 1893 ustanovljenega Kmetijskega bralnega društva v Velenju, katerega program je bil enak drugim podobnim društvom in čitalnicam.

Pričetek biografskega dela za načrtovani Šaleški biografski leksikon potrjujejo izbrane slovstvene biografije, ki nam jih odkriva Ivo Stropnik. Avtor ob tem ugotavlja, da je delež Šaleške doline v razvoju slovenskega slovstva sicer sorazmerno majhen, a je v ožjem, štajerskopokrajinskem in lokalnem kontekstu dovolj prepoznaven in barvit.

Sklop študij in razprav začenja Tone Ravnikar s prispevkom o poznavanju preteklosti Paškega Kozjaka. Kratek sestavek se dotika prezrtega in pozabljenega pomnika življenja in kulture kozjaškega človeka. Gre namreč za še danes ohranjeno pokopališko kapelo na starem, že dvesto let opuščenem pokopališču pri Strgarjevi kmetiji. Kapela, ki je svojo funkcijo opravljala le štiri leta, je prvotno bila dvonadstropna rondela, s strmo pravilno stožčasto streho, danes pa močno preurejena služi kot del gospodarskega poslopja Strgarjeve domačije.

Danijela Brišnik poroča o zaščitnih izkopavanjih na gradu Šalek. Problemsko zastavljenemu zgodovinskemu orisu gradu, kjer so prebivale manjše ministerialne rodbine, sledi poskus opisa življenja na gradu v luči srednjeveške in novoveške materialne kulture. Zaradi bogate oblikovne pestrosti namenja posebno pozornost pečnicam. Med njimi je izpostavljena lončasta pečnica, na kateri je upodobljena mitološka žival, najverjetneje zmaj. Njihova pestrost kaže, da je bila pečarska in tudi lončarska obrt na zavidljivi ravni, kar potrjuje tudi najdba izredno lepe čaše s pečatki. Med množico najdb so najštevilčnejši ostanki keramičnih posod, okvirno datirani v razdobje od 15. do 18. stoletja. Prevladujejo neglazirane, na lončarskem vretenu izdelane posode, medtem ko je delež glaziranih posod manjši, toda oblikovno in barvno bogat. Med drobnimi najdbami so različni stekleni in kovinski predmeti, opozoriti pa velja na zelo lično sončno uro iz slonovine, izdelano v 16. ali 17. stoletju.

Zelo dobrodošla bo za vse, ki jih zanimajo osebna imena, raziskava Jožeta Hudalesa s pomenljivim naslovom Nomen est omen, ki je nastala ob intenzivnem proučevanju matičnih knjig župnije Velenje v 19. stoletju. Vključen pa je tudi kratek pregled osebnih imen v nekaterih urbarjih, ki se nanašajo na prebivalce vzhodnega dela Šaleške doline, časovno pa segajo v čas od leta 1480 do 1600. Iz obeh virov je tako nastala zanimiva dokumentacija o spreminjanju mode dajanja imen v preteklih stoletjih. Raziskava poudarja sociološko in antropološko stran problema, jezikoslovno analizo imen pa večinoma opušča. V 16. stoletju je največ moških nosilo krstna imena grškega izvora, v nekoliko manjši uporabi so bila imena hebrejskega izvora. Kljub temu, da so bila najštevilčnejša, je izvorno latinska imena nosilo najmanj moških. Med vsemi krstnimi moškimi imeni je bilo največ Jurijev in Gregorjev. Žal pa na osnovi podatkov iz urbarjev avtor ni mogel ničesar sklepati o ženskih imenih. V 19. stoletju so bila v Velenju in njegovi kmečki okolici najpogostejša imena Jožef, Franc, Ivan, Jurij in Anton (zanimivo je, da podobno stanje kažejo tudi podatki za leto 1994), med ženskami pa so prevladovale Ane, Terezije, Jožefe in Frančiške.

Ivo Stropnik analizira govor vasi Ravne pri Šoštanju, ki spada v severni del srednje-savinjskega narečja in v širšo skupino severnoštajerskih narečij. Analiza zajema glasoslovno, oblikoslovno, skladenjsko in besedoslovno ravnino.

Žrtve druge svetovne vojne v krajevni skupnosti Zavodnje, ki obsega kraja Zavodnje in Šentvid, podrobneje obravnava in jih primerja z žrtvami prve svetovne vojne Damijan Kljajič. Ker gre za vasi na hribovitem področju, pokritem z obsežnimi gozdovi, je razumljivo, da so se tod v letih 1941-1945 velikokrat zadrževale različne partizanske skupine. Kratek oris dogajanja v teh letih opozarja na vse pomembnejše vojaške in druge dejavnosti partizanov in nemškega okupatorja na tem območju. V nadaljevanju avtor našteva vse žrtve fašističnega nasilja (7) in vse padle borce NOV in POS (10). V nemško vojsko je bilo mobiliziranih preko trideset oseb, od tega jih je šestnajst izgubilo življenje. Poleg tega je en domačin padel pod partizanskimi streli, tako da je skupno število žrtev druge svetovne vojne 34 oseb, kar pomeni 6,02% tedanjega prebivalstva teh dveh krajev. Vse žrtve so bili izključno moški prebivalci, v glavnem stari od 20 do 30 let. Podatki iz prve svetovne vojne govorijo izključno o žrtvah, padlih na fronti. V vojsko je bilo vpoklicanih natanko sto domačinov, od katerih jih je trideset izgubilo življenje (6,03% takratnih prebivalcev). Avtor tako dokazuje, da je absolutno število žrtev v obeh vojnah skorajda popolnoma enako.

Izredno zanimiva je razprava s provokativnim naslovom "Hvala ti, gospod, da se nisem rodil kot ženska" avtorice Zdenke Hudales, v kateri opo-

zarja na podrejen položaj ženskega rodu kot splošnega dejstva v večini kultur, naniza pa tudi nekaj misli o obredih in ritualih kot delih simbolnega reda, ki takšen položaj ustvarjajo in ohranjajo. Avtorica ugotavlja, da lahko podrejen položaj žensk razložimo z dejstvom, da ženske v glavnem enačijo z elementom Narave, nasproti moškim, ki jih enačijo s Kulturo.

Razprave o razvoju in ekologiji začenja Marjan Tamše, ki piše o perspektivi razvoja Šaleške doline. Ker razprava prikazuje predvsem načrte Rudnika lignita Velenje, izzveni kot razmišljanje o posledicah izkopavanja lignita, o dobrih in slabih straneh rudarjenja in o vplivu nadaljnega delovanja rudnika na perspektivo razvoja doline. Avtor opozarja tudi na nujno ekološko sanacijo doline in s tem povezano rekultivacijo prizadetih zemljišč. Skrčena predstavitev magistrske naloge Marte Svetina-Gros nas seznanja z rezultati ekoloških raziskav, pri katerih je bila prvič v Sloveniji uporabljena metoda malega povodja. Namen teh raziskav je bil pridobiti čim več podatkov o vsebnosti in o koncentracijskih območjih anorganskih komponent, raztopljenih v padavinah, talni raztopini in vodnih izvirih. Emil Štrbenk pa predstavlja široko zastavljen sanacijski program Vode občine Velenje, ki je zasnovan v dveh fazah in razdeljen na podprograme: tekoče vode, jezera in kanalizacija. Sklop študij in razprav zaključuje še ena ekološko naravnana tema. Rdeča nit prispevka Marte Svetina-Gros so pogledi in razmišljanja osnovnošolskih otrok o onesnaženem zraku, o onesnaženju pitne vode in o zmanjšanju količine odpadkov.

Na vprašanja, ki se tičejo aktualnih problemov na področju kulture v Šaleški dolini, v rubriki Portret presoje odgovarja Vlado Vrbič, ravnatelj Kulturnega centra Ivana Napotnika Velenje. Zbornik prinaša tudi dve kratki poročili, prvo o simpoziju ob 50. obletnici smrti pesnika Karla Destovnika Kajuha, drugo pa o strokovnem posvetu o pomembnem političnem delu dr. Karla Verstovška. "Visoka pesem mojemu mestu" nas seznanja z ustvarjanjem Iva Stropnika na področju poezije. Milena Koren-Božiček predstavlja kronologijo vseh razstav galerije Kulturnega centra Ivana Napotnika v Velenju od januarja do novembra 1994. Svojih srečanj s švedsko pisateljico Astrid Lindgren, znano predvsem po zgodbah o Piki Nogavički, se na svojsten način spominja Marjan Marinšek. Rubrika Jubilejnice je posvečena osemdesetletnici profesorice Marije Zupanc, katere življenje in delo je opisal Damijan Kljajič, ter šestdesetletnici slikarja Jožeta Svetina, izpod peresa Ljubana Naraksa. S Kulturno kroniko Ane Macur so na kratko predstavljene vse kulturne prireditve v Šaleški dolini od januarja do oktobra 1994. Zbornik pa zaključuje demografski pregled za občino Velenje in nove občine.

Bojan Cvelfar

Eva Holz: Razvoj cestnega omrežja na Slovenskem ob koncu 18. in v 19. stoletju, Zbirka ZRC 2, Znanstvenoraziskovalni center SAZU, Ljubljana 1994, 159 strani.

Cestni razbojniki so najpogosteje "napadali okoli Postojne. Cesta je bila tu precej strma in vozniki so morali voziti počasi, gozdovi v okolici pa so nuduli varno zavetje." (str. 144) Kdor bi se dandanes srečal s podobno situacijo na glavni cesti ene od najmogočnejših držav, bi si lahko povsem upravičeno rekel: "Da, bliža se konec sveta, ko bodo razmere, ki so dosedaj kraljevale le v najbolj zavrženih predelih našega planeta, postale naš vsakdan, v katerem bo lahko preživel le kakšen Mad Max." Ali si torej danes sploh lahko predstavljamo potovanja, na katerih popotniki niso nosili na prodaj le svojega premoženja, temveč tudi lastno življenje? Še več, ali si lahko potovanja predstavljamo kot pustolovščino po neprijetnih cestah, pod budnim administrativnim nadzorom države (kar pa ni oviralo razbojnikov, temveč le popotnike), ko se je redko kdo podal na pot in je pri tem potoval s kočijo, vozom, konjem ali celo peš in ko po drugi strani moderna prevozna sredstva še niso onesnaževala žlahtnega slovenskega zraka?

Kdor bi rad vsaj delno razčistil zgoraj navedene nejasnosti našega mišljenja naj vzame v roko knjigo Eve Holz - Razvoj cestnega omrežja na Slovenskem ob koncu 18. in v 19. stoletju -, ki nam približa ceste in življenje ob njih. Avtorica se pri tem v veliki meri opira na arhivsko gradivo, zlasti na zelo bogat Gubernijski arhiv, ki ga hranijo v Arhivu Slovenije. Tu so še viri kot so Bericht der Handels- und Gewerbekammer fnr das Kronland Krain zu Laibach an das hohe k. k. Ministerium fnr Handel, Gewerbe und öffentliche Bauten za različna leta, nadalje razprave in debate v Obravnavah deželnega zbora Kranjskega, skozi čas se spreminjajoči različni deželni zakoni in tudi takratni statistični podatki. Vso sliko dopolnujejo še časopisni članki. Nobeno resno zgodovinsko delo seveda tudi ni mogoče brez naslanjanja na že obstoječo literaturo, ki zadeva obravnavano tematiko. Na podlagi teh virov in literature je tako nastala knjiga, v kateri avtorica osvetli črne lise predvsem kranjske zgodovine, hkrati pa ne pozabi

celotnega slovenskega prostora, tako, da imamo pred seboj res delo, katero v naslovu upravičeno nosi tudi besedi na Slovenskem. Vsakdo, ki bo raziskoval dele slovenske zgodovine, pri katerih bo moral upoštevati tudi cestne povezave, bo v knjigi našel zanimive in uporabne podatke.

S to knjigo se je avtorica lotila zares pomembnega zgodovinskega področja. Zgodovine ne moremo nikoli povsem razumeti, če ne poznamo tega ožilja po katerem se pretaka najrazličnejše blago, po katerem potujejo ljudje in njihove ideje, navade in mentaliteta, kar šele omogoča razvoj neke pokrajine in njenih ljudi. Ljudje namreč med seboj niso nikoli povsem izolirani, temveč se srečujejo in povezujejo. Kakšna pa je medsebojna povezava je v veliki meri odvisno tudi od razvoja cestnega omrežja.

V tem času cestno omrežje pri nas glede na ostale pokrajine in države ni bilo slabo razvito. Naše ozemlje je prepletalo kar gosto omrežje cest različnih kategorij. Seveda cestno omrežje ni nastalo iz danes na jutri, temveč se je moralo razvijati in pri tem ohranjati skozi ves ta čas. Za nas - zgodovinarje ni pomembno le naše zavedanje pomembnosti cest, temveč tudi to, kdaj so se tega zavedli "zgodovinski ljudje". To se je pri nas zgodilo v začetku 18. stoletja, ko so se pojavile nove gospodarske ideje in so se v skladu z njimi najprej začele graditi in popravljati glavne trgovske in komercialne ceste, nato pa še stranske. Posebno velik zagon je bil tudi za časa Ilirskih provinc, saj so se morale popraviti od vojne zelo uničene ceste, hkrati pa so se s spremenjenim trgovskim položajem pojavile tudi zahteve po novih cestah, predvsem v Istri in Dalmaciji. Seveda so bile tudi takrat največje pozornosti deležne za oblast najpomembnejše povezave. Po Napoleonovem padcu so morali obnovitvenim delom na cestah spet posvetiti veliko pozornost, najprej zaradi uničujočih vojn, pozneje, skozi vso 19. stoletje, pa zaradi razumljivega zoba časa.

Avtorica nam tako s pomočjo virov nadrobno pokaže stanje cest skozi čas, od tega, kje so potekale, kako so bile zgrajene in obnovljene, kaj jih je ogrožalo, do njihovih slabih in neredko tudi dobrih točk. Cest ni predstavila istočasno v vsej njihovi dolžini, temveč po odsekih, kar nam omogoča spoznati, skozi katere kraje so te ceste potekale. Škoda je le, da v celi knjigi ni niti enega zemljevida, čeprav je prav to knjiga, ki jo je potrebno obvezno brati ob zemljevidu cest.

Od državnih cest, torej cest za katere je bila zadolžena država in so bile hkrati zelo dobro zgrajene, tako spoznamo takrat najpomembnejšo cesto Dunaj-Trst (kar jo je potekalo po slovenskem ozemlju) z odseki do Reke, Gorice, preko Hrušice in proti Istri. Druge državne ceste so bile še podkorenska, ljubeljska in kokrška cesta proti Koroški, predilska cesta, dravska ali koroška vezna cesta, zagrebška, karlovška in tudi založka cesta.

Avtorica nam zelo nadrobno predstavi tudi neerarske ceste, torej ceste za katere ni skrbela država, temveč dežela, okraj ali občina, pač glede na to, komu so najbolj koristile. Zato so se te ceste med seboj delile na več kategorij, ki pa so se z leti večkrat spremenile. Neerarske ceste so bile za gospodarski razvoj prav tako pomembne in torej enako nujne kot državne. Tega so se tudi takrat prav dobro zavedali. Celo vpeljava železnice ni njihov pomen nič zmanjšala. Razmah železniške mreže je celo pripeljal do gradnje novih cest, saj je bilo nujno potrebno uskladiti železniško in cestno omrežje, kar je tudi pripeljalo do nastanka železniških obvoznih cest, torej cest, ki so vodile do kolodvora.

Za vzdrževanje, izpopolnjevanje in dograjevanje tako obsežnega cestnega omrežja so seveda potrebovali veliko denarja. Povsem upravičeno lahko zapišemo, da so bile za ceste prav tako kot danes potrebne predvsem tri stvari: denar, denar in še enkrat denar. Najpomembnejši vir sredstev za popravilo in vzdrževanje cest so bile mitnice, ki so bile kar na gosto posejane ob cestah in mostovih. Zato so se sčasoma vse bolj krepili ugovori, da mitnice kljub zbranim sredstvom samo zavirajo promet in trgovino in jih je zato potrebno ukiniti. Ti ugovori nam postanejo povsem razumljivi, ko spoznamo število mitnic in komplicirane uradne postopke, ki so spremljali prehode preko mitnice. Da tudi takratni ljudje niso bili neobčutljivi za različne sitnosti, ki jih prinašajo potovanja, nam dokazujejo predvsem predpisi, ki potnikom prepovedujejo brez razlogov žaliti ali celo tepsti mitničarje, ki pa morajo biti po drugi strani prav tako vljudni do potnikov.

Izpod avtoričinega peresa hkrati spoznamo tudi celotno bogatstvo obsežnih navodil za delovanje, ki so jih prejemale mitnice od oblasti in to preko primerov posameznih mitnic, kot je bila npr. komorna mitnica v Podkorenu (str. 58-59) ali komercialna mitnica na Planini (str. 64-67) in tudi od države izdanih predpisov, ki so veljali za državne mitnice (str. 80-82). Zanimiv je tudi pregled stalno se spreminjajočih mitnin. Pri višinah mitnin nam postane povsem razumljivo, da so se jim ljudje poskušali izogniti na vse mogoče načine, kar nam npr. lepo ilustrira dekret, po katerem je "treba plačati mitnino tudi za voz, iz katerega pred mitniško zaporo izprežejo živino, ga s človeško silo potiskajo preko mitnice in na drugi strani vprežejo novo živino." (str. 86) Pri tem moramo seveda vedeti, da je bila prav takrat višina mitnine odvisna tudi od števila vprežene živine. Ni kaj, človeška domišlija pri iskanju pravnih lukenj, le da bi

prihranila kakšen novčič, res ne pozna meja. Zelo je bilo razširjeno tudi tihotapstvo, torej namerno izogibanje mitnicam. Tudi oblasti seveda niso bile brez iznajdlivosti in so npr. svoj smisel za napredek kmalu začele kazati z veselim zaračunavanjem novim prevoznim sredstvom kot so kolesa, avtomobili in motorna kolesa.

Drugi način vzdrževanja in financiranja cest je bil poleg mitnic še zakup različnih cestnih odsekov. Vendar je pri tem že konec 18. stoletja prevladalo spoznanje, da je to precej neučinkovit način vzdrževanja cest, zlasti še, ker je bilo za primerno ceno tudi težko najti primernega zakupnika. Vzdrževanje cest je zato vse bolj prehajalo v roke plačane administracije. Tretji precej razširjen način vzdrževanja je bila cestna tlaka. Tudi ta način se je zaradi nasprotovanj skozi vso 19. stoletje vse bolj umikal v ozadje. Po drugi strani pa je postajal vse pomembnejši vir financiranja prav odkup od tlake.

Da ne bi obsedeli le pri metafizičnem spoznavanju cest brez trdne predstave o izgledu takratnih cesta, nas avtorica seznani s tehniko gradnje cest in materiali iz katerih je bila cesta zgrajena. Pri tem so ji bile zlasti v veliko oporo knjige takratnega inženirja Jožefa Schemerla. Hkrati tudi spoznamo dolžnosti cestnega osebja, torej cestnih komisarjev in njim podrejenih cestnih mojstrov in njim podrejenih cestarjev (katere je bilo mimogrede povedano tudi prepovedano pretepati).

Samo načrtovanje, gradnjo in vzdrževanje cest je natančno določala cestna zakonodaja. Odnos uporabnikov do cest pa lahko razberemo iz policijskih redov, ki so urejali življenje in gibanje po cestah. S spoznanjem prepovedi tako spoznamo kakšen je bil takratni odnos precej nevestnih ljudi do cest.

Takratni čas je bil zaznamovan tudi z velikimi težavami, ki so spremljale popotnika na poti. Najprej je bila tu množica cestnih razbojnikov, ki so popotniku prav radi izpraznili mošnjiček in je bil pri tem popotnik lahko še vesel, če je odnesel živo glavo. Seveda tudi oblasti niso mirovale in marsikaterega razbojnika so prav rade volje skrajšale za glavo. Poleg tega pa so takratnemu popotniku tudi same oblasti odvzemale veselje do potovanja, saj so mu s potnimi listi in kompliciranim načinom njihove pridobitve prav lepo omejile svobodo gibanja. Te težavne razmere so se nakako izboljšale šele z drugo polovico 19. stoletja in potovanje je sčasoma začelo postajati samoumeven užitek, kakršnega poznamo tudi danes.

Andrej Pančur

Dokumenti slovenstva, Cankarjeva založba, Ljubljana 1994, 376 strani.

Cankarjeva založba je izdala reprezentančno monografijo Dokumenti slovenstva. Časovno pokriva knjiga obdobje od prihoda Slovanov do leta 1945, torej približno 14. stoletij. Izjemen, težko obvladljiv razpon, pa tudi teme znotraj tega časovnega okvirja so iz tako različnih področij, da nujno zahtevajo sodelovanje večjega števila avtorjev-specialistov.

Knjiga vsebuje 73 prispevkov, ki jih je napisalo 48 piscev, za ilustracijo je tukaj še 171 barvnih in 214 črnobelih fotografij. Drugačnost in posebnost knjige je ta, da temelji na arhivskem materialu, torej na pristnih dokumentih, ki predstavljajo temelj za to, kar o preteklosti naroda sploh vemo. Brez njih ni naše zgodovine, ni Slovencev in slovenstva. Fotografije, ki tekst spremljajo, prikazujejo izbor arhivskega materiala (od srednjeveških listin do dokumentov, ki so nastali v 20. st.) iz domačih in tujih arhivov.

Prispevki so pisani za širši krog bralcev, ki nimajo ustreznega zgodovinskega predznanja. Marsikdaj zelo zapletena zgodovinska vprašanja so predstavljena enostavno in lahko razumljivo, pa kljub temu ni izostalo skoraj nič bistvenega; avtorjem je uspelo v koncizni, vendar ne preveč s podatki nabiti obliki predstaviti glavne procese in dogodke v zgodovini Slovencev. Posameznim avtorjem lahko zamerimo - ampak teh je res za enomestno število - "kranjskocentrizem". S tem izrazom hočemo povedati samo to, da nekateri še vedno mislijo, da je zgodovina Slovencev samo tisto, kar bi nekako lahko umestili na območje bivše dežele Kranjske v nekoliko razširjeni obliki. Pri tem običajno potegne najkrajšo severovzhodni del Slovenije, ki ostane prezrt ali obdelan v skromnem odstavku. Večini piscev pa je le treba priznati, da so se dobro zavedali besed Otona Župančiča, ki je nekoč zapisal, da je "...pojem slovenstva potrebno ločiti od irhastih hlač in čevljev na kveder".

Uvodna poglavja pripravijo bralca na samo problematiko knjige, predstavijo arhivsko gradivo ter domače in tuje arhive, ki hranijo pričevalce slovenske preteklosti. V nadaljevanju sledijo v kronološkem vrstnem redu poglavja, ki predstavijo prihod Slovanov, življenje in politični okvir našega prostora v srednjem veku, cerkveno upravo, nastanek samostanov nastanek in razvoj mest, prisotnost in vpliv Benečanov, srednjeveška slovenska besedila, reformacijo, turške vpade prometne poti, trgovce in bankirje, absolutizem in razsvetljenstvo, prisotnost slovenščine v uradnem poslo-

vanju, rojstvo sodobne slovenske literature, program Zedinjene Slovenije, začetek industrijske dobe, rast prebivalstva, izseljenstvo, nastanek univerze, zdravilišča in turizem, umetnost, čas in politiko med vojnama in okupacijo Slovenije 1941, zadnji dve poglavji pa govorita o prevzemu oblasti s strani komunistov.

Knjigo, o kateri pišemo, se splača vzeti v roke zaradi vsebine, tistemu, ki nima potrpljenja v branju, pa bodo mogoče že odlične fotografije izvirnih dokumentov pomagale razjasniti pojem "slovenstvo", kajti ni ga lahko razumeti in težko si je pod tem karkoli predstavljati.

Martin Šteiner

Nataša Golob, O srednjeveških igrah in smehu, ilustriral Matjaž Schmidt, Mladika, Ljubljana 1995, 45 strani.

Pri založbi Mladika je izšla nova knjiga iz zbirke Živi srednji vek (leta 1992 je izšla knjiga z naslovom Srednjeveški rokopisi; Stavbarnice), ki na poljuden, privlačen a neizpodbitno strokoven način, mlajšim bralcem in ljubiteljem preteklosti predstavlja drobce, ki so sestavljali "davno" preteklost.

Mladim bralcem skuša avtorica predstaviti (štejmo v to skupino tudi mlade po srcu), kako so si naši predniki zapolnili čas. Predvsem nas opozarja, da so takrat čas jemali drugače, ni se jim tako mudilo. Igre so bile sestavni del življenja (več je bilo v njih poučnega značaja), pospremljene so bile z zgodbo, prigodo, ki naj bi sodelujoče poučila o normah tistega časa.

Skozi življenjska obdobja posameznika Nataša Golob predstavi posamezne igre, ki so se igrale v določeni starosti. Pri najmlajših so bile to ropotuljice, pri nekoliko starejših razne vetrnice, vrtavke pa tudi zmaji, obroči, frnikole. Že pri sedmih letih (ko smo tudi mi že pričeli drgniti šolske klopi), je igra postala sestavni del pouka. Tu so se pokazale razlike, odvisno je bilo, kateremu stanu si pripadal (plemiška vzgoja se je bistveno razlikovala od meščanske). Tudi odrasli se niso odrekli čarom iger, le da so bile te spet drugačne, velikokrat so se igrale za denar, posestva.

Vse to nam je avtorica pričarala skozi drobce, ki jih je odkrivala ob svojih raziskovanjih na slikah, obokih, tramovih, pa na robovih rokopisov, prvih knjig. Kot je zapisala, ti te male iskrivosti privabijo na usta nasmeh in si končno dopoveš, da življenje v srednjem veku le ni bilo tako temno in črno in grozno in težko, marveč je prinašalo tudi smeh in veselje. In nenazadnje, ali verjamete, da je Peter Brueghel starejši na svoji sliki upodobil kar 91 (da, enaindevetdeset) iger.

Elizabeta Hriberšek Balkovec

Raquel López Melero, Kako so živeli Grki, EWO, Ljubljana 1994, 95 strani.
Manuel Lucena, Kako so živeli Azteki, EWO, Ljubljana 1994, 95 strani.
Federico Lara Peinado, Kako so živeli Feničani, EWO, Ljubljana 1994, 95 strani.
Federico Lara Peinado, Kako so živeli Babilonci, EWO, Ljubljana 1994, 95 strani.

Vse štiri knjige so iz zbirke Znanje za vsakogar, Vsakdanje življenje. Če odmislimo zbirko Kako so živeli, ki jo je pred leti izdala Mladinska knjiga, je na našem trgu vedno primanjkovalo knjig s podobno vsebino. Način pristopa do zgodovine, ki jo predstavljajo podobne zbirke, je najboljši za mladega bralca, saj na takšen neprisiljen način, skozi prizmo vsakdanjega življenja, vsrka vase množico podatkov o preteklosti, jih zna tudi pravilno razporediti v času in prostoru ter uporabiti.

Zgradba vseh štirih knjig je podobna. V uvodnem delu avtorji na kratko predstavijo politično zgodovino posamezne civilizacije. Na kratko, le toliko, da izvemo "kje in kdaj". Potem pa se preselimo v drug svet - v svet Babiloncev, Aztekov, Grkov, Feničanov. Predstavijo nam hiše, njihovo zunanjost in notranjost, način gradnje. Razkrijejo nam skrivnost oskrbovanja mest in skrb za mestno higieno.

Izvemo, kako so potekali poročni obredi, kako so skrbeli za otroke, za njihovo telesno in duševno zdravje (vzgoja).

Ko prebereš knjigo, veš, kako so se lepotičile Grkinje ali Feničanke, kako so se oblačile njihove močnejše polovice, kakšne čevlje so nosili, kako in kje so se zabavali, kaj so jedli (in tudi, kako so jedi pripravljali).

Za prijetno življenje je bil potreben denar, zato nam avtorji pripovedujejo o obrtnikih, trgovcih, kmetih, pomorščakih, o prvih oblikah denarja. Državo je bilo treba braniti pred nevoščljivimi sosedi, ki še niso vedeli, "da lepa beseda lepo mesto najde", zato so imeli vojsko (tudi njeni opremljenosti je namenjeno nekaj besed).

Ko so naravne sile odpovedale, so nastopili bogovi in božanstva. Skozi množico različnih imen nas avtorji popeljejo neprisiljeno in občutek imaš, da končno veš, kam kdo na posameznih "Olimpih" sodi.

Vse te drobce so avtorji nanizali v, lahko bi rekli, kar pravljico o Grkih, Babiloncih, Feničanih in Aztekih. Ob pisanju vseskozi navajajo, od kod so dobili posamezne podatke. V knjigah je bogato slikovno gradivo, dodani so slovar manj znanih besed, imensko in stvarno kazalo ter seznam literature.

Elizabeta Hriberšek Balkovec

Milko Mikola, Sodni procesi na Celjskem 1944-1951, Zgodovinski arhiv Celje (Študije, 1), Celje 1995, 230 strani.

Celjski zgodovinar Milko Mikola je v svojem delu orisal sodne procese pa tudi izvensodne usmrtitve na Celjskem v času, ko so komunisti prevzemali oblast na Slovenskem in ko sodišča niso bila sodišča, temveč organi za uničevanje razrednega sovražnika. Če se sodniki tega niso zavedali in so še vedno hoteli biti sodniki, so bili odpoklicani in v javnosti ožigosani kot ljudje, ki skrivaj podpirajo razrednega sovražnika. Za razliko od sedanjih časov so v obravnavanem obdobju sodišča delovala zelo hitro in je le malo primerov ostalo nerešenih. Mikolino delo pa nam še enkrat dokazuje že neštetokrat izrečeno misel, da ne ta ne ona skrajnost nista v redu.

V prvem poglavju avtor opisuje delovanje partizanskih vojaških sodišč na Celjskem v letih 1944 in 1945 in v drugem procese pred vojaškima sodiščema v Celju v prvih povojnih mesecih. Vojnega časa, ko ratio izgubi sleherni smisel, seveda ne moremo ocenjevati z merili ljudi, ki niso doživeli grozot vojne. Hladnokrvnost likivdatorjev iz vrst VOS, enot VDV ali OZNA zato niti ni tako presenetljiva, toda kljub temu se bralcu dela porajajo mnoga vprašanja. Prvo je seveda, ali je bilo treba pri uničevanju resničnih in navideznih nasprotnikov res moriti tudi otroke? Mikola našteva tudi primere, ko so partizanske enote izpuščale ujete nasprotnike, likvidirale pa le tiste, ki jim je bil zločin dejansko dokazan. Iz orisov teh in njim nasprotnih dogodkov se nam prikazuje bolja realna podoba moralnih vrednot narodnoosvobodilnega boja kot pa na kakšnem "znanstvenem" simpoziju v drugem največjem slovenskem mestu, kjer je poleg problematike in referentov zelo enostransko izbrana celo publika.

Iz prvih povojnih mesecev je Mikola osvetlil procese proti domobrancem, ki so bili zaradi mladoletnosti izvzeti iz povojnih likvidacij v Teharjah in okolici ter procese proti Nemcem, pri katerih je bilo za obsodbo dovolj že dejstvo, da je bil posameznik član predvojnega Kulturbunda. Obsodba zaradi članstva v legalno priznani organizaciji pa verjetno ni ravno najlepši zgled pravne države. Poseben problem so seveda izvensodne likvidacije. Avtor je omenil nekaj takšnih primerov in orisal slučaj, ko je bil postopek proti morilcem na sodišču ustavljen.

V tretjem poglavju so opisani procesi pred senatom sodišča slovenske narodne časti v Celju v poletnih mesecih leta 1945. Večina od okoli 1000 obsojenih je zagrešila manjše prekrške kot so bili zaničevanje OF ali propagiranje njim nasprotnih političnih organizacij, članstvo v nemških organizacijah ipd.

Sodišče narodne časti je bilo ukinjeno avgusta 1945, ko so začela delovati redna civilna sodišča, v Celju okrajno in okrožno, kar je opisano v zadnjih dveh poglavjih. Sprejemanje zakonodaje, npr. načel kazenskega postopka in celovitega kazenskega zakonika, je potekalo zelo počasi, tako da lahko samovoljnost posameznikov v sodnem aparatu in precejšnje pristojnosti notranje uprave štejemo za del sistema, ki bi ga lahko ocenili za slovenski zakon linča. Do sistemskih sprememb sodstva je prišlo v začetku petdesetih let, po avtorjevem mnenju zato, ker so komunistični oblastniki do takrat že uničili večino razrednih sovražnikov. K temu je treba dodati vsaj še en, nič manj pomemben vzrok, ki ga je avtor spregledal. To je bil pritisk zahoda na Jugoslavijo, ko se je ta po informbirojevskem sporu znašla v popolni izolaciji. Poskus preboja blokade z navezavo stikov z zahodom pa je zahteval kozmetične popravke sistema, ki bi zadovoljili nove zunanjepolitične zaveznike.

Zaradi preglednosti je Mikola pomembnejše sodne procese na celjskih sodiščih razdelil po skupinah in ločeno obravnaval procese proti industrialcem in obrtnikom, proti trgovcem, proti kmetom, proti delavcem, proti duhovnikom in redovnikom in proti pripadnikom ilegalnih skupin in organizacij. Za prve od naštetih Mikola ugotavlja, da so bili na Celjskem le redki podjetniki, ki niso bili postavljeni pred sodišče. Vzrok je jasen: če je bila ob nacionalizaciji podjetja izrečena še obsodba (pa naj je bila še tako za lase privlečena), je odpadla v zakonu zapisana, a le redko uresničena obveza države, da izplača nadomestilo za nacionalizirano premoženje. Enak interes, zaplemba zasebna imovine v korist države, je bil glavni vzrok še številnim drugim procesom, pri nekaterih pa so za opomin ostalim za banalne vzroke dodali še kakšno smrtno kazen. V dokaz zakonitosti je sodišče izreklo tudi kakšno oprostilno sodbo in celo kaznovalo nekaj preveč gorečih mladih partijcev, ki so v preganjanju kmetov ali cerkve prešli vse

meje. Posebno vprašanje pa so seveda "bande", ki jih bo moralo zgodovinopisje še posebej analizirati, kajti Mikola je odprl nekaj res zanimivih vprašanj: ali je bila v njihovo organiziranje neposredno vpletena OZNA, kajti revolucionarna oblast rabi notranjega sovražnika, in če ga ni, ga je treba narediti.

Poleg arhivskih virov je Mikola opravil še več pogovorov z ljudmi, ki so bili pripravljeni spregovoriti o tistih težkih letih. Med temi so bile seveda žrtve, kajti rablji v kateremkoli času zelo nerado govorijo o svojih dejanjih v preteklosti in se v vznesenih govorih spominjajo slavnih trenutkov, pred raznimi komisijami pa o manj slavnih časih ne vedo povedati ničesar. Nekatere žrtve še vedno težko govorijo o tistih, ki so jim storili gorje, kar je deloma posledica vcepljenega strahu, deloma pa verjetno tudi preprostega dejstva, da gre za odpiranje komaj zaceljenih ran. Se pa na tem mestu odpira med zgodovinarji pogosto izrečeno vprašanje: ali je smiselno za ne tako oddaljen čas za še živeče akterji dogodkov uporabljati polna imena ali le njihove kratice. Če zadržek, da še živeči ne bi bili radi orisani v javnosti, velja za žrtve, ki se z grenkobo spominjajo tistih časov, pa po mojem mnenju ne bi smelo veljati za odgovorne osebe in nosilce javnih funkcij, ki morajo biti v vsakem trenutku odgovorni za dejanja, ki so jih naredili ob opravljanju te funkcije. Drugače se bo kdo spomnil in npr. začel pisati takšno zgodovino 2. svetovne vojne, kjer bo uvodoma navedel, da je največji krivec zanjo neki A. H. iz Avstrije.

Ob koncu knjige se bralcu zastavljajo še številna vprašanja, na katera je danes še težko odgovoriti in čaka politično zgodovinopisje še precej napornega dela. Branje tega dela bi bilo posebej priporočljivo za vse tiste, ki se posebej ob sedanjih politično razgretih razpravah o popravi krivic brez poznavanja osnovnih dejstev oglašajo v javnosti (kar je danes že kar nacionalni šport Slovencev). Avtor, kot se za zgodovinarja spodobi, ne vsiljuje končno veljavnih sodb, ki jih politiki običajno zagovorajajo z vidika, da je možno le dvoje stališč: moje in napačno. Sodni procesi na Celjskem so le pričevalec, da je krog tistih, ki se jim je zgodila krivica, zelo širok. Da pa ti ljudje še po skoraj polstoletnem obdobju niso dobili zadoščenja za prestane muke, je dejstvo. Kajti politični zaporniki iz Lepoglave - ki je bila, mimogrede povedano, proti zaporom iz prvih let po 2. svetovni vojni pravi "hotel" - so dobili zadoščenje za prestane tegobe že po desetletju ali dveh in se jim je doba "političnega dela" prištela k delovnim letom za odmero pokojnine.

Mikola se je lotil precej nehvaležnega dela, saj je kot prvi na tako konkreten način, z naštevanjem in analiziranjem številnih procesov, žrtev in rabljev ter zakulisnih političnih iger obravnaval revolucionarno sodstvo v Sloveniji v prvih povojnih letih. Ob prebiranju njegovega dela se bodo prizadetim v opisanih procesih in njihovim svojcem brez dvoma potočile solze grenkobe. Bilo pa bi dobro, če bi knjigo prebrali tudi tisti, ki se "ne spomnijo več", da bi obudili spomin in se morda le spomnili.

Aleš Gabrič

OTIVM, Časopis za povijest svakodnevnice, izdajatelj: Povijesno društvo "OTIVM" Zagreb, št. 1 (1993), 31 strani in št. 2 (1994), 81 strani.

Z ustanovitvijo Povijesnog društva OTIVM spomladi 1992 je v hrvaškem zgodovinopisju zapihal nov veter, ki je že naslednje leto prinesel prvo številko istoimenske revije za zgodovino vsakdanjika. Vsak začetek je težak, opozarja stara modrost. In prav tej bi lahko pripisali nekoliko skromnejšo zunanjo podobo nove revije. Seveda pa je veliko pomembnejši vtis, ki ga dobimo, ko revijo odpremo in jo začnemo prebirati. Tedaj pa doživimo prijetno presenečenje: sodobni pogledi na zgodovinopisje, kvalitetni članki in zanimive teme. Neposreden povod za ustanovitev OTIVMA je bilo še kako resnično dejstvo, da je v okviru tradicionalnega zgodovinopisja raziskovanje vsakdanjega življenja ostalo popolnoma zanemarjeno. Poleg zapolnitve tega, še neobdelanega področja hrvaške preteklosti, pa je na ustanovitev močno vplivala tudi močna želja po zagonu sodobnih metodoloških načel v hrvaškem zgodovinopisju. Cilj članov in sodelavcev omenjenega društva je že od vsega začetka popularizacija zgodovine in njeno približevanje širšim množicam, ne da bi s tem zvodenela njena znanstvenost. V ta namen so povezali prijetno s koristnim in začeli svoje ideje uresničevati z javnimi predavanji v zagrebški gostilni Pod starim krovovima in z različnimi predstavitvami na zagrebških ulicah. Po besedah predsednika društva Nevena Budaka so se za naziv "OTIVM" - ki je med drugim povezan tudi s prvo zgodovino dinastije Trpimirović - odločili predvsem zato, ker ta starodavni pojem nosi v sebi njihov cilj: znanost, razmišljanje in sproščenost.

Uredništvo se je odločilo za tematske številke revije in tako so vsi trije članki v prvi številki posvečeni vprašanju morale, od srednjega veka preko baroka do 20. stoletja.

Tako nas prva razprava Zdenke Janeković-Römer, napisana na temelju *Knjig zločinov* iz konca 13. in začetka 14. stoletja, za nekaj trenutkov popelje v razburljivo nočno življenje srednjeveš-

kega Dubrovnika. Avtorica nam tako na prefinjen način prikaže delčke družbenih odnosov, načina življenja in mentalitete nekaterih prebivalcev Dubrovnika. Hkrati pa razprava odkriva svet nasilja in izgredov v večernih in nočnih urah, ki je Dubrovčanom dajal občutek ogroženosti, tako da si jih velika večina ponoči sploh ni upala stopiti na ulico. Udeleženci nočnih uličnih pustolovščin so največkrat bili mlajši moški, ki so v dveh tretjinah zabeleženih primerov svojo odvečno energijo sproščali v obliki pretepov, pri katerih so, kljub prepovedi nošenja orožja, uporabljali tudi raznovrstne pripomočke (palico, kamen, nož, meč, kopje in še kaj). Številna in duhovita so bila tudi razna preklinjanja in žalitve. Nekateri nesrečniki so v pijanosti delali tudi politične izgrede. Nekaj je bilo tudi vlomov in tatvin. Kartanje in kockanje, ki so ju sicer tolerirali, pa sta predstavljala eno od najbolj priljubljenih in množičnih zabav v nočnem času. Prav tako so bile tolerirane tudi prostitutke v javnih hišah. Mestna oblast se v nočno življenje ni preveč vpletala. Z zakoni je sicer gibanje ljudi in odprtje gostiln omejevala, a teh zakonov ni vedno dosledno izvajala.

Timur Križak v svojem prispevku razčlenjuje odnos duhovnika Juraja Habdelića do navad sodobnikov (tako tistih iz vrhov družbe kot tudi nižjih slojev), predvsem v luči njegovega zadnjega dela *Pervi otca našega Adama greh* napisanega leta 1674. V tem delu je najostreje obsodil pretirane pojedine, v sklopu katerih je videl še druga zla nemoralnega obnašanja. Na takšnih pojedinah se je namreč ponavadi preobilno jedlo in popivalo, ljudje so se zabavali z raznimi šaljivimi igrami in hazardiranjem, veliko so tudi opravljali. Prav tako pa ni odobraval plesa, modnega in razkošnega oblačenja ter med ljudstvom zelo priljubljenih ljubezenskih pesmi.

O morali v Donji Kašteli (1918-1939) piše Mladen Domazet. Dokumenti župnijskih in občinskih uradov namreč pričajo o prinašanju drugačnih kulturnih obrazcev in navad v tradicionalno "vaško" življenje, ki jih je kot nujno zlo povzročil razvoj turizma v tem delu Dalmacije. Turisti namreč niso upoštevali posebnih plaž za moške in ženske, pač pa so se kopali skupaj, nekateri tudi povsem goli. Poleg tega so se, navadno oblečeni le v kopalke, brez sramu sprehajali po mestu in si tako pomanjkljivo oblečeni celo upali občudovati lepote notranjosti kaštelskih cerkva, ponoči pa so pogosto vnašali nemir med domačine s kaljenjem nočnega miru, največkrat s petjem "pikantnih" pesmi, preklinjanjem, ljubezenskimi sestanki in vsem kar sodi zraven. Župnijski uradi so vseskozi opozarjali tudi na razraščanje komunističnih idej, ki naj bi po njihovem mnenju poleg proticerkvenega stališča propagirale tudi "seksualno nemoralnost". Mestne oblasti takšnega obnašanja turistov sicer niso odobravale, a ker so bile zelo zainteresirane za razvoj turizma, so ga do neke mere tudi dopuščale. Nasprotno pa so lokalne cerkvene oblasti odločno stopile v obrambo že utečenih moralnih norm, na nemoralno početje tujcev so gledale s prezirom in v njem videle nevarnost prenašanja le-teh na domače prebivalstvo.

Prvo številko revije zaključujejo tri kratka poročila o razstavah. Prvi dve prinašata različne vtise z razstave Od svagdana do blagdana, postavljene v Muzeju za umjetnost i obrt v Zagrebu. Tretje poročilo pa nas seznanja z razstavo Donja Kaštela u prvoj polovici 20. stoljeća, ki so jo pripravili sodelavci OTIVMA. Povsem na koncu je našteta vsa dotedanja pestra dejavnost Povijesnog Društva OTIVM, ki se poleg že omenjene razstave lahko pohvali tudi z organizacijo javne tribune, simpozija in večih predavanj. Zadnja stran revije nam ponuja tudi nekaj zanimivih knjižnih naslovov tujih avtorjev, pri katerih pa bralec pogreša vsaj kratko predstavitev zgolj naštetih del.

Izid druge številke revije OTIVM potrjuje, da je uredništvo uspešno prebrodilo začetne težave. Naklada se je iz borih 200 povečala na 500 izvodov. Že na prvi pogled je druga številka obsežnejša, bogatejša, boljša. Vsebuje več člankov (med njimi sta kar dva izpod peresa tujih avtorjev), tudi ocene in poročila o novostih s knjižnih polic so dobila svoj prostor. Razen prvega prispevka, so ostali trije teoretične narave in osvetljujejo metodološke probleme novih smeri v zgodovinopisju. Prav zaradi tega je za nestrokovnjaka vsebina druge številke "OTIVMA" morebiti manj zanimiva, za zgodovinarja pa toliko bolj dobrodošla.

Prvi prispevek Nelle Lonza nam slikovito odkriva vsakdanjost na Knežjem dvoru v Dubrovniku v 18. stoletju. Najprej je predstavila zunanjost in notranjost te čudovite zgradbe, razporeditev prostorov v njej in opozorila na pomen atrija kot nekakšnega trga v sami zgradbi. Vsakdanje življenje na dvoru je prikazala na podlagi dveh izbranih vsakdanjih opravil in ju podrobneje analizirala. Ob zasedanjih ali svečanostih so si na dvoru namreč privoščili različne pijače in slaščice (med njimi največ kave in *sorbeta*, slaščico podobno sladoledu). Stranišče pa je bilo urejeno le v enem posebnem prostoru, zato so uporabljali še tri vrste sanitarij: posebne (največkrat steklene) posode za malo potrebo, za veliko potrebo so uporabljali podobne posode s pokrovom, nameščene v posebnih omaricah, jetniki pa so bili prepuščeni uporabljanju preprostih jam, prekritih z rešetkami. Avtorica je prikazala tudi drobce iz vsakdanjega življenja ljudi, ki so na dvoru stalno prebivali: knežje in ječarjeve družine, stražarjev in zapornikov. Na ta način je avtorica skušala namigniti,

da sta se javno in zasebno življenje na dvoru mnogo bolj prepletala, kot bi si lahko vnaprej mislili.

Z razpravo Mikrohistorija - dopuna ili suprotnost makrohistorije Mirjana Gross že v naslovu opozarja na ne tako nepomembno dilemo, v kateri tiči eno od središčnih vprašanj zgodovinske stroke: kako postaviti interpretacijo posameznega zgodovinskega pojava, o katerem priča določen vir, v širši družbeni kontekst. Nanj skušajo odgovoriti različne teorije. Nekdanji "avantgardni" francoski socialni zgodovini oziroma struji okoli časopisa *Annales* danes ugovarjajo novi pogledi, ki jim pripada tudi mikrozgodovina. Le-to najbolje označuje pojem "zgodovina od spodaj" (history from below, Geschichte von unten), ki raziskuje povsem pozabljeno zgodovino širših slojev, predvsem marginalnih skupin. Avtorica v nadaljevanju prikaže nastanek in pomen različnih struj mikrozgodovine v Franciji, Veliki Britaniji, Nemčiji in drugih državah, pri čemer opozarja na njihove dobre in slabe strani. Hkrati pa bralcu v lastno presojo ponuja kar nekaj naslovov najpomembnejših znanstvenih prispevkov s tega področja.

Naslednji prispevek je neznatno skrajšan članek Michaela Mitterauerja, ki je bil z naslovom Ich in der Geschichte...Geschichte in Ich. Populäre Autobiographik und Bildungsarbeit prvič objavljen že leta 1991. V njem avtor opozarja na probleme, na katere lahko naleti raziskovalec pri svojem znanstveno raziskovalnem delu na področju oralne zgodovine. Le-te na zanimiv način prikaže in jih tudi skuša razložiti s konkretnimi primeri, ki jih je z obširnim projektom zbral Inštitut za družbeno in gospodarsko zgodovino na Dunaju. Pri tem pa ne opozarja le na metodološke, ampak tudi na etične probleme uporabe in obdelave avtobiografij, predvsem v luči izkoriščanja zasebnega življenja in intimnosti drugih ljudi v raziskovalne namene. V zvezi s tem avtor poudarja tudi koristi, ki jih lahko prinese pisanje avtobiografij njihovim glavnim junakom, predvsem v smislu reševanja psiholoških (in tudi drugih) težav starejših ljudi. Pomembno vzpodbudo za tovrstno raziskovanje predstavlja veliko zanimanje za življenjepise "preprostih ljudi", za življenjepise malega človeka, kar potrjujeta uspešno izdajanje serij avtobiografij "Damit es nicht verlorengeht..." založniške hiše Böhlau in zelo popularne oddaje na to temo na avstrijskem radiu. In kot avtor ugotavlja že v naslovu članka, nam oralna zgodovina lahko pomaga najti tako sebe v zgodovini kot tudi zgodovino v sebi.

O možnostih uporabe nasprotujočih si teorij Norberta Eliasa in Hansa Petra Duerra na področju raziskovanja privatnega življenja v jugovzhodni Evropi, nas seznanja prispevek Karla Kaserja. Kategorija zasebnega življenja je v zahodnoevropskem zgodovinopisju že dokaj obdelana tema, medtem ko je prostor jugovzhodne Evrope ostal skorajda brez tozadevnih raziskav. V to področje je posegla le Evelyne Patlagean, ki je analizirala zasebno življenje v Bizancu. Oba, tako N. Elias kot H. P. Duerr, imata sicer kategorijo zasebnega življenja za del različnih civilizacijskih konceptov. Toda Eliasova temeljna teorija, da je zasebnost posledica zahodnoevropskega civilizacijskega procesa, istočasno pomeni, da je le-ta bila monopol zahodne civilizacije. Eden največjih nasprotnikov tega zahodno-centrističnega koncepta je H. P. Duerr. Njegov pogled temelji na tezi, da je v vsaki kulturi (civilizaciji), naj jo označimo za primitivno ali ne, obstajala neka mera privatnosti. Zasebnost tako pojmuje kot stalen pojav človeškega bivanja, ki ima v vsaki kulturi drugačno definicijo, a je vedno navzoča. Tako avtor ugotavlja, da Eliasovega razumevanja privatnosti nikakor ne moremo uporabljati v prostoru jugovzhodne Evrope, ki sicer predstavlja več ali manj zaokroženo zgodovinsko regijo, a v njeni preteklosti ni bilo niti neprekinjenega zgodovinskega razvoja niti enotne kulture. Že omenjena E. Patlagean je s svojo raziskavo zasebnega življenja v Bizantinskem cesarstvu v 10. in 11. stoletju dokazala, da je Duerrov pristop k problemu zasebnega življenja bolj smiseln in uporaben.

Rubrika Svaštice prinaša natanko deset ocen in poročil zanimivih knjižnih novosti, revij, zbornikov in simpozijev. Skupna točka vseh predstavljenih del je, da so vsa v takšnem ali drugačnem smislu povezana z raziskovanjem vsakdanjega življenja. Za nas je še posebej zanimiv zapis Zdenke Janeković-Römer, v katerem poroča o izidu prve številke slovenske revije s podobno usmeritvijo in cilji Zgodovina za vse. Le-ta je tudi na hrvaških tleh naletela na ugoden odmev.

Drugo številko zaključujeta kratko sporočilo o dejavnosti OTIVMA in nova rubrika In memoriam, v kateri sta predstavljena življenje in delo nedavno preminulih hrvaških zgodovinarjev Ivana Očaka, Ljuba Bobana in Josipa Lučića.

Naj končam s pogledom v bodočnost glavnega urednika Nevena Budaka, ki se sprašuje, ali lahko hrvaška zgodovinska znanost ujame korak z Zahodom in v svojem razvoju preskoči tisto, kar so razvite historiografije že opustile, ali pa ji je usojeno slepo slediti tujim iskanjem novih poti. Podobno vprašanje si seveda lahko zastavimo tudi slovenski zgodovinarji.

Bojan Cvelfar

Dušan Kos, PISMO, PISAVA, PISAR. Prispevek k zgodovini kranjskih listin do leta 1300, Zgodovinski arhiv Ljubljana, Gradivo in razprave 14, Ljubljana 1995, 248 strani.

V knjižni zbirki Zgodovinskega arhiva Ljubljana je pravkar izšla monografska raziskava kranjskih listin do leta 1300. Delo nedvomno zelo ustvarjalnega medievista Dušana Kosa (omenim naj, da sta nedavno izšli še dve njegovi monografiji)[1] je prav gotovo dragocen in v slovenskem zgodovinopisju hkrati tudi zelo redek prispevek k diplomatiki, pomožni zgodovinski vedi, ki preiskuje predvsem srednjeveške listin (diplome) kot zgodovinske vire, njihov nastanek, zunanjo obliko in notranjo razčlenjenost ter način predaje, določa pristnost kot podlago zgodovinskih interpretacij in jih objavlja v kritičnih izdajah.

Avtor že uvodoma poudari, da je srednjeveška listina za medievista "eden najsijajnejših pisnih virov". Navkljub pustemu pravnemu besedišču so listine kot primarni historični vir izredno izpovedne, saj pričajo tudi o kulturnih razmerah v določeni družbi, o vsakdanjem poslovanju, pisnih navadah, o estetskih pogledih na zapis in pisavo, pa tudi o mentaliteti, značaju in izobrazbi takratnih pisarjev in avktorjev. Hkrati lahko v listinah razbiramo tudi prepletanje različnih kulturnih tokov ali pa vpliv socialne razdeljenosti vrhnjih slojev družbe na zapisovanje različnih pravnih dejanj.

Dušan Kos je s pričujočim delom prav gotovo zaoral ledino. Nekdanja dežela Kranjska je namreč eno redkih področij v srednje- in zahodnoevropskem prostoru, ki nima ne analitičnih ne sintetičnih raziskav srednjeveških listin. Zato je njegovo raziskovalno delo še toliko bolj dragoceno.

Čeprav je avtor v podnaslovu zapisal, da gre za prispevek k zgodovini kranjskih listin do leta 1300, pa se te omejitve ni togo držal, temveč je zavoljo iskanja kontinuitete upošteval tudi večino listin iz leta 1301 (skupaj 364 listin), poleg tega pa je izbral še 41 listin do leta 1324. Gre torej za objavo 405 listin, ohranjenih v originalih, prepisih ali regestah. Prostorsko je avtor vključil v raziskavo listine, ki so nastale na ozemlju, ki si ga dandanašnji predstavljamo, kadar izgovorimo besedo Kranjska. Ozemlje Kranjske namreč nikoli ni bilo enako in se je spreminjalo vse do 19. stoletja, zato se je avtor omejil na deželo v modernih, novoveških mejah.

Naslednja omejitev knjige pa je historične in diplomatične narave. Kos se je namreč posvetil le t.i. privatnim listinam, ni pa vključil listin, ki so nastale v papeški in kraljevski (suvereni) pisarni, saj so le-te univerzalne. Ker v deželi Kranjski nikoli ni bilo povsem suverenega in posebnega vladarja, avtor torej ni upošteval tistih kraljevskih listin, ki so tu pa tam nastale pri nas, deloma pa je obravnaval tiste listine tujih cerkvenih gospodov, cerkvenega metropolita in teritorialnih dinastov s posestmi in gospostvenimi centri na Kranjskem ter pravih deželnih knezov, ki so zanesljivo nastale na Kranjskem. Pri slednjih moramo seveda poudariti, da tu pravzaprav ne gre za prave kranjske listine, saj so jih sestavili in zapisali notarji iz njihovega spremstva, ki niso spreminjali svojih navad glede na kraj delovanja in glede na prejemnikove želje. Te listine je Kos vključil v raziskavo zlasti zaradi primerjave z domačimi listinami avtohtonih izstaviteljev in notarjev.

Kosova diplomatična študija obravnava razvoj, strukturo in izvor samostojnih pravnih listin od leta 1136 do leta 1324. Razdeljena je na pet poglavij. Prvi dve poglavji obravnavata značaj in vsebino listin ter vpliv pravnega in političnega dogajanja oziroma nekaterih prostorskih in časovnih okoliščin na pisno pravno poslovanje. Avtor najprej poda definicijo privatnih listin z ozirom na Kranjsko, opozori na variacije v terminologiji ter oriše historične in socialne okvire. Nato obravnava vsebinske oblike kranjskih listin (darovnice, odpovedne, predajne listine, prodajnice, fevdne listine, dolžniške in odškodninske listine, sodne listine, listine o ministerialnih zadevah, listine o cerkvenih zadevah in potrditvene listine) ter opozori na jezikovni obrat (do zadnje četrtine 13. stoletja so bile namreč vse listine napisane v latinskem jeziku, ki je imel univerzalno vlogo in poslanstvo v tedanjem pismenstvu in latinščina je šele po letu 1300 začela izginjati iz listinske prakse, zelo hitro pa je prevladala nemščina).

V nadaljevanju Kos obravnava kraj pravnih dejanj in izstavitev listin ter časovne aspekte. Oriše poslovanje in izstavljanje listin v samostanih, mestih, na gradovih, v vaseh, cerkvah in nejavnih prostorih ter opozori na datiranje in nedatiranje, na poslovanje in izstavljanje po mesecih, tedenskih dneh in prazničnem koledarju.

Osrednji del študije predstavlja analiza zunanjih in notranjih značilnosti (formul) listin ter diktata. Avtor opiše material in format listin, pisavo, pečatenje ter dorzualne notice in sisteme arhiviranja listin do leta 1300. Najobsežnejše poglavje pa je posvečeno diktatu in notranjim značilnostim listin (invocatio, arenga, publicatio in inscriptio, de-

[1] Dušan Kos, Med gradom in mestom. Odnos kranjskega, slovenještajerskega in koroškega plemstva do gradov in mest do začetka 15. stoletja, Zbirka ZRC SAZU 1, Ljubljana 1994 in Dušan Kos, Imago Iustitiae. Historični sprehod skozi preiskovanje, sojenje in pravo pri plemstvu v poznem srednjem veku, Zbirka ZRC SAZU 3, Ljubljana 1994.

votio in salutatio, narratio in dispositio, sanctio in cautio, corroboratio, testes, datatio, apprecatio).

Zaključni del je posvečen zgodovini in značilnostim pisarn in pisarjev na Kranjskem. Na koncu je priložen še obsežen seznam listin, uporabljenih virov, kratic in literature, dodanih pa je tudi 20 reprodukcij kranjskih listin.

Kosova monografija predstavlja med diplomatičnimi študijami dokajšnjo posebnost, deloma že zaradi istočasne analitične in sintetične obdelave, deloma pa zaradi omejitev raziskave, saj je v ospredju ozemlje, ne pa izstavitelj listine. Vrednost študije je toliko večja tudi zaradi sistematičnega pristopa, primerjalnosti in širših sklepov, pa tudi posebnosti niso le detajlirane, temveč so prikazani ne le formalni, pač pa tudi vsakdanji, subtilni, obrobni itd. vplivi na tedanjo listinsko prakso. Skratka. Gre za nepogrešljivo diplomatično študijo, v kateri so uporabljene listine, ki se nahajajo v številnih slovenskih, avstrijskih, italijanskih in nemških arhivih in ki bo prav gotovo dobrodošel pripomoček študentom, arhivarjem in medievistom pri študiju in delu s srednjeveškim gradivom.

Andrej Studen

Razstava Slovenski olimpizem

Sestavni del športa so igre in človekova igrivost. Igre imajo dolgo tradicijo. Bile so spremljevalec kulture, sestavni del obredov, ritualov in vzgoje. Ljudje so jih opremljali s pravili, jim predpisovali prostor in jih časovno omejevali. Prav tako so ločili miselne in gibalne igre. Huizinga v svoji teoriji opredeljuje igro kot svobodno dejanje, ki nudi udeležencu izmišljen svet, izhod iz pravega sveta in ga obenem razbremenjuje. Vsaka igra ima svoj začetek in konec, znotraj nje vlada nek poseben red. Na drugi strani pa se neštetokrat ponavlja in je po tej plati stalnica ter se pojavlja kot duhovna in fizična potreba.[1]

Te značilnosti vsebuje tudi športna igra, katero po klasifikaciji R. Cailloisa[2] štejemo med agonalne igre. Pri tej skupini je poudarjena tekmovalnost, rivalstvo, lahko bi ji pripisali tudi prestižnost. Agon ali tekmovalnost povzroča vsakokratno napetost, ki je obenem čar, draž vsake tekme oz. tekmovanj.

V moderni zgodovini imajo najprestižnejše mesto med športnimi tekmovanji olimpijske igre. Leto 1994 je bilo okrogla obletnica stotih let olimpijskega gibanja in MOK-a. Prav tako je Organizacija združenih narodov l. 1994 razglasila za leto športa in olimpijskih idealov. Ob tej okrogli obletnici je bila postavljena tudi razstava Slovenski olimpizem.

Pariški športni kongres med 16. in 24. junijem 1894 se šteje kot ustanovni olimpijski kongres, saj je bil na njem sprejet sklep o obnovitvi olimpijskih iger. Prve igre so bile dve leti kasneje v Atenah. Pierre de Coubertin, pobudnik športnih iger po vzoru antičnih iger v Olimpiji, je hotel z novim gibanjem oblikovati globalno mednarodno gibanje, ki bi združevalo in zagovarjalo povezavo telesa in duha. Ker je bil pedagog, je dobro poznal vzgojno-pedagoško vrednost športa.[3]

O kongresu v Parizu v obeh slovenskih dnevnikih Slovenec in Slovenski narod ni bilo odmeva. V rubriki Dnevne novice sta sicer oba poročala o športnih ali s športom povezanih dogodkih, kot npr. o dirki s samokolnicami v Rovtah pri Logatcu. Tekmovalci so 'dirkali' na 500 m in med ovirami. Komentar z uvrstitvami posameznikov pa se zaključuje s pohvalo, da so se "udeležitelji obnašali vrlo"[4] Slovenski narod ima več novic v zvezi s športom. Poleg obvestil o občnih zborih in odprtju "vojaške plavarne v Ljubljani" ter plavališča Diana v Celju (last slovenskega delniškega društva), poroča še o kolesarski dirki na Bledu, ki so se je udeležili tudi kolesarji Kluba slovenskih biciklistov Ljubljana in o slavnosti postojnskega Sokola, na kateri so napovedala udeležbo tudi druga sokolska in slovenska društva (pevska, čitalniška, gasilska) ter sokolski deputaciji Čehov in Hrvatov.[5]

Dve leti kasneje, ob priliki prvih modernih olimpijskih iger v Atenah, je Slovenski narod priobčil naslednjo notico: "Olimpijske igre v Atenah, s katerimi se hoče obnoviti starogrške običaje, so se začele. Udeležba je zlasti iz grških krajev jako številna. V nedeljo je bilo na vrsti tekanje. Zmagovalec je pretekel 40 kilometrov dolgo pot v treh urah in 4 minutah."[6] Skromna notica, ki pa pove, da smo bili Slovenci z mednarodnim športnim dogajanjem seznanjeni.

Razstava v Ljubljani, v Muzeju novejše zgodovine, je bila odprta 15. decembra prejšnjega leta in je bila v začetku marca letošnjega leta preseljena v Maribor, v Muzej narodne osvoboditve, kjer je gostovala do srede aprila.

V Ljubljani je imela razstava dva tematska sklopa in je bila postavljena v obeh nadstropjih muzeja. V avli so bile prikazane risbe osnovnošolcev na temo olimpijskih iger. Nato je sledil v spodnjih

1 Huizinga J.: Homo Ludens, Naprijed, Zagreb 1992.
2 Caillois R.: Igre i ljudi, Nolit, Beograd 1965.
3 Müller N.: Twelve congresses for a century of olimpism, Olympic Revue, št. 321, Laussane 1994, ter isti avtor: Olympic Congresses 1894-1994: Idea, Function, Evolution, IOA, Olympia 1994.
4 Slovenec, 16. 7. 1894.
5 Slovenski narod, 14. 6., 26. 6., 17. 7., 3. 8. 1894.
6 Slovenski narod, 24. 3. 1896.

prostorih oris športne aktivnosti na Slovenskem do prve svetovne vojne, v zgornjih prostorih pa pregled poletnih in zimskih olimpijskih iger, od prvih v Atenah l. 1896 do iger v Stockholmu l. 1912, kjer je kot prvi slovenski olimpijec nastopil Rudolf Cvetko.

Oris športnih aktivnosti na Slovenskem do prve svetovne vojne je zajemal tako organizirane kot neorganizirane panoge. S fotografijami in predmeti je bilo predstavljenih petnajst panog: drsanje, gorništvo, kolesarstvo, kegljanje, nogomet, plavanje, sabljanje, sankanje, strelstvo, smučanje, tenis, telovadba skupaj z lahko in težko atletiko ter veslanje. Lahko bi se dodalo še balinanje, katero je bilo priljubljeno na Tržaškem in Goriškem, a žal nam ni uspelo najti morebitnih ohranjenih dokumentov ali predmetov. Razstavljeni predmeti in fotografije so presenetili z nekaterimi podatki, ki pričajo, da smo bili Slovenci ljubitelji športa in športno aktiven narod že pred vstopom v olimpijsko gibanje. Prav tako je presenetljivo število panog, ki so se že tedaj gojile organizirano ali rekreativno.

Prva svetovna vojna je bila ločnica, tako na razstavi kot v športni zgodovini. Razstava se je nadaljevala v zgornjih prostorih, kjer so bile ločeno prikazane poletne in zimske olimpijske igre. Pred prvo svetovno vojno je na olimpijskih igrah nastopil le sabljač, sicer avstrijski oficir, Rudolf Cvetko. Po vojni pa sledijo redne udeležbe slovenskih športnikov in prve medalje Štuklja, Derganca, Primožiča, Porente in drugih telovadcev. Na prvi povojni olimpiadi l. 1920 v Antwerpnu je nastopila le nogometna reprezentanca SHS. V njeni sestavi je bil tudi ljubljančan Stanko Tavčar, ki je v tistem času igral v zagrebškem HAŠK-u. V Zagrebu je namreč študiral in po vrnitvi v Ljubljano je zopet nastopil za matično zeleno-belo Ilirijo. Prva zimska olimpiada je bila l. 1924 v Chamoniuxu. Tam sta nastopila smučarja-tekača Janko Janša in Zdenko Švigelj ter Zagrebčan Zinaja.

Vmesni del med poletnimi in zimskimi igrami je zapolnjeval športni 'panteon' dobitnikov olimpijskih medalj. Nosilcev medalj je bilo 36. Ti so prejeli sedem zlatih (Štukelj 3, Cerar 2, Cudermanova in Pušnik po eno), štirinajst srebrnih in šestindvajset bronastih medalj.

Ob razstavi je bila prisotna tudi želja mnogih bivših športnikov in športnih odbornikov, da bi tudi šport imel svoj muzej. Zgledovati se po olimpijskem muzeju v Laussani je za naše razmere sicer utopija, vendar pa bi sama ideja imela lahko praktičnejšo vrednost ob naslonitvi na zgodovinsko stroko in Fakulteto za šport. Tamkajšnja knjižnica, ki jo vodi Marija Bergant-Knez, tudi zgodovinarka, je zgodovinskemu delu razstave, obdobju do prve svetovne vojne, namreč prispevala največ fotografskega materiala. To bi bilo lahko primerno izhodišče za nadaljne delo, naslednja poteza pa bi morala biti zagotovitev depoja.

Razstava je bila skupno delo Muzeja novejše zgodovine, Olimpijskega komiteja Slovenije in bivše Športne zveze Slovenije ter Fakultete za šport. Ob tem bi se rad zahvalil kustosu Vanji Martinčiču za strokovno in moralno pomoč ter oblikovalki razstave Uli Vehovar-Kenda.

Tomaž Pavlin

Roger Gogala, Slovenci v vojnah 593-1918, Potencial, Ljubljana 1992, 232 strani.

Z osamosvojitvijo smo na Slovenskem dobili dve deli, ki skušata širši javnosti in ne samo zgodovinski stroki prikazati oziroma orisati slovensko vojaško in vojno zgodovino. Prvo takšno delo je knjiga Janeza J. Švajncerja: Vojna in vojaška zgodovina Slovencev (Ljubljana 1992).

Drugo delo pa je napisal časnikar in publicist slovenskega rodu, ki živi v ZDA, Roger Gogala.

Avtor je delo razdelil na tri velike tematske sklope. Tako se prvi in tretji nanašata na kopensko vojskovanje, drugi pa opisuje del slovenske vojaške in vojne zgodovine na morju. Seveda je te tri sklope razdelil na posamezna poglavja, v katerih se je lotil zanimivih vprašanj slovenske vojaške preteklosti. Že v uvodu opozarja bralce, da se zaveda, da mu ni uspelo poiskati prav vsega, kar bi sodilo v to pisanje. Prav tako je namenoma izpustil tista obdobja zgodovine, ki so podrobneje obdelana že v različnih drugih delih in s tem ni želel širiti teksta in obremenjevati bralcev. Tako je izpustil revolucije, upore proti vladarjem, kmečke upore in lahko bi našli še nekaj takšnih tem, ki so izpuščene, a nam potrjujejo, da trditev, češ da so Slovenci slabi vojaki in da nimajo svoje vojne in vojaške preteklosti, ne drži. V svojem delu se je hotel omejiti na bojevanje na današnjem slovenskem ozemlju, a je ugotovil, da se pri obravnavi takšne tematike ne moreš izogniti številnim bojem izven naših meja, saj so se slovenski fantje borili pod tujimi vladarji in zastavami na različnih koncih, ne samo Evrope, ampak tudi sveta.

Avtor je torej zajel dolg časovni razpon. Zato je obravnavano temo obdelal kronološko in izpostavljal najpomembnejše vojne in bitke, ki so se jih udeležili tudi Slovenci. Čeprav je bila hrabrosti slovenskih vojakov v tem obdobju izrečena marsikatera pohvala, pa ni hotel teh vojaških dejanj poveličevati in s tem prehajati na področje mitolo-

gizacije ter ustvarjati mite. Želel se je predvsem držati golih dejstev.

Prvi del (str. 7-114) je naslovil "Slovenci v vojnah" in je razdeljen na deset poglavij. V njem nas seznanja z obdobjem od naseljevanja Slovanov na vzhodnoalpski prostor do avstrijske izgube Benetk oziroma do oblikovanja meje med habsburško monarhijo in kraljevino Italijo. Sicer nam na začetku zelo na kratko (na dveh straneh, str. 10 in 11) oriše zgodovinsko dogajanje pred prihodom Slovanov na današnje slovensko ozemlje. Kar se tu nanaša na vojno zgodovino je to, da omeni nekaj vrst orožja, ki ga poznamo po zaslugi arheoloških najdb (sulice, puščice, noži, sekire) in nekaj letnic, ko se menjajo oblastniki na tem ozemlju. Nato preide k naseljevanju Slovanov na današnji slovenski prostor in (sklicujoč se na vire (kroniste) in zgodovinsko literaturo)prikaže boje naših prednikov v zgodnjem srednjem veku. Tako se bralec seznani s kom so se spopadali za ozemlja, za plen in s kom so v posameznih obdobjih sklepali zveze, da bi lažje premagali sovražnika. Slovence tistega časa je prikazal kot bojaželjne, ki več desetletij niso mirovali in so si hoteli razširiti ozemlje in pleniti sosedom tisto, kar se da odnesti. Plenjenje pa ni bilo gonilo pri pohodih proti Furlaniji. Tu je avtor opozoril, da gre bolj za osvajanje "lepih in sončnih krajev", ki pa jih niso uspeli zasesti in so se tam naselili pozneje kot obdelovalci zemlje. Potem, ko opiše nekaj najzanimivejših bojev z Bavarci in Furlani, se obrne na vzhod. Osredotočil se je na boje z Madžari, ki so v svojih roparskih pohodih šli tudi preko slovenskega ozemlja in ropali daleč na zahodu (celo čez Pireneje), dokler niso bili v bitki pri Augsburgu 955. leta popolnoma poraženi in s tem se je končala madžarska nevarnost ter tristoletno obdobje navalov barbarskih narodov (Obrov in Madžarov), v katerem so naši predniki pomenili nekakšen branik za druge evropske narode.

Pri prikazu Karantanije se je vendarle moral kronološko vrniti nazaj, ker ni želel izpustiti pomena Samove plemenske zveze, v katero so se združili Slovani s Češke, Moravske in vzhodnega dela Alp, da so se lahko uprli Obrom. S to združitvijo je 623. leta nastala prva združena slovanska vojska, ki se je uspešno zoperstavljala tudi Frankom in Bavarcem. Avtor po letu 658, ko je propadla Samova plemenska zveza, preskoči skoraj sto let in predstavi posledice zavezništva kneza Boruta z Bavarci v boju z Obri. Iz obdobja Karantanije omenja še problem pokristjanjevanja (z njegovo uspešnostjo naj bi knez Borut popeljal Karantance v skupnost krščanskih dežel in karantanski knezi, ki so razumeli znamenje časov, so svojim plemenom zagotovili nadaljni obstoj) ter neuspešen upor Ljudevita Posavskega, ki so se mu pridružili tudi nekateri Karantanci. Avtor bi lahko pri teh dveh vprašanjih posvetil malo več pozornosti bitkam, ki so se dogajale v teh burnih letih, saj so Franki od 819. do 822. leta pošiljali vojske proti Ljudevitu leto za letom. Tako so že 820. hoteli upor zadušiti s tremi vojskami. Prvo je zadržal odpor Slovencev ob prehodu preko Alp (ko so prehajali kraške prelaze). Drugi so se Karantanci sicer trikrat uprli, a so bili premagani in zato je ta vojska prišla preko Drave (prva celo v središče upora). Tretja vojska pa je utrpela najhujše izgube zaradi bolezni, ko se je zamudila zaradi dolge poti skozi Panonijo.

Kljub madžarskemu porazu pri Augsburgu, so Madžari še vedno vdirali na štajersko in kranjsko ozemlje tudi v naslednjih stoletjih in pri tem plenili ter pogosto ugrabljali ljudi in jih prodajali za sužnje na Orient. Tako se je ustvarjal obrambni sistem proti Madžarom in v 12. in 13. stoletju je prišlo do spopadov, v katerih je imelo štajersko plemstvo kar nekaj uspeha (npr. 1106. leta odvzamejo kos zemlje okoli Velike Nedelje in jo pridružijo Štajerski). V 12. in 13. stoletju se je marsikdo podal tudi v križarske vojne, avtor pa je omenil pohod 1217. leta, ki naj bi se ga pod vodstvom ogrskega kralja Andreja II. in Leopolda Avstrijskega udeležilo tudi mnogo Slovencev in Hrvatov, ki so se borili pod zastavami štajerskega, kranjskega, koroškega in istrskega plemstva in prelivali kri za osvoboditev svete dežele. 13. stoletje je pomembno tudi zaradi pojava Habsburžanov na politični sceni. Žal je njihov boj s češkim kraljem Otokarjem II. prikazan pomanjkljivo, saj bo bralec dobil vtis, kot da se je boj za posesti, ki naj bi jih Čehi prelahko dobili, končal že 1276. leta, ko se je Otokar zaradi izdaje v lastnih vrstah, ker se je upor proti njemu razširil tudi na češko plemstvo in je Rudolf Habsburški na vojaškem pohodu že prispel do Dunaja, vdal in sklenil mir ter se odrekel Avstriji, Štajerski, Koroški, Kranjski in Slovenski marki, za češke dežele pa je prisegel kralju fevdalno prisego zvestobe. Leta 1277 je bil mir obnovljen, vendar se je položaj začel obračati v prid češkemu kralju. Tako se je Rudolf pripravljal na odločilno vojno z Otokarjem in ta spopad bi moral avtor zaključiti z vojno 1278. leta, ko je Otokar v bitki pri Suhih Krutih na Moravskem polju izgubil bitko in življenje. S smrtjo najvažnejšega habsburškega tekmeca pa se je končala poglavitna bitka za posest. Habsburška dinastija se je s tem dogodkom utrdila na naših tleh do 1918. leta, ko je monarhija propadla.

Kako so se branili prebivalci v slovenskih deželah pred turško nevarnostjo, nam je prikazano v naslednjem poglavju. Pri tej obrambi moramo imeti pred očmi tudi hrvaško ozemlje saj je prebivalstvo teh dveh dežel prevzelo vlogo branika krščanske Evrope pred turškimi osvajanji. Glede

prvega prihoda Turkov oziroma Osmanov je treba opozoriti, da se niso prvič pojavili na evropskih tleh 1353. leta, ampak da se je že Ivan Kantakuzen obrnil za pomoč na Orhana, ki je bil poročen z njegovo hčerjo, v boju proti Srbom. Ko pa je srbski car Dušan 1349. leta napadel Solun, je Orhan na prošnjo bizantinskega cesarja poslal pomoč, ki je štela 20000 vojakov in jim je poveljeval njegov sin Sulejman paša. Ta vojaški podvig zasluži našo pozornost zato, ker so Turki prvič v večjem številu prodrli globoko na evropsko ozemlje. Res je, da so tudi že prej izvajali manjše roparske vdore na evropsko področje. Zlasti sta to počeli kneževini Saruhan in Aydin. Po zaslugi tega vojaškega pohoda je osmanski državni vrh spoznal, da je možno izvesti ekspanzijo tudi na jugovzhod Evrope. Pri letnici 1353 bi moral biti avtor bolj natančen, ker so tega leta Turki samostojno osvojili prvo trdnjavo na evropskih tleh, ki se je imenovala Cimpe (Cimenlik), ki je služilo kot mostišče na evropskih tleh.

Vzporedno s pojavom turške ekspanzije v Evropo so se pojavili tudi celjski grofje. Le-ti so pustili močan pečat v slovenski zgodovini in zato spoznamo njihovo sodelovanje v dveh bitkah proti Turkom; v bitki pri Nikopolju, ko je Herman II. s cesarjem Sigismundom povedel slovenske enote 1396. leta na križarsko vojno in je ostal do konca bitke zvest cesarju ter v bitki ob turškem obleganju Beograda 1456. leta, ko je Ulrik II. izgubil življenje (ubili so ga Ogri in ne Turki, kar je avtor lepo prikazal s pomočjo Celjske kronike) in s tem so izumrli celjski grofje. Nato lahko sledimo opisu organizacije obrambe pred turškimi vdori na Slovenskem, ki so bili najhujši med 1469. in 1483. Tu je avtor na lep način opisal, s kakšnimi težavami so se srečevali prebivalci, še posebej deželni stanovi in kako so jih bolj ali manj uspešno reševali. Samo prebivalstvo je bilo ob napadih v glavem odvisno od krajevne obrambe ali samoobrambe. Tako so omenjene gradnje obzidij, "Turške glase", opozorilni kresovi in tabori ali utrjene cerkve novost, za katero so se odločili razmeroma pozno, a so dajali zaščito predvsem kmečkemu prebivalstvu in so bili še kar posrečena rešitev za odbijanje turških napadov, kajti za dolgotrajna obleganja na Slovenskem Turki niso bili navdušeni. Čeprav so se Turki v naših krajih pojavili nazadnje 1763. leta pri Kostanjevici, je to poglavje slovenske vojne zgodovine zaključeno z bitko pri Sisku, v kateri so pod poveljstvom Hasan paše Predojevića doživeli težek poraz. Seveda se avtor ni mogel izogniti vojnam in posameznim bitkam s Turki, ki so sledile, saj so v njih sodelovali tudi Slovenci in so tudi te del slovenske zgodovine.

Ko se je pisalo 1674. leto, je bil ustanovljen 17. pešpolk. Gogala je zapisal, da ni znano, koliko Kranjcev je bilo ob njegovi ustanovitvi v tem polku. Če pogledamo Zgodovino c. in kr. pešpolka št. 17, ki jo je napisal Karol Capuder, bomo našli, da je v 1674. letu potekalo nabiranje vojakov za polk zlasti po srednji Nemčiji. Zato menim, da je pisanje o 17. pešpolku kot o kranjskem pešpolku za obdobje 1674-1817 težko sprejemljivo, saj se je polk preselil na Kranjsko s Češkega šele 1817. leta. Pripadnike polka je tam namreč 24. julija 1817 (tega dne je cesar Franc I. izdal odločbo o novi razdelitvi nabornih okrožij) presenetila vest, da je polk dobil nov naborni okraj daleč na jugu - na Kranjskem. Tako je polk prvič stopil na kranjska tla 17. novembra v Tržiču, v Ljubljano pa je prispel 20. oziroma 21. novembra 1817. leta.

Konec 17. in 18. stoletje nam avtor predstavi z vojnami med avstrijsko in turško vojsko. Omenjene so predvsem letnice in izidi vojn, od Slovencev, ki so se jih udeležili, pa je omenjen baron Jurij Vega, ki se je v avstrijsko-turški vojni (1788-1791) boril pod vodstvom generala Laudona in je sodeloval tudi v osvojitvi Beograda 1789. leta.

V 19. stoletju nas Gogala najprej sooči s francosko okupacijo naših krajev. Tudi tu je omenjeno, da so se slovenski fantje borili pod Napoleonom na pohodu v Rusijo in da so tam mnogi pustili svoja življenja. Zaradi francoske nevarnosti pa so Slovenci pridobili pravico do uporabe slovenskega jezika v avstrijski vojski. Povelja in izraze za dele orožja so morali še vedno uporabljati v nemškem jeziku. Zanimivost tega obdobja je tudi organizacija deželne brambe ali domobrancev (1808. leta) in črne vojske, ki je bila ustanovljena z namenom, da se vanjo vključi kmečko prebivalstvo v upor proti Francozom. Po 13. oktobru 1813 pa so se končali boji s Francozi na slovenskem ozemlju.

Po Napoleonovem padcu se je avtor lotil prikaza bojev za združitev Italije ter sodelovanja slovenskih fantov kot avstrijskih vojakov v najznamenitejših bitkah te vojne. Poleg tega pa se ni mogel izogniti opisu ali vsaj omembi pomembnejših političnih in družbenih dogajanj, ki so imela povezavo s temi boji, kot npr. Ljubljanski kongres (1821) in 1848. leto. Slovenskim fantom lahko sledimo po odhodu prvih dveh bataljonov 17. pešpolka, ki sta bila premeščena v Italijo že 1820. leta. Sodelovali so pri vzpostavitvi reda v Neaplju in vrnitvi kralja Ferdinanda na prestol ter tam ostali do 1825. leta, dušili vstajo, ki je izbruhnila ob revoluciji v Franciji 1830. in se zoperstavili gibanju "Mlada Italija" 1848., ko so želje po združitvi Italije dosegle svoj vrh. Opisano je junaštvo korporala ali desetnika Matije Černeta, ki mu je uspelo s svojo stražo, vsega 16 mož, ubraniti trdnjavico na pečini Rocca d' Anfo. V prvi bitki pri Kustoci je Gogala omenil mariborski 47. pešpolk, ki se je še prav posebno izkazal in tako pripomogel k odločilni

zmagi feldmaršala Radetzkega. Na Ogrskem se je v tem obdobju (1848-1849) boril 4. bataljon 17. pešpolka. Premirje s sardinsko-piemontskim kraljem Karlom Albertom je bilo sklenjeno po bitki pri Novari 23. marca 1849. leta.

Ena največjih osebnosti v zgodovini cesarske vojske je feldmaršal Radetzky (1766-1858). Ustrezno mesto v knjigi je dobil, ker je tesno povezan z boji slovenskih fantov na italijanskih tleh. Poleg osnovnih biografskih podatkov bo bralec lahko spoznal, da jim je ostal v lepem spominu, saj ga opeva tudi slovenska ljudska pesem. V štabu Radetzkega je svoje vojaško znanje pridobival tudi Franc Jožef I., ki je takrat bil še nadvojvoda.

Drugi del bojev za združitev Italije se je začel po krimski vojni. Vojna se je začela 1859. leta. Najprej nas avtor seznani z bitko pri Magenti, v kateri je bila avstrijska vojska poražena, za nas pa je pomembno dejstvo, da 8. armadni zbor (v njegovo sestavo je spadal 17. pešpolk) v tej bitki ni sodeloval. Ohranjeno pismo četovodje Franca Brecelnika iz časa bitke je Gogala izkoristil za kratek opis lombardsko-beneških železnic. Tej bitki sledi znana bitka pri Solferinu, ki je v zgodovini pomembna, ker je po njej Švicar Henry Dunant 1863. leta ustanovil organizacijo Rdečega križa v Ženevi. V tej bitki je sodeloval tudi 8. armadni zbor. Zato je avtor opisal boj na planoti Svetega Martina, kjer so se borili slovenski fantje. Na drugih bojiščih so prevladovali Italijani in njihovi zavezniki Francozi, na Svetem Martinu pa Avstrijci, ki so uspeli planoto tudi zasesti, vendar so se kljub temu morali umakniti. Ta vojna se je zaključila 11. julija 1859 s sporazumom v Villafranci.

Omenil sem že, da se Slovenci niso borili samo na evropskih tleh, ampak tudi drugod po svetu. Gogala je zato posvetil nekaj pozornosti tudi tistim slovenskim fantom, ki so se kot prostovoljci pridružili Maksu Ferdinandu v Mehiki. Tja ga je spremljalo 7000 prostovoljcev-vojakov. Kako se je godilo tem fantom, ki so odšli daleč od doma, da bi se borili za tuje koristi, je avtor opisal na podlagi ljubljanskih Novic, ki so v rubriki Ozir po svetu objavljale tudi Pisma iz Mehike. Avtor je lepo opozoril, da imamo pri tej vojski opravka z najemniki, saj so glavnino teh prostovoljcev sestavljali kmečki fantje, ki so se podali k vojakom po reku "S trebuhom za kruhom!".

Po mehiški avanturi nas avtor zopet popelje na evropska tla in sicer v vojno Avstrije s Prusijo in Italijo, ki sta 8. aprila 1866 sklenili zavezništvo. Italijanski kralj je 20. junija 1866 napovedal vojno Avstriji in že 24. junija je prišlo do bitke pri Kustoci. Avtor je bitko opisal s pomočjo pripovedovanja Janeza Korčeta, ki je bitko opisal v Jutru 24. decembra 1939 pod naslovom "Še pri Kustoci bal se nisem smrti". Bitka pri Kustoci pa ni bila edina na italijanskih tleh v tej vojni. Avtor opozarja, da zgodovinarji menijo, da je bila zamujena možnost dodobra izkoristiti zmago pri Kustoci, na srečo pa je zmagala diplomacija, kar je Avstriji dobro delo, saj se je znašla osamljena na dveh frontah proti Italijanom in Prusom. Na koncu prikaza vojn v procesu združevanja Italije, se je Gogala lotil tudi opisovanja mirovnih pogajanj in plebiscita ter skušal poiskati vzroke za odločitev Slovencev v Beneški Sloveniji in Reziji za pridružitev Italiji in s tem za ločitev od matičnega naroda.

Drugi del (str. 115-165) je naslovljen "Slovenci na morju" in obravnava obdobje slovenske pomorske vojne zgodovine v 19. stoletju, čeprav se avtor vrača tudi v starejša obdobja, a ne podrobno in na široko. Razdelil ga je na dve poglavji, za ločnico pa je vzel bitko pri Visu 1866. leta. Pri tem delu knjige se je oprl na raziskave dr. Miroslava Pahorja, ki trdi, da ima slovenski narod svojo pomorsko zgodovino in da se je premalo zavedamo. Kljub zgoraj omenjenemu naslovu, ne bomo našli samo opisa pomorskih bitk ampak tudi kratek prikaz razvoja pomorstva v monarhiji (kratek razvoj trgovske mornarice, šolanje na pomorski šoli v Trstu, razvoj Trsta itd.). Bralec bo lahko spoznal, da je bil Jadran v avstrijski interesni sferi in zanimiv je podatek, da se je Jožef II. 1786. leta odločil za nakup dveh manjših vojaških ladij ter, da se je v svojih vojaških načrtih omejil prav na Jadran. Pri trditvi, da so Slovenci dobri pomor-ščaki, se avtor zopet opira na Pahorja. Žal pa nam avtor ni predstavil kakšnega mornariškega častnika, ki bi bil Slovenec, ampak spoznamo danskega admirala Birch von Dahlerupa, ki je preuredil avstrijsko mornarico (predložil načrt gradnje novih ladij, ustanovil mornariško akademijo in sestavil pravila za vzgojo častnikov ter učni načrt za mornarje), nadvojvodo Ferdinanda Maxa, čigar odhod v Mehiko je pomenil veliko izgubo za avstrijsko mornarico in viceadmirala Wilhelma von Tegetthofa.

Bralec bo lahko potem sledil zanimivemu in slikovitemu opisu dveh pomorskih bitk, bitki pri Helgolandu 9. maja 1864 (med dansko in avstrijsko mornarico), ki jo je Gogala predstavil kot zadnjo bitko na svetu, v kateri so sodelovale samo lesene ladje in v kateri se ja borilo tudi veliko slovenskih fantov, ter bitko pri Visu 20. julija 1866, ki je po številu ladij in mož bila doslej zanesljivo največja bitka na Jadranu. Ta bitka je bila pomembna tudi zato, ker je z zmago avstrijska mornarica rešila vzhodno jadransko obalo pred italijansko zasedbo. Dogajanja na morju 1866. leta oziroma, če sem natančnejši, bitko pri Visu je avtor sklenil z odlomki pisma, ki ga je časniku Novice napisal udeleženec bitke G. Umek.

Ker so desetletja po bitki pri Visu pomenila za avstrijsko vojaško mornarico čas mirnodobnega

razvoja, nam Gogala predstavi zanimivosti iz življenja mornarjev in tu lahko bralec podrobno spozna dnevni red mornarja in reševanje jezikovnih težav pri mornarjih vojakih, ki so bili različnih narodnosti.

Tretji del (str. 167-223) je avtor naslovil "Na Balkanu je vedno vroče" in v njem spremljamo sodelovanje slovenskih fantov pri avstrijski zasedbi Bosne in v dogodkih na Balkanu pred prvo svetovno vojno kot tudi v sami prvi svetovni vojni.

Poleg opisa zasedb krajev v Bosni in Hercegovini (Livno, Jajce, Banjaluka, Maglaj in Sarajevo) bodo bralci našli tudi kratko predstavitev razmer v evropskem in še posebej cesarskem ter balkanskem merilu. V Bosni in Hercegovini se je še posebej odlikoval Jože Tomše von Savskidol in zato nam ga je avtor predstavil v posebnem poglavju.

Ob opisu I. in II. balkanske vojne se lahko upravičeno vprašamo, zakaj se je avtor odločil samo za omembo, da so Slovenci sodelovali kot prostovoljci pri Srbih. Treba je namreč opozoriti, da sta se oktobra 1912. leta odpravila v črnogorsko vojsko, in ne v srbsko, Miha Čop in Blaž Likar iz Šmarce pri Kamniku, težava balkanskih držav pa ni bila v številu vojakov ampak v pomanjkanju zdravnikov in zato je odšlo kar nekaj slovenskih zdravnikov v Srbijo, Črno goro in Bolgarijo. Pri teh dveh balkanskih vojnah je treba opozoriti, da sta Srbija in Bolgarija napovedali Turčiji vojno 17. oktobra, Grčija pa dva dni pozneje. Trditev, da so ostale zaveznice napovedale vojno 17. oktobra, torej ne drži. Samostojnost Albanije je bila proglašena 28. novembra 1912 in ne 29. novembra, premirje med Turčijo in zaveznicami (brez Grčije) je začelo veljati 4. decembra in ne 3. decembra. S tem je bila zaključena prva faza 1. balkanske vojne, končala pa se je 30. maja 1913 z mirovnim sporazumom v Londonu. Tudi druga balkanska vojna se zato ni mogla začeti 30. januarja 1913. leta, kot navaja avtor, ampak se je začela 30. junija 1913. leta, ko je med 2. in 3. uro ponoči izvedla bolgarska 4. armada nepričakovani napad na predstraže 1. in 3. srbske armade.

Pred obravnavo prve svetovne vojne je avtor želel predstaviti III. armadni zbor s sedežem v Gradcu, saj je ta pokrival slovensko ozemlje. Zato je to poglavje naslovil "Naši polki" in v njem predstavil enote, ki so bile razporejene na našem ozemlju. Opisal je tudi naborni sistem in v primerjavi s poznejšim v Kraljevni SHS/Jugoslaviji, se mu je prvi zdel ugodnejši za Slovence, saj (kot je povzel iz Slovenca) se vidi, da so slovenske fante pošiljali služit rok daleč na vzhod, med drugim v Makedonijo in na Kosovo.

Na koncu tretjega dela je avtor opisal še obdobje prve svetovne vojne, osredotočil pa se je na boj za slovenske dežele. Kako so slovenski fantje doživljali to vojno nam opisuje s pomočjo pričevanja Mihaela Majcena.

Poleg kopenskega bojevanja je Gogala prikazal tudi vojno na morju in kako je uspelo ponovno obraniti vzhodno jadransko obalo pred italijansko zasedbo. Ob tem je prikazal tudi prizadevanja mornariških častnikov, da ob koncu vojne preprečijo padec ladij v italijanske roke. Kljub vsem tem prizadevanjem pa je bila po koncu vojne Istra izgubljena za Slovence.

Pri obravnavi prve svetovne vojne bi moral avtor prikazati v večjem obsegu tudi boje slovenskih fantov na drugih frontah po Evropi. Tu imam v mislih vzhodno bojišče, na katerem so doživljali vso tragiko vojne in mnogi med njimi so tam pustili tudi svoja življenja.

Na koncu je knjiga opremljena še s kronološkim pregledom.

Ker imamo pred seboj knjigo, ki zajema zelo široko obdobje, se bo morda komu zdela pomanjkljiva. Vendar je napisana nazorno in razumljivo tudi za širše množice bralcev, poleg tega pa je bogato opremljena s slikami, fotografijami in zgodbami, kar jo še dodatno popestri.

Zvezdan Marković

Marko ŠTUHEC

Rdeča postelja, ščurki in solze vdove Prešeren

UDK 940.1(=945.11)"10"(093.3)
940.1-11(=8)"10"(093.3)

Juraj ŠEDIVÝ, študent, Kozia 29, Bratislava, Slovaška

Kako so o Madžarih in vzhodnih Slovanih pisali kronisti zgodnjega srednjega veka

Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 43, št. 1-3, 1995, str. 3-10

Avtor je z analizo Wipowe kronike (Wipo je bil dvorni kaplan nemškorimskega cesarja Konrada, po rodu verjetno iz Burgundije) iz prve polovice 11. stoletja predstavil skupinska občutja v času, ko so posamezne plemenske skupnosti prehajale v državnost in od starega plemenskega verovanja v krščanstvo. V razpravi ga ni zanimala faktografija, ampak miselnost srednjeveškega kronista, vprašanje njegove recepcije in njegove lestvice vrednot.

UDK 347.91/.95(497.12 Ortnek) "1732/1734":133.4

Matevž KOŠIR, sarhivist, Arhiv Republike Slovenije,
SI-61000 Ljubljana, Zvezdarska 1

Magija in goljufija ter tovorništvo med Trstom in Gradcem 1732-1734

Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 43, št. 1-3, 1995, str. 11-18

Članek obravnava proces, ki se je vršil pred deželskim sodiščem gospostva Ortnek na Kranjskem v letih 1732-1734. Omenjeni proces se je začel zaradi medsebojnih sporov med dvema kmečkima družinama. Obe sta se ukvarjali s tovorništvom, večinoma med Trstom in Gradcem. Ker je enemu tovorniku izginil denar, je to družino pripeljalo do iskanja pomoči v čarovniji. Druga družina je takoj, ko je to izvedela, začela z obtožbami. Pričevanja kažejo na veliko praznoverje takratnih ljudi. Glavno vprašanje, okoli katerega se je vrtel proces, je bilo čisto magijsko čaranje.

UDK 061.12(497.12)"17":78
78:061.12 (497.12 Ljubljana)"17"

Primož KURET, dr., muzikolog, SI-61000 Ljubljana, Zarnikova 16

Academia philharmonicorum v Ljubljani

Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 43, št. 1-3, 1995, str. 19-24

Leta 1701 v Ljubljani ustanovljena Academia philharmonicorum je bila najstarejše glasbeno združenje v Avstriji in Srednji Evropi. V prvih desetletjih 18. stoletja je bila središče organiziranega glasbenega življenja v Ljubljani. Ko pa so njeni ustanovitelji in nosilci pomrli, je bilo konec tudi njenega duha in dela.

UDK 174/178(497.12)"18"

Gorazd STARIHA, arhivist, Arhiv Republike Slovenije,
SI-61000 Ljubljana, Zvezdarska 1

"Pri tem je odpel hlače in..." Ljubljanski mestni uradniki v prvi polovici prejšnjega stoletja

Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 43, št. 1-3, 1995, str. 25-34

Zapisniki z uradniki, ki so nastali kot posledica nadzorovanja njihovega privatnega življenja, in seveda službenega delovanja, so dokumenti, ki nam na zanimiv način govorijo o tedanjem življenju in družbenih normah skozi "grehe" ljudi. Seveda sta bila pri tem najbolj na udaru prastara in (še) vedno prisotna pijanost in prešuštvo, ki sta se pred ponavljajočimi se opomini zvijala v prošnjah in obljubljala, da se nikdar več ne povrneta, pa sta se ponavadi le potuhnila in žrtev ponovno zgrabila za vrat, ko ji je zasliševalec obrnil hrbet.
Seveda pa ob teh primerih ne gre prezreti pozitivne vloge ki jo je sprva odigralo moderno, jožefinsko uradništvo v razvoju meščanstva.

UDC347.91/.95(497.12 Ortnek)"1732/1734":133.4

KOŠIR Matevž, Archivist, Archives of the Republic of Slovenia,
SI-61000 Ljubljana, Zvezdarska 1

Magic and Fraud, and the Carting of Goods between Trieste and Graz 1732-1734

Kronika, Magazine for Slovene Local History, 43, No. 1-2, 1995, p. p. 11-18

The article deals with a trial held before the Provincial Court of Justice of Ortnek Manor in Carniola in the years 1732-34. The court trial was the result of a dispute between two peasant families, both of which carted goods - mostly from Trieste to Graz. When one of the peasants lost his money, the family turned to witchcraft in the hope of regaining the lost sum. As soon as it found out about this, the second family denounced the first. The testimonies made during the trial show how superstitious people were at the time. The main issue of the trail was witchcraft.

UDC 940.1(=945.11)"10"(093.3)
940.1-11(=8)"10"(093.3)

ŠEDIVÝ Juraj, Student, Kozia 29, Bratislava, Slovak Republic

How Early Middle Age Chroniclers Wrote about the Hungarians and Western Slavs

Kronika, Magazine for Slovene Local History, 43, No. 1-2, 1995, p. p. 3-10

Analysing the Wipo Chronicle (Wipo, probably originating from Burgundy, was a chaplain to the Court of the Holy Roman Emperor Conrad), which dates back to the first half of the 11th century, the author presents the feelings related to the community in the period when individual tribal communities formed a statehood and when old tribal cults converted to Christianity. The author does more than describe the facts, he examines the mentality of the Middle Age chronicler, his perception of the world and his system of values.

UDC 174/178(497.12)"18"

STARIHA Gorazd, Archivist, Archives of the Republic of Slovenia,
SI-61000 Ljubljana, Zvezdarska 1

**"He Unbuttoned His Trousesers and ... "
Clerks of Ljubljana in the First Half of the 19th Century**

Kronika, Magazine for Slovene Local History, 43, No. 1-2, 1995, p. p. 25-34

The records on clerks, which were the result of close scrutiny of their private lives, and naturally also their public work, are documents which, through analysis of the "sins" committed by sundry individuals, present an interesting illustration of life and the social norms of the time. Naturally, the ancient (and still present) vices of drunkenness and adultery were viewed as the most abhorrent of these sins, and although the accused clerks writhed and pleaded when cautioned repeatedly by their superiors, and promised never to transgress again, their vices usually only dissembled for a while, in order to seize their hapless victims by the throat again as soon as the interrogator's back was turned.
Despite these examples, however, one must not overlook the positive contributions made by the modern clerks of Joseph II towards the development of the bourgeoisie.

UDC 061.12(497.12)"17":18
78:061.12 (497.12 Ljubljana)"17"

KURET Primož, Ph. D., Musicologist, SI-61000 Ljubljana, Zarnikova 16

Academia Philharmonicorum in Ljubljana

Kronika, Magazine for Slovene Local History, 43, No. 1-2, 1995, p. p. 19-24

Academia Philharmonicorum, founded in Ljubljana in 1701, was the oldest musical association in Austria and Central Europe. In the early decades of the 18th century, it was the centre of the music scene in Ljubljana. However, when its founders and musicians passed away, the spirit and music of Academia also disappeared.

UDK 914.971.2 Nadlišek

Stane OKOLIŠ, zgodovinar, SI-61386 Stari trg, Nadlesk 28

Iz zgodovine Nadliška na Notranjskem

Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 43, št. 1-3, 1995, str. 35-42

Grad Nadlišek predstavlja središče turjaškega gospoščinskega urada na Notranjskem med Iško in Zalo. Od poselitve pokrajine v visokem srednjem veku je močno vplival na oblikovanje njene posestne in socialne strukture ter na razvoj politične in cerkvene organizacije. Naravno gibanje prebivalstva trojiške in vidovske planote, ki predstavlja ozemlje Nadliška v 19. in 20. stoletju, doživi določen padec po 2. svetovni vojni. Kakor grad priča pokrajinske preteklosti, tako tudi cela generacija prebivalstva, vojne ni preživela.

UDK 914.971.2 Ljubljana "1895":550.34
550.34(497.12 Ljubljana) "1895"

Andrej STUDEN, dr., Inštitut za novejšo zgodovino,
SI-61000 Ljubljana, Kongresni trg 1

Strašen potres je pretresel ljubljanska zidovja
Ljubljanski potres pod drobnogledom radovednega novinarja

Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 43, št. 1-3, 1995, str. 43-52

14. aprila 1895 je Ljubljano prizadel katastrofalen velikonočni potres, ki je nedvomno veliko prispeval k modernizaciji mesta v dobi župana Ivana Hribarja (1896-1910). Ker se je o njem že veliko pisalo, smo se ob stoletnici ljubljanskega potresa odločili, da bomo objavili prevod feljtona, ki ga je 7. maja 1895 v Frankfurter Zeitung und Handelsblatt objavil dr. Heinrich Kanner. V podlistku s slikovitim naslovom "Podprto" mesto (Eine "gestützte" Stadt) nas avtor nazorno popelje v takratni vsakdanjik, detajlno opiše strašne dni, neposredno po velikanski nesreči, ki je zadela Ljubljano.

UDK 725.51:616.89(497.12)"18"
616.89:725.51(497.12)"18"

Helena PRELC, študentka, Filozofska fakulteta Ljubljana,
SI-61000 Ljubljana, Aškerčeva 2

Prispevek k zgodovini blaznosti na Slovenskem v prejšnjem stoletju

Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 43, št. 1-3, 1995, str. 53-60

Leta 1786 so usmiljeni bratje iz Trsta bivši avguštinski samostan v Ljubljani spremenili v bolnišnico in v njej (v posebnih kolibah pri vhodu) zdravili tudi blazne. Del splošne bolnišnice na Ajdovščini so v letih 1820-1827 na novo prezidali in v njej uredili poseben oddelek za umobolne. Zaradi prostorske stiske so razmišljali o gradnji nove umobolnice že v štiridesetih letih. Toda do ustanovitve Kranjske deželne blaznice na Studencu je prišlo šele leta 1881.

UDK 929 Jožef Schwegel

ADAM Lucijan, študent zgodovine, SI-64240 Radovljica, Staneta Žagarja 33

Doneski za bibliografijo Jožefa Schwegla

Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 43, št. 1-3, 1995, str. 61-67

Po krivici zapostavljeni gorenjski rojak je v življenju dosegel praktično vse, kar je bilo mogoče. Bil je pesnik, prozaist, konzul, plemič, poslanec v deželnemin državnem zboru. Dosti je postoril za svojo domovino. Predvsem njegovo udejstvovanje v stranki nemških veleposestnikov ga je v očeh domače javnosti naredilo Nemca, zaradi česar ga je zapostavljalo tudi kasnejše zgodovinopisje. Zaradi zasluge za svojo nekdanjo državo in ožjo domovino zasuži drugačno obravnavanje. Kratki zapis o baronu Schweglu je le eden od poskusov dati našemu gorjanskemu rojaku veljavo, ki mu gre.

UDC 914.971.2 Ljubljana "1895":550.34
550.34(497.12 Ljubljana) "1895"

STUDEN Andrej, Ph. D., Institute of Modern History, SI-61000 Ljubljana, Kongresni trg 1

A Disastrous Earthquake Shatters the Walls of Ljubljana
- The Earthquake in Ljubljana under the Scrutiny of an Inquisitive Journalist

Kronika, Magazine for Slovene Local History, 43, No. 1-2, 1995, p. p. 43-52

On the morning of Easter Sunday, April 14, 1895, Ljubljana was struck by a catastrophic earthquake. Undoubtedly, this greatly influenced the modernisation of the town carried out during the mayoralty of Ivan Hribar (1896-1910). As much had already been written about the earthquake, we decided rather to mark the 100th anniversary of the catastrophe with the publication of a translation of a feuilleton, which was published on May 7 1895 in the Frankfurter Zeitung und Handelsblatt by Dr. Heinrich Kanner. In his feuilleton, under the illustrative title of "A Buttressed City" ("gestützte" Stadt), Dr. Kanner takes us on a descriptive journey into the everyday life of the inhabitants of Ljubljana of the time, and gives a detailed account of the horrible days immediately after the great disaster that struck Ljubljana that Easter.

UDC 914.971.2 Nadlišek

OKOLIŠ Stane, Historian, SI-61386 Stari trg, Nadlesk 28

From the History of the Nadlišek Castle in the Notranjska Region

Kronika, Magazine for Slovene Local History, 43, No. 1-2, 1995, p. p. 35-42

The Nadlišek castle was the centre of the Turjak Manor court for the Notranjska Region between the rivers Iška and Zala. From the settlement of the region in the high Middle Ages onwards, the castle exerted a strong influence on the ownership and social structure of the region's estates and the development of political and religious organisations. The migration of the inhabitants of the Trojiška and Vidovska plateaus, which were the property of the castle of Nadlišek in the 19th and 20th centuries, decreased markedly after the Second World War. Both the castle - a silent witness to the region's past - and an entire generation of the region's inhabitants, fell victim to the War.

UDC 929 Jožef Schwegel

LUCIJAN Adam, History Student, SI-64240 Radovljica, Staneta Žagarja 33

Some Information on the Biography of Jožef Schwegel

Kronika, Magazine for Slovene Local History, 43, No. 1-2, 1995, p. p. 61-67

In his lifetime Jožef Schwegel from the Slovene highlands, who has been unjustly overlooked until now, achieved virtually everything. He wrote poetry and prose, was a consul, nobleman and an MP in Regional and State Chambers. He did a great deal for his homeland. Particularly in the eyes of the Slovene public, because he was strongly affiliated with the party of German landowners, he was considered to be a German, and this is one of the reasons why he has been neglected by the historians. His achievements and life of dedication to his state and Slovenian homeland need to be examined in more detail. Therefore, this short presentation of baron Schwegel is only an attempt to pay our highland compatriot the respect he rightly deserves.

UDC 725.51:616.89(497.12)"18"
616.89:725.51(497.12)"18"

PRELC Helena, History Student, University of Ljubljana, Faculty of Arts, SI-61000 Ljubljana, Aškerčeva 2

Insanity in 19th Century Slovenia

Kronika, Magazine for Slovene Local History, 43, No. 1-2, 1995, p. p. 53-60

In 1786 the Brothers of Charity from Trieste founded a hospital in the former Augustinian monastery in Ljubljana, where, in separate sheds by the entrance, they treated the insane. In the years 1820-27 a part of the general hospital in Ajdovščina was renovated and a special department for mentally handicapped people established. Since these two could not cope with the demands, ideas for a new mental hospital began to be discussed in the 1840's. However, the Provincial Mental Hospital of Carniola, was only founded in Studenec in 1881.

UDK 396.1/.9(497.12)"18":070.48 Vesna "1892/1894"
070.48(497.12)"1892/1894":396.1/.9

Peter RUSTJA, prof. zgodovine, Via Zornella 103, Trst, Italija

"Na delovanje, hčere slave!"
Žensko vprašanje v akademski reviji Vesna (1892-1894)

Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 43, št. 1-3, 1995, str. 68-73

Akademska revija Vesna, ki jo je v letih 1892-94 izdajala skupina študentov na Dunaju in v Gradcu, je zlasti v prvih dveh številkah precejšnjo pozornost namenila ženskemu vprašanju. Pri tem pa je žensko vprašanje obravnavala skozi prizmo slovenskih nacionalnih interesov.

UDK 179.2(497.12 Ljubljana):173
173:179.2(497.12 Ljubljana)

Rok STERGAR, študent zgodovine, SI-61000 Ljubljana, Majde Vrhovnik 30

O posilni nečistosti, oskrumbi in druzih velikih nesramnostih

Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 43, št. 1-3, 1995, str. 74-91

Pregled arhivskega gradiva ljubljanske policije nam odkriva sliko o družinskem nasilju in odnosu oblasti do njega. Med primeri prevladujejo pretepi in neskrbno ravnanje z otroki. Policija pa je obravnavala tudi nekaj "družinskih zgodb", ki s svojo mešanico vsakovrstnega kriminala mejijo na neverjetno.

UDK 371.13/.16(497.12)"1930/1941"

Irena LAČEN BENEDIČIČ, kustos, zarhivist, Muzej Jesenice, SI-64271 Jesenice, Cesta Franceta Prešerna 45
Branko RADULOVIČ, arhivist, Arhiv Republike Slovenije, SI-61000 Ljubljana, Zvezdarska 1

Drobci iz življenja učiteljev narodnih šol v času med vojnama

Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 43, št. 1-3, 1995, str. 92-99

Avtorja predstavljata delček arhivskega gradiva Prosvetnega oddelka Dravske banovine, na temo prekrškov učiteljev in šolskih nadzornikov v 30. letih tega stoletja. Sicer idealiziran lik učitelja, postaja z arhivskim gradivom manj moralno neoporečen in se tako približuje "navadnim" ljudem.

UDK 373.3(497.12 Celje)"1931/1934":37.04-055.2
376.7=430:373.3(497.12 Celje)"1931/1934"

Ivanka ZAJC CIZELJ, mag., arhivistka, Zgodovinski arhiv Celje, SI-63000 Celje, Trg celjskih knezov 10

Manjšinski oddelek na celjski dekliški šoli 1931-1934

Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 43, št. 1-3, 1995, str. 100-105

Prispevek daje vpogled v del problematike celjskih Nemcev - t.j. izobraževanje otrok v maternem jeziku v letih 1931-1934, ko je na deški mestni šoli deloval manjšinski oddelek za otroke nemške narodnosti.

UDC 179.2(497.12 Ljubljana):173
173:179.2(497.12 Ljubljana)

STERGAR Rok, History Student, SI-61000 Ljubljana, Majde Vrhovnik 30

On Filthy Fornication, Statutory Rape and other Unimaginable Horrors

Kronika, Magazine for Slovene Local History, 43, No. 1-2, 1995, p. p. 74-91

Research into the archive materials of Ljubljana's Police Force reveals scenes of domestic violence and the authorities' reaction to it. Most of the police documents are concerned with neglected children and family brawls. The Police, however, also had to deal with some "family stories" covering a range of criminal offences, some verging on the unimaginable.

UDC 396.1/.9(497.12)"18":070.48 Vesna "1892/1894"
070.48(497.12)"1892/1894":396.1/.9

RUSTJA Peter, History Teacher, Via Zornella 103, Trieste, Italy

**"Keep Up the Fight, Daughters of Glory!"
Women's Issues in the Academical Magazine Vesna (1892-1894)**

Kronika, Magazine for Slovene Local History, 43, No. 1-2, 1995, p. p. 68-73

Particularly in its first two publications, the academical magazine Vesna, published from 1892 to 1894 by a group of students in Vienna and Graz, focused much of its attention on women's issues. But the magazine dealt with the issue from the angle of Slovene national interest.

UDC 373.3(497.12 Celje)"1931/1934":37.04-055.2
376.7=430:373.3(497.12 Celje)"1931/1934"

ZAJC CIZELJ Ivanka, M. A., Archivist, Historical Archives of Celje,
SI-63000 Celje, Trg celjskih knezov 10

A Class for the German Minority in the Boys' School in Celje from 1931 to 1934

Kronika, Magazine for Slovene Local History, 43, No. 1-2, 1995, p. p. 100-105

The article deals with some of the issues concerning the Germans in Celje/Cilli i.e. the education of children in their mother tongue between 1931-1934, when a class exclusively for the German minority existed in the boys' school.

UDC 371.13/.16(497.12)"1930/1941"

LAČEN BENEDIČIČ Irena, Custodian -Archivist, Museum of Jesenice,
SI-64271 Jesenice, Cesta Franceta Prešerna 45
RADULOVIČ Branko, Archivist, Archives of the Republic of Slovenia,
SI-1000 Ljubljana, Zvezdarska 1

Some Fragments from the Everyday Life of Teachers in National Schools between the Wars

Kronika, Magazine for Slovene Local History, 43, No. 1-, 1995, p. p. 92-99

The authors present a section of the archive material on the Educational Department of the Drava Province, which deals with the behaviour of teachers and school supervisors in the 1930's. In literature the image of teachers was highly idealised, while the archive material shows that the moral integrity of teachers was not that exemplary and that they were more just like other "ordinary" people.

UDK 397.994(497.12)"1945":347.98

Roman BRUNŠEK, zgodovinar, SI-61292 Ig, Želimlje 63

Procesi pred sodiščem slovenske narodne časti v Ljubljani

Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 43, št. 1-3, 1995, str. 106-114

S predstavitvijo poteka in epiloga treh procesov pred sodiščem narodne časti v Ljubljani leta 1945 je avtor nazorno prikazal delovanje in funkcijo tovrstnih sodišč na Slovenskem. Postopki pred sodišči narodne časti so bili (zlasti na začetku njihovega delovanja) nadvse pomanjkljivi, sodišča sama pa so bila v službi revolucionarnega režima.

UDC 397.994(497.12)"1945":347.98

BRUNŠEK Roman, Historian, SI-61292 Ig, Želimlje 63

Trials Held Before the Court of Slovene National Honour in Ljubljana

Kronika, Magazine for Slovene Local History, 43, No. 1-2, 1995, p. p. 106-114

The author presents the work and function of the Court of Slovene National Honour in detail by depicting the proceedings and epilogue of three trials held in Slovenia in 1945. The legal proceedings held before these courts were, particularly at the beginning, conducted very inadequately and the courts solely functioned as the heavy hand of the revolutionary regime.

ISSN 0023-4923